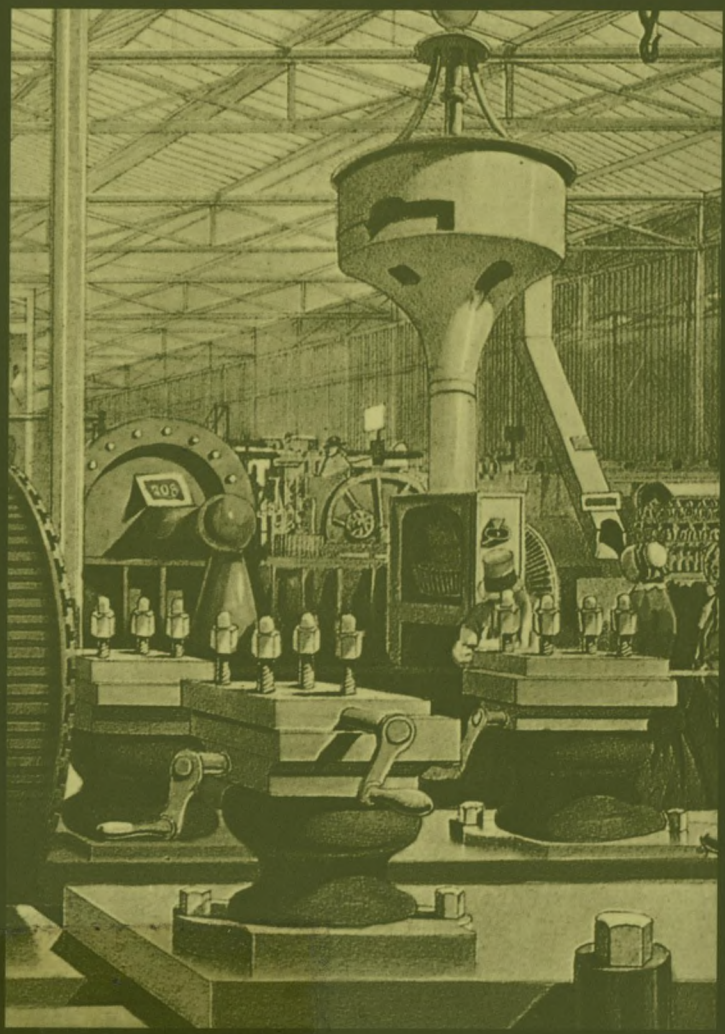
E. J. Hobsbawm

Sanayi ve İmparatorluk



DOST

2. BASKI

Sanayi ve İmparatorluk

Eric Hobsbawm

Yüzyılımızın en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Eric Hobsbawm 1917 yılında İskenderiye'de doğdu. Öğrenim hayatını Viyana, Berlin, Londra ve Cambridge gibi farklı şehirlerde sürdürdü. İngiliz Akademisi, Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi gibi birçok saygın kuruluşa üye olan Hobsbawm, uzun yıllar Londra Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Emekliliğinden sonra New York "New School for Research"te çalışmayı sürdürdü.Hobsbawm'ın çok sayıdaki yapıtları arasından bazıları şunlardır:
Avrupa'nın en kapsamlı toplumsal tarihi olan, *Devrim Çağı* (1780-1840), *Sermaye Çağı* (1848-1875), *İmparatorluk Çağı* (1875-1914) ve *Aşırılıklar Çağı* (1914-1991). Bunların dışında *Primitive Rebels*, *Sanayi ve İmparatorluk*, *Bandits*, *On History*, *Labouring Men and Worlds of Labor*, ve *Jazz Scene* anılmaya değer yapıtlarıdır. En son kitabı, caz tarihinden ayakkabı tamircilerinin radikal geleneğine kadar uzanan geniş bir yelpazede yer alan yazılarının derlendiği "Uncommon People" dır.

Hobsbawm, E. J.
Sanayi ve İmparatorluk
ISBN 975-7501-35-2 / Türkçesi, Abdullah Ersoy / Dost Kitabevi Yayınları
Haziran 2003, Ankara, 348 sayfa.
İktisat-İngiltere-19. Yüzyıl-Sanayi Devrimi-Kaynakça-Dizin

SANAYİ VE İMPARATORLUK

E. J. Hobsbawm

DOST
kitabevi

ISBN 975-7501-35-2

Industry and Empire
E. J. HOBSBAWM

© E. J. Hosbawm, 1969

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
ONK Ltd. Şti. aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Ağustos 1998, Ankara
İkinci Baskı, Haziran 2003, Ankara

İngilizceden çeviren, Abdullah Ersoy

Ofset Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 419 93 97
raulman@domi.net.tr

İçindekiler

Önsöz	9
Giriş	13
1 1750'de Britanya	22
2 Sanayi Devriminin Kökeni	32
3 Sanayi Devrimi 1780 - 1840	52
4 Sanayi Devriminin Beşeri Sonuçları 1750 - 1850	73
5 Tarım 1750 - 1850	89
6 Sanayileşme : İkinci Aşama 1840 - 1895	100
7 Dünya Ekonomisi İçinde Britanya	123
8 Yaşam Standartları 1850 - 1914	142
9 Gerilemenin Başlangıcı	159

10 *Toprak 1850 - 1960* **179**

11 *İki Savaş Arası Dönem* **190**

12 *Devlet ve Ekonomi* **207**

13 *Uzun Genişleme* **229**

14 *1914'ten Beri Toplum* **251**

15 *Diğer Britanya* **271**

Sonuç **289**

Şekiller **297**

Okuma Listesi **338**

Dizin **342**

Marlene için

Önsöz

Günümüzde bu kitap, çok sayıdaki iktisat tarihi ve toplumsal tarih sınavlarından birini veya diğerini geçmek isteyen öğrencilerin bazıları tarafından mutlaka okunacaktır, ve tabii, sınavı geçmelerinde yararlı olacağını umuyorum. Fakat bu, sadece bir ders kitabı olarak tasarlanmamıştır ve bir başvuru kaynağı olarak da fazla yararlı olmayacaktır. Bu kitap, Britanya'nın ilk sınai güç olarak yükselmesini, daha sonra öncünün geçici egemenlik konumunu kaybetmesini, dünyanın diğer ülkeleriyle oldukça özel nitelikteki ilişkilerini, bunların tümünün bu ülkenin insanları üzerindeki bazı etkilerini anlatmaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu konuların zeki bir vatandaşın ilgisini çekmesi gerekir, bu nedenle mümkün olduğu kadar teknik olmayan bir tarzda ve okuyucunun sosyal bilimlerden herhangi birine ilişkin önbilgisi olmadığını varsayarak yazmaya çalıştım. Bu, burada günlük kullanım diliyle ortaya konulan (ve cevaplandığını umduğum) soruların, çeşitli bilim dallarının daha teknik dilleriyle yeniden formüle edilemeyecekleri anlamına gelmez. Bununla birlikte, okuyucunun 1750'den bugüne İngiliz tarihinin anahatlarına ilişkin temel bilgiye sahip olduğunu varsaydım. Bundan dolayı Napolyon Savaşları'ndan veya Peel ve Gladstone

gibi isimlerden habersiz olan okuyucuların bunları kendi başlarına araştırmaya hazırlıklı olmalarında yarar vardır.

İngiliz iktisadi ve toplumsal tarihiyle ilgili sorular ve bunların cevapları üzerinde genel bir görüş birliği sağlanamamış olduğundan, bu kitabın araştırmacıların ortak görüşünü yansıttığını söylemem mümkün değildir. Sanayi Devrimi'nin ve sonuçlarının incelenmesi 1950'ler öncesinde bir nesil boyu şaşırtıcı biçimde ihmal edilmemiş olsaydı, bu konuda daha bir güvenli konuşmak mümkün olabilirdi. Fakat neyse ki, canlanmış olan tartışmalar şu anda henüz sonuçlanlanmaktan çok uzaktır. Bu tartışmalar, yalnızca iktisadi gelişmenin doğası ve sanayileşmenin toplumsal yönleri gibi çok genel sorunları değil, aynı zamanda, daha kesin biçimde tanımlanmış diğer soruları bir kenara bıraksak bile, Sanayi Devrimi'nin kökenleri, 19. yüzyılın son üçte birlik bölümünde İngiliz ekonomisindeki bozukluklar, işçi sınıfının ortaya çıkışı, iki savaş arasındaki krizin etkileri, 'emperyalizm'in karakteri gibi özel sorunları da ele almaktadır. Benimsemiş olduğum yorumlar, belki de uzmanlara yabancı gelmeyecektir, fakat bunların karşıtı çok sayıda yorum da mevcuttur. Ayrıca, son zamanlarda üzerinde çok az araştırmanın yapıldığı ve tarihçinin kendisinden öncekilerin yazdıklarını kabul etmek veya bunları geçiştirmekten başka seçeneğinin olmadığı çok sayıda konu da bulunmaktadır.

Son 200 yıllık İngiliz iktisadi ve toplumsal tarihinin yoğun araştırmalara ve canlı, bazen de ateşli tartışmalara konu olduğunu görmek memnuniyet vericidir, ancak bu durum söz konusu döneme ilişkin genel bir yorum yapmak isteyen tarihçinin işini çok daha zorlaştırmakta ve çalışmanın sonuçlarını çok daha geçici hale getirmektedir. Bu kitapta verilen cevapların gelecekte doğru olup olmayacakları belirsiz ise de, doğal olarak doğru olacaklarını umut ediyorum. Bu cevapların makul olup olmadıkları ve tutarlı bir bütün oluşturup oluşturmadıkları okuyucuların yargısına bırakılmıştır.

Böyle bir kitap, elbette, başka bir açıdan da belirli bir dönemin ürünüdür. Yalnızca mevcut bilgi düzeyini değil, her zaman ne geçmiştekiler ne de gelecektekilerle aynı olabilen, o günkü ilgi alanlarını da yansıtır. Örneğin, yirmi yıl öncesinin iktisat tarihçileri, kuşkusuz, İngiliz ekonomisindeki dalgalanmalar ile çok fazla meşgul olmuşlardır, çünkü iki savaş arasındaki krizin hem İngiliz ekonomisi hem de kendileri üzerindeki etkileri hâlâ sürmekteydi. Bugün zihinlerini meşgul eden konular daha çok, iktisadi gelişme ve sanayileşme sorunları ile –sömürgelerdeki büyük siyasal bağımsızlık hareketlerinin etkisiyle– "gelişmiş" ve "azgelişmiş" ya da "gelişmekte" olan ülkeler arasında giderek büyüyen uçurum gibi konu-

lardır. Okuyucular bu kitabın 1950'ler ve 1960'larda ilgi duyulan bu gibi sorunları yansıttığını ve diğer bazı sorunlara, bazen bilerek yer verilmediğini göreceklerdir.

Bu kitap, özgün bir araştırmadan çok bir sentez çalışmasıdır ve bu nedenle diğer birçok bilim adamının çalışmalarına dayanmaktadır. Hatta burada varılan sonuçlara bazen başkaları tarafından daha önce varılmıştır. Yararlandığım tüm kaynakları belirtmek, ayrıntılı ve uzun bir referans gösterme işlemini gerektirirdi ve bu, meslektaşlarıma duyduğum şükranın bir ifadesi olmasına rağmen, genel okuyucu için çok az değer taşırdı. Bundan dolayı genellikle, doğrudan alıntılar yaptığımda ve ara sıra da oldukça az bilinen kaynaklardan olguları aktardığımda başvuru kaynaklarımı belirttim. Kitabın bazı bölümlerinde olduğu gibi, ikinci kaynakları değil de, birinci kaynakları temel aldığım yerlerde, kaynaklarımın tümünü belirtmeye çalışmadım. Her bölümün sonunda yer alan okuma listeleri ve kaynaklara ilişkin notlar yararlandığım bazı çalışmaları,(*) işaretli olanlar da en fazla yararlandığım kaynakları göstermektedir. Okuma listesi tam bir kaynakça listesi oluşturmamaktadır. İyi kaynakça listesi veren yapıtlar (K) ile işaretlenmiştir.

Son bir uyarıda bulunmak istiyorum. İktisat tarihi, esas olarak, nicelikseldir, ve bu nedenle istatistiklerden büyük ölçüde yararlanır. Fakat sayıların, meslekten olmayanlar tarafından genellikle anlaşılamayan bazı sınırlamaları vardır ve uzmanlar da bu sayılara gereksinim duyduklarından bu sınırlamaları genellikle fazla sorgulamadan kabul ederler. Bu nedenle sınırlamaların bazılarından söz etmekte yarar var. Bazı kişiler önceden sayı sayma işini yapmadan istatistikler ortaya çıkmaz. Tarihte yakın zamana kadar bu sayma işini yapan pek çıkmamıştır (Örneğin 1854 öncesinde kömür üretimi için hiç, 1921 öncesinin işsizlik düzeyi için ise yeterli istatistik bulunmamaktadır). Bu gibi durumlarda elimizde istatistikler değil, ya belli bir bilgiye dayalı olarak yapılmış tahminler ya da varsayımlar bulunur. Bunlardan beklenecek en iyi sonuç, büyüklük sıralamasının ortaya konulmasıdır. Ne kadar uğraşılırsa uğraşılsın bunlardan daha fazlası elde edilemez. Hiç kimse çürümüş kalaslardan, ağır kamyonları taşıyacak bir köprü inşa edemez. Belli bir amaçla derlenmiş istatistikler bir hata payı taşırlar ve ne kadar eskiye dayanırlarsa o kadar az güvenilir olurlar. Tüm istatistikler spesifik ve çok dar kapsamlı sorulara cevap niteliğindedir; farklı sorulara cevap vermek amacıyla kullanılacaksalar eğer, ister kaba biçimleriyle ister az çok ince biçimde işlendikten sonra ve çok büyük bir ihtiyatla ele alınmalıdırlar. Diğer bir deyişle okuyucular, tarihsel istatistik tablolarının, özellikle usta bir istatistikçinin eklemesi gereken

detaylı açıklamalardan yoksun olarak çıplak biçimde sunulduklarında sahip oldukları sağlamlık görüntüsünü farketmeyi öğrenmelidirler. İstatistikler önemlidir. Belirli şeyleri çok özlü ve (bazılarımıza göre) güçlü biçimde ifade etmemizi sağlarlar. Ancak düzyazıya göre her zaman daha güvenilir değildirler. Benim kullandığım istatistiklerin büyük bölümü Mitchel ve Deane'nin, o takdire değer özet biçimindeki *Abstracts of British Historical Statistics* adlı yapıtından alınmıştır.

Bu kitabın elyazması biçiminin büyük bir bölümünü okuyan Kenneth Berrill'e teşekkür borçluyum. Ancak bazılarını düzeltmeme rağmen, kalan hatalardan ben sorumluyum. Bu baskıda düzeltilen birkaç baskı hatasına ve diğer hatalara dikkatimi çeken okuyucularıma teşekkür ederim. Birkaç küçük değişiklik dışında bu metin değiştirilmeden kaldı. Kitap, ara sıra daha ileriye geçmekle birlikte, pratik nedenlerle, 1964'te İşçi Partisi'nin iktidara gelmesiyle noktalanmaktadır.

Londra, 1967 ve 1968
E.J.H.

Giriş

Sanayi Devrimi, insan yaşamının yazılı belgelere geçmiş tarihindeki en köklü dönüşümdür. Sanayi Devrimi kısa bir dönem için bir tek ülkenin, Büyük Britanya'nın tarihi ile çakıştı. Böylece tüm dünya ekonomisi, Britanya'nın temeli üzerinde, daha doğrusu çevresinde oluştu ve dolayısıyla bu ülke, geçici olarak, kendisinden önce ve sonra, kendisine yakın büyüklükteki hiçbir ülkenin sahip olmadığı ve görülebilir bir gelecekte de sahip olamayacağı kadar evrensel bir etkiye ve güce ulaştı. Dünya tarihinde öyle bir dönem vardı ki, Britanya bu dönemde, fazla bilgiçlik taslamak gibi olmazsa, dünyanın tek atölyesi, tek büyük ithalatçısı ve ihracatçısı, tek taşımacısı, tek emperyalisti, neredeyse tek uluslararası yatırımcısı; bundan dolayı da tek donanmasına ve gerçek bir dünya politikasına sahip devleti olarak kabul edilebilir. Britanya'nın bu tekel durumu, büyük ölçüde, öncülük konumunu tek başına üstlenmesinden, rakip güçlerin olmaması nedeniyle ulaşabildiği heryerin hükümdarı olmasından kaynaklanıyordu. Diğer ülkeler sanayileşince Britanya'nın bu konumu kendiliğinden sona erdi, fakat Britanya tarafından, kendi ihtiyaçlarına göre kurulan dünya iktisadi ilişkiler aygıtı bir süre daha dünyanın geri kalanı için

vazgeçilmez olarak kaldı. Bununla birlikte, sanayileşmenin "İngiliz" evresi, dünyanın büyük bölümü açısından çağdaş tarihin yalnızca –ilk ya da erken– bir aşamasıydı. Kuşkusuz bunun Britanya'nın kendisi açısından taşıdığı önem çok daha fazlaydı. Bu iktisadi ve sosyal öncülük deneyimimizin üzerimizdeki etkisi büyük oldu ve bu etki hâlâ sürmektedir. Britanya'nın bu benzersiz tarihsel durumu bu kitabın konusunu oluşturmaktadır.

İktisatçılar ve iktisat tarihçileri, sanayileşme öncüsü olmanın avantaj ve dezavantajlarını ayrıntılı olarak ve farklı sonuçlara ulaşarak tartışmışlardır. Ulaştıkları sonuçlardaki farklılık, esas olarak,bugün azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere neden yetişemedikleri veya sanayileşmeye erken başlayanların –ve özellikle Britanya'nın– sonra başlayanlar tarafından nasıl geçildikleri konusundaki açıklamalarından kaynaklanıyordu. 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında bir sanayi devrimi gerçekleştirmenin avantajları büyüktü ve bunlardan bazılarını bu dönemi tartışırken ele alacağız. Bunun dezavantajları –örneğin, hemen terkedilemeyecek, hatta değişikliğe gidilemeyecek kadar köklü biçimde yerleşmiş eski teknolojinin, sanayi ve ticaret sisteminin varlığı– ise daha sonraki bir aşamada, İngiltere'de 1860'lar ile 19. yüzyılın sonları arasında ortaya çıkacaktır. Bunlar da o döneme ilişkin bölümlerde kısaca incelenecektir. Bu kitaptaki yaklaşım, Britanya'nın göreli olarak gerilemesinin, genel olarak, sınai güç olmaya erken ve uzunca bir süreçten geçerek başlangıç yapmasından kaynaklandığı şeklindedir. Ancak bu faktör tek başına soyutlanarak ele alınmamalıdır. Bu ülkenin dünya ekonomisi içindeki kendine özgü ve gerçekte benzersiz konumu da aynı derecede önemlidir. Britanya'nın bu durumu kısmen erken başarımızın nedenidir ve bu başarı da konumunu güçlendirmiştir. Dünyanın gelişmiş ve geri kalmış, sanayileşmiş ve ilkel üretime dayalı, metropol ve sömürge ya da yarı sömürge bölgeleri arasındaki iktisadi mübadelenin aracısı durumundaydık veya giderek bu duruma geldik. Belki de büyük ölçüde Britanya çevresinde oluştuğundan, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin dünya ekonomisi, uluslararası sermaye ve mal hareketlerinin İngilizlerin elinden ve kurumlarından geçtiği, kıtalar arasında İngiliz gemileriyle taşındığı ve pound sterlin cinsinden hesaplandığı bir serbest akış sistemi olarak gelişti. Britanya azgelişmiş bölgeler için vazgeçilmez (ya bize ihtiyaç duymalarından veya bizsiz kendi kendilerine yapmalarına izin verilmemesi nedeniyle) olmanın, ayrıca gelişmiş dünyanın ticaret ve ödeme sistemleri için vazgeçilmez olmanın muazzam avantajıyla işe başladığından, diğer ekonomilerin rekabeti çok artığında geri çekilerek sığınabileceği bir alana her zaman sahip oldu. Ayrıca, İmparatorluk olmanın ve serbest ticaretin sağladığı avantajlara –azgelişmiş bölgeler üzerin-

deki tekelci egemenliğimize, ki bu durum onların azgelişmiş olarak kalmalarını sağlıyordu– ve ticaret, taşımacılık ve ödeme faaliyetlerinde dünyanın merkezi olma işlevlerimize sığınabilirdik. Rekabete girmek zorunda değildik, geri çekilebilirdik. Rekabetten kaçınmabilmemiz, öncü olduğumuz çağa ait eskimiş ve giderek modası geçmiş hale gelen sınai ve toplumsal yapımızın varlığını sürdürmesine yardımcı oldu.

Kuramsal olarak kendi kendini düzenlemesi gereken, fakat gerçekte Britanya'nın yarı-otomatik yönlendirmesini gerektiren tek parça, liberal dünya ekonomisi iki savaş arasındaki dönemde çöktü. Bu dünya ekonomisine karşılık gelen ve birkaç batılı kapitalist devletin, dünyanın gelişmemiş bölgelerindeki sanayi, askeri güç ve siyasal denetim tekelini elinde bulundurduğu siyasal sistem de 1917 Rus Devrimi sonrasında ve İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde çatırdamaya başladı. Diğer sanayileşmiş ülkeler bu çöküşe uyum sağlamada pek güçlük çekmediler, çünkü 19. yüzyılın liberal ekonomisi bunların gelişmesinin yalnızca bir perdesini oluşturuyordu. Aslında bunların ortaya çıkması bu sistemin çökmesinin nedenlerinden biriydi. Britanya bu gelişmeden çok daha derin biçimde etkilendi. Dünya için artık eski önemi kalmamıştı. Aslında 19. yüzyıldaki anlamıyla, artık ona ihtiyaç duyabilecek tek bir dünya ekonomisi de yoktu. Britanya ekonomisi hangi temele oturacaktı?

Britanya, sistematik olmayan ve genellikle amaçlanmamış biçimde, alışılmamış derecede küçük ölçekli ve denetimsiz bir ekonomiden, hızla, alışılmamış derecede tekelci ve devlet denetiminde bir ekonomiye, ihracata dayalı temel sanayilerden iç pazara dayalı sanayilere ve daha yavaş bir hızda olmak üzere, eski teknoloji ve sınai örgütlenme biçimlerinden yenilerine doğru bir gelişme göstererek uyum sağladı. Ancak en önemli soru hâlâ cevaplanmış değildi: Bu gibi düzenlemeler 1960'ta hâlâ dünyanın üçüncü büyük ekonomik gücü olan devasa bir ekonominin alışılmış durumunu sürdürmesine yetecek genişlikte bir temel sağlıyabilir miydi? Sağlayamazsa başka ne gibi alternatifler vardı?

Sosyal tarihçiler Britanya'nın bir öncü olarak yaptığı çıkışın özelliklerini iktisatçılar kadar sık tartışmamışlardır. Bununla birlikte, bunu dikkatle incelemişlerdir. Çünkü Britanya, herkesin bildiği gibi, ilk bakışta bağdaşmaz gibi görünen iki olguyu birleştirmektedir. Toplumsal ve siyasal kurumları ve pratiği, sanayi öncesi dönemin şaşırtıcı, ancak biçimsel bir devamıdır. Bu, modern dünyada çok ender olması nedeniyle yabancı turisti ve artan miktarda turist dövizini kendisine çeken tüm şeylerde simgeleşir: Kraliçe ve Lordlar, modası geçmiş ve eskimiş kurumlardaki törenler ve diğerleri. Bu ülke aynı zamanda, birçok açıdan insanlık tarihinin önceki tüm çağlarıy-

la bağlantısını en radikal biçimde koparmış bir ülkedir: Köylülüğün en fazla ortadan kalktığı, yaşamlarını yalnızca ücret veya maaş geliriyle sürdüren erkek ve kadınların oranının en yüksek olduğu, kentleşmenin diğer ülkelere göre daha erken ve muhtemelen daha fazla olduğu bir ülke. Sonuç olarak, bu ülkedeki sınıfsal ayrımlar da (bölgesel ayrımlarda olduğu gibi), en azından yakın zamanlara kadar, diğer herhangi bir yere göre daha faza törpülenmişti. Çünkü bu ülkede, genellikle oldukça çok sayıdaki gelir düzeylerinin varlığına rağmen, insanların çoğunluğu, 'işçi sınıfı' ve 'orta sınıf' olmak üzere yalnızca iki sınıf olduğunu varsayar. İki partili İngiliz sistemi bu ikili ayrımı büyük ölçüde yansıtmıştır. Bunun, ilk sosyalistlerin bekledikleri siyasal sonuçları doğurmamış olması ise ayrı bir konudur.

Her iki olgunun kökleri, en azından kısmen, bu kitapta ele alınan dönemin öncesindeki bir döneme uzanmakla birlikte, her ikisi de açık biçimde Britanya'nın erken iktisadi başlangıcıyla bağlantılıdır. Bir ülkenin resmi siyasal ve toplumsal kurumlarının, bu ülkenin sanayileşme ve kapitalistleşme sürecinde ne ölçüde dönüşüme uğrayacakları üç faktöre, eski kurumların esnekliğine, uyum sağlama ve direnme yeteneğine, dönüşüme duyulan gerçek ihtiyacın aciliyetine ve dönüşümlerin normal gerçekleşme yolu olan büyük devrimlerin içerdiği risklere bağlıdır. Britanya'da kapitalist gelişmeye karşı direnç 17. yüzyılın sonunda etkisini yitirdi. Aristokrasi, kıtasal ölçülerde, neredeyse 'burjuvazinin' bir biçimiydi ve monarşi de iki devrim sonucunda uyum sağlamayı öğrenmişti. İleride göreceğimiz gibi, sanayileşmenin teknik sorunları alışılmadık ölçüde yalındı ve bunları eski bir kurumsal donanımla (ve özellikle büyük ölçüde eskimiş bir hukuk sistemiyle) halletmenin getireceği ek maliyetlere ve verimsizliklere de kolayca katlanılabilirdi. Ve barışçı uyum mekanizmaları yetersiz ve radikal değişim ihtiyacı en acil ihtiyaç durumuna geldiğinde – 19. yüzyılın birinci yarısında olduğu gibi– devrimin taşıdığı riskler de alışılmadık ölçüde büyük oluyordu. Çünkü denetimden çıktığında devrim, yeni işçi sınıfı devrimine dönüşebilirdi. Hiçbir İngiliz hükümeti, 19. yüzyıldaki tüm Fransız, Alman veya Amerikan hükümetleri gibi, kırsal kesimin siyasal güçlerini kente karşı; büyük köylü kitlelerini ve küçük esnaf veya diğer küçük burjuva kitlelerini proletarya azınlığına–genellikle dağınık ve bölgesel durumdaki bir azınlığa– karşı harekete geçirmeyi göze alamazdı. Dünyanın ilk sanayi gücü, aynı zamanda kol emeğine dayanan işçi sınıfının sayısal olarak egemen olduğu bir ülkeydi. Sosyal gerilimleri düşük tutmak, yönetici sınıfların kesimleri arasındaki anlaşmazlıkların raydan çıkmasını önlemek yalnızca istenen değil, gerekli olan bir şeydi. Bunlar, bazı küçük istisnalar dışında, oldukça kolay biçimde gerçekleştirildi.

Böylece Britanya, devrimci nitelikte bir toplumsal temel ve en azından kısa bir dönem için –militan iktisadi liberalizm dönemi– de olsa, doktriner ideolojinin genel zaferi ile, oldukça geleneksel ve yavaş değişen bir kurumsal üstyapının karakteristik bir bileşimini gerçekleştirmiş oldu. 19. yüzyılda güç ve kârın oluşturduğu muazzam engel, ülkeyi radikal değişikliklere zorlayabilecek siyasal ve iktisadi felaketlerden korudu. Savaşta hiç yenilmedik, yok olmamız ise hiç söz konusu olmadı. 20. yüzyılın siyasal olmayan en büyük felaketi, 1929-33 Büyük Bunalımının etkileri bile, ABD dahil, diğer ülkelerdeki kadar ani, derin ve genel değildi. *Statüko* bazen sarsıldı, fakat hiçbir zaman tümüyle yıkılmadı. Bu zamana kadar toplumsal yapıda bazı aşınmalar oldu, fakat çöküş hiç olmadı. Ülkeyi yönetenler, bunalımlar baş edilemeyecek kadar tehlikeli hale geldiğinde, ipin ucunu kaçırmanın maliyetini akıllarından hiç çıkarmadılar. Yöneticilerin siyasal açıdan en etkili kesimi, modern Britanya'nın temel siyasal gerçeğini, bu ülkenin çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfının açık muhalefetine rağmen yönetilemeyeceğini ve bu çoğunluğun önemli bir kesimiyle uzlaşmanın düşük maliyetine her zaman katlanılabileceğini hemen hemen hiç unutmadı. Diğer belli başlı sanayileşmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, *Britanya*'da (sömürgeler ve bağımlı ülkeler hariç) yüz yıldan daha fazla bir süre içinde, siyasal ve iktisadi sistemi korumak amacıyla hemen hemen hiç kan dökülmemiştir.* İngiliz işverenler ile işçiler, İngiliz yöneticiler ile yönetilenler arasında, 'Paris Komünü', 'Malikâne Grevleri' veya 'Serbest Müfrezeler' ve 'SS'ler benzeri durumlar yaşanmamıştır.

Şiddetli çatışmalardan kaçınılması, eski şişelere yeni etiketler yapıştırmanın tercih edilmesi, değişimin hiç olmadığı biçiminde anlaşılmamalıdır. Toplumsal yapıda ve siyasal kurumlarda 1750'den beri görülen değişiklikler köklü, bazen de hızlı ve şaşırtıcı olmuştur. Ancak bunlar, hem geçmişin önemsiz değişikliklerini 'barışçıl' veya 'sessiz' devrimler olarak ilan eden ılımlı reformcular**, önemli değişimleri yalnızca geçmiştekilere yapılan eklemeler olarak kabul eden saygıdeğer görüşün tüm sahipleri, hem de birçok İngiliz kurumunun çok çarpıcı gelenekçiliği ve muhafazakârlığı tarafından gizlenmeye çalışılmıştır. Bu gelenekçilik gerçekte vardır, fakat kelime birbirinden oldukça farklı iki olguyu kapsamaktadır.

* 1887 Trafalgar Meydanı, 1893 Featherstone, 1911 Tonypandy olayları gibi bazı istisnalar, İngiliz işçi hareketi tarihinde çarpıcı örneklerdir.

** Böylece 1945-51 arasındaki İşçi Partisi hükümetlerinin, Britanya'nın savaş dönemindeki etkin sosyalist ekonomisinden geriye dönüşten başka bir şey olmayan uygulamaları, bir zamanlar bu türden bir 'devrim' olarak sunulmuştu. Aynı şekilde, çok kuşku ile karşılanan, Britanya'nın yirminci yüzyılın birinci yarısında eğitim alanındaki gelişmesi de aynı biçimde sunulmuştu.

Bunlardan birincisi, özü büyük ölçüde değişmiş olan eski kurumların *biçimlerini* muhafaza etme tercihidir; gerçekten de birçok durumda oldukça yeni kurumlar için düzmece gelenekler ve adetler yaratılmaya çalışılmıştır. Günümüzün monarşisi ile 1750'deki monarşinin işlevleri arasında çok az ortak nokta bulunmaktadır. Öte yandan bugün bildiğimiz biçimiyle 'özel okullar' ondokuzuncu yüzyılın ortalarından önce hemen hemen hiç yoktu ve bunların geleneksel bir görünüm almaları neredeyse tümüyle Viktorya dönemine özgüdür. Fakat ikincisi, bir zamanlar devrimci nitelikteki buluşların, uzunca bir süre varlıklarını sürdürmeleri sonucunda kendi geleneklerinin parlaklığını yaratma eğilimidir. Britanya ilk kapitalist sanayi ülkesi ve uzunca bir süredir değişimlerin göreli olarak yavaş gerçekleştiği bir ülke olduğundan, bu türden sanayileşmiş ülke gelenekçiliğine bol fırsat sağlamıştır. İngiliz Muhafazakârlığı olarak kabul edilen şey, gerçekte, ideolojik olarak, 1820 ve 1850 arasında zafer kazanan *laissez-faire* liberalizmidir ve bu aynı zamanda, her durumda mülkiyet ve sözleşme alanını kapsayan, çok eski ve geleneksel Örf Hukuku'nun içeriğidir. Verdikleri kararların özü dikkate alındığında, İngiliz hâkimlerin çoğunun kabarık peruklar yerine silindir şapkalar giymesi ve uzun favoriler bırakması gerekmektedir. İngiliz orta sınıfının yaşam tarzına bakacak olursak, onun en tipik özelliği olan kent dışında bahçeli evlerde oturma alışkanlığının, kendi atalarının kent merkezlerindeki duman ve sisten kaçmak için tepelere ve bunların ötesindeki otlaklara yerleşmeye başladıkları, sanayileşmenin ilk evresine kadar uzandığını görebiliriz. İşçi sınıfının 'geleneksel' olarak bilinen yaşam tarzı, daha sonra göreceğimiz gibi, daha da yakın bir geçmişe uzanır. 1880'ler öncesinde bunun tam bir örneğine rastlamak pek mümkün değildir. Profesyonel aydınların 'geleneksel' yaşam tarzı olan kent dışında bahçeli ev, kırsal kesimde sayfiye evi, haftalık entellektüel dergi ve diğerlerinin geçmişi ise daha yakın bir geçmişe uzanır, çünkü bu sınıf Kral Edward döneminden önce kendi varlığının bilincinde bir grup olarak pek mevcut değildi. Bu anlamdaki 'gelenek', değişimin önünde ciddi bir engel oluşturmamaktadır. Genellikle gelenek, İngilizlerin, varlığını biraz uzunca bir süre sürdüren durumlara, özellikle bu durumların değişime uğramaya başladıkları anda verdikleri isimdir. Bunlar bir nesil boyu değişime uğradıktan sonra 'geleneksel' sayılacaktır.

Bunları söylerken, bir birikim oluşturmuş ve fosilleşmiş kurumların özerk gücünü ve alışkanlıkların değişimi frenlemeye çalışma biçimindeki etkilerini inkâr etmek istemiyorum. Bir noktaya kadar bu güce sahiptiler, ancak karşı konulmaz değişimlere hiç direnmeyen, fakat bunları mümkün olduğu kadar çabuk ve sessizce massetmeye çalışan, o diğer köklü İngiliz

'geleneği', bu güce en azından potansiyel olarak karşı koyuyordu. 'Muhafazakârlık' ve 'Gelenekçilik'in gücü olarak bilinen şey, genellikle çok farklıydı: Yerleşik çıkarlar ve bunlara karşı yeterli baskının olmayışı. Britanya diğer ülkelerden daha gelenekçi değildir; örneğin toplumsal alışkanlıklar açısından Fransa, eskimiş kurumların biçimsel katılığı açısından (18. yüzyıldan kalma Anayasa gibi) ABD, Britanya'dan daha gelenekçi sayılabilir. Şimdiye kadar yalnızca daha muhafazakâr olduğu söylenebilir. Bunun nedeni ise, kökleri eskiye uzanan yerleşik çıkarların, daha fazla korunmuş olmalarından dolayı fevkalade güçlü, durumlarından daha memnun; ve belki de, aynı zamanda ekonomiye yeni bir yön verme konusunda, bu yönün eskisinin yarısı ölçüsünde bile iyi bir gelecek vaat etmemesi nedeniyle, daha isteksiz olmalarıdır. Bu eski yollar artık yürünemez olsa da, diğer yollar da yürünebilir görünmemektedir.

Bu kitap Britanya'nın tarihiyle ilgilidir. Ama, buraya kadar yazılanlardan anlaşılabileceği gibi, Britanya tarihinin dar bir çerçeve içinde ele alınması (bunun örnekleri çoktur) oldukça yetersiz kalacaktır. Britanya, herşeyden önce, küresel ekonominin önemli bir parçası ve özellikle de, zenginliğinin büyük ölçüde dayandığı o çok büyük, resmi ve gayri resmi 'imparatorluğun' merkezi haline gelmişti. Batı Hint Adaları ve Hindistan, Arjantin ve Avustralya'dan söz etmeden Britanya hakkında yazmaya kalkışmak gerçekçi olmaz. Yine de, dünya ekonomisinin tarihini veya bunun Britanya İmparatorluğu bölümünü yazmadığım için, dış dünyaya yapacağım atıflar kısmi olmalıdır. Kitabın sonraki bölümlerinde Britanya'nın bu dış dünya ile ilişkilerine, buradaki değişikliklerden Britanya'nın nasıl etkilendiğine ve bazen de birkaç kısa cümleyle, Britanya'ya olan bağımlılığın, Britanya'nın doğrudan uydu ya da sömürge sistemine dahil olan bölümlerini nasıl etkilediğine, örneği; Lancashire'ın sanayileşmesinin Amerika'daki köleliği nasıl geliştirdiğine ve ömrünü uzattığına, İngiliz iktisadi bunalımının yükünün, ihracatları için tek pazarı Britanya'nın (ya da diğer sanayileşmiş ülkelerin) oluşturduğu hammaddelere dayalı ülkelere nasıl kısmen aktarıldığına değineceğiz. Fakat bu gibi mülahazaların amacı, yalnızca Britanya ile dünyanın diğer bölgeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri okuyucuya sürekli olarak hatırlatmaktan öte bir şey değildir.

Bununla birlikte, uluslararası alana bir başka atıfta bulunulması gerekmektedir. İngiliz sanayi toplumunun tarihi, daha genel bir olgu olan kapitalizmde sanayileşmenin, hatta daha geniş bir bakışla, genel olarak sanayileşmenin özel –ilk ve bazen de en önemli– bir örneğidir. Bu nedenle Britanya örneğinin ne kadar tipik bir olgu olduğunu; veya daha pratik bir ifadeyle, bugün dünya hızla sanaileşmeye çalışan ülkelerden oluştu-

ğundan, diğer ülkelerin İngiliz deneyiminden ne gibi dersler alabilecekle-rini sormamız gerekmektedir. Buna cevap olarak, bu ülkelerin uygulamada oldukça az olmakla birlikte, ilkeler açısından çok şey öğrenebilecekleri söylenebilir. Britanya'nın erken gelişmesi, bu ülkenin durumunu birçok açıdan benzersiz ve eşsiz kılmaktadır. Dünyada başka hiçbir ülke kendi sanayi devrimini neredeyse tek başına, dünya ekonomisinin içinde ortaya çıkmış bir sanayi sektöründen yararlanmadan, bu dünyanın deneyim, beceri ve sermaye birikimini kullanmadan gerçekleştirmek durumunda kalmamıştır. İngiliz toplumsal gelişmesinin iki aşırı uca yönelmeye zorlan-ması (örneğin köylülüğün ve küçük-ölçekli zanaatkâr üreticilerin hemen hemen ortadan kalkması) ve Britanya'nın azgelişmiş dünya ile oldukça özel iktisadi ilişki biçimi, büyük ölçüde bu durumdan kaynaklanmış olabi-lir. Tam tersine, Britanya'nın sanayi devrimini 18. yüzyılda gerçekleştirme-si ve bunu gerçekleştirmek için oldukça hazırlıklı olması, sanayileşmeye daha sonra başlayan veya geri kalmışlıktan iktisadi gelişmeye daha büyük bir sıçrama yapmak zorunda kalan ülkelerde daha ağır olan bazı sorunların asgariye inmesini sağlamıştır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerin kul-lanmak durumunda oldukları teknoloji, Britanya'nın sanayi devrimini gerçekleştirdiği teknolojiye göre daha karmaşık ve pahalıdır. İktisadi ör-gütlenme biçimleri de farklıdır: Günümüzde ülkeler bir özel girişimcilik veya kapitalist modelle sınırlı olmayıp sosyalist model alternatifine de sahiptirler. Siyasi ortam da farklıdır. Bugün sanayileşmekte olan ülkeler, sosyal güvenliği veya işçi sendikacılığını sağlamayan bir sanayileşme dü-şüncesini siyasal olarak tasavvur edilemez kılan güçlü işçi hareketlerinin ve sosyalist dünya güçlerinin olduğu bir ortamda gelişmektedirler.

Bu nedenle Britanya'nın tarihi, günümüz dünyasının iktisadi gelişmesi için bir model olamaz. Eğer onu incelemek ve analiz etmek için, birçok insanın geçmişe ve özellikle geçmişin ihtişamına duyduğu kendiliğinden ilgi dışında bir neden arayacak olursak, yalnızca iki tane çok inandırıcı neden bulabiliriz. Britanya'nın Sanayi Devrimi'nden bugüne kadarki tari-hi günümüzü de hâlâ büyük ölçüde etkilemeyi sürdürmektedir ve bu ne-denle ekonomimizin ve toplumumuzun sorunlarının pratik çözümü, bu tarih hakkında bir şeyler bilmemizi gerekli kılmaktadır. Daha genel ola-rak, dünyanın ilk ve en uzun ömürlü sınai ve kapitalist gücünün tarihi, dünya tarihinin bir olgusu olarak sanayileşmenin gelişmesine ışık tutacak-tır. Bu ülke planlamacı, sosyal bilimci ve uygulamalı iktisatçı açısından (dikkatini Britanya'nın sorunları üzerinde yoğunlaştırmadığı sürece) yal-nızca bir 'örnek olay'dır ve yirminci yüzyıl için düşünüldüğünde en ilginç ve uygun örnek sayılamaz. Bu tarih, insanlığın evrimini mağara adamın-

dan atom gücünü elinde tutanlara ve uzay yolculuklarına kadar inceleyen tarihçi için eşsiz bir ilgi konusu oluşturur. İnsanlık tarihi boyunca, Yeni Taş devrinde tarımın, metalurjinin ve kentlerin ortaya çıkmasından beri hiçbir değişim sanayileşmenin ortaya çıkması kadar derin etki yapmamıştır. Bu gelişme zorunlu ve geçici olarak, bir kapitalist ekonomi ve toplum biçiminde gerçekleşmiştir. Bunun belki de bir süre için tek bir öncü ülkeye bağımlı, tek bir 'liberal' dünya ekonomisi biçiminde olması da kaçınılmazdı. İşte bu ülke Britanya'ydı ve bu nedenle de tarihteki tek örnek olarak yer almaktadır.

1
1750'de Britanya[1]

Gözlemcinin kendi dönemine ilişkin gözlemleri gerçeğin ta kendisi olmayabilir; tarihçi bunu göz ardı ederse alehine olur. 18. yüzyılda Britanya –daha doğrusu İngiltere– gözleme çokça konu olan bir ülkeydi ve eğer Sanayi Devrimi'nden beri nasıl değiştiğini anlamak istiyorsak, onu öğrenmeye, genellikle hayranlık duymaya her zaman hevesli, çevresini görmek için ayıracak bol zamanı olan çok sayıda ve meraklı yabancı ziyaretçinin gözüyle görmeye çalışarak da işe başlayabiliriz. Günümüzün ölçüleriyle düşünüldüğünde, o dönemde bol zaman ayırmaları gerekiyordu. 1750'de ne olacağı kestirilemeyen ve genellikle uzun bir yolculuktan (örneğin Hollanda'dan otuz küsur saatlik) sonra Dover veya Harwich'e ayak basan yolcuya, kesinlikle çok memnun kalacağı, pahalı ancak son derece konforlu İngiliz hanlarından birinde geceyi geçirmesi tavsiye edilebilirdi. Ertesi gün belki de at arabasıyla elli millik bir yolculuktan ve Rochester veya Chelmsford'da bir gece daha geçirdikten sonra, ikinci gün öğle vaktinde Londra'ya ulaşacaktı. Bu hızdaki bir yolculuğa bol zaman ayırmak gerekiyordu. Yoksulların alternatifi olan yürümek ve kıyı boyunca gemi yolculuğu ise daha yavaş ve ucuzdu, fakat aynı zamanda yolculuk süresi değişkendi. Birkaç yıl sonra

ortaya çıkan yeni hızlı posta arabalarıyla sabahtan gün batımına kadar Londra'dan Portsmouth'a, altmış iki saatte Londra'dan Edinburg'a gitmek mümkündü, fakat 1750'de bu yolculuklardan ikincisi için hâlâ on ya da on iki günü ayırmak gerekiyordu.

Yolcu, kırsal keşimin yeşilliği, düzenliliği, gözle görünür refahından, ve 'köylülüğün' göze çarpan rahatlığından hemen etkilenirdi. 1761'de Hanover Kontu Kielmansegge, Essex'e ilişkin olarak 'Bu ülkenin tümü bakımlı bir bahçeden farksız'[2] diye yazarken, diğer birçok gezginin de düşüncelerini dile getiriyordu. Alışılmış bir İngiltere gezisi, ülkenin yalnızca güney ve orta bölgeleriyle sınırlı kaldığından, bu izlenim çok doğru değildi, fakat kıtanın birçok bölgesiyle gerçekten farklılık vardı. Londra'nın büyüklüğü de aynı biçimde yolcuyu derinden etkilerdi ve bu da doğaldı, çünkü 750.000 kişilik nüfusuyla Hıristiyan dünyasının en büyük kentiydi ve belki de en yakın rakibi olan Paris'in iki katı büyüklükteydi. Kesinlikle güzel bir kent değildi. Hatta bir yabancıya kasvetli bile görünebilirdi. 1747'de Abbe Le Blanc'in gözlemleri şöyleydi: 'İtalya'yı gördükten sonra, Londra'nın binalarında sizin hoşunuza gidecek hiçbir şey bulamayacaksınız. Kent ancak büyüklüğünden dolayı gerçekten harikadır.' (Fakat o da, diğerleri gibi, 'ülkenin güzellikleri, araziyi düzenlemek için gösterilen çaba, otlakların zenginliği, üzerinde otlayan sürülerin çokluğu ve en küçük köylerde bile hâkim olan bolluk ve temizlik ortamından' etkilenmişti.)[3] Londra temiz ve aydınlık bir kent de sayılmazdı, bununla birlikte bu açıdan, Birmingham gibi sanayi merkezlerinden daha iyi durumdaydı. Çünkü Birmingham'da 'insanlar kapılarının ardındaki işleriyle o kadar meşguldürler ki dışarıda nasıl bir görüntüden yoksun kaldıklarıyla çok fazla ilgilenmemektedirler. Caddeler ne taş ile döşenmiş, ne de aydınlatılmış durumdadır.'[4]

Her ne kadar taşradaki liman kentleri ve ticaret ya da imalât merkezleri 17. yüzyıldan farklı olarak, hızla genişliyor ve gözle görünür biçimde zenginleşiyor olsalar da, yine de Londra ile en küçük bir karşılaştırma yapılabilecek başka bir İngiliz kenti yoktu. Başka hiçbir İngiliz kentinde nüfus 50.000'i bulmuyordu. Bunlardan yalnızca birkaçı ticari bir amacı olmayan bir ziyaretçinin dikkatini çekebilirdi. Oysa aynı ziyaretçi 1750'de Liverpool'a gitseydi (Londra posta arabası henüz buraya gitmiyordu), hızla büyüyen bu liman kentindeki hareketlilikten kuşkusuz etkilenebilirdi. Liverpool'un gelişmesi de, Bristol ve Glasgow gibi, büyük ölçüde köle ve sömürge malları –şeker, çay, tütün, ve giderek artan ölçüde pamuk– ticaretine dayanıyordu. 18. yüzyılın liman kentleri büyük ve yeni liman tesisleriyle ve ziyaretçinin 'başkentin güzel bir kopyası'[5] olarak nitelendirdiği

kamu binalarının taşralı zerafetiyle gurur duyuyorlardı. Bu kentlerin sakinlerinden daha az şık olanlarının görebildikleri ise, gemilerden boşalan gemiciler için tavernalar ve fahişelerle dolu olan, ya da her an işçi tüccarları veya Majestelerinin donanma için zorla asker toplayan askeri birliğinin sık sık uğradığı deniz kıyısının vahşiliğiydi. Herkesçe bilindiği gibi, gemiler ve denizaşırı ticaret İngiltere'nin yaşaması için kan demekti, donanma ise en güçlü silahıydı. 18. yüzyılın sonlarında ülkenin toplam tonajı neredeyse yarım milyon tonu bulan yaklaşık altı bin kadar ticaret gemisi, yani en büyük rakibi Fransız ticaret filosunun birkaç katı büyüklükte bir filosu bulunuyordu. Bunlar 1700 yılında (gayrimenkul dışındaki) tüm sabit sermaye yatırımlarının yaklaşık onda birini; bunlarda çalışan 100.000 denizci ise tarım dışında çalışan işçilerin en büyük bölümünü oluşturuyordu.

18. yüzyılın ortalarında yabancı gezgin, İngiliz işçiliğinin (beğenisinden olmasa da) kalitesinden etkilenmiş ve onun çalışkanlığı ve üretkenliğini çarpıcı biçimde bütünleyen yaratıcılığının farkına varmış olsa da, imalât ve madencilik alanına muhtemelen daha az ilgi gösterirdi. İngilizler, Abbe Le Blanc'ın işaret ettiği gibi, 'İşlerini azaltarak, aslında insanların sayısını artıran' makineleriyle ün yapmış durumdaydılar. '...Nitekim NEWCASTLE'ın kömür madenlerinde tek bir kişi, insanı hayrete düşürecek ölçüde basit olan bir makinenin yardımıyla, beş yüz ton suyu yüz seksen ayaklık bir yüksekliğe çıkarabilirdi.'[6] İlkel biçimiyle buhar makinesi zaten vardı. İngilizlerin yeni buluşlardan yararlanma becerilerinin kendi yaratıcılıklarından mı yoksa başkalarının buluşlarını kullanma yeteneklerinden mi kaynaklandığı bir tartışma konusuydu. Sanayinin çok daha fazla ilgi çektiği 1780'lerde ülkeyi gezen Berlinli zeki bir adam olan Wendeborn, bunlardan muhtemelen ikincisinin doğru olduğunu düşünüyordu. Yine de bütün gezginlere olduğu gibi, ona da 'imal edilmiştir' kelimesi, çok çeşitli küçük metal ürünleriyle Birmingham ve hayranlık uyandıran çatal bıçak takımlarıyla Sheffield gibi kentleri, Staffordshire'ın çanak çömlek fabrikalarını; East Anglia'nın kırsal kesiminin heryerine, ülkenin batı bölgesine ve Yorkshire'a yayılmış olan, fakat gerilemekte olan Norwich dışındaki büyük kentlerin hiçbirinde bulunmayan yünlü dokuma sanayini hatırlatıyordu. Sonuç olarak bunlar Britanya'nın temel ve geleneksel imalâtıydı. Wendeborn, Lancashire'dan ise ancak kısaca ve laf arasında söz ediyordu.

Tarım ve imalât zenginleşip gelişiyor olsa da, yabancıların gözünde ticaretten çok daha az önem taşımaktaydılar. İngiltere, herşeyden önce, 'dükkân sahiplerinin ülkesi' olarak biliniyordu ve en karakteristik yurttaş

tipi sanayici değil, tüccardı. Abbe Le Blanc şunları söylüyordu: 'Şunu kabul etmek gerekir ki, ülkenin kendi kaynaklarına dayalı üretimi, toplam zenginliğinin dörtte birine ancak ulaşır; geri kalanını ise sömürgelerine, ve diğer ülkelerin zenginliklerini taşıyarak ve bunların ticaretini yaparak devamlı kendi zenginliğini artıran ülke sakinlerinin çalışmasına borçludur.'[7] 18. yüzyıl dünyasının ölçüleriyle Britanya'nın ticareti dikkate değer bir olguydu. Bu öyle bir olguydu ki, *İngiltere'den Mektuplar* adlı kitabında, 1720'lerde yabancıların bu adalara ilişkin olumlu izlenimlerini anlatması biçimindeki modaya öncülük eden Voltaire'in gözlediği gibi, hem işe hem de savaşa benziyordu. Bunun da ötesinde bu durum, kralların parlamentoya tabi oldukları Britanya'nın kendine özgü siyasal sistemiyle de yakından ilişkiliydi. İngiliz tarihçilerin haklı olarak hatırlattıkları gibi, o dönemde parlamento, henüz bu şekilde adlandırılmayan orta sınıfların değil, toprak sahibi aristokratlar oligarşisinin denetimindeydi. Ancak kıtanın ölçüleriyle ele alındıklarında, aristokratlıktan ne kadar uzak soylulardı onlar! Tuhaf bir biçimde –Abbe Le Blanc'a göre gülünç biçimde– daha aşağı tabakalardakileri taklit etme eğilimindeydiler. 'Londra'da efendiler uşakları gibi giyinirler, ve düşesler de oda hizmetçilerini taklit ederler.' Gerçekten asil toplulukların aristokratik gösterişinden ruhen çok uzaktılar:

> 'İngilizleri, giysilerinin ya da atlı arabalarının içinde gösteriş yaparken görmek mümkün değildir; ev mobilyaları tüketimi kısıtlayan yasaların buyurduğu ölçüde sadedir... ve İngilizlerin sofraları tutumluluklarından olmasa da, sadeliklerinden ötürü dikkat çekicidir.'[8]

Britanya'nın tüm yönetim sistemi, daha az gelişmiş ve kesinlikle de daha düşük bir refah düzeyine sahip ülkelerden farklı olarak, Abbe Coyer'in ifadesiyle, 'ulusların değerli kesimi olan dürüst orta sınıfın' ihtiyaçlarıyla ilgilenen bir devlete dayanıyordu.[9] Voltaire ise şunları yazıyordu: 'İngiliz yurttaşlarını zenginleştiren ticaret, aynı zamanda onların özgürleşmesine de yardımcı olmuştur, ve bu özgürlük de ticaretin genişlemesini sağlamıştır. Devletin büyüklüğünün dayanağı budur.'[10]

O dönemin İngilteresi yabancı ziyaretçiyi, zengin ve zenginliğini herşeyden önce ticaretine ve yatırımlarına borçlu olan; güçlü ve heybetli, ama gücünü ticarete dayalı silahmışçasına donanmadan alan ve her ikisi de ticaret ve orta sınıfla yakından ilişkili olan özgürlük ve hoşgörüye alışılmadık ölçüde sahip bir devlet olarak etkiliyordu. Britanya, yaşamın aristokratik inceliklerinden, zerafetten ve yaşama sevincinden biraz yoksun dini ve diğer tuhaflıklara eğilimli olsa da, yalnız teknolojiye değil

kendi bilim ve edebiyatına da fazlasıyla sahip ve tartışmasız en hızlı gelişen ülkeydi. Sıradan insanları dar görüşlü, kendini beğenmiş, işinin ehli, kaba ve isyana eğilimli olmakla birlikte, o dönemde yoksullar için geçerli mütevazı standartlarla iyi besleniyor ve refah içinde yaşıyorlardı. Britanya'nın kurumları ise, kamu düzeninin korunmasında veya ülkenin iktisadi işlerinin planlanması ve yönetilmesindeki önemli zayıflıklarına rağmen, istikrarlıydılar. Kendi ülkesinin iktisadi gelişmesini yoluna koymak isteyenler için, bu ulusun esas olarak özel girişimciliğe dayalı gözle görünür başarısından çıkarılabilecek dersler bulunmaktadır. Yollarla kanalların bile kâr güdüsüyle inşa edilip işletildiğini gören Abbe Coyer 1779'da şöyle haykırıyordu: 'Hâlâ bir kurallar ve ayrıcalıklar sistemini savunanlar, bu örnek üzerinde düşünmeniz gerekir.'[11]*

İktisadi ve teknolojik ilerleme, özel girişimcilik ve bugün liberalizm olarak adlandırdığımız düşünce; bunların tümü o gün ortadaydı. Ancak hiç kimse –sürecin çoktan başlamış olduğunu bildiğimiz 1780'lerde Britanya'yı ziyaret edenler bile– ülkenin bir sanayi devrimiyle hemen dönüşüme uğramasını beklemiyordu. 1750'de yaklaşık 6,5 milyon olan İngiltere ile Galler'in nüfusunu 1801'de 9 milyonun üzerine ve 1841'de 16 milyona çıkaracak olan bir nüfus patlamasını kimse beklemiyordu. 18. yüzyılın ortalarında, hatta birkaç onyıl sonrasında bile insanlar hâlâ Britanya'nın nüfusunun artıp artmadığını tartışıyorlardı; yüzyılın sonuna gelindiğinde, Malthus, doğal olarak, nüfusun çok hızlı artmakta olduğunu varsayıyordu.

Şöyle geriye, 1750'ye baktığımızda, kuşkusuz, o dönemde yaşayanların pek belirgin olmadığı için gözden kaçırdıkları (veya tersine çok belirgin olduğu için dikkat etmedikleri), fakat bizimle onlar arasında önemli bir anlaşmazlık konusu olmayacak birçok şeyi görebiliriz. Herşeyden önce belirtilmesi gereken şey, İngiltere'nin (Galler ve İskoçya'nın büyük bölümü hâlâ bir ölçüde farklıydı – 15. Bölümle karşılaştırınız) ulusal ölçekte bir parasal ekonomi ve piyasa ekonomisi haline gelmiş olmasıdır. 'Dükkân sahiplerinin ülkesi', bu ülkenin hem bir müşteriler ülkesi hem de piyasa için üretim yapan üreticiler ülkesi olduğunu ifade ediyordu. Kentlerde böyle olması doğaldı, çünkü belli bir büyüklüğü aşmış olan kentlerde kapalı ve kendine yeterli bir ekonominin olması mümkün değildi ve Britanya, Batı kentlerinin en büyüğü olan (dolayısıyla yoğun pazarların

* Londra'nın pisliğinin nedeni olarak, 'Özgür bir ülkede yurttaşların kendi kapılarının önünü uygun gördükleri biçimde temiz tutmaları' görüşü dile getirildiğinde, 'Ünlü Madam Du Bocage' gibi birçok kişi bu görüşü paylaşmıyordu. Abbe Le Blanc, 'Özgürlük onlar için, onları Londra'da uygun bir kaldırımdan veya iyi bir politikadan yoksun bırakan bir nimettir' diyordu.

en büyüğüne sahip olan) Londra'ya sahip olmakla –iktisadi açıdan– yeterince şanslıydı. Londra, yüzyılın ortalarında İngiltere'nin nüfusunun yaklaşık yüzde beşini barındırıyordu ve gıda maddeleri ile yakıta olan doymak bilmeyen talebi tüm güney ve doğuda tarımı geliştirdi, Galler'in ve kuzeyin en ücra bölümlerinden bile kara ve nehir yoluyla düzenli mal akışı olmasını sağladı ve Newcastle'ın kömür madenlerini harekete geçirdi. Peynir gibi dayanıklı ve kolay taşınabilen gıda maddelerinde bölgeler arasındaki fiyat farklılıkları zaten azalmıştı. Daha da önemlisi, İngiltere artık kendi kendine yeterli ve mahalli ekonomilerin çekmek zorunda kaldıkları en ağır cezayı, açlığı, çekmiyordu. Kıta üzerinde yaygın olan ve İskoçya'nın ova kesimlerinde pek unutulmamış olan 'kıtlık' artık ciddi bir sorun değildi. Bununla birlikte, kötü hasatlar hâlâ geçim maliyetlerinde şiddetli artışlara ve bunun sonucunda 1740-41, 1757 ve 1767'de olduğu gibi ülkenin büyük bölümünde ayaklanmalara yol açıyordu.

Britanya'nın kırsal kesiminde ortaya çıkmakta olan şaşırtıcı bir olgu da, kıtanın diğer ülkeleriyle karşılaştırıldığında köylülüğün olmayışıydı. Bunun nedeni, yalnızca bir piyasa ekonomisinin gelişmesiyle mahalli ve bölgesel kendi kendine yeterli bir ekonominin ciddi biçimde sarsılmış olması ve köyün bile bir parasal ticaret ağıyla sarmalanmış olması değildi. Yine de bunların tümü bugünün ölçüleriyle yeterince belirgindi. Tamamı ithal edilen çay, şeker ve tütün gibi malların giderek artan tüketimi, yalnızca denizaşırı ticaretin artışının değil, aynı zamanda kırsal kesimdeki hayatın ticarileşmesinin de ölçüsüydü. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kişi başına yaklaşık 0,6 lb. çay yasal yollardan ithal edilmekte ve buna ek olarak önemli bir miktar da kaçak olarak getirilmekteydi. Bu içeceğin kırsal kesimde, hatta işçiler arasında bile (daha doğrusu eşleri ve kızları arasında) yaygınlık derecesinin hiç de az olmadığı ortadaydı. Wendeborn'a göre İngilizler, kendileri dışındaki Avrupa ülkelerinin toplamının üç katı çay tüketiyorlardı. Kendi arazisini aile üyeleriyle işleyerek geçimini büyük ölçüde kendi ürettiklerini tüketerek sağlayan küçük çiftçiye de, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında giderek daha az (Kelt'in geri kalmış çevresi ve daha çok, kuzey ve batının birkaç bölgesi dışında) rastlanmaktaydı. 1660 Restorasyonu sonrasındaki yüzyıl içinde toprak mülkiyetinin, hem küçük mülk sahiplerinin hem de köylülüğün aleyhine gelişmesi ve toprakların az sayıdaki büyük toprak sahibinin elinde toplanması gerçekleşti. Elimizde güvenilir istatistikler olmamakla birlikte, 1750'ye gelindiğinde İngiliz toprak mülkiyetinin karakteristik yapısının şöyle olduğu görülüyordu: Birkaç bin toprak sahibi, bunların topraklarını kiralayan onbinlerce kiracı çiftçi, bu kiracı çiftçilerin toprağı işlerken emeklerini kiraladığı ve

zamanlarının büyük bölümünde emeklerini kiraya veren yüzbinlerce tarım işçisi, uşaklar ve çok küçük mülk sahipleri. Bu durum, önemli bir parasal gelir ve para karşılığında satış sistemi anlamına geliyordu.

Bunların da ötesinde, Britanya'nın sınai üretim ve imalâtının önemli bir bölümü –belki de çoğunluğu– kırsal kesimdeydi. Buradaki tipik işçi de, yaşamını sürdürdüğü kulübesinde bazı ürünlerin –esas olarak kumaş, mensucat, ve çeşitli madeni eşyalar olmak üzere– imalâtında giderek daha fazla uzmanlaşan ve böylece adım adım küçük köyle veya zanaatkâr olmaktan çıkarak ücretli işçiliğe geçen bir tür köy zanaatkârı veya küçük mülk sahibiydi. Daha önceleri insanların boş zamanlarını veya mevsimlerini dokuma, örme veya madencilikle uğraşarak geçirdiği köyler, giderek, tüm zamanını bu işe ayıran dokumacıların, örgücülerin veya madencilerin yaşadıkları köyler haline gelmekteydi ve sonunda bunlardan bazıları – tamamı olmasa bile– sanayi kentlerine dönüştü. Tüccarların köyde üretilen ürünleri satın almak veya kırsal kesim emekçilerine hammaddeleri (fason) dağıtıp dokuma tezgâhlarını ya da iplik tezgâhlarını kiraya vermek üzere uğradıkları küçük pazar merkezleri, zaman içinde, dağınık haldeki işçilere dağıtılıp sonra ürün olarak geri toplanan hammaddeleri ve malları işlenmeye hazırlayan ve muhtemelen nihai ürün haline getiren atölyelerle ve ilkel imalâthanelerle dolu kentler haline geldiler. Kırsal kesimdeki bu 'ev' veya 'dışarı iş verme' endüstrisinin doğası, onun tüm kırsal alana geniş biçimde yayılmasına ve onu kaplayan para dolaşım ağının daha da sıklaşmasına yol açtı. İmalatta uzmanlaşan her köy ve bir sanayi köyü haline gelen her kırsal bölge (Kara Ülke*, maden bölgeleri ve tekstil bölgelerinin çoğu gibi), artık bu bölgelerde üretilmeyen gıda maddelerini üretip buralara satma işinde uzmanlaşan bir başka bölgenin ortaya çıkması anlamına geliyordu.

Sanayinin kırsal kesime geniş biçimdeki bu yayılması, birbiriyle bağlantılı iki önemli sonuç doğurdu. Önemli bir siyasal güce sahip olan toprak sahipleri sınıfının ilgisinin, topraklarının altında bulunan (ve kıtanın diğer ülkelerinden farklı olarak, 'imtiyaz hakları' krala değil, kendilerine ait olan) madenlere ve köylerindeki imalâta yönelmesini sağladı. Mahalli soyluların ve orta sınıfın kanallar ve paralı yollar gibi yatırımlara gösterdikleri büyük ilgi, mahalli tarımsal ürünlere daha geniş pazarlar açabilme umudundan değil, mahalli madenler ve imalât sanayi ürünleri için daha iyi ve daha ucuz ulaşım imkânlarından beklenen yararlardan kaynaklanıyordu.** Fakat

* Staffordshire ve Warwickshire'ın dumanlı sanayi bölgesi (ç.n.)

** Kanallardan ve paralı yol tröstlerinden, kendi maliyetlerini kurtarmanın dışında, yatırılan sermaye üzerinden ancak küçük bir getiri bekleniyordu.

1750'de, ülkenin iç kısımlarında ulaştırmadaki bu iyileştirmeler daha henüz yeni başlamaktaydı: 'Paralı yol tröstleri'nden yılda en fazla on tane kurulmaktaydı (1750 ile 1770 arasında bu sayı yılda kırkın üzerine çıktı) ve kanal yapımı 1760'a kadar pek başlamamıştı.

İkinci sonuç ise, tüccarların çıkarlarının belirleyici olduğu diğer büyük ticaret ülkesi Hollanda'dan farklı olarak, imalâtçıların çıkarlarının, *hükümet politikasını belirler duruma gelmiş olmasıydı.* Bu durum, henüz gelişme çağındaki sanayicilerin mütevazı zenginliğine ve etkisine rağmen gerçekleşmişti. 1760'da 'tüccarların' en yoksul kesiminin, 'imalât ustalarının' en zengin kesimi kadar para kazandığı tahmin ediliyordu (en zengin tüccarlar ise ortalama üç kat fazla kazanmaktaydılar), ve çok daha mütevazı durumdaki 'esnafın' üst tabakası bile 'imalât ustalarının' üst tabakasının iki katı kadar bir gelir elde etmekteydi. Bu sayılar birer tahmindir, fakat günümüzün ölçüleriyle ticaret ve sanayinin göreli durumunu ortaya koymaktadır.* Ticaret, özellikle de denizaşırı ticaret, imalâta göre, her açıdan daha kazançlı, daha önemli ve daha prestijli görünüyordu. Ancak iş, ticaret kesiminin çıkarlarıyla (bunlar ithalat, ihracat ve işlenerek yeniden ihracatta serbestiye dayanıyordu), sanayi kesiminin çıkarları (bu aşamada, genellikle olduğu gibi, İngiliz pazarının yabancılara karşı korunmasına ve İngiliz malları için ihraç pazarlarının ele geçirilmesine dayanıyordu) arasında tercih yapma noktasına geldiğinde, yerli üretici ağır basıyordu, çünkü tüccar yalnızca Londra'da ve birkaç liman kentinde etkili olabilirken, imalâtçı, ülkenin büyük kesiminin ve devletin siyasal desteğini harekete geçirebiliyordu. Bu konu, 17. yüzyıl sonunda, tekstil üreticileri, yünlü kumaşın İngiliz Hüküme-

* 1760'ta bu sayılar (pound/yıl olarak) şöyleydi:

Meslek	*Aile Sayısı*	*Gelir*
Tüccarlar	1.000	600
	2.000	400
	10.000	200
Esnaf	2.500	400
	5.000	200
	10.000	100
	20.000	70
	125.000	40
İmalat ustaları	2.500	200
	5.000	100
	10.000	70
	62.500	40

Karşılaştırma yapılabilmesi için, avukatların ve han sahiplerinin ortalama haftalık gelirlerinin 100 pound, en zengin çiftçilerin 150 pound, 'çiftçilerin' ve taşradaki işçilerin 5 veya 6 şilin olarak hesaplandığı belirtilebilir.

tinin maliyesi için taşıdığı önemden yararlanarak ithal 'patiskaları' yasaklatmayı başardıklarında kesinlik kazandı. İngiliz sanayi, başkalarının pazarlarına serbestçe giriş hakkını, yani 'Serbest Ticareti' talep edebilecek güce ulaşana kadar, genel olarak korunmuş bir iç pazarda gelişebilirdi.

Yine de ülkenin, yabancıları doğal olarak etkileyen alışılmamış siyasi koşulları olmasaydı, ne sanayi ne de ticaret serpilip gelişebilirdi. İngiltere bir 'burjuva' devleti değildi. Bu, kendisine süreklilik kazandıran, birbirine sıkı bağlarla bağlı iki yüz kadar soylunun başı çektiği bir toprak sahibi aristokratlar oligarşisi ve büyük Whig* ailelerinin –Russellların, Cavendishlerin, Fitzwilliamsların, Pelhamsların ve diğerlerinin– başındaki düklerin himayesinde olan güçlü ve zengin bir kanbağı sistemiydi. Onların zenginliğiyle kim yarışabilirdi ki? (Joseph Massie 1760'da on soylu ailenin yıllık gelirini 20.000 pound, yirmi aileninkini 10.000 pound ve 120 tanesininkini de 7-8.000 pound, yani tüccarların en zengin kesiminin kazanabileceğinin on katından fazla olarak, hesaplamıştı.) Dileyen her düke ve konta hemen yüksek bir resmi görev ve parlamentonun her iki kanadında da otomatikman bir akrabalar, müvekkiller ve destekçiler sağlayan, halihazırda toprak sahibi olmayanlar için toprak edinmek giderek güçleşirken, asgari siyasal hakların kullanılmasını toprağa sahip olmaya bağlayan bir siyasal sistemde kimin etkinliği soylularınkiyle mukayese edilebilirdi? Bununla birlikte, yabancıların bizden daha açık biçimde gördükleri gibi, Britanya'nın soyluları ile kıtanın diğer ülkelerindeki feodal ve mutlakiyetçi hiyerarşiler arasında farklar vardı. İngiliz soyluları, Roundheadlerin** mirasçıları olan ve devrim sonrasında ortaya çıkan bir elit kesimdi. Feodal aristokratın veya saray aristokrasisinin özelliklerinden olan onur, cesaret, zerafet ve cömertlik artık onların yaşamlarında egemen değildi. Orta büyüklükte bir Alman *Junker*'i*** Bedford Dükü'nden daha fazla uşağa ve hizmetçiye sahip olabilirdi. İngiliz soylularının parlamentoları ve hükümetleri savaşı da barışı da kâr, sömürgeler ve pazarlar elde etmek ve ticari rakiplerini ezmek için yapardı. 1745'te eski çağın gerçek kalıntısı, 'Krallığı İsteyen Genç' Charles Edward Stuart kendisine sadık, fakat kesinlikle ticari amacı olmayan Kuzey İskoçyalılardan oluşan ordusuyla İngiltere'ye saldırdığında, ne kadar aristokrat olursa olsun, Whig İngilteresi ile daha kadim toplumların arasındaki fark belirgin biçimde ortaya çıktı. Whig soyluları –Tory**** eşrafından daha fazla olarak– çok iyi biliyorlardı ki, ülkelerinin ve kendilerinin

[Liberal Parti üyesi, ç.n.]
[İngiltere İç Savaşı'nda Cumhuriyetçilere verilen isim, ç.n.]
[Toprak sahibi Prusya aristokrasisinin üyesi, ç.n.]
**** [Muhafazakâr Parti üyesi, ç.n.]

gücü, kavga ve ticaret yoluyla para kazanma konusunda hazırlıklı olmaya dayanıyordu. 1750'de sanayi henüz bu kadar kazancı sağlayacak durumda değildi. Kazanç sağlayacak duruma geldiğinde, onlar bu yeni duruma ayak uydurmakta pek zorluk çekmeyeceklerdi.

Yine de, 1750'nin Britanyasına dönebilseydik, olayların niteliğini sonradan görme durumunu bir kenara bırakıp, yaklaşmakta olan Sanayi Devrimi'ni tahmin edebilir miydik? Bu hemen hemen imkânsızdı. Ülkenin esas olarak 'burjuva' ticari havası, yabancı ziyaretçileri olduğu kadar, bizi de etkilerdi. Ülkenin iktisadi dinamizmine ve ilerlemesine ve belki de saldırgan yayılmacılığına hayranlık duyar, çok çeşitli ve pek denetlenmeyen özel girişimciliğin elde ettiği olağanüstü sonuçlardan etkilenebilirdik. Belki o zaman ülkenin güç ve zenginlik dolu bir geleceği olacağını tahmin edebilirdik. Fakat ülkenin –hatta dünyanın– dönüşümünü sağlamasını tahmin edebilir miydik? Bir 'imalâtçı ustasının' –1750'de küçük bir Lancashire kasabasına yerleşmek üzere küçük çiftçi olan atalarının topraklarını henüz terketmekte olan– oğlunun, bir yüzyıldan daha kısa bir sürede İngiltere Başbakanı olacağını tahmin edebilir miydik? Hayır, tahmin edemezdik. 1750'nin sakin İngilteresinin radikalizm, Jakobencilik, çartizm, sosyalizm tarafından parçalanacağını bekler miydik? Geriye dönüp baktığımızda, hiçbir ülkenin Sanayi Devrimi için bu kadar iyi hazırlanmamış olduğunu görüyoruz. Ancak yine de bunun, neden geri döndürülemez iyi ya da kötü sonuçlara yol açarak, 18. yüzyılın son onyıllarında patlak verdiğine bakmalıyız.

NOTLAR

1. Okuma Listesi'ndeki Cole ve Postage, Ashton, Wilson, Deane ve Cole'un yapıtlarına bakınız. Ayrıca bakınız şekil 1, 3, 10, 14, 16, 26, 28, 37.
2. Kont Friedrich Kielmansegge, *Diary of a Journey to England 1761-2* (London, 1902), s. 18.
3. Mons. L'Abbé Le Blanc, *Letters on the English and French Nations* (Londra, 1747), I. cilt, s. 177.
4. *A Tour through England, Wales and part of Ireland made during the summer of 1791* (Londra, 1793), s. 373.
5. ibid., s. 354.
6. Le Blanc, *a.g.e.*, I. cilt, s. 48.
7. ibid., II. cilt, s. 345.
8. ibid., I. cilt, s. 18; II. cilt, s. 90.
9. Abbé Coyer, *Nouvelles observations sur l'Angleterre* (1779), s. 15.
10. Voltaire, *Lettres philosophiques*, Letter X.
11. Abbé Coyer, *a.g.e.*, s. 27.

2
Sanayi Devriminin Kökeni[1]

Sanayi Devrimi'nin kökeni sorununa çözüm bulmak kolay değildir. Ancak sorunu açık biçimde ifade edemezsek çözüm daha da zorlaşır. Bu nedenle birkaç açıklamayla başlamakta yarar vardır.

Birincisi, Sanayi Devrimi'nin anlamı, yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanmasıdır. Dikkatlerini, niteliksel olarak yeni üretim teknikleri –makineler, fabrika sistemi ve diğerleri– üzerinde yoğunlaştıran ilk gözlemciler, doğru içgüdüye sahip olmakla birlikte, bazen bunu çok az eleştiriyle izliyorlardı. Çağdaş gözlemcilerin bir sanayi devriminden söz etmelerini sağlayan, 1850'de, 1750'dekinden çok daha fazlasını üreten, ancak bunu esas olarak eski yöntemlerle gerçekleştiren Birmingham değil, üretimini çok daha belirgin bir biçimde devrimci nitelikteki yöntemlerle artıran Manchester olmuştur. 18. yüzyılın sonlarında bu iktisadi ve toplumsal dönüşüm bir kapitalist ekonomide ve onun sayesinde gerçekleşti. 20. yüzyıldan geriye baktığımızda, 18. yüzyılda ilk ve belki de mümkün tek yolu olmakla birlikte, sanayi devriminin alabileceği tek biçimin bu olmadığını biliyoruz. Kapitalist sanayileşme

bazı açılardan, kapitalist olmayan sanayileşmeye göre oldukça farklı bir analizi gerektirir, çünkü özel girişimcinin kâr peşinde koşmasının teknolojik dönüşüme nasıl yol açtığını açıklamamız gerekmektedir. Bunun kendiliğinden gerçekleştiğini söylemek hiç de açıklayıcı olmamaktadır. Kuşkusuz başka yönlerden sanayileşme, daha genel bir olgunun özel bir durumu olarak ele alınabilir, ancak bunun İngiliz Sanayi Devrimi tarihçisine ne ölçüde yararlı olabileceği açık değildir.

İkincisi, İngiliz devrimi tarihte ilkti. Bu durum, onun işe sıfırdan başladığı ya da hızlı sanayileşme ve teknolojik gelişmenin önceki evrelerinin yaşanmadığı anlamına gelmez. Yine de bunlardan hiçbiri, tarihin karakteristik modern aşamasını, sürekli teknolojik devrim ve toplumsal dönüşüm aracılığıyla kendini sürdürebilen iktisadi büyümeyi başlatmamıştır. Bundan dolayı, ilk olması nedeniyle bu devrim birçok önemli yönden, kendisinden sonraki diğer tüm sanayi devrimlerinden farklıdır. Bu devrim, esas itibariyle, ya da kısmen , örneğin, daha gelişmiş tekniklerin taklit edilmesi, sermaye ithali, mevcut bir sanayileşmiş dünya ekonomisinin katkısı gibi dış faktörlere dayanılarak açıklanamaz. Daha sonraki devrimler İngiliz deneyiminden, örneğinden ve kaynaklarından yararlanabildiler. Britanya'nın diğer ülkelerden yararlanması ise ancak sınırlı ve az ölçüde oldu. Aynı zamanda, daha önce gördüğümüz gibi İngiliz devrimi, kendisinden önce en azından iki yüz yıllık sürekli bir iktisadi gelişmenin ardından ve onun hazırladığı temeller üzerinde gerçekleşmiştir. Britanya, sanayileşmeye, örneğin 19 ya da 20. yüzyıl Rusyasından farklı olarak, hazırlıklı girmiştir.

Bununla birlikte, Sanayi Devrimi yalnızca Britanya koşullarında açıklanamaz. Çünkü bu ülke, 'Avrupa ekonomisi' ya da 'Avrupa'nın denizci ülkelerinden oluşan dünya ekonomisi' olarak adlandırabileceğimiz daha geniş bir ekonominin bir parçasını oluşturuyordu. Britanya, bazıları sanayileşme potansiyeline sahip ya da bunu arzulayan birkaç 'gelişmiş' bölgeyi, 'bağımlı ekonomiye' sahip bölgeleri, ve bunun yanı sıra, Avrupa ile henüz önemli boyutta ilişkiye girmemiş yabancı ekonomilerin kenar kısımlarını içeren geniş bir iktisadi ilişki ağının parçası durumundaydı. Bu bağımlı ekonomiler, kısmen eski sömürgelerden (Amerika kıtasındakiler gibi) ya da ticaret ve egemenlik noktalarından (Asya'dakiler gibi), kısmen de 'gelişmiş' bölgelerin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, bir ölçüde iktisadi açıdan uzmanlaşmış bölgelerden (Doğu Avrupa'nın bazı bölgeleri gibi) oluşmaktaydı. 'Gelişmiş' ülkeler ile bağımlı ülkeler iktisadi faaliyetlerde belli bir işbölümü ile birbirine bağlanmıştı: Bir yanda göreli olarak kentleşmiş bir bölge, diğer yanda tarımsal ürünleri üreten ve bunları büyük

ölçüde ihraç eden bölgeler. Bu ilişkiler –ticaret, uluslararası ödemeler, sermaye transferleri, göç vb. ilişkin– bir iktisadi dolaşımlar sistemi olarak ifade edilebilir. 'Avrupa ekonomisi', özellikle 14, 15 ve 17. yüzyıllarda önemli iktisadi gerilemeler ve sarsıntılar yaşamış olmakla birlikte, genişleme ve dinamik gelişme konusunda birkaç yüzyıldır bariz işaretler göstermiştir.

Yine de, en azından 16. yüzyıldan itibaren Avrupa ekonomisi, Britanya ve Fransa gibi, her biri kendi iktisadi ve toplumsal yapısına sahip, bünyesinde gelişmiş ve geri kalmış ya da bağımlı sektörleri ve bölgeleri barındıran, bağımsız ve birbiriyle rekabet eden siyasal-iktisadi birimlere (ülke 'devletleri') bölünme eğilimi de gösteriyordu. 16. yüzyıla gelindiğinde, şu çok belirgindi ki; dünyanın herhangi bir yerinde bir sanayi devrimi olacaksa, bu, Avrupa ekonomisi sınırları içinde olacaktı. Bunun neden böyle olduğunu burada tartışamayız, çünkü bu soru bu kitabın ele aldığından daha önceki bir döneme ilişkindir. Ancak, birbiriyle rekabet eden birimlerden hangisinin daha önce sanayileşeceği açık değildi. Burada Sanayi Devrimi'nin kökenleriyle bağlantılı olarak bizi ilgilendiren sorun, esas olarak, Britanya'nın nasıl olup da ilk 'dünya atölyesi' durumuna geldiğidir. Bununla ilişkili olan ikinci soru da, Britanya'nın bu hamlesinin neden daha önce veya sonra değil de, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığıdır.

Cevaplara geçmeden önce (ki bunlar hâlâ tartışma konusudur ve kesinleşmemiştir) uzunca bir süredir gündemde olan ve hâlâ da zaman zaman tekrarlanan birkaç açıklamayı ya da sözde açıklamayı elemekte yarar var. Bunların birçoğu, aydınlatabildikleri noktalardan çok daha fazlasını açıklanmamış biçimde bırakmaktadır.

Bu durum, Sanayi Devrimi'ni iklim, coğrafya, nüfustaki biyolojik değişim ya da diğer bazı dışsal faktörlerle açıklamaya çalışan kuramlar için de geçerlidir. Eğer örneğin (iddia edildiği gibi) devrimi harekete geçiren şeyin 18. yüzyılın başlarında alışılmamış ölçüde uzun süren iyi hasat dönemleri olduğu kabul edilirse, o zaman neden geçmişte yaşanan benzer dönemlerin (bunlar tarih boyunca zaman zaman yaşanmıştır) benzer sonuçları doğurmamış olduklarını açıklamamız gerekmektedir. Britanya'nın öncülüğü büyük kömür rezervlerinin varlığı ile açıklanırsa, o zaman, doğal kaynaklar açısından diğer birçok sanayi hammaddesinin (örneğin demir cevherinin) göreli olarak kıt olmasının neden Britanya'yı engellemediğini veya Silezya'nın kömür yataklarının neden aynı biçimde bir erken sanayileşmeye yol açmadığını sormamız gerekir. Eğer pamuk sanayinin Lancashire'da yoğunlaşmasının nedeni buranın nemli iklimiyse, o zaman İngiliz Adaları'nın aynı derecede nemli diğer bölgelerinin neden bu sanayii çekmemiş ya da tutamamış olduğunu sormamız gerek-

mektedir. Daha birçok örnek verilebilir. İklim koşulları, coğrafya ve doğal kaynakların dağılımı gibi faktörler kendi başlarına, ancak belli bir iktisadi, toplumsal ve kurumsal çerçeve içinde etkide bulunurlar. Bu durum, denize veya uygun nehirlere ulaşma kolaylığı, yani sanayileşme öncesi dönemde en ucuz ve pratik –aslında büyük hacimli mallar için yegane– taşıma biçimlerine sahip olma imkânı gibi en güçlü faktörler için bile geçerlidir. Tamamen karayla kuşatılmış bir bölgenin, bu gibi bölgeler tahmin edilenden çok az da olsalar, modern Sanayi Devrimi'ne öncülük etmesini tasavvur etmek hemen hemen imkânsızdır. Bununla birlikte, burada bile coğrafya dışındaki faktörler göz ardı edilmemelidir: Hebrid Adaları'nın denizden yararlanma imkânı Yorkshire'ın büyük bölümünden daha fazladır.

Nüfus sorunu biraz daha farklıdır , çünkü nüfustaki değişimler dışsal faktörlerle, toplumdaki değişimlerle ya da bunların her ikisiyle açıklanabilir. Bunu ileride daha geniş ele alacağız. Şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, sadece dış faktörlere dayalı açıklamalar günümüzde tarihçiler tarafından pek kabul görmemektedir ve bu kitapta benimsenmemiştir.

Sanayi Devrimi'nin 'tarihsel rastlantılarla' açıklanması da reddedilmelidir. Ne 15. ve 16. yüzyıllardaki denizaşırı keşifler, ne de 17. yüzyıldaki 'bilimsel devrim', sanayileşmenin yegane nedeni olarak gösterilebilir.* Bunlardan hiç biri, Sanayi Devrimi'nin neden hem Avrupalıların dış dünya hakkındaki bilgilerinin hem de bilimsel teknolojinin, ileride ortaya çıkacak sanayileşme için oldukça yeterli durumda bulunduğu 17. yüzyılın sonunda değil de, 18. yüzyılın sonunda gerçekleştiğini açıklayamaz. Protestan Reformu'nun da ne doğrudan doğruya, ne de dayalı olarak –Protestanlığın neden olduğu özel bir 'kapitalist ruh' ya da iktisadi davranış biçimlerindeki bir başka değişikliğin– Sanayi Devrimi'ne yol açtığı söylenebilir. Hatta bunlar, Sanayi Devrimi'nin neden Fransa'da değil de, İngiltere'de gerçekleştiğini bile açıklayamaz. Bu Reform, Sanayi Devrimi'nden iki yüzyıl önce meydana gelmiştir. Protestanlığa geçen tüm bölgelerin sanayi devriminin öncüsü olduğu hiçbir zaman söylenemez ve –çok belirgin bir örnek olarak vermek gerekirse– Hollanda'nın Katolikliği sürdüren bölümü (Belçika) Protestanlığa geçen bölümünden (Hollanda) daha önce sanayileşmiştir.**

* Bu olayların tamamen rastlantı sonucunda mı, yoksa Avrupa'da daha önceki iktisadi ve toplumsal gelişmelerin sonucu olarak mı (ki bu daha mantıklıdır) meydana geldiği sorusu konumuzun dışındadır.

** Dahası, 18. yüzyılda Fransa'nın iktisadi gelişmesinin, Protestanların 17. yüzyıl sonunda sürülmeleriyle sekteye uğradığı tezi de, bugün yaygın bir kabul görmemektedir veya en azından büyük tartışma konusudur.

Son olarak, yalnızca siyasal faktörlere dayalı açıklamalar da reddedilmelidir. 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletlerinin hepsi de sanayileşmeyi arzu ediyorlardı, ancak bunu yalnızca İngiltere başarabildi. Diğer yandan, 1660'tan itibaren İngiliz hükümetlerinin kendilerini kâr peşinde koşmayı, diğer amaçlara göre daha fazla destekleyen politikalara sıkıca hasretmelerine rağmen, Sanayi Devrimi bu tarihten ancak bir yüzyıldan fazla bir süre sonra gerçekleşebildi.

Bu gibi faktörlerin, basit, genelleştirilemez ve hatta ilkel açıklamalar olarak reddedilmesi, kuşkusuz bunlara *hiç* önem verilmemesi anlamına gelmez. Bu akıllıca bir davranış olmaz. Yapılmak istenen, yalnızca göreli önem derecelerini belirlemek ve karşılaştırılabilir oldukları ölçüde, bugün sanayileşmeye girişen ülkelerin sorunlarından bazılarına açıklık getirmektir.

* * *

Sanayileşme için gerekli başlıca ön koşullar, 18. yüzyıl Britanyasında halihazırda mevcuttu, ya da kolaylıkla hazırlanabilirdi. Bugün 'azgelişmiş' ülkeler için genellikle kullanılan ölçülerle ele alındığında, İskoçya ve Galler'in bazı bölümleri azgelişmiş sayılsa da, İngiltere böyle değildi. Sanayi öncesi toplumların çoğunu geleneksel koşullar ve faaliyetler içinde hareketsiz bırakan iktisadi, toplumsal ve ideolojik bağlar zayıf ve kolaylıkla koparılabilir durumdaydı. Buna ilişkin en çarpıcı örnek olarak, 1750'ye gelindiğinde, daha önce gördüğümüz gibi, İngiltere'nin büyük bölümünde artık toprak sahibi bir köylülükten sözedilebileceğinin kuşkulu, asgari geçimlik düzeydeki tarımsal faaliyetten söz edilemeyeceğinin ise kesin olmasını gösterebiliriz.* Dolayısıyla, insanların sanayi dışı uğraşlardan, sınai uğraşlara aktarılmasının önünde önemli bir engel yoktu. Ülke, iktisadi dönüşüm için gerekli olan, ancak demiryollarının inşasından önce çok pahalı olmayan teçhizata yatırım yapılabilmeye imkân veren birikimi sağlamış ve büyüklüğe ulaşmıştı. Bu birikimin göreli olarak küçük bir bölümü, kaynakları, salt gösteriş yapmak gibi, alternatif (ve iktisadi açıdan daha az tercih edilen) alanlara yöneltmesi muhtemel olanların elinde olmakla birlikte, yeterli bir bölümü, iktisadi ilerlemeye yatırım yapmayı arzulayanların elinde toplanmıştı. Ne göreli ne de mutlak anlamda bir sermaye kıtlığı söz konusuydu. Ülke bir piyasa ekonomisine –aile dışındaki mal ve hizmet alışverişinin büyük bölümünün yapıldığı– dönüşmekle kalmamış, birçok bakımdan tek bir ulusal pazar haline gelmişti. Ülke,

* 19. yüzyılın başlarında yazarların 'köylülükten' söz ederken anlatmak istedikleri 'tarım işçileri'dir.

yaygın ve oldukça gelişmiş bir imalât sektörüne ve bundan daha da gelişkin bir ticari ilişkiler sistemine sahipti.

Daha da önemlisi, günümüzün sanayileşme yolundaki azgelişmiş ülkelerinde şiddetli olan sorunlar 18. yüzyıl Britanyasında daha hafifti. Daha önce de gördüğümüz gibi, Britanya'nın hiçbir bölümü denizden yetmiş milden daha uzak olmadığından ve ulaşım yapılabilir bir nehire bundan daha yakın olduğundan, ulaşım ve iletişim göreli olarak kolay ve ucuzdu. Sanayi Devrimi'nin başlarındaki teknolojik sorunlar oldukça basit niteliktedi. Bunlar uzmanlaşmış bilimsel niteliklere sahip insanlar zümresine değil, yalnızca okur yazarlığı ve basit mekanik aygıtlara aşinalığı olan, pratik deneyime ve inisiyatife sahip yeterli sayıda insana ihtiyaç duyuyordu. 1500'den sonraki yüzyıllar böyle bir ihtiyacı kesinlikle karşıladı. Yeni teknik buluşların ve üretim tesislerinin çoğu küçük bir ölçekte ekonomik olarak kurulabiliyor ve daha sonraki eklemelerle parça parça genişletilebiliyordu. Yani, çok az başlangıç yatırımı gerektiriyor, ilerideki genişlemeler birikmiş kârlarla finanse edilebiliyordu. Sanayinin gelişmesi için, çok sayıdaki küçük girişimcinin ve kalifiye geleneksel zanaatkârın yetenekleri yeterliydi. 20. yüzyılda sanayileşmeye girişen hiçbir ülke bu tür avantajlara sahip değildir ve sahip olamaz.

Bunlar, İngiliz sanayileşme sürecinin önünde hiçbir engelin olmadığı anlamına gelmez. Yalnızca, toplumsal ve iktisadi koşulların zaten mevcut olması, 18. yüzyıl tipi sanayileşmenin göreli olarak daha düşük maliyetli ve daha kolay olması ve ülkenin, daha az şanslı ülkeleri sekteye uğratacak yetersizliklerin sıkıntısını çekmeyecek kadar zengin ve hızlı gelişiyor olması nedeniyle bu engellerin kolay biçimde aşılabildiğini ifade eder. Belki de ancak bu kadar şanslı bir sınai güç, 19. yüzyılda Britanya'nın karakteristik özelliği haline gelen mantık ve planlamaya (hatta özel sektörün yaptığı planlamaya) karşı duyulan güvensizliği, herşeye rağmen gemisini kurtarma yeteneğine duyulan güveni meydana getirebilirdi. Büyümenin ortaya çıkardığı sorunların bazılarının nasıl aşıldığını ileride göreceğiz. Başlangıçta belirtilmesi gereken önemli nokta, bunların hiçbir zaman yaşamsal öneme sahip olmadıklarıdır.

O halde, Sanayi Devrimi'nin kökenine ilişkin olarak bizi ilgilendiren soru, iktisadi patlamaya yol açan birikimin nasıl oluştuğu değil, patlamanın fitilinin nasıl ateşlendiği ve buna ek olarak, etkileyici bir ilk patlamadan sonra bu patlamanın başarısızlığa uğramasını neyin engellediğidir. Fakat bunun için özel bir mekanizma, ne olursa olsun gerekli miydi? Yeterince uzun bir sürede biriken patlayıcı maddenin, er ya da geç, herhangi bir şekilde, herhangi bir yerde kendiliğinden patlaması kaçınılmaz

değil miydi? Belki de öyleydi. Bununla birlikte, 'herhangi bir biçimde' ve 'herhangi bir yerde'nin, açıklanması gerekmektedir; sonuç olarak, özel girişimciliğe dayalı bir ekonominin sanayi devrimini meydana getirme tarzı bir dizi bilmeceye neden olmaktadır. Dünyanın bazı bölgelerinde bunun böyle olduğunu biliyoruz; fakat aynı zamanda diğer bazı bölgelerde aynı şeyi başaramadığını ve gerçekleşmesinin Batı Avrupa'da bile hayli zaman aldığını da biliyoruz.

Bilmece, kâr elde etme ile teknik buluş arasındaki ilişkide bulunmaktadır. Genellikle, özel girişimciliğe dayalı bir ekonominin, yeni buluşları kendiliğinden sağlayacağı varsayılır, fakat durum böyle değildir. Böyle bir ekonominin eğilimi yalnızca kâra yöneliktir. Bu ekonominin imalâtın yapısını devrimci biçimde değiştirmesi, ancak bu yolla elde edilecek kârın, aksi taktirde elde edilecek kârdan daha yüksek olması durumunda mümkün olabilir. Ancak sanayi öncesi toplumlarda böyle bir durum hemen hemen hiç söz konusu değildir. Bu toplumlardaki mevcut olan ve muhtemel pazarlar –ki, bir işadamının ne üreteceğini piyasa belirler– bir yandan, birim başına kâr marjı yüksek lüks malları küçük miktarlarda talep eden zenginlerden ve diğer yandan, –eğer piyasa ekonomisinin içinde yer alıyorlarsa ve tüketecekleri malları evlerinde ya da yöresel olarak üretmiyorlarsa– parası az olan, yeniliklere alışkın olmayıp bunları kuşku ile karşılayan, standartlaşmış ürünleri tüketmeye istekli olmayan ve hatta kentlerde yoğun olarak bile bulunmayan ya da ulusal imalâtçılar tarafından ulaşılamayan yoksullardan oluşmaktadır. Daha da önemlisi, kitlesel piyasaların, nüfus artışının göreli olarak düşük hızından çok daha hızlı genişlemesi beklenemez. Prenseslere *haute couture** giysi modellerini giydirmek, köylülerin kızlarına suni ipekten yapılmış çorap satma ihtimali üzerinde kafa yormaktan daha makul bir iş olacaktır. Akıllı bir işadamı, eğer tercih imkânı varsa, ucuz kol saatleri yerine, aristokratlar için çok pahalı mücevherli saatler üretecek, ve piyasada devrim yapan ucuz malların üretimine geçmenin maliyeti ne kadar yüksekse, parasını bu ürüne yatırarak riske atmakta o ölçüde tereddütlü davranacaktır. 19. yüzyılda, modern endüstriyelizm için çok elverişli olmayan bir ülkede faaliyet gösteren bir işadamı bunu çok güzel biçimde ifade etmiştir. Büyük Rothschild 'Paranızı kaybetmenin üç yolu vardır' der, 'Kadınlar, kumar ve mühendisler. Bunların ilk ikisi daha hoş, üçüncüsü ise en kesin yoldur.'[2] Hiç kimse bir Rothschild'ı en yüksek kârı elde etmenin en iyi yolunu bilmemekle suçlayamaz. Sanayileşmemiş bir ülkede en yüksek kâr sanayi yoluyla sağlanamazdı.

* [Kadınlar için moda yaratan kuruluş ve tasarımcılar, ç.n.]

Sanayileşme, üretimin kendine yeni pazarlar yaratmasını değilse bile, kendi pazarlarını –belli sınırlar dahilinde– genişletmesini sağlayarak bunların tümünü değiştirir. Henry Ford, T-modelini ürettiğinde, aynı zamanda daha önce varolmayan bir şeyi, ucuz, standartlaşmış ve basit bir otomobil için geniş bir müşteri kitlesini de yaratmış oldu. Elbette artık onun yatırımı, eskiden olduğu kadar yüksek riskli değildi. Yüzyıllık bir sanayileşme süreci, ucuz malların kitlesel üretiminin, bunların piyasalarını da birkaç katına çıkarabildiğini, insanları babalarının alabildiklerinden daha iyi şeyleri satın almaya, ve babalarının hayal bile edemediği daha iyi ihtiyaçları keşfetmeye alıştırdığını göstermişti. Önemli olan nokta, Sanayi Devrimi *öncesinde* veya sanayi devrimiyle dönüşüme uğramamış ülkelerde Henry Ford'un, bir iktisadi öncü olarak değil, ancak iflasa davet çıkaran bir kaçık olarak görüleceğidir.

O halde 18. yüzyıl Britanyasında, işadamlarını üretimi devrimci bir tarzda dönüştürmeye yönelten koşullar nasıl meydana geldi? Girişimciler önlerinde, eski üretim yöntemlerinin geleneksel biçimde uygulanması ya da bunlara bazı eklemeler ve iyileştirmeler yapılması yoluyla karşılanabilecek, sürekli olsa bile mütevazı biçimdeki bir talep genişlemesi yerine, üretimde devrimi gerektiren hızlı ve sınırsız genişlemeyi nasıl fark edebildiler? Bu devrim bugünün ölçüleriyle küçük boyutta, basit ve düşük maliyetliydi, fakat yine de bir devrim, karanlığa doğru bir sıçramaydı. Bu sorunla ilişkili iki yaklaşım biçimi vardır. Bunlardan biri esas olarak, ülkede üretilen mallar için kesinlikle en geniş satış alanı olan *iç* pazarın, diğeri ise aynı kesinlik derecesinde olmak üzere, çok daha dinamik olan ve genişleme imkânı çok daha fazla olan dış pazarın ya da *ihracat* pazarının önemini vurgulamaktadır. Bu soruya verilecek doğru cevap, her iki pazarın da değişik yönlerden önemli olduğudur. Ancak, genellikle göz ardı edilen bir üçüncüsü de aynı biçimde önemlidir: *Devlet.*

Büyük ve genişleyen iç pazarın daha da büyümesi, önemli olan dört yoldan gerçekleşebilirdi. Bunlardan üçünde çok hızlı bir büyüme mümkün görünmüyordu. Birincisi, nüfus artabilir ve bu da daha fazla tüketici (tabii daha fazla üretici) yaratabilirdi; ikincisi, insanlar para dışı gelirlerden parasal gelirlere kayabilir ve bu da daha fazla sayıda müşteri meydana getirebilirdi; üçüncüsü, kişi başına ortalama gelirdeki bir artış daha iyi müşteriler yaratabilirdi; ve dördüncüsü, eski tür imalât ürünleri veya ithal malları sanayi ürünleriyle ikame edilebilirdi.

Nüfus, o kadar önemli ve son yıllarda o kadar geniş ve büyüyen tartışmalara konu olan bir sorundur ki, burada kısaca ele alınması gerekmektedir. Bu sorun, üç soruya yol açmaktadır. Bunların hepsi, genel bir sorun

olan İngiliz iktisadi ve toplumsal gelişmesiyle ilgili olmakla birlikte, yalnızca üçüncüsü pazarın genişlemesi sorunuyla ilgilidir. Bu sorular şunlardır: 1) Britanya'nın nüfusu nasıl ve neden değişti? 2) Nüfustaki bu değişiklikler ekonomiyi nasıl etkiledi? 3) Bu değişiklikler İngiliz toplumunun yapısını nasıl etkiledi?

1840'ta doğum ve ölümlerin resmi kayıtlara geçirilmeye başlanmasından önce İngiltere nüfusuna ilişkin güvenilir sayılar elde etmek güç, ancak nüfusun genel hareketi konusunda çok anlaşmazlık yoktur. İngiltere ve Galler'in toplam nüfusunun yaklaşık beş milyon iki yüz elli bin olduğu 17. yüzyılın sonuyla 18. yüzyılın ortası arasında nüfus çok yavaş arttı ve bu dönemde nüfus bazen sabit kalmış hatta azalmış olabilir. Nüfus, bizim ölçülerimizle olmasa bile, çağdaş dünyanın ölçüleriyle, 1740'lardan itibaren hızla ve 1770'lerden itibaren çok büyük bir hızla arttı.* 1870'lerden itibaren hem doğum hem de ölüm hızı düşmeye başladıysa da, nüfus 1780 sonrasındaki elli altmış yılda iki katına çıktı ve 1842'den 1901 arasındaki altmış yılda yine ikiye katlandı. Fakat bu genel sayılar, çok önemli kronolojik ve bölgesel farklılıkları gizlemektedir. Böylece örneğin, kırsal kesimden yoğun göç olmasaydı, Londra bölgesinin nüfusu 18. yüzyılın birinci yarısında ve hatta 1780'e kadar azalabilecekken, sanayileşmenin gelecekteki merkezi olan kuzey-batı ile İç Eyaletler bölgesinin doğusunda nüfus çok hızlı bir biçimde artmaktaydı. Sanayi Devrimi'nin fiilen başlamasından sonra, belli başlı bölgelerdeki doğal nüfus artış hızları (göç hızı farklı olsa da), Londra'nın öldürücü çevresinin dışında, birbirine yaklaşmaya başladı.

19. yüzyıl öncesinde bu nüfus hareketleri uluslararası göçlerden, hatta İrlandalıların göçünden bile kesinlikle fazla etkilenmedi. Bunlar doğum ve ölüm hızlarındaki değişmelerden mi kaynaklanıyordu, ve bu değişikliklerin nedenleri neydi? Bu sorular, büyük ilgi konusu olmasalar da, bilgimizin yetersizliğinin ötesinde, çok karmaşık sorulardır.** Bunlar, nüfustaki artışının hangi ölçüde bir neden, hangi ölçüde iktisadi faktörlerin bir sonucu olduğu, örneğin ekip biçebilecekleri bir toprak parçası veya bir iş elde etme şansını artırması veya –öne sürüldüğü gibi– çocuk emeğine olan talep nedeniyle, insanların ne kadar erken evlendiği ve çocuk sahibi olmayı düşündükleri, insanların daha iyi veya daha düzenli beslenmeleri veya çevre koşullarındaki iyileştirmeler nedeniyle ölüm hızlarının ne kadar düştüğü gibi konu-

* 1965 yılında, nüfusu en hızlı artan kıta olan Latin Amerika'daki nüfus artış hızı, bu oranın iki katına yakındı.

** Bu sorularla ilgili olarak bkz. D. V. Glass ve E. Grebenik, 'World Population 1800-1950', içinde *Cambridge Economic History of Europe* VI. cilt, I, s. 60-183.

lara ışık tuttukları ölçüde bizi ilgilendirmektedirler. (Az çok kesin olarak bilebildiğimiz gerçeklerden biri, ölüm hızlarındaki düşüşün büyük ölçüde, ortalama insan ömrünün İncil'de belirtilen 70 yılın ötesine uzamasından değil de* bebek, çocuk ve muhtemelen yetişkin genç ölümlerindeki azalmadan, ki bu düşüşler doğum hızında bir artışa yol açabilir, kaynaklandığıdır. Örneğin, otuz yaşından önce ölen kadınların sayısı azalırsa, bunların daha büyük bölümünün, otuz yaş ile menapoz arasındaki dönemde çocuk sahibi olmaları beklenebilir.)

Her zaman olduğu gibi, bu tür sorulara kesin cevaplar vermek mümkün değildir. İnsanların evlenirken ve/veya çocuk sahibi olurken, iktisadi faktörlere bazen sanıldığından daha fazla uygun hareket ettikleri ve toplumsal değişimlerin (örneğin, işçilerin işverenlerin 'yanında' yaşaması uygulamasının giderek azalması) belki de daha geniş ailelerin daha erken kurulmasını teşvik ettiği, ya da gerekli hale bile getirdiği açıktır. Yine, ancak aile üyelerinin tamamının çalışmasıyla ayakta durabilen bir aile ekonomisinin ve çocuk işgücü kullanan üretim tarzlarının varlığının da nüfus artışını teşvik edeceği açıktır. O dönemde kesin olarak nüfusun, işgücü talebindeki değişimlere paralel bir gelişme gösterdiği düşünülüyordu ve 1740'lar ve 1780'ler arasında doğum hızı, bu tarihten sonra önemli ölçüde artmamış olsa da, muhtemelen yükselmişti. Ölümlere gelince, tıptaki ilerlemelerin (belki de çiçek aşısı dışında), 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, ölüm hızının azalmasında hiç önemli bir rol oynamadığı hemen hemen kesindir. Bu yüzden ölüm hızındaki değişikliklerin iktisadi, toplumsal ve diğer çevresel değişikliklerden kaynaklandığı söylenebilir. Fakat 19. yüzyılın son zamanlarına kadar ölüm hızının çarpıcı biçimde azaldığı görülmemektedir. Şimdilik bu tür genellemelerin ötesine geçemeyiz, aksi taktirde anlaşmazlıkların oluşturduğu sisle örtülü bir bilimsel savaş alanına girmemiz gerekecektir.

Bu değişimlerin iktisadi etkileri neler olmuştur? Daha çok insan demek, daha çok ve daha ucuz işgücü demektir ve bunun iktisadi büyümede –herhalde kapitalizm koşullarında büyümede de– bir itici güç olduğu genellikle kabul edilmektedir. Ancak bunun böyle olmadığını bugün birçok azgelişmiş ülkeye baktığımızda görebiliyoruz. Bu nüfus artışı 19. yüzyılın başlarında İrlanda ve Kuzey İskoçya'da olduğu gibi, yalnızca ıstırap ve durgunluğa, belki de felakete neden olabilir. Ucuz işgücü aslında sanayileşmeyi geciktirebilir. 18. yüzyıl İngilteresinde büyüyen bir işgücü ordusu gelişmeye katkıda bulunduysa, ki kuşkusuz bulunmuştur, bunun nedeni

* Bu, bugün de hâlâ böyledir. Daha fazla sayıda insan ortalama yaşam süresini tamamlamaktadır, fakat ihtiyarlar genel olarak, geçmişlekinden daha ileri yaşta ölmemektedir.

dışarıdan bir nüfus akımı değil, ekonominin zaten dinamik bir yapıya sahip olmasıdır. Nüfusun kuzey Avrupa'nın tamamında hızla artmasına karşılık, sanayileşme heryerde gerçekleşmemiştir. Öte yandan, daha çok sayıda insan, kuşkusuz daha çok tüketici demektir ve bunun hem tarım (beslenme ihtiyacından dolayı) hem de imalât sektörü için kesinlikle bir itici güç olduğu daha şiddetli biçimde savunulmuştur.

Ancak, daha önce de gördüğümüz gibi, nüfus 1750'ye kadarki yüzyılda çok yavaş bir artış kaydetmiştir; nüfustaki hızlı artış, (bazı bölgeler dışında) daha öncesine değil, Sanayi Devrimi'ne rastlar. Britanya daha az gelişmiş bir ekonomiye sahip olsaydı, daha çok sayıda insanın geçimlik ekonomiden parasal ekonomiye, ya da ev içi üretim veya zanaat üretiminden sanayiye daha hızlı ve kitlesel olarak kayması için daha fazla imkân olabilirdi. Ancak, daha önce de gördüğümüz gibi, İngiltere zaten büyük ve giderek gelişen bir imalât sektörüne sahip bir ekonomi durumuna gelmişti. Muhtemelen 18. yüzyılın ilk yarısında İngilizlerin ortalama geliri, durağan bir nüfusa ve işgücü kıtlığına bağlı olarak önemli ölçüde arttı. Bu nedenle bu dönem Bray Papazı'nın şarkısında, doğru biçimde, 'tatlı zamanlar' olarak ifade edilmektedir. İnsanlar artık daha iyi durumdaydı ve daha fazla şey satın alabiliyorlardı; dahası, (yoksul ebeveynlerin gelirlerini büyük ölçüde ihtiyaçlara ayırmasına neden olan) çocukların oranı azalmış ve (biriktirebilecekleri gelirleri olan) küçük ailelerin genç çiftlerinin oranı artmıştı. Bu dönemde birçok İngilizin 'Yeni ihtiyaçlar edinmeyi ve yeni beklenti düzeyleri oluşturmayı" öğrenmiş olmaları çok muhtemeldir ve 1750'lerde insanların üretkenliklerindeki artışla birlikte, boş zaman kullanımından çok, tüketimlerini artırmayı tercih etmeye başladıklarına ilişkin bazı kanıtlar mevcuttur. Yine de bu gelişmeler, bir çağlayanın coşkun sıçrayışından çok, bir nehirin ağır akışını andırmaktadır. Bu, neden bu kadar çok sayıda İngiliz kentinin (bir teknolojik devrim olmadığı halde) klasik mimarinin kırsal kesime özgü zerafetiyle yeniden inşa edildiğini açıklar, yoksa neden bir sanayi devriminin gerçekleştiğini değil.

Belki de üç özel alan hariç tutulabilir: Ulaştırma, gıda maddeleri ve yatırım malları, özellikle de kömür.

Malların karadan taşınmasının yüksek maliyetini düşürmek için 18. yüzyıl başlarından itibaren ülke içi taşımacılıkta çok önemli boyutta ve masraflı iyileştirmelere girişildi. Yüksek maliyetlere bir örnek vermek gerekirse, yüzyılın ortalarında karada yapılan yirmi millik bir taşıma, bir tonluk malın maliyetini bir kat artırabiliyordu. Bu iyileştirmelerin sanayinin gelişmesi için ne kadar önemli oldukları kesin değildir, fakat bunlar için itici gücün iç pazardan ve özellikle de kentlerin giderek artan gıda

maddesi ve yakıt talebinden kaynaklandığı kuşkusuzdur. İç Eyaletler bölgesinin batısındaki, denize ya da akarsulara uzak olan imalâtçılar da (Staffordshire çömlekçileri, Birmingham bölgesindeki çeşitli madeni eşya imalâtçıları) daha ucuz taşımacılık yönünde baskı yaptılar. Taşıma maliyetleri arasındaki fark, bu alanda yapılacak büyük yatırımları kesin biçimde kârlı kılacak kadar büyüktü. Kanallar, Liverpool ile Manchester ya da Birmingham arasında yapılan taşımanın maliyetini ton başına yüzde seksen oranında azalttı.

Özel girişimciliğe dayalı sanayileşmenin hızını belirleme konusunda gıda ve tekstil sektörleri rekabet halindeydi, çünkü (en azından kentlerde) her iki sektör için de belirgin ve yararlanılmayı bekleyen bir pazar her zaman mevcuttu. Ne kadar yoksul olursa olsun, her insanın yemek, içmek ve giyinmek zorunda olduğunu en dar görüşlü işadamı bile kavrayabilir. Yalnızca, ilkel ekonomilerde evde üretilen un ve alkollü içecekler gibi ürünler dışında, imalâta dayalı yiyecek ve içecek maddelerine olan talep, tekstil ürünlerininkine göre daha sınırlıydı, fakat öte yandan gıda maddeleri ülke dışından gelen rekabetten daha az etkileniyordu. Bu yüzden gıda maddeleri üretiminin sanayileşmesi, sanayinin gelişmediği ülkelerde, geliştiği ülkelere oranla daha önemli bir rol oynar. Yine de un değirmenleri ve bira fabrikaları, tekstil sanayi kadar dikkat çekmemiş olsalar da, Britanya'da bile teknolojik devrimin önemli öncüleri olmuşlardır. Dikkat çekmemelerinin nedeni, Dublin'deki Guinnes Bira Fabrikası ve Londra'daki (şair William Blake'ki çok etkileyen) ünlü Albion buharlı fabrikaları örneğinde olduğu gibi; modernliğin dev anıtları olarak görülmelerine karşın, çevrelerinin ekonomisini dönüştürmekte o kadar etkili olamamalarıdır. Kent ne kadar büyük (ki Londra Batı Avrupa'nın, diğerlerine fark atan en büyük kentiydi) ve kentleşme ne kadar hızlıysa, bu tür gelişmelerin meydana gelme şansı da o kadar fazladır. Britanya'da içki içen herkesin bildiği bira sifonunun keşfi, mühendislik biliminin büyük öncülerinden biri olan Henry Maudslay'in ilk zaferlerinden biri değil midir?

İç pazar, daha sonraları yatırım malları haline gelen mallar için de önemli bir satış imkânı sağladı. *Kömür* üretimi hemen hemen tümüyle, kentlerdeki –özellikle metropollerdeki– şöminelerin sayısının artışına bağlı olarak arttı; demir üretimindeki artış ise –çok daha az ölçüde olmak üzere– iç pazar için tencere, tava, çivi, soba ve benzeri ürünlere olan talebi yansıtıyordu. İngilizlerin evlerinde yaktıkları kömürün miktarı, demire duydukları ihtiyaçtan çok daha fazla olduğundan (bu biraz da İngiliz şöminelerinin kıta genelindeki sobalara göre olağanüstü verimsizliğinden kaynaklanıyordu) kömür sanayi, sanayileşme öncesindeki

dönemde, demir sanayine göre çok daha sağlam bir temele dayanıyordu. Üretim miktarı, Sanayi Devrimi öncesinde bile milyonlarca tonla ölçülen kömür, bu gibi astronomik ölçülerin uygulandığı ilk meta oldu. Buhar makinesi maden ocaklarının ürünüydü: 1769'da Newcastle-on-Tyne civarında yüz adet 'atmosferik buhar makinesi' kurulmuş durumdaydı ve halihazırda elli yedisi faal durumdaydı. (Fakat James Watt'ın, sınai teknolojinin gerçek temeli olan modern makinenin madenlere girebilmesi ancak zamanla mümkün oldu.)

Öte yandan, İngilizlerin toplam demir tüketimi 1720'de 50.000 tondan daha azdı, hatta 1788'de, Sanayi Devrimi'nin epeyce yol almasından sonra bile, 100.000 tondan fazla değildi. Çeliğe olan talep ise, bu metalin o günkü fiyatı üzerinden hesaplandığında, dikkate değer bir düzeyde değildi. Belki de demire olan en büyük sivil talep, önemli ölçüde büyümüş, ancak yine de bir sınai dönüşümü başlatacak büyüklüğe pek ulaşmamış olan tarım sektöründen –saban ve diğer tarım aletleri, at nalları, teker çemberleri ve benzerleri– geliyordu. Aslında, ileride göreceğimiz gibi, demir ve kömürdeki gerçek Sanayi Devrimi, demiryolları döneminin yalnızca tüketim malları için değil, yatırım malları için de geniş bir pazar sağlamasıyla mümkün olabildi. Sanayileşme öncesindeki iç pazar, hatta sanayileşmenin birinci evresi bile bunu henüz yeterli ölçüde sağlayabilmiş değildi.

Bundan dolayı, sanayi öncesi iç pazarın en önemli avantajı büyüklüğü ve sürekliliğiydi. Sanayi devriminin gelişmesine çok fazla yardımcı olmadıysa da, iktisadi büyümeye kuşkusuz katkısı oldu, ve dahası, daha dinamik olan ihracat sanayilerine, bu üstün dinamizmlerinin bedeli olan ani dalgalanmalar ve çökmelere karşı her zaman hazır bir dayanak sağladı. 1780'lerde savaş ve Amerikan Devrimi bu sanayileri sarstığında ve muhtemelen Napolyon Savaşları sonrasında da, onların imdadına yetişti. Fakat daha da önemlisi, *yaygınlaşmış* bir sanayi ekonomisi için geniş temeller oluşturdu. Eğer Manchester'ın daha önce oynadığı rolü sonradan ülkenin tümü benimsediyse, bunun nedeni ülkenin geri kalan bölgelerinin öncülüğü Lancashire'dan alabilecek duruma gelmesiydi. Manchester, komünizm öncesinin Şanghayından ya da sömürge dönemi Hindistanının Ahmedabadından farklı olarak, genel bir azgelişmişlik içinde modern bir adacık olarak kalmadı, ülkenin geri kalanı için model oldu. İç pazar, ateşi tutuşturacak kıvılcımı değilse bile, ateşin devam etmesini sağlayacak yakıtı ve oksijeni sağladı.

İhracat sanayileri çok daha farklı ve potansiyel olarak çok daha devrimci koşullarda faaliyet gösterdiler. Bu sanayiler büyük dalgalanmaları –tek bir yılda yüzde elliye kadar varan– yaşadıkları için, böyle bir dönemde elini

çabuk tutarak genişlemeden yararlanan imalâtçılar büyük kazançlar elde ettiler. Uzun dönemde ise bu sanayiler, iç pazara yönelik sanayilerden çok daha hızlı ve daha büyük ölçüde genişlediler. 1700 ile 1750 arasında iç pazara yönelik sanayiler üretimlerini yüzde yedi artırırken, ihracat sanayileri yüzde yetmiş altı artırdı; 1750 ve 1770 arasında (bu dönem sanayileşmenin 'kalkış pisti' sayılabilir) bu artış hızları, sırasıyla, yüzde yedi ve yüzde seksen oldu. İç pazardaki talep artış kaydetti, fakat dış talep katlandı. İşte ateşi tutuşturan kıvılcım bu oldu. İlk sanayileşen ürün olan pamuklu üretimi, esas olarak denizaşırı ticarete dayanmaktaydı. Hammaddesinin tümü tropikal ve astropikal bölgelerden ithal edilirken, ileride göreceğimiz gibi, ürünleri büyük ölçüde dışarıya satılıyordu. 18. yüzyıl sonlarından itibaren, bu sanayi artık üretiminin en büyük bölümünü, 1805'te üçte ikisini, ihraç eder duruma gelmişti.

Bu olağanüstü gelişme potansiyelinin temelinde, ihraç sanayilerinin bir ülkenin iç talebinin mütevazı 'doğal' artış hızına bağımlı olmamaları yatıyordu. Bu sanayiler bu hızlı gelişme yanılsamasını başlıca iki yoldan sağlıyorlardı: Bir dizi ülkenin pazarlarını ele geçirerek, savaş ve sömürgeleştirme gibi siyasi ve yarı-siyasi yöntemlerle bazı ülkelerin iç pazarlarındaki rekabeti ortadan kaldırarak. Başka ülkelerin iç pazarlarını ele geçirebilen, ya da kısa süre içinde dünya pazarlarının büyük bölümünde tekel durumuna gelen bir ülke, ihracat sanayilerini, kendi girişimcileri için sanayi devrimini mümkün kılmakla kalmayıp, bazen de neredeyse zorunlu duruma getiren bir hızla genişletebiliyordu. İşte Britanya 18. yüzyılda bunu gerçekleştirmeyi başardı.*

Ancak, savaş ve sömürgeleştirme yoluyla pazarların ele geçirilmesi için, yalnızca bu pazarları sömürebilecek bir ekonomiye değil, aynı zamanda İngiliz imalâtçılarının çıkarı için savaşı sürdürmeye ve sömürgeleştirmeye hazır bir devleti gerektiriyordu. Bu, bizi Sanayi Devrimi'nin doğuşundaki üçüncü faktör olan *devlete* yöneltmektedir. Britanya'nın bu konuda potansiyel rakiplerine olan üstünlüğü çok belirgindir. Britanya, bu ülkelerden bazılarından (Fransa gibi) farklı olarak, *tüm* dış politikasını iktisadi hedeflere tabi kılmaya hazırdı. Savaşlardan beklentisi ticaret ve (hemen hemen aynı anlama gelen) denizlerle ilgiliydi. Büyük Clatham, Kanada'nın fethedilmesini savunan muhtırasında beş neden sayıyordu ve bunlardan ilk dördü tamamen iktisadi nedenlerdi. Diğerlerinden (Hol-

* Bundan, bir ülkenin bunu gerçekleştirmesi durumunda, diğerlerinin sanayi devrimi için bir temel geliştirmelerinin pek mümkün olamayacağı sonucu çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, sanayileşme öncesi koşullarda, belki de birkaç 'gelişmiş ülkenin' aynı anda sanayileşmesinin değil, yalnızca tek bir öncü ülkenin sanayileşmeyi gerçekleştirmesi ve sonuçta –en azından bir süre için– yalnızca bir tanesinin 'dünyanın atölyesi' olma imkânı vardı.

landa gibi) farklı olarak Britanya'nın iktisadi hedefleri tamamen ticari ve mali çıkarların hâkimiyetinde değildi, aynı zamanda, ve giderek artan ölçüde, ilk başlarda mali açıdan önemli olan yünlü sanayi ve daha sonra diğerleri olmak üzere, imalâtçıların oluşturduğu baskı grubu tarafından da şekillendiriliyordu. Sanayi ve (en dramatik örneği East India Company olan) ticaret arasında bu mücadelenin sonucu, iç pazarda, İngiliz imalâtçıların Hindistan'dan yapılan tekstil ithalatına karşı koruma sağlamayı başardıkları 1700 yılında belirlenmiş oldu. Dış pazarlarda ise, aynı sonuç, East India Company'nin Hindistan'daki tekel hakkını kaybettiği ve Asya kıtasının bu güney bölümü için sanayisizleşmenin ve Lancashire pamuklularının yoğun biçimde ithalatının başladığı 1813'te belirlendi. Son olarak, diğer rakiplerinden farklı olarak, Britanya'nın 18. yüzyıldaki politikası, sistematik saldırı –ki bunun en aşikâr olanı, en büyük rakip Fransa'ya karşıydı– biçimindeydi. Britanya bu dönemdeki beş büyük savaşın yalnızca bir tanesinde bariz bir savunma konumundaydı.* Bir yüzyıl süren kesintili savaş döneminin Britanya açısından sonucu, tarih boyunca bir devlet tarafından kazanılmış en büyük zafer oldu: Avrupa ülkeleri arasında denizaşırı sömürgeler üzerinde gerçek bir tekel konumu ve dünya çapında bir donanma gücü tekeli. Dahası, savaş, Avrupa'daki en büyük rakiplerini ciddi biçimde zayıflatarak, Britanya'nın ihracatının artmasını sağladı; barış ise ihracatı yavaşlattı.

Bundan başka, savaşın –ve özellikle o ticari amaçlı ve orta sınıf örgütü İngiliz Donanmasının– teknolojik gelişmeye ve sanayileşmeye daha direkt katkısı oldu. Donanmanın talepleri de küçümsenecek gibi değildi: Donanmanın tonajı 1685'te 100.000'den 1760'da 325.000'e çıktı ve top talebi ise daha az çarpıcı ölçüde de olsa, önemli artış gösterdi. Savaş muhakkak en büyük demir tüketicisiydi ve Wilkinson, Walkers, Carron Works gibi şirketler aldıkları işleri kısmen devletle yaptıkları top imalâtı mukavelelerine borçluydular, öte yandan Güney Galler'in demir sanayisi ise savaşa dayanmaktaydı. Daha genel olarak, devletle, ya da East India Company gibi büyük yarı-resmi kuruluşlarla yapılan iş mukaveleleri büyük partiler halindeydi ve siparişlerin zamanında karşılanması gerekiyordu. Bu da bir işadamının, bunları zamanında karşılamak için devrimci yöntemler geliştirmesinin zahmetine değerdi. Böyle kazançlı bir durumun harekete geçirdiği mucitlere ya da girişimcilere sık sık rastlıyoruz. Demir imalâtına devrimci yenilik getiren Henry Cort, 1760'larda 'Donanmaya demir tedarikiyle ilgili olarak'[4] İngiliz ürününün kalitesini geliştirmeyi arzulayan

* İspanya Savaşı (1702-13), Avusturya Savaşı (1739-48), Yedi Yıl Savaşları (1756-63), Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1776-83) ve Devrim ve Napolyon Savaşları (1793-1815).

donanma temsilcisi olarak işe başladı. Takım tezgâhlarının öncüsü olan Henry Maudslay, meslek yaşamına Woolrich Silah Fabrikası'nda başladı ve servetini büyük ölçüde, (daha önce Fransız donanmasında olan) ünlü mühendis Mark Isambard Brunel gibi, donanma ile yaptığı iş mukavelelerine borçluydu.*

O halde, en önemli üç talep diliminin sanayileşmenin doğuşundaki rollerini özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz. Devletin sistemli ve hatta yoğun yardımıyla desteklenen ihracat, kıvılcımı sağladı ve –pamuklu dokumacılık ile birlikte– sanayinin 'sürükleyici sektörü' oldu. İhracat ayrıca deniz taşımacılığında da önemli gelişmelere yol açtı. İç pazar, yaygın bir sanayi ekonomisi için geniş bir temel sağladı ve (kentleşme süreci aracılığıyla) ülke içi karayolu taşımacılığında önemli yeniliklerin meydana gelmesinde teşvik edici oldu; ayrıca kömür sanayi ve bazı önemli teknolojik yenilikler için güçlü bir temel oluşturdu. Devlet, tüccarlar ve imalâtçılar için sistematik destek ve teknik buluşlar ve yatırım malları sanayinin gelişmesi için hiç de önemsiz olmayan teşvikler sağladı.

Sonuçta, baştaki sorumuza dönersek –neden bir başka ülke değil de, Britanya? Neden daha önce veya sonra değil de, 18. yüzyılın sonunda? – bunların cevaplarının pek o kadar kolay verilemeyeceği ortaya çıkar. Aslında 1750'ye gelindiğinde ilk sınai güç olma yarışını kazanacak ülkenin Britanya olacağı konusunda çok fazla kuşku bulunmamaktaydı. Hollandalılar, eskiden kurulmuş bir iş düzeninin, çok büyük bir ticari ve mali örgütlenmeden elde ettikleri yararların ve sömürgelerin sağladığı rehavetle köşelerine çekilmişlerdi. Fransa ise (gelişmesi İngilizler tarafından savaş nedeniyle aksatılmadığı sürece) hemen hemen Britanya kadar hızlı büyümesine rağmen, büyük iktisadi depresyon döneminde, 17. yüzyılda kaybettiği konumuna tekrar kavuşamadı. Fransa, mutlak sayılarla karşılaştırıldığında, –Sanayi Devrimi'ne kadar– Britanya ile eşit güce sahip görünüyordu, fakat *kişi başına* ticaret ve imalât hacmi açısından daha o zaman bile İngilizlerin çok gerisindeydi.

Öte yandan bunlar, sanayi hamlesinin neden 18. yüzyılın son üçte birlik bölümünde veya son çeyreğinde gerçekleştiğini açıklamaya yetmemektedir. Bu sorunun kesin cevabı hâlâ belli değildir, fakat bu cevabı ancak, Britanya'nın bir parçasını oluşturduğu genel Avrupa veya 'dünya' ekonomisine**, yani (esas olarak) Batı Avrupa'nın gelişmiş bölgelerine ve bunların sömürge

* Burada devletin kendi kuruluşlarının öncü rolü de unutulmamalıdır. Bunlar Napolyon Savaşları sırasında, diğer şeylerin yanı sıra, taşıyıcı bantlar ve konserve sanayilerinin öncülüğünü yaptılar.

** Bu, dünyanın tüm bölgelerini kapsayan bir ilişki ağı olarak değil, yalnızca, Avrupa ekonomisinin merkezini oluşturduğu, dünya çapındaki bir ilişki ağı biçiminde anlaşılmalıdır.

ve yarı-sömürge konumundaki bağımlı ekonomilerle, daha az ilişkide oldukları ticaret ortaklarıyla ve henüz Avrupa iktisadi akışlar sistemine büyük ölçüde tabi olmamış bölgelerle olan ilişkilerine dönerek bulabileceğimiz açıktır.

Avrupa'nın – Akdeniz'de İtalyan tüccarlarına ve onların ortaklarına, İspanyol ve Portekizli fatihlere ya da Baltık'ta Alman şehir devletlerine dayanan– geleneksel yayılma tarzı, 17. yüzyıldaki büyük iktisadi depresyonda ortadan kalkmıştı. Yeni yayılma merkezleri, Kuzey Denizi ve Kuzey Atlantik kıyısındaki denizci ülkelerdi. Bu merkezlere olan kayma, yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda yapısaldı. 'Gelişmiş' bölgelerle dünyanın diğer bölgeleri arasındaki yeni tür ilişki, eskisinden farklı olarak, mal akışını sürekli olarak yoğunlaştırmaya ve genişletmeye yönelmişti. Bu değişim olmasaydı, Avrupa'nın genç sanayilerini de kendisiyle birlikte sürükleyen –hatta aslında bazen onları *yaratan*– güçlü, gelişen ve hız kazanan denizaşırı mal akışının ortaya çıkması düşünülemezdi. Bu değişim üç şeye dayanıyordu: Avrupa'da, denizaşırı bölgelerden gelen, daha büyük miktarlarda ve daha ucuza sağlanabilecek gündelik tüketim malları için bir pazarın gelişmesi; ve denizaşırı ülkelerde, bu tür ürünleri üretecek iktisadi sistemlerin (örneğin, kölelerin çalıştırıldığı plantasyonların) oluşturularak ve Avrupalı sahiplerinin iktisadi çıkarlarına hizmet edecek sömürgelerin fethedilmesi.

Birinci duruma örnek olarak şunları söyleyebiliriz: 1650'lerde Amsterdam'da satılan East India Company'nin ithal ettiği malların değer olarak üçte birini karabiber oluşturuyordu –bu, kârın, piyasa ele geçirildikten sonra, küçük miktarlarda sunulan malın tekel fiyatlarından satılmasıyla elde edildiği tipik bir maldı– fakat 1780'e gelindiğinde bu oran yüzde on bire düşmüştü. Bunun tersine, 1780'de bu tür satışların yüzde elli altısını oluşturan tekstil ürünleri, çay ve kahvenin 1650'deki oranı yalnızca yüzde 17,5 kadardı. Artık tropik bölgelerden ithal edilen karakteristik mallar altın ve baharat değil, şeker, çay, kahve, tütün ve benzeri ürünlerdi. Avrupa'nın doğusundan ise kürk değil, buğday, keten, demir, kenevir ve kereste ithal ediliyordu. İkinci duruma ise örnek olarak, o en insanlık dışı ticaretin, köle ticaretinin genişlemesi verilebilir. 16. yüzyılda bir milyondan biraz daha az sayıda zenci Afrika'dan Amerika kıtasına götürüldü; 17. yüzyılda bu sayı muhtemelen üç milyonu buldu –esas olarak, bu yüzyılın ikinci yarısında götürüldüler, bu tarihten öncekiler ise, daha sonraki sömürgeciliğin habercisi olan Brezilya'daki plantasyonlara götürülmüştü. 18. yüzyılda bu sayı yaklaşık yedi milyondu.* Üçüncü durum için örnek vermeye pek gerek yoktur. 1650'de, birer imparatorluk olmaları için ne

* Bu rakamlar abartılı olsa bile, değişim oranları mantıklı görünüyor.

Britanya'nın ne de Fransa'nın önünde engel vardı ve eski İspanyol ve Portekiz İmparatorluklarının büyük bölümü viran halde ya da dünya haritası üzerindeki çizgilerden ibaretti. 18. yüzyıl yalnızca eski imparatorlukların (örneğin Brezilya ve Meksika'dakilerin) yeniden canlanmalarına değil, yenilerinin – Danimarka, İsveç ve diğerlerinin bugün unutulmuş olan girişimlerini bir kenara bırakalım, İngiltere ve Fransa'nın– genişlemesine ve sömürüsüne tanık oldu. Dahası, bu imparatorlukların ekonomik güçleri arttı. 1701'de, geleceğin ABD'sinin nüfusu 300.000'den daha azken, 1790'da bu sayı dört milyona yaklaştı; ve hatta Kanada'nın 1695'te 14.000 olan nüfusu bile 1800'de yarım milyona yaklaştı.

Uluslararası ticaret ağı geliştikçe, denizaşırı ticaretin Avrupa'nın ticareti içindeki önemi de aynı şekilde arttı. 1680'de Doğu Hindistan ticaretinin Hollanda'nın toplam dış ticareti içindeki payı yüzde sekiz kadardı, fakat 18. yüzyılın ikinci yarısında bu oran dörtte bire yükseldi, Fransa'nın ticareti de buna benzer bir gelişme gösterdi. Britanya'da sömürge ticaretinin önem kazanması daha öncelere uzanıyordu. 1700 dolaylarında dış ticaretimiz içindeki payı yüzde on beşe ulaşmıştı, fakat 1775'te üçte bire yükseldi. Ticaretin 18. yüzyıldaki genel gelişmesi yeterince etkileyiciydi, ancak sömürge sistemiyle bağlantılı ticaretteki artış, insanı hayrete düşürecek boyuttaydı. Tek bir örneğe bakacak olursak: İspanyol Savaşı sonrasında her yıl, esas olarak köle ticareti için, İngiltere'den Afrika'ya doğru yola çıkan gemilerin toplam tonajı iki bin ile üç bin ton arasındaydı; Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra on beş ile on dokuz bin ton arasında bir düzeye çıktı; Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan (1787) sonra ise yirmi iki bin oldu.

Malların bu muazzam ve giderek artan dolaşımı, Avrupa'da yalnızca yeni ihtiyaç türlerinin ortaya çıkmasını sağlamakla ve ithal edilen malların yurtiçinde üretimini teşvik etmekle kalmadı. Abbe Raynal 1777'de[5] şunları yazıyordu: 'Eğer Saksonya ve diğer Avrupa ülkeleri iyi çini yapabiliyorsa; eğer Valencia Pekin mallarını Çinlilerden daha iyi kalitede üretebiliyorsa; eğer İsviçre, Bengal'in muslinlerini taklit edebiliyorsa ve patiskalarını üretebiliyorsa; eğer İngiltere ve Fransa keten kumaş üzerine baskıyı çok zarif biçimde yapabiliyorsa; eğer daha önceleri bizde bilinmeyen birçok şey bugün en usta zanaatkârlarımız tarafından imal ediliyorsa, bu üstünlüklerin hepsini Hindistan'a borçlu değil miyiz?'* Dahası, bu ticaret tüccarlara ve imalâtçılara satış ve kâr açısından sınırsız ufuklar sağladı. Bu pazarları, girişimcilik ve yaratıcılık yetenekleriyle olduğu kadar, politika ve güçleriyle ele geçirenler ise İngilizler oldu.

* Eğer bunları birkaç yıl sonra yazmış olsaydı, Hintlilerin en başarılı taklitçisi olarak Manchester'dan kesinlikle söz ederdi.

Sanayi Devrimimizin temelinde denizaşırı sömürge ve 'azgelişmiş' pazarlar üzerindeki bu yoğunlaşma, bunları kimseye kaptırmamak için verilen başarılı mücadele yatmaktadır. Bu mücadeleyi Doğu'da kazandık: 1766'da Çin'le yapılan ticaretinde Hollanda'yı bile safdışı bırakmış durumdaydık. Bu mücadeleyi Batı'da kazandık: 1780'lerin başlarında Afrika'dan gönderilen tüm kölelerin yarısından fazlası (Fransızların götürdüklerinin yaklaşık iki katı) İngiliz köle tüccarlarına kâr sağlamaktaydı. Bunları hep *İngiliz* mallarına yararlı olması için yaptık. İspanya Savaşı'ndan sonraki otuz yıl boyunca Afrika'ya doğru yola çıkan İngiliz gemileri, hâlâ esas olarak yabancı malları (Hint malları dahil) taşıyorlardı; Avusturya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra ise, ezici bir çoğunlukla İngiliz mallarını taşıdılar. Sınai ekonomimiz ticaretimizden ve özellikle de azgelişmiş dünyayla ticaretimizden doğdu. 19. yüzyıl boyunca bu tarihi biçim korundu: Ödemeler dengemizi ticaret ve gemi taşımacılığı sağladı ve uluslararası iktisadi ilişkilerimizin temelini, İngiliz imalât ürünlerinin denizaşırı bölgelerin ilkel ürünleriyle mübadelesi oluşturdu.

18. yüzyılın ikinci üçte birlik bölümünde uluslararası mübadeleler akımı artarken, iç pazarlarda genel bir canlanma göze çarpmaya başladı. Bu, özellikle İngiltere'ye özgü değil, genel olarak ortaya çıkan bir olguydu ve kendisini, fiyat hareketlerinde (enflasyonda bir yüzyıl boyu süren dalgalanmalı ve kararsız hareketlerden sonra, uzun sürecek bir düşük enflasyon dönemi başladı), bildiğimiz kadarıyla nüfus hareketlerinde, üretim ve diğer alanlarda gösterdi. Sanayi Devrimi, bu onyıllarda –1740'tan sonra, iç pazarlardaki bu muazzam fakat yavaş büyümenin, uluslararası ekonomideki hızlı, 1750'den sonra son derece hızlı– genişleme ile birleştiği 1740'lardan sonra oluştu; ve bu, Sanayi Devrimi'nin sunduğu uluslararası imkânları, denizaşırı pazarlarda en önemli payı elde etmek için eline geçiren ülkede gerçekleşti.

NOTLAR

1. Sanayi Devrimi ve iktisadi gelişmeye ilişkin güncel tartışmaların başlangıcı için bkz. Karl Marx, *Kapital*, Cilt 1, Kısım 3,4, 23-24. Bölüm. Daha güncel Marksist yaklaşımlar için bkz. M. H. Dobb, *Studies in Economic Development* (1946) ve *Some Aspects of Economic Development* (Delhi, 1951), ve çok uyarıcı olan *K. Polanyi, *Origins of Our Time* (1945). *D. S. Landes, *The Unbound Prometheus* (1969) konuya güncel bir akademik yaklaşım için iyi bir giriş niteliğindedir; ayrıca bkz. Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution* (1965) (B). Anglo-Amerikan ve Anglo-Fransız karşılaştırmaları için bkz. *H. J. Habbakuk, *American and British Technology in the 19th Century* (1962), P. Bairoch, *Revolution industrielle et sous-développement* (1963).

Genel olarak iktisadi gelişme konusundaki akademik kuramlara ilişkin bir inceleme için aralarında şu kitabın da bulunduğu ders kitapları vardır, B. Higgins, *Economic Development* (1959). Daha sosyolojik yaklaşımlar için, Bert Hoselitz, *Sociological Aspects of Economic Growth* (1960), Wilbert Moore, *Industrialization and Labour* (1951), Everett Hagen, *On the Theory of Social Change* (1964) (B). Ayrıca bkz. Şekil 1-3, 14, 23, 26, 28, 37.

18. yüzyıl dünya ekonomisinde Britanya'ya ilişkin olarak, F. Mauro, *L'expansion européenne 1600-1870* (La Nouvelle Clio, 1964), Ralph Davis, 'English Foreign Trade 1700-1774' (*Economic History Review*, 1962).

2. C. P. Kindleberger, *Economic Growth in France and Britain* (1964), s. 158.

3. Yayınlanmamış bir makaleden, 'Population and Labour Supply', H. C. Pentland.

4. Samuel Smiles, *Industrial Biography*, s. 114.

5. Abbe Raynal, *The Philosophical and Political History of the Settlements and Trade of the Europeans in the East and West Indies* (1776), II. cilt, s. 288

3
Sanayi Devrimi 1780-1840[1]

Sanayi Devrimi'nden bahseden pamuktan da bahsediyor demektir. Pamuğu düşündüğümüzde, o zamanlar İngiltere'ye gelen ziyaretçiler gibi, 1760 ve 1830 arasında on katı büyüyen (17.000 nüfustan 180.000 nüfusa), 'her birinin yanıbaşında kule gibi yükselen, kara kömür dumanı salan birer bacanın yer aldığı, beş altı kat yüksekliğindeki fabrikalardan yüzlercesini gördüğümüz'; herkesçe bilindiği gibi İngiltere'nin yarın yapmak istediğini bugünden düşünebilen ve adını, dünyaya egemen olan liberal ekonomi düşüncesine veren, yeni ve devrimci Manchester'ı görürüz. Bu bakış açısının doğru olduğundan hiç kuşku yoktur. İngiliz Sanayi Devrimi ne *yalnızca* pamuk, ne Lancashire, hatta ne de dokuma ürünleri demekti ve pamuk birkaç nesil sonra öncülüğünü kaybetti. Bununla birlikte, pamuk sınai değişimin hızını belirliyordu ve sanayileşme olmasaydı var olamayacak olan ilk bölgelerin temelini oluşturdu. Bu bölgeler yeni bir toplum ve üretim biçimini, 'fabrikaya dayalı sanayi kapitalizmini tarif ediyorlardı. 1830'da diğer kentler de, pamuk kentleri kadar olmasa bile –1838'de Manchester ve Salford, Birmingham'ın yaklaşık üç katı kadar buhar gücüne sahiptiler*–

1841'de bu iki kentsel alanın nüfusları, sırasıyla 280.000 ve 180.000 idi.

dumanla kaplıydı ve buhar makineleri ile dolmuştu, fakat bunlar, hiç değilse, yüzyılın ikinci yarısına kadar *fabrikaların* hâkimiyetindeki kentler değillerdi. Diğer sanayi bölgelerinde, kömür madenleri ve demir imalâthaneleri gibi, proleter kitlelerin çalıştığı ve etkileyici makinelerle kuşatılmış büyük-ölçekli işletmeler bulunuyordu, fakat bunların genellikle diğer yerleşim yerlerinden uzakta ya da kırsal kesimde kurulmaları, çalıştırdıkları işgücünün geleneksel kökenleri ve farklı toplumsal çevreleri; binaları ve çevrelerindeki araziyi daha önce benzeri görülmemiş ölçüde bir ateş, cüruf ve demir yığını haline getirme güçleri hariç, yeni çağa fazla uygun olmamalarına yol açıyordu. Maden işçileri köy kökenliydi –hâlâ büyük ölçüde öyledirler– ve çok az ilişkide bulundukları madenci olmayan kesimlere tuhaf gelen bir yaşam ve mücadele tarzları vardı. Demirci ustaları, Cyfartha'nın Crawshayleri gibi, 'adamlarından' politik sadakat bekliyorlardı ve genellikle de bunu sağlıyorlardı. Bu ilişki sanayi işverenleri ile işçilerininkinden çok, köy eşrafı ile çiftçi halk arasındaki ilişkiye benziyordu. Sanayinin yeni dünyasının en belirgin biçimine buralarda değil, Manchester ve çevresinde rastlanabilirdi.

Pamuklu üretimi, Sanayi Devrimi'nin onsuz açıklanamayacağını daha önce gördüğümüz, uluslararası ticaretin ve özellikle de sömürge ticaretinin tipik bir yan ürünüydü. Avrupa'da ilk önce 'pamuklu kadife'nin daha ucuz bir versiyonunu üretmek için ketenle karıştırılarak kullanılan pamuk hammaddesi, hemen hemen tümüyle sömürgelerden sağlanıyordu. 18. yüzyıl başlarında Avrupalıların bildikleri tek saf pamuklu sanayi Hindistan'daydı ve bunun ürünleri (patiskalar) Doğu ticareti şirketleri tarafından ülke içinde ve dışında pazarlanıyor, ancak ülke içindeki yünlü, ketenli ve ipekli imalâtçılarının şiddetli muhalefetiyle karşılaşıyordu. İngiliz yünlü sanayi 1700 yılında bunların ithalatını tümüyle yasaklatmayı başardı ve böylece, farkında olmaksızın, yerli pamuklu imalâtçılarına gelecekte iç pazarda rakipsiz kalma gibi bir imkânı sağlamış oldu. Modern pamuklu sanayinin ilk biçimi, patiska üzerine baskı yapılarak elde edilen kumaş, bazı Avrupa ülkelerinde kısmi bir ithal ikamesi tarzında üretilmeye başladıysa da, bu henüz iç pazarın talebinin tamamını karşılamaktan çok uzaktı. Mütevazı ölçekte üretim yapan mahalli imalâtçılar, sömürge ticaretinin ve köle ticaretinin yürütüldüğü Bristol ve daha çok da Glasgow ve Liverpool gibi büyük limanların çevrelerine yerleştiler. Sonunda yeni sanayinin merkezi bunlardan sonuncusu, Liverpool çevresi oldu. Bu sanayi, iç pazar için keten veya yünlü ve ipekli dokumaları ikame edecek bir ürünü; dış pazar için ise, başarabildiği ölçüde, üstün kalitede Hint mallarını, özellikle savaşların ve diğer krizler Hindistan'ın ihracatını zaman zaman kesintiye uğrattığında ikame edebilecek bir ürünü üretti. 1770'e kadar olan dönem-

de İngiltere'nin pamuklu ihracatının yüzde doksanı, bu şekilde, sömürge pazarlarına, daha çok da Afrika'ya yapıldı. İhracatta 1750 sonrasında görülen büyük artış sanayiye hız kazandıran gücü sağladı; bu tarihle 1770 arasındaki dönemde pamuklu ihracatı on katı artış kaydetti.

Böylece pamuk azgelişmiş dünya ile karakteristik ilişkisini kurdu ve bu ilişkiyi yaşadığı çeşitli dalgalanmalara rağmen koruyarak güçlendirdi. Hammaddesini 1790'lara kadar Batı Hint adalarındaki köle emeğine dayalı plantasyonlar sağladı ve bu tarihten sonra da ABD'nin güneyindeki köle emeği kullanan plantasyonlar sayesinde yeni ve gerçekte sınırsız bir kaynağa kavuştu. Bundan dolayı buraları, esas olarak Lancashire'a bağımlı bir ekonomi haline geldi. Böylece en modern üretim merkezi, en ilkel sömürü tarzının sürdürülmesini ve genişlemesini sağladı. Pamuklu sanayi zaman zaman, giderek keten dokumayı ikame ettiği İngiltere'nin iç pazarına çekilmek zorunda kaldı, fakat 1790'lardan itibaren üretiminin büyük bölümünü hep ihraç etti; 19. yüzyılın sonlarına doğru bu oran yaklaşık yüzde doksana ulaştı. Pamuklu dokuma esas olarak ihracata yönelik bir sanayiydi ve bu özelliğini hep korudu. Zaman zaman Avrupa'nın ve ABD'nin bol kazançlı pazarlarına girmeyi başardı, fakat savaşların ve o ülkelerdeki sanayinin rekabetinin artmasının bu genişlemeyi frenlediği durumlarda, yeniden azgelişmiş dünyanın bazı eski ya da yeni bölgelerine döndü. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, esas piyasasını Hindistan ve Uzak Doğu'da buldu. İngiliz pamuklu sanayi, döneminde, kesinlikle dünyanın en iyisiydi, ancak ortaya çıkması gibi, son bulması da, rekabet üstünlüğüne değil, sömürge ve azgelişmiş ülke pazarlarında, Britanya İmparatorluğu'nun, Britanya Donanması'nın ve Britanya'nın ticari üstünlüğünün kendisine sağladığı tekel konumuna bağlı olarak gerçekleşti. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Hintliler, Çinliler ve Japonlar kendi pamuklu ürünlerini imal, hatta ihraç ettikleri zaman, İngiliz pamuklu sanayinin günleri sayılıydı ve artık İngiltere'nin siyasi müdahalesinin de bunu engellemesi artık mümkün değildi.

Her araştırmacının bildiği gibi, pamuklu sanayinde makineleşmenin doğasını belirleyen teknik sorun, iplik eğirme ve dokuma arasındaki verim dengesizliğiydi. El tezgâhından (özellikle bu alet 1730'larda bulunan ve 1760'larda yaygınlaşan 'uçan mekik' sayesinde hız kazandıktan sonra) çok daha az verimli bir alet olan çıkrık, dokumacılara ipliği yeterli hızla yetiştiremiyordu. Bu tanıdık üç buluş, dengeyi sağlamaya yardımcı oldu: Evinde iplik eğiren kişinin, aynı anda birkaç ipliğin eğirilebilmesini sağlayan, 1760'ların 'Jenny iplik tezgâhı'; bir eğiricinin eğirme işini makaralar ve iğler yardımıyla yapmasını sağlayan 1768'lerin 'su tezgâhı'; ve bu ikisi-

nin birleştirilmesiyle oluşturulan, kısa süre sonra buhar gücüyle de çalıştırılacak olan 1780'lerin 'katır'ı*. Bu buluşlardan son ikisi, fabrika üretimine işaret ediyordu. Sanayi Devrimi'nin pamuklu fabrikaları, esas olarak, iplik fabrikası (ve eğirmeden önce pamuğu tarayarak hazır hale getiren işletmeler bunlara dahildir) biçimindeydi.

Dokumacılık, el tezgâhlarının ve el dokumacılarının sayısının katlanmasıyla bu buluşlara ayak uydurabildi. 1780'lerde makineli dokuma tezgâhının da icat edilmesine rağmen, imalâtın bu dalında büyük ölçekli makineleşme, ancak Napolyon Savaşları'ndan sonra mümkün olabildi. Daha önceleri bu sektörde çalışan dokumacılar, bundan sonra, açlık tehlikesi karşısında bu sektörden çekilmek zorunda kaldılar ve onların yerini fabrikalardaki kadınlar ve çocuklar aldı. Bu arada, dokuma işçilerini açlığa mahkûm eden ücretler, bu sektördeki makineleşmeyi geciktirdi. Böylece 1815 ile 1840'lar arasındaki yıllarda, fabrika üretimi bu sanayide yaygınlaşarak 1820'lerde 'kendi kendine çalışan' aletlerin geliştirilmesi ve diğer yeniliklerle birlikte, giderek mükemmelleşti. Fakat başka teknik devrim gerçekleşmedi. 'Katır', İngiliz iplik üretiminin temeli olarak kaldı, ve (1840'larda bulunan ve şimdi yaygın olarak kullanılan) 'dönen iplik tezgâhı' diğer ülkelere bırakıldı. Makineli dokuma tezgâhları dokumacılıkta egemen oldu. Lanchashire'ın o zamana kadar dünya çapında oluşturduğu üstünlük, onu hareketsizliğe sevketmese bile, teknik açıdan tutucu bir konuma sokmaya başlamıştı.

Pamuklu imalâtın teknolojisi oldukça basitti ve ileride göreceğimiz gibi, bir bütün olarak 'Sanayi Devrimini' oluşturan değişimlerin çoğunluğu da basitti. Bunlar, 18. yüzyılın başlarında pratik iş bilgisine sahip bir mekanik ustasının sahip olduğu bilginin ötesinde çok az bir bilgi gerektiriyordu. Pamuklu sanayii buhar makinesini (madencilik ve metalurji hariç) diğer sanayilerden daha hızlı benimsediği ve daha geniş biçimde kullandığı halde, buhar gücüne bile pek gerek duymuyordu ve 1838'de kullandığı gücün dörtte biri hâlâ suya dayanıyordu. Bu durum, ne bilimsel buluşlardaki yetersizliği, ne de yeni sanayicilerin teknik devrime ilgisiz olduklarını gösteriyordu. Tersine, bilimsel buluşlar boldu ve daha sonraları ortaya çıkacak olan, 'kuramsal' ile 'uygulamalı' bilimsel araştırma arasındaki ayırımı o sıralarda reddeden bilim adamları tarafından pratik sorunların çözümüne kolayca uygulanıyordu. Sanayiciler ise bu buluşları, gerekli ve yararlı olacakları heryerde büyük bir hızla alıyor ve bundan başka, kullan-

* Bu alet, patentinin sahibi olan Richard Arkwright'ın (1732-92) orijinal bir buluşu değildi. Arkwright, o dönemin birçok gerçek mucidinin tersine, çok büyük zenginliğe kavuşan vicdansız bir işçiydi.

dıkları üretim yöntemlerinde, bilimsel çağa yakışır biçimde, titiz bir akılcılık uyguluyorlardı. Pamuklu sanayi ustaları kısa zamanda fabrikaları tümüyle işlevsel biçimde (yeniliklere uyum sağlayamayan bir yabancı gözlemcinin söylediği gibi, 'genellikle dış görünümü feda ederek')[2] kurmayı öğrendiler ve 1805'ten sonra fabrikalarını havagazıyla aydınlatarak günlük çalışma süresini uzattılar. Bununla birlikte, havagazıyla aydınlatma konusundaki ilk denemeler ancak 1792'ye kadar uzanıyordu. Bu ustalar kumaşları, 1770'ler ve 1780'lerde Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan bir bilim dalının, kimya biliminin en son buluşlarından yararlanarak ağartıyor ve boyuyorlardı. Ancak 1800'e gelindiğinde İskoçya'da bu temelde gelişen kimya sanayi, yakın bir tarihte, 1786'da Berthollet'in ağartma işleminde klorun kullanılabileceğini James Watt'a önermesine dayanıyordu.

Sanayi Devrimi'nin başlangıçta teknik açıdan ilkel olmasının nedeni, daha ileri bilim ve teknolojinin olmaması, insanların buna ilgi göstermemesi ya da bunları kullanmaya ikna edilememeleri değildi. Teknolojinin basitliğinin nedeni, genellikle yüzyıllardan beri mevcut olan basit düşüncelerin ve araçların düşük maliyetli olan uygulamalarının oldukça çarpıcı sonuçlar doğurmasıydı. Yenilik buluşlarda değil, pratik insanların uzunca bir süredir mevcut olan ve ulaşılabilen bilim ve teknolojiyi kullanma konusunda kafa yormaya hazır olmalarında; fiyatları ve maliyetleri düştükçe mallar için daha fazla satış imkânı sağlayan geniş bir pazarın bulunmasındaydı. Bu neden, bireylerin yaratıcı dehalarında değil, insanların çözüm bulunabilir sorunlar üzerinde kafa yormalarını sağlayan mevcut koşullarda yatıyordu.

Bu büyük bir talihti, çünkü öncü Sanayi Devrimi'ne, muazzam ve belki de temel bir itici güç sağladı. Bu durum, içinde faaliyet gösterdikleri gelişen ve genişleyen bir ekonominin sunduğu fırsatları kolaylıkla yakalayan, ne çok iyi bir eğitim görmüş, ne kurnaz, ne de çok zengin olan işadamları ve beceri sahibi zanaatkârlardan oluşan bir girişimciler kitlesinin Sanayi Devrimi'ne dahil olmalarını sağladı. Başka bir ifadeyle, sanayileşmenin başarılı olabilmesi için şart olan beceri, sermaye, büyük-ölçekli işletme ya da devlet örgütlenmesi ve planlama gibi temel gerekleri asgariye indirdi. Şimdi de bunun tersine, kendi sanayi devrimini gerçekleştirmeye çalışan 'gelişmekte olan' bir ülkeyi ele alalım. Burada atılacak en temel adımlar –örneğin, yeterli bir ulaşım sisteminin inşası– daha düne kadar (nüfusun belli bir kısmı dışında) insanların sahip olduğu becerilerin çok ötesinde bir bilim ve teknoloji hâkimiyeti gerektirir. Modern üretimin en karakteristik türleri –örneğin, motorlu taşıt üretimi– şimdiye kadar ortaya çıkmış olan mahalli işadamlarının oluşturduğu küçük gruptakilerin

çoğunluğunun deneyimlerini aşan ve bunların biriktirdikleri bireysel sermayelerin çok üzerinde bir başlangıç sermayesini gerektiren büyüklük ve karmaşıklıktadır. Gelişmiş toplumlarda mevcudiyetlerini doğal karşıladığımız, fakat yoklukları durumunda toplumda aksaklıklar yaratacak olan okur yazarlık, dakiklik ve düzenli olma alışkanlığı, belirli bir çalışma programına uyma becerisi gibi küçük becerilere ve alışkanlıklara bile, toplumdaki kuduz vakaları gibi çok ender rastlanmaktadır. Tek bir örnek alacak olursak: 18. yüzyılda göreli olarak derin olmayan kuyular ve yan dehlizler kazarak, bunların sonuna eli kazmalı adamlar yerleştirerek, kömürü elle ya da atlarla çekilen küçük arabaların içinde kuyu ağzına ulaştırarak ve sepetler içinde yeryüzüne çıkararak kömür madenciliği yapmak hâlâ mümkündü.* Bugün buna benzer yollarla petrol kuyuları işleterek, devasa ve karmaşık uluslararası petrol sanayi ile rekabet edebilmek herhalde kesinlikle mümkün olamazdı.

Aynı şekilde, bugün geri kalmış ülkelerin iktisadi gelişme konusunda sık sık karşılaştıkları en önemli sorun, bu konuda çok deneyimi olan J. V. Stalin'in şu sözlerinde ifade edilmiştir: 'Herşey kadrolara bağlıdır.' Modern bir sanayinin kurulması için gerekli sermayeyi bulmak, onu işletebilmekten çok daha kolaydır; çoğu ülke için, doktora derecesi olan birkaç insanı bir araya toplayıp bir merkezi planlama komisyonu kurmak, yokluğu durumunda modern bir ekonomide verim düşüklüğüne neden olabilecek orta düzey becerilerine, teknik ve idari yeteneklere sahip bir kitleyi yetiştirmekten çok daha kolaydır. Başarılı bir sanayileşmeyi gerçekleştiren geri kalmış ekonomiler, aynı zamanda, bu tür insanların sayısını hızla artırmanın ve nüfusun büyük bölümünün modern sanayinin gerektirdiği beceri ve alışkanlıklardan hâlâ yoksun olduğu bir durumda bunlardan yararlanmanın yollarını bulabilenler olmuştur. Geri kalmış ülkeler, bu bakımdan, İngiliz sanayileşmesinin tarihinden kendi ihtiyaçlarıyla ilgili olarak pek yararlanamadılar. Bunun tek nedeni, İngiltere'nin bu tür bir sorunla pek karşılaşmamış olmasıdır. Örneğin, bu ülke, sanayileşmenin hiçbir aşamasında metallerin işlenmesi konusunda beceri sahibi insan darlığı çekmemiştir ve 'Mühendis' kelimesine İngilizlerin yüklediği anlamın da ortaya koyduğu gibi, teknolojinin daha kalifiye insan ihtiyacı pratik atölye deneyimi olan insanlar arasından karşılanabiliyordu.** Hatta

* Bunu söylerken, kömür madenciliğinin büyük ölçekte know-how birikimini ve oldukça ince bazı teknikler gerektirmediğini, ya da İngiliz kömür sanayinin buhar makinesi gibi daha karmaşık ve güçlü donanıma sahip olmadığını veya bunları geliştirmediğini söylemek istemiyorum.

** Bu, hem kalifiye metal işçisini, hem de 'inşaat' ve 'elektrik' mühendisi gibi daha üst düzeydeki teknik uzmanı ifade etmektedir.

İngiltere 1870'e gelinceye kadar bir resmi ilköğretim sistemi olmadan, 1902'ye gelinceye kadar da bir resmi ortaöğretim sistemi olmadan idare edebilmiştir.

İngilizlerin izledikleri yol, bir örnek aracılığıyla en iyi biçimde açıklanabilir. İngiltere'nin ilk pamuk sanayicilerinin en büyüğü olan Sir Robert Peel (1750-1830), öldüğünde geride bir buçuk milyon pound –o zaman için çok büyük bir paraydı– ve yakında İngiltere'ye başbakan olacak bir oğul bıraktı. Peel ailesi, Lancashire tepelerinde yaşayan diğerleri gibi orta sınıftan, her halükârda 17. yüzyıl ortalarından itibaren çiftçiliği ve aile dokumacılığını bir arada yürüten küçük bir çiftçi ailesiydi. Sir Robert'in babası (1723-95), 1750'de Blackburn kentine yerleşene kadar hâlâ kırsal kesimde seyyar satıcılık yapmaktaydı ve o zaman bile çiftçiliği tümüyle bırakmamıştı. Teknik olmayan alanlarda biraz eğitimi, basit tasarım ve buluş konusunda bir ölçüde yeteneği (en azından dokumacı, marangoz ve 'Jenny' iplik tezgâhının mucidi olan, hemşerisi James Hargreaves gibi insanların buluşlarının değerini hissetme yeteneği) vardı ve yaklaşık 2.000-4.000 pound değerinde olan bir toprağa sahipti. 1760'larda bu toprağını ipotek ederek kayınbiraderi Haworth ve Yates ailesinin, Black Bull'daki hancılık işinden sağladığı birikimi bu ortaklığa koyan bir üyesiyle birlikte, patiska üzerine baskı yapan bir şirket kurdu. Ailenin bu işte de deneyimi vardı: Bazı aile üyeleri dokumacılıkla uğraşıyordu ve o zamana kadar Londra'ya özgü bir iş olan olan patiska üzerine baskının geleceği parlak görünüyordu. Nitekim öyle oldu. Üç yıl sonra –1760'ların ortalarında– firmanın baskı yapılacak pamuklu kumaş talebi o kadar arttı ki, artık kendisi kumaş imalâtına başladı; bu durum bir mahalli tarihçinin gözlemlediği gibi, 'o zamanlar para kazanmanın ne kadar kolay olduğunu ortaya koymaktadır.'[1] İş zamanla büyüdü ve bölümlere ayrıldı: Peel Blackburn kentinde kalırken, diğer iki ortağı Bury'ye taşınarak 1772'de orada yeni bir ortaklık kurdular. Bu şirketin üçüncü ortağı, babasının az bir parasal desteğinden oluşan bir başlangıç sermayesiyle bu işe giren, geleceğin Sir Robert'ıydı.

Aslında babasının bu desteğine pek ihtiyacı yoktu. Olağanüstü bir enerjiye sahip bir girişimci olan genç Peel, o bölgenin insanlarından, bu gelişen sanayiye yatırım yapmaya istekli olanları ortak yaparak ek sermaye bulmakta, ya da bu yolla şirketin yeni kentlere ve faaliyet alanlarına girmesini sağlamakta güçlük çekmedi. Şirketin yalnızca baskı işiyle uğraşan bölümü uzunca bir süre istikrarlı biçimde yılda 70.000 pound kâr getirdiğinden, sermaye sıkıntısı çekilmiyordu. 1780'lerin ortalarına gelindiğinde, mevcut olan buhar makineleri gibi, yararlı ve kârlı olabilecek

her yeni aracı kolaylıkla kullanıma sokabilecek büyük bir şirket durumundaydı. Robert Peel 1790'da –kırk yaşındayken ve iş hayatına girmesinden yaklaşık on sekiz yıl sonra– artık bir baronetti ve bir parlamento üyesi olarak yeni bir sınıfın, sanayicilerin kabul görmüş bir temsilcisiydi.* O, esas olarak, rahat ve bolluk içinde bir emeklilik yaşamına girmeyip –ki bunu 1780'lerin ortalarında rahatlıkla yapabilirdi– sanayinin önderi olarak baş döndüren yüksekliklere tırmanmasıyla, ortaklarından birkaçının da içinde yer aldığı, Lancashire'ın makul düşünen diğer girişimcilerinden farklılık gösteriyordu. Peel'le aynı sıralarda pamuklu işine giren ve mütevazı ölçülerde bir iş becerisine ve enerjiye sahip olan Lancashire'ın kırsal kesiminden orta sınıf üyesi biri de çok kısa sürede büyük miktarda parayı kolaylıkla kazanabilirdi. Şu durum, belki de o dönemlerde iş konusundaki basit yaklaşıma ilginç bir örnek olabilir: Söz konusu şirket, patiska üzerine baskı yapmaya başlamasından yıllarca sonra bile hâlâ bir çizim atölyesine sahip değildi, yani servetinin kaynağını oluşturan, patiskalara bastığı desenleri en ilkel koşullarda hazırlıyordu. O zamanlarda, özellikle iç ve dış pazarlardaki beğenisi fazla gelişmemiş müşterilere herşeyi satmanın mümkün olduğu bir gerçekti.

Böylece, yeni teknolojiye dayalı yeni bir sanayi sistemi, Lancashire'ın yağmurlu çiftlikleri ve köylerinden olağanüstü bir hızla ve kolayca yükseldi. Fakat, daha önce gördüğümüz gibi, ortaya çıkan sistem eskiden kurulu olanla yeninin bir bileşimiydi. Yeni olan eskiye üstün geldi. Çiftlik ipoteklerinin ve hancıların tasarruflarının yerini sanayide biriktirilmiş sermaye, yaratıcı dokumacıların ve marangozların yerini mühendisler, makineleşmiş birkaç işletme ve eve iş verme sistemindeki bağımlı imalâtçıların yerini fabrika proletaryası aldı. Napolyon Savaşları'nı izleyen onyıllarda, yeni sanayinin içindeki eski unsurlar giderek yok oldu ve modern sanayi, öncü azınlığın bir başarısı olmaktan çıkıp Lancashire'ın yaşam tarzı haline geldi. İngiltere'de 1813 yılında 2.400 olan makineli dokuma tezgâh sayısı, 1829'da 55.000'e, 1833'te 85.000'e ve 1850'de 224.000'e çıkarken, 1820'lerde en yüksek düzeyinde 250.000 olan el tezgâhı dokumacılarının sayısı 1840'ların başlarında 100.000'e, 1850'lerin ortalarında ise açlık ve sefalet içindeki 50.000 kişiye kadar düştü. Bununla birlikte, dönüşümün

* 'O, ne davranış inceliğine, ne aydın kültürüne ne de sıradan insanların bilgisinden daha fazlasına sahip olmadıkları halde, Lancashire'da hem kendi, hem diğer kişilerinin buluşlarını kullanarak ve pamuklu dokumalar imal edip bunların üzerine baskı yapmak için bazı mahalli tesislerden yararlanarak bu mallara olan ihtiyacı ve talebi yarım yüzyıldan beri karşılayıp kâr sağlayarak, çok büyük bir servete sahip olmayı başaran bir sınıfın iyi bir temsilcisiydi.' P. A. Whittle, *Blackburn As It Is* (Preston, 1852), s. 262.

bu ikinci aşamasının bile göreli ilkelliğini ve arkasında miras bıraktığı yıkıntıyı görmezlikten gelmek doğru olmaz.

Bu aşamanın yarattığı iki sonuçtan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, pamuklu sanayinin, İngiltere'nin 19. yüzyıldaki diğer sanayilerinin çoğunda olduğu gibi, sıradan insanların planlanmamış faaliyetlerinin ürünü olarak ortaya çıkan, çok parçalı ve dağınık örgütlenme yapısıdır. Bu sanayinin ilk ortaya çıkışında sahip olduğu ve sonraları da sürdürdüğü yapısı, büyük ölçüde uzmanlaşmış (ve genellikle büyük ölçüde yerel) orta büyüklükte firmalardan –genellikle kendi alanları içinde bile uzmanlık dallarına ayrılmış, 'pazarda' bireysel iş ilişkilerinin oluşturduğu karmaşık bir ağ aracılığıyla birbiriyle bağlantı içinde olan çeşitli tüccarlar, iplik eğiriciler, dokumacılar, beyazlatıcılar, apreciler, boyacılar, baskıcılar ve diğerlerinden oluşan bir bütündü. Böyle bir iş örgütlenmesi, esneklik avantajına sahip ve başlangıçta hızlı bir gelişmeye uygun olsa bile, planlamanın ve entegrasyonun teknik ve iktisadi yararlarının çok daha fazla olduğu sanayileşmenin sonraki aşamalarında, büyük ölçüde esneksizlik ve verimsizliğe yol açabilmektedir. Bu aşamanın yarattığı ikinci sonuç ise, genellikle, büyük ölçüde kadın ve çocuklardan, kalifiye olmayan göçmenlerden ve diğerlerinden oluşan bir işgücünü kullandığı için aşırı zayıf ya da istikrarsız bir işçi örgütlenmesi olan bir sanayide, güçlü bir işçi sendikası hareketinin gelişmesidir. Lancashire iplik ve pamuklu sanayindeki sendikalar, azınlık durumundaki, 'katır' tezgâhı kullanan bir grup kalifiye işçiye dayanıyordu. Bunlar açısından, sahip oldukları güçlü pazarlık konumlarını, makineleşmenin daha sonraki aşamalarında kaybetme tehlikesi söz konusu değildi –1830'larda bu yöndeki bazı girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı– ama sonunda çevrelerindeki kalifiye olmayan işçi çoğunluğunu, –zaten bunlar büyük ölçüde eşi ve çocuklarından oluştuğu için– kendilerine tabi sendikalarda örgütlemeyi başardılar. Böylece iplik ve pamuklu sanayi, işçilerin işkolu sendikacılığına benzeyen yöntemlerle örgütlendiği fabrikaya dayalı bir sanayi dalı olarak gelişti ve gelişmesinin en önemli aşamasında bile çok demode bir fabrika sanayi olmasından ötürü bu yöntemler başarılı oldu.

Bununla birlikte, bu sanayi 18. yüzyılın ölçüleriyle devrimci özelliklere sahipti. Bu sanayinin geçiş sürecine özgü ve değişmeyen eskimiş yapısı bir kenara bırakılsa bile, bu özelliği hiç unutulmamalıdır. Bu sanayi, insanlar arasında yeni bir iktisadi ilişki türünü, yeni bir üretim sistemini, yeni bir yaşam ritmini, yeni bir toplumu, yeni bir tarih dönemini temsil ediyordu ve o dönemin insanları da hemen hemen başından beri bunun farkındaydılar:

> Sanayideki Ortaçağ yasaları ve sınırlamaları ani bir sele kapılmışçasına yok oldular ve devlet adamları ne kavrayabildikleri, ne de izleyebildikleri bu muhteşem olay karşısında şaşırıp kaldılar. Makine uysal bir şekilde insanın hizmetine girdi. Ancak, makineler insanın gücünü gölgede bıraktıkça, sermaye emeğe karşı zafer kazandı ve yeni bir tür serflik yarattı... Makineleşme ve son derece ayrıntılı işbölümü, kitlelerden beklenen gücü ve zekâyı azaltır, rekabet de bunların ücretlerini asgari geçimlik düzeye indirir. Araları giderek kısalan, piyasalardaki mal fazlalığı krizlerinde ücretler bu asgari geçimlik düzeyininin de altına iner. İş çoğu kez bir süre için tümüyle durur... Ve perişan bir insan kitlesi açlık ve her türlü yoklukla karşı karşıya kalır.[4]

Friedrick Engels gibi toplumsal devrimcilerin yazdıklarına şaşılacak derecede benzeyen bu sözler, 1840'ların başında liberal bir Alman işadamına aittir. Bundan bir nesil önce bile, bir diğer sanayici –kendisi de bir pamuklu ustası olan Robert Owen– *Observation on the Effect of the Manufacturing System* (1815) adlı kitabında değişimin devrimci niteliğini vurgulamıştır:

> İmalatın bir ülkede genel olarak yayılması o ülkede yaşayan insanlarda yeni bir kişiliğin ortaya çıkmasına yol açmaktadır; ve bu kişilik, bireysel ya da genel mutluluğa hiç de uygun olmayan bir ilkeye dayalı olarak biçimlendiğinden, bu eğilimin önüne yasal müdahale ve önlemlerle geçilmediği zaman, en üzücü ve kalıcı kötülüklerin doğmasına neden olabilecektir. İmalat sisteminin etkileri, Britanya İmparatorluğu'na insan kitlelerinin genel karakterinde önemli bir değişiklik yapacak ölçüde yayılmıştır.

En belirgin olarak Lancashire'de görülen yeni sistem, zamanın gözlemcilerine göre, üç unsurdan oluşuyordu. Bunlardan birincisi, sanayi nüfusunun, bir yanda kapitalist işverenler, diğer yanda ücret karşılığında sattıkları emek güçlerinden başka hiçbir şeyleri olmayan işçiler olmak üzere ikiye bölünmüş olmasıydı. İkincisi, uzmanlaşmış makinelerle uzmanlaşmış işgücünün bir bileşimi olan ve Dr. Andrew Ure tarafından şu şekilde anlatılan 'fabrika' üretimiydi: 'Kesintiye uğramadan, bir ahenk içinde hareket eden... hepsi de kendi işleyişini kendisi düzenleyebilen bir güce tabi olan, çeşitli mekanik ve zihinsel organların meydana getirdiği çok büyük bir organizma'.[5] Üçüncüsü, ekonominin tümüne –hatta tüm yaşama– kapitalistlerin kâr peşinde koşmalarının ve kâr birikiminin egemen olmasıydı. Bunlardan bazıları –yeni sistemde esas itibariyle bir bozukluk görmeyenler– sistemin sosyal ve teknik yönleri arasındaki bir ayrımla ilgilenmiyorlardı. Diğerleri ise –1833'te Blackburn nüfusunun üçte birini oluşturan, haftada 9 şilin 2 penilik *aile* geliriyle (ya da kişi başına ortalama

1 şilin 8 peniyle)* geçinen ve yeni sisteme istekleri dışında zorla sokulmuş olan ve ondan yoksullaşmanın dışında hiçbir şey elde edemeyenler– bunların her ikisini de tamamen reddetme eğilimindeydiler. Üçüncü bir grup –Robert Owen bu grubun ilk önemli sözcüsüydü– sanayileşme ve kapitalizmi birbirinden ayırıyordu. Bunlar Sanayi Devrimi'ni ve teknik ilerlemeyi, herkese potansiyel bilgi ve refah sağlayacak şeyler olarak kabul ediyorlardı. Bunun kapitalist biçimini fiilen sömürü ve yoksulluk getirdiği için reddediyorlardı.

O zamanki görüşleri ayrıntılı bir biçimde eleştirmek, genellikle olduğu gibi, kolaydır, çünkü sanayileşmenin yapısı, bırakın Waterloo Savaşı'nın olduğu yılı, demiryolu çağının arifesinde bile göründüğü kadar 'modern' değildi. 'Kapitalist işveren'in ve 'proletarya'nın saf biçimi hiç de gelişmiş durumda değildi. 'Toplumun orta tabakasında' (bu tabaka kendisini ancak 19. yüzyılın ilk üçte birlik bölümünde orta sınıf olarak adlandırmaya başladı) kâr elde etmeye hevesli çok sayıda kişi bulunmasına rağmen, teknik ilerlemenin acımasız mantığını ve 'en ucuza al, en pahalıya sat!' biçimindeki emri, kâr elde etme sürecinde uygulamaya hazır olan yalnızca küçük bir azınlık vardı. Yalnızca aldıkları ücretle geçinen çok sayıda erkek ve kadın olmakla birlikte, birçok kişi de hâlâ geçmişin bağımsız zanaatkârlarının gerilemiş versiyonu, boş zamanlarında yapabilecekleri bir iş peşinde olan küçük toprak sahibi ve yarı zamanlı küçük girişimci durumundaydı. 1778 ile 1830 arasında makinelerin yaygınlaşmasına karşı zaman zaman ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmaların bazen mahalli işadamları ve çiftçiler tarafından desteklenmiş ve bazen de fiilen tahrik edilmiş olması, ekonominin 'modern' sektörünün, makineleşmeyi memnunlukla karşılamamakla birlikte onu kabullenenler için henüz ne kadar sınırlı durumda olduğunu göstermektedir. Makinelerin sanayiye girmesini durdurmaya çalışanlar, henüz sektöre tam olarak girememiş olanlardı. Öte yandan, bunların genellikle başarısız olması, 'modern' sektörün ekonomide hâkim duruma gelmiş olduğunu göstermektedir.

19. yüzyılın ilk yarısının 'buharı kavrama yeteneği'ne sahip filozoflarının coşkuyla bekledikleri ve kendi zamanlarının o mükemmellikten çok uzak ve eski pamuklu fabrikalarında varlığını algıladıkları sürecin; fabrika üretiminin yarı otomatikleşmesi ya da otomatikleşmesi sürecinin mümkün olabilmesi için 20. yüzyılın ortalarının teknolojisini beklememiz

* '1833'te aile gelirleri konusunda tek bir hesaplama yapılmıştı. Buna göre Blackburn'da (hepsi de çalışan) 9.779 kişiden oluşan 1.778 ailenin gelirlerinin toplamı yalnızca 828 pound 19 şilin 7 peni kadardı.' P. A. Whittle, *Blackburn As It Is* (Preston, 1852), s. 223. Ayrıca bkz. bu kitapta bundan sonraki 4. Bölüm.

gerekiyordu. Demiryollarının ortaya çıkmasından önce, modern çağın bir üretim mühendisi, yalnızca arkeolojik ilgiye değer bulacağı ve şurda burda rastlanan havagazı üretim tesislerinin ya da kimya fabrikalarının dışında hemen hemen hiçbir işletmeyi bulamayacaktı. Yine o zamanın pamuklu fabrikalarının, insanların tamamen 'kendi kendine hareket eden' (otomatikleştirilmiş) makineler tarafından tümüyle işsiz bırakılmasından önce bile, ayrıntılı işbölümü sonucunda yetenekleri ve becerilerinin kısıtlanması ve 'ustalar' ya da 'işçiler' durumuna sokularak makineleştirilmiş insan görüntülerinin zihinlerde oluşmasına yol açmış olması da aynı biçimde önemlidir. Bu, süreçlerin makul bir tarzda birbirini izlediği, özel amaçlı makinelerin her birinin uzmanlaşmış bir 'organ' tarafından işletildiği, makinelerin ve işçilerin tümünün 'makinenin' insanlık dışı ve sabit hızı ile mekanizasyon teknolojisi aracılığıyla birbirine bağlandığı, havagazı ile aydınlatılmış, demir iskeletli ve dumanlar çıkan 'fabrika' üretim faaliyetinin devrimci bir biçimiydi. Fabrika ücretlerinin aile işletmelerinkinden (iyice kalifiye ve beceri sahibi olanlar hariç) daha yüksek olmasına rağmen işçiler, orada, en doğal hakları olan özgürlüklerini kaybettikleri için fabrika işine girmekte isteksiz davranıyorlardı. Aslında, bu işlerde, mümkün olduğunda kadın ve çocukların istihdam edilmelerinin nedeni buydu: 1838'de dokuma fabrikası işçilerinin yalnızca yüzde yirmi üçü yetişkin erkeklerden oluşuyordu.

* * *

İngiliz sanayileşme sürecinin birinci evresinde hiçbir sanayi dalı önem bakımından pamuklu sanayi ile karşılaştırılamazdı. Bu sanayinin ulusal gelir içindeki payı belki çok yüksek olmasa da –Napolyon Savaşları'nın sonlarına doğru yaklaşık yüzde yedi, sekiz civarındaydı– diğer sanayilerden daha yüksekti. Ancak genişlemeye diğerlerine göre daha önce başladı ve daha hızlı büyümeye devam etti; onun gelişme hızı, bir anlamda ekonominin gelişme hızının ölçüsü oldu.* Pamuklu sanayinin, Waterloo Savaşı sonrasındaki yirmi beş yıllık dönemde, yüzde altı-yedi gibi dikkate değer

* Birleşik Krallığın sanayi üretiminin büyüme hızları (her on yıl için artış yüzdesi olarak):

1800'lerden 1810'lara kadar	22,9,	1850'lerden 1860'lara kadar	27,8
1810'lardan 1820'lere kadar	38,6,	1860'lardan 1870'lere kadar	33,2
1820'lerden 1830'lara kadar	47,2,	1870'lerden 1880'lere kadar	20,8
1830'lardan 1840'lara kadar	37,4,	1880'lerden 1890'lara kadar	17,4
1840'lardan 1850'lere kadar	39,3,	1890'lardan 1900'lere kadar	17,9

1850'ler ve 1860'lar arasındaki düşüş, büyük ölçüde, Amerikan İç Savaşı'nın sonucu olarak ortaya çıkan 'Pamuk Kıtlığı'ndan kaynaklandı.

bir hızla geliştiği dönem, İngiliz sanayinin büyümesinin zirvede olduğu dönemdi. Pamuklu sanayinin gelişmesi durduğu zaman –gelişme hızının yılda yüzde 0,7'ye düştüğü 19. yüzyılın son çeyreğinde olduğu gibi– İngiliz sanayinin tamamı güçten düştü. Bu sanayinin Britanya'nın uluslararası ekonomisine katkısı ise daha eşsizdi. Genelde, Napolyon Savaşları sonrasındaki onyıllarda, Britanya'nın *tüm* ihracatının yaklaşık *yarısını* pamuklu sanayi ürünleri ve bu ihracatın tepe noktasına ulaştığı dönemde (1830'ların ortalarında) toplam net ithalatın yüzde yirmisini ham pamuk oluşturuyordu. Aslında Britanya'nın hem ödemeler dengesi hem de genel olarak İngiliz gemi taşımacılığının ve denizaşırı ticaretinin büyük bölümü tek bir sanayinin kısmetine dayanıyordu. Üçüncüsü, bu sanayinin sermaye birikimine katkısı diğerlerinkinden kesinlikle daha fazla oldu, çünkü hızlı makineleşme ve büyük ölçüde ucuz işgücü (kadınların ve çocukların) kullanımı, kazançların işgücünden sermaye yatırımına kaydırılmasına imkân sağladı. 1820'yi izleyen yirmi beş yılda bu sanayinin net üretimi yaklaşık yüzde kırk arttı (cari değerlerle), ödediği ücretlerin toplamındaki artış ise yalnızca yüzde beş oldu.

Bu sanayinin genelde sanayileşme ve teknik devrim için bir itici güç oluşturduğunu belirtmeye pek gerek yoktur. Hem kimya sanayi hem de makine sanayi ona çok şey borçluydu: 1830'a gelindiğinde yalnızca Londralılar, Lancashireli makine imalâtçılarının üstünlüğüyle boy ölçüşebiliyordu. Yine de pamuklu sanayi bu açıdan rakipsiz değildi ve sanayileşme analistleri olarak en fazla itici güce ihtiyaç duyduğunu bildiğimiz sanayileri, diğer bir deyişle, kömür, demir ve çelik gibi ağır sermaye malı sanayilerini, bu sanayiler için çok önemli bir pazar sağlayamadığı için, *doğrudan* harekete geçirebilme gücünden yoksundu. Neyse ki, genel kentleşme süreci,18. yüzyılda olduğu gibi 19. yüzyılın başlarında da *kömür* için önemli bir itici güç sağladı. 1842'de bile, İngiliz evlerinde yanan şömineler, hâlâ, Britanya'nın o sıralar tüm Batı dünyasının tüm üretiminin yaklaşık üçte ikisini oluşturan, otuz milyon tonluk yurtiçi kömür üretiminin üçte ikisini tüketmekteydi. Kömürün üretim yöntemi hâlâ ilkeldi. Kömür üretiminin temelini, kazma kullanarak bir yeraltı dehlizinin duvarlarını yaran, çömelmiş bir adam oluşturuyordu. Fakat büyük miktardaki kömür üretimi, madenciliği, giderek daha derinleşen ocaklardaki suyu pompalamayabilmek ve hepsinden önemlisi, madeni ocağın ağzına, oradan da limanlara ve pazarlara taşıyabilmek için gereken teknik değişime öncülük yapmaya zorladı. Böylece madencilik, James Watt'tan çok daha önce buhar makinesine öncülük etti; 1790'lardan başlayarak bunun geliştirilmiş biçimlerini maden ocağı asansöründe kullandı ve hepsinden önemlisi, *demiryolunun*

icadını ve geliştirilmesini gerçekleştirdi. George Stephenson'dan başlayarak, ilk demiryolu müteahhitlerinin, mühendislerinin ve makinistlerinin genellikle Tynneside'dan çıkmış olması rastlantı değildir. Ancak, demiryollarından önce gelişmeye başlayan buharlı geminin genel kullanıma girmesi daha sonraları olmakla birlikte, bu gelişmede madenciliğin hiç katkısı yoktu.

Demir sanayi ise daha büyük güçlüklerle karşılaştı. Britanya, Sanayi Devrimi'nden önce büyük miktarlarda demir üretmediği gibi üstün kalitede de demir üretmiyordu ve 1780'lerde bile toplam demir talebi 100.00 tonu zar zor aşıyordu.* Genel olarak savaş ve özel olarak da Donanma, demir sanayi için sürekli bir teşvik ve ara sıra kesintiye uğrayan bir pazar sağladı; demir üretiminde sağlanan yakıt tasarrufu ise bu sanayideki teknik gelişim için sürekli bir teşvik unsuru oldu. Bu nedenlerle –demiryolu çağına kadar– demir sanayinin üretim kapasitesi piyasanın ihtiyacının üstünde seyretti; piyasada zaman zaman aniden ortaya çıkan olağanüstü canlanmaların arkasından gelen durgunluklar karşısında demir üreticileri, bu metal için yeni kullanım alanları bulma umuduyla fiyat kartelleri oluşturma ve üretimi kısma yoluyla (çelik Sanayi Devrimi'nden hemen hemen hiç etkilenmedi) sorunu hafifletip durgunluğu aşmaya çalıştılar. Üç önemli buluş demir sanayinin kapasitesinin artmasını sağladı: Demirin (odun kömürü yerine) kok kullanılarak ergitilmesi, 1780'lerde her ikisi de daha da yaygın kullanıma giren demir tavlama ve haddelemenin keşfi ve 1829'dan sonra kullanılmaya başlanılan James Neilson'un 'yüksek fırın'ı. Bu buluşlar aynı zamanda sanayinin yerleşim yerini de kömür madenlerinin olduğu bölgelere kaydırdı. Napolyon Savaşları'ndan sonra, diğer ülkelerde de sanayileşme süreci ilerlediğinde, demir kendisine önemli bir ihracat pazarı buldu: Üretimin yüzde on beş ile yüzde yirmisi dış pazarlarda satılabiliyordu. İngiliz sanayileşmesi bu maden için, yalnızca makine ve teçhizat imalâtı biçiminde değil, köprüler, borular, inşaat malzemeleri ve mutfak için kap kacak gibi başka talep alanları da yarattı. Fakat buna rağmen demirin toplam üretimi, özellikle demir dışındaki madenlerin o zamanlarda oldukça az önem taşıdıkları dikkate alındığında, bugün bir sanayi ekonomisi için gerekli gördüğümüz düzeyin çok altındaydı. 1820'lerden önce muhtemelen yarım milyon tona hiç ulaşmadı ve 1828'de, demiryolu öncesinde ulaşabildiği en yüksek değer olan 700.000 tonu ancak buldu.

*Ancak İngiltere'nin kişi başına demir tüketimi, karşılaştırma yapılabilecek diğer ülkelerinkinden çok daha fazlaydı; örneğin, 1720-40 arasında Fransa'nın tüketiminin yaklaşık üç buçuk katıydı.

Demir sanayi yalnızca demir kullanan sanayilerin tamamını değil, aynı zamanda kömür sanayini (demir sanayi 1842'de üretilen kömürlerin dörtte birini tüketiyordu), buhar makinesini ve taşımacılığı (kömürün bu sektörle ilişkisine benzer şekilde) canlandırdı. Yine de, demir de, kömür gibi, kendi gerçek sanayi devrimini 19. yüzyılın ortalarında, ya da pamuğunkinden elli yıl sonra gerçekleştirebildi. Bunun nedeni tüketim malları sanayilerinin, sanayileşme öncesindeki ekonomilerde bile geniş bir pazara sahip olmalarına karşılık, yatırım malları sanayilerinin böyle bir pazara, ancak sanayileşme yoluna girmiş ya da sanayileşmiş ülkelerde kavuşabilmeleridir. Yirmi yıl içinde kömür ve demir üretimini üç katına çıkaran ve bir çelik sanayinin doğmasına yol açan, demiryolları çağı oldu.*

Başka sektörlerde de belirgin ve etkileyici iktisadi büyüme ve bir ölçüde de sınai dönüşüm gerçekleşti, fakat bunlar henüz bir sanayi *devrimine* pek benzemiyordu. Birçok sanayi dalı –giyim eşyası (çorap dışında), ayakkabı, inşaat ve ev mobilyaları üretenler– ara sıra bazı yeni malzemeleri kullanmaları dışında, henüz tamamen eski yöntemlerle üretim yapmayı sürdürüyordu. Olsa olsa, çok artmış olan talebi, 'ev üretimi sistemi'nin biraz gelişmiş bir türü olan, bağımsız zanaatkârları yoksullaştırarak, onları kentlerin bodrum ve tavanarası atölyelerinin giderek uzmanlaşan emekçileri olarak aşırı çalıştıran bir üretim sistemiyle karşılamaya çalıştılar. Sanayileşme mobilya ve giyecek fabrikalarını değil, giderek gecekondu emekçileri konumuna gerileyen, kalifiye ve örgütlü marangozlar ile, o son derece duyarsız çağda bile orta sınıflarda acıma duygusu uyandıran aç ve tüberkülozlu kadın terziler ve gömlek imalâtçıları ordusunu yarattı.

Diğer sanayi dalları, küçük atölyeye, özellikle de Sheffield ve Midlands için karakteristik olan metal kullanan birçok sanayiye bazı basit mekanizasyon ve güç sağlama tekniklerini –buhar gücü dahil– uyguladılar. Ancak bunu, zanaatın temel karakterinde ya da 'ev üretimi sistemi'nde değişikliğe gitmeden gerçekleştirdiler. Bu, birbiriyle bağlantılı küçük atölyelerden bazıları, Sheffield ve Birmingham'da olduğu gibi kentsel, bazıları da, 'Kara Ülke'nin ücra köylerinde olduğu gibi kırsal nitelikteydi; bunlardan bazılarının işçileri kalifiye, örgütlü ve hatta yaptıkları işten gurur duyan usta zanaatkârlardan (Sheffield'in çatal bıçak imalâtçıları gibi) oluşmaktaydı;** diğerleri ise, erkek ve kadınların çivi, zincir ve benzeri basit madeni

Üretim miktarı (bin ton): *Yıl*	*kömür*	*demir*
1830	16.000	600
1850	49.000	2.000

** Aslında bu işletmeler, tüm kıtada bilinen bir olguyla orada karşılaştığını zanneden bir Alman ziyaretçi tarafından 'lonca örgütlenmesi' olarak tanımlanmıştır.

eşyalar yaparak geçinmeye çalıştığı, vahşileşmiş ve ölüm saçan köyler haline gelerek gerileme sürecine girdiler (1841-1850 arasında Dudley, Worcestershire'da yeni doğan bebekler için ortalama ömür on sekiz yıldı). Ancak, çömlek imalâtçıları gibi diğer bazı dallar da, ilkel bir fabrika sistemine benzer bir biçim aldılar, ya da ayrıntılı bir fabrika içi işbölümüne dayalı göreli olarak büyük-ölçekli işletmelere dönüştüler. Bununla birlikte, genelde, demir ve kömüre özgü büyük ölçekli işletmeler ve pamuk hariç, febrika ya da benzeri işletmelerde üretimin gelişmesi için 19. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekiyordu. Bu işletmelerin ortalama tesis ya da işletme büyüklükleri fazla değildi. 1851 yılında yapılan bir sayıma göre, işyeri büyüklüklerine ilişkin bilgi veren 1670 pamuklu işletmesi arasında yüz ya da daha fazla işçi çalıştıranların sayısı, toplam sayıları 41.000'i bulan terziler, ayakkabı imalâtçıları, makine ve teçhizat imalâtçıları, müteahhitler, tekerlek ustaları, debbağlar, yünlü kumaş ve yün ipliği imalâtçıları, ipekli imalâtçıları, değirmenci, dantelci ve toprak eşya imalâtçılarından daha fazlaydı.

Ancak esas olarak, tek bir sektöre, dokuma sanayine dayalı ve bundan dolayı da sınırlı olan bir sanayileşme ne istikrarlı ne de güvenliydi. 1780'lerden 1840'lara kadar olan dönemi, daha sonraki gelişmelerin ışığında görebilen bizler, bunu sanayileşmenin yalnızca ilk evresi olarak nitelendirebiliyoruz. Fakat bu dönem aynı zamanda, son evresi de olamaz mıydı? Bu soru saçma görünüyor, çünkü öyle olmadığı çok açıktır. Ancak bu, sanayileşmenin ilk evresinin –özellikle Waterloo sonrasındaki otuz yıldaki– istikrarsızlığını ve gerilimini, ekonominin ve onun geleceği hakkında ciddi biçimde kafa yoranların içine düştükleri sıkıntılı durumu hafife almak olur. Sanayileşmenin başlarındaki Britanya, 1830'larda ve 1840'ların başlarında en şiddetli halini alan bir krizi yaşadı. Bunun sanayideki gelişmeye son veren büyümenin bir 'nihai krizi' şeklinde ortaya çıkmış olmaması, iktisat tarihçilerinin (toplumsal tarihçilerin değil) sürekli yapma eğiliminde oldukları gibi, onun ciddiye alınmamasına yol açmamalıdır.

Bu krizin en belirgin kanıtı, savaşların son yılları ile 1840'ların ortaları arasındaki dönemde, ardı ardına gelen ve tüm Britanya'yı kapsayan toplumsal hoşnutsuzluk fırtınalarıydı. Bunlar Luddizm ve radikalizm, sendikalizm ve ütopik sosyalizm, demokrasicilik ve çartizmdi. Çağdaş İngiliz tarihinin başka hiçbir döneminde, geniş kitleler bu dönemdeki gibi devrimci olmamışlardır ya da 1830 ile 1832 Reform Yasası arasındaki dönem dışında, devrimci bir duruma benzer bir durumun ortaya çıkmaya başladığı başka bir siyasal kriz anı görülmemiştir. Bazı tarihçiler bu hoşnutsuzluğu, emekçilerin yaşam koşullarının (durumlarını düzeltmeleri imkânsız olan-

lar hariç), sanayileşmenin onlara vaat ettiğinden daha yavaş bir hızla iyileşmesinden kaynaklandığını öne sürerek açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bu tür bir 'artan beklentiler devrimi'ne gerçek yaşamdan çok kitaplarda rastlamak mümkündür. Böyle bir şeye inanabilmemiz için, insanların sahip oldukları bisikletin yerine otomobil alabilecek duruma gelemedikleri için çarpışmak üzere barikatlar kurmasının birçok örneğini görmemiz gerekir (oysa bisiklete alıştıktan sonra, onu da alamayacak duruma geldiklerinde militanlaşmaları daha muhtemeldir). Bazı kişiler de, daha inandırıcı biçimde, hoşnutsuzluğun yeni bir tür topluma uyum sağlayamamaktan kaynaklandığını öne sürmüşlerdir. Fakat bunun bile doğru olabilmesi için, insanların verdikleri şeylerin karşılığında hiçbir şey elde edemedikleri duygusuna kapılmalarına yol açacak kadar olağanüstü –ABD'ye göç istatistiklerinin de açıkça gösterdiği gibi– bir iktisadi sıkıntının mevcut olması gereklidir. Bu onyıllarda Britanya'daki gibi bir hoşnutsuzluk durumu, umutsuzluk ve açlık olmadan var olamaz. Her ikisi de yeterince mevcuttu.

Britanya'da kapitalizmin iktisadi güçlüklerle karşılaşmasındaki önemli bir faktör İngilizlerin yoksulluğuydu, çünkü bu yoksulluk İngiliz malları için iç piyasanın boyutunu ve genişleme imkânlarını sınırlandırıyordu. Bazı genel tüketim mallarının kişi başına tüketim miktarlarındaki 1840'lar sonrasındaki (Viktorya döneminin 'altın yıllar'ı boyunca) hızlı artış ile daha önceki dönemlerdeki tüketim miktarlarındaki durgunluk karşılaştırıldığında bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Ortalama bir İngiliz vatandaşı 1815 ile 1844 arasındaki dönemde yılda 20 poundtan daha az şeker tüketiyordu; 1830'larda ve 1840'ların başlarında bu miktar 16-17 pounda yakındı, 1844'ten sonraki on yıl içinde yılda 34 pounda çıktı, 1844'ten sonraki otuz yıl içinde 53 pound oldu ve 1890'larda 80-90 poundu buldu. Fakat Sanayi Devrimi'nin ne iktisat kuramı ne de iktisat uygulamaları, genellikle ücretleri asgari geçimlik düzeyin çok üzerine çıkmayacağı varsayılan işçi kitlesinin satınalma gücünü temel alıyordu. İşçilerin bir bölümü, tesadüfen, kendilerinden 'daha iyi' olanların tükettikleri türden malları tüketecek kadar gelir elde ettiklerinde (zaman zaman iktisadi canlanma dönemlerinde olduğu gibi), orta sınıflar bu davranışı küstahça bir tutumsuzluk örneği olarak görüp bundan üzüntü duyuyorlar ya da bunu alay konusu yapıyorlardı. Yüksek ücretlerin, ister yüksek verimlilik için teşvik aracı olma biçimindeki, isterse satınalma gücünün artmasını sağlama biçimindeki yararları bu yüzyılın ortalarına kadar anlaşılamamıştı ve bunu o zamanlar farkedenler yalnızca, demiryolu müteahhidi Thomas Brassey gibi, ileri fikirli ve aydın bir azınlık olmuştu. İktisadi

ortodoksluğun savunucusu olan John Stuart Mill, ücretlerin asgari geçimlik düzeyde tutulmasını ifade eden 'Ücret Fonu' kuramını ancak 1869'da terketti.*

Tam tersine, hem iktisat kuramı hem de iktisat uygulamaları, kapitalistlerin gerçekleştirdiği sermaye birikiminin, yani maksimum kâr oranının ve (sermaye birikimi yapmayan) emekçilerden işverenlere maksimum miktarda gelirin aktarılmasının yaşamsal önemini vurguluyordu. Ekonominin işleyişini ve yeniden yatırım yoluyla genişlemesini sağlayan kârlardı. Bu yüzden her halükârda artırılmaları gerekiyordu.** Bu görüş iki varsayıma, sınai gelişmenin büyük yatırımları gerektirdiği ve bunun için gerekli birikimin, kapitalist olmayan kitlelerin gelirlerinin artmasına engel olunmadan gerçekleşemeyeceği varsayımlarına dayanmaktaydı. Bu varsayımlardan birincisi, uzun dönem için, kısa dönem için olduğundan daha fazla geçerliliğe sahipti. Daha önce gördüğümüz gibi, Sanayi Devrimi'nin ilk evreleri (1780 - 1815 arası) sınırlı ve göreli olarak daha düşük maliyetliydi. 19. yüzyılın başlarında gayri safi sermaye oluşumu, ulusal gelirin yüzde yedisini ancak bulmaktaydı ve bu oran, bugün bazı iktisatçıların sanayileşme için gerekli gördükleri yüzde on oranının altında ve yeni gelişmekte olan ülkelerin çok hızlı sanayileşme dönemlerinde ya da gelişmiş ülkelerin modernleşmelerinde karşılaştığımız yüzde otuza varan oranların çok gerisindeydi. İngiltere'deki gayri safi sermaye oluşumu 1830'lara ve 1840'lara kadar yüzde on sınırını aşamadı, ve bu döneme gelindiğinde dokuma gibi şeylere dayalı (düşük maliyetli) sanayileşme çağı, yerini, demiryolları, kömür, demir ve çelik çağına bırakmaya başladı. Ücretlerin düşük tutulması gerektiği biçimindeki varsayım da tamamen yanlıştı, fakat başlangıçta görünüş olarak akla yakın gibiydi. Çünkü bu dönemde en zengin sınıflar ve en büyük potansiyel yatırımcılar –büyük toprak sahipleri, ticari ve finansal çevreler– yeni sanayilere önemli boyutta yatırım yapmadılar. Bu yüzden pamuklu imalâtçıları ve gelişme dönemindeki diğer sanayiciler, mutlak bir sermaye kıtlığından dolayı değil, fakat yalnızca büyük miktarlardaki paralara ulaşamamaları nedeniyle, küçük bir başlangıç sermayesini güçlükle bir araya getirmek ve kârlarını yeniden yatırarak

* Bununla birlikte, bazı iktisatçılar bu kuramın yetersizliğinden duydukları hoşnutsuzluğu en azından 1830'lardan beri ortaya koymuşlardır.

** Bu dönemde kârların ulusal gelir içindeki paylarının ne oranda artığını söylemek mümkün değildir, fakat ücretlerin ulusal gelir içindeki payının 1811 ile 1842 arasında düştüğünü gösteren az da olsa bazı kanıtlar bulunmaktadır ve bu, ücretlilerin toplam nüfus içindeki oranlarının hızla arttığı bir sırada gerçekleşmiştir. Ancak, bu zor bir sorudur ve cevap için gereken malzeme tümüyle yetersizdir.

bunu genişletmek zorunda kaldılar. 1830'lara gelindiğinde, artık hiçbir yerde sermaye sıkıntısı çekilmiyordu.*

Bundan dolayı, 19. yüzyıl başlarında işadamlarını ve iktisatçıları düşündüren iki sorun vardı: Kendi kâr oranları ve pazarlarının büyüme hızı. Bugün ikincisine birincisinden daha fazla dikkat gösterme eğilimindeysek de, o günlerde bunların her ikisi de kaygıya neden oluyordu. Sanayileşmeyle birlikte, üretim arttı ve nihai ürünlerin fiyatlarında önemli düşüşler oldu. (Küçük ve orta-ölçekli imalâtçıların arasında şiddetli bir rekabet varken, fiyatları belirlemek ve üretim miktarını sınırlandırmak için oluşturulan karteller ve benzeri düzenlemeler yoluyla fiyatların yapay olarak sabit tutulması pek mümkün değildi.) Üretim maliyetleri fiyatlardaki düşüş oranında aşağı çekilemiyordu ve çoğu defa aynı oranda aşağı çekilmesi de mümkün değildi. Savaşların sona ermesinden sonra, genel iktisadi koşullar değişip de uzun dönemli enflasyon döneminden deflasyon dönemine geçildiğinde, kâr oranları üzerindeki baskılar arttı, çünkü enflasyon koşullarında kârlar ek bir desteğe kavuşurken** deflasyon koşullarında az ölçüde geriler. Pamuklu sanayi kâr oranları üzerindeki bu baskıyı şiddetli biçimde yaşadı:

1 LB. EĞİRİLMİŞ PAMUĞUN MALİYET VE SATIŞ FİYATI

Yıl	*Hammaddeler*	*Satış fiyatı*	*Diğer maliyetler ve kâr için marj*
1784	2 şilin 10 şilin,	11 peni	8 şilin, 11 peni
1812	1 şilin, 6 peni	2 şilin, 6 peni	1 şilin
1832	7,5 peni	11,25 peni	3,75 peni

Kuşkusuz yüz kere dört peni, dokuz şilinden daha fazla kazanç demekti, fakat kâr oranı sıfıra inip böylece iktisadi genişlemenin motoru durursa ve iktisatçıların o çok korktukları 'durağan durum' ortaya çıkarsa ne olacaktı?

Piyasalar çok hızlı biçimde genişliyorsa, böyle bir ihtimal, o dönemin iktisatçılarına (1830'lardan itibaren) olduğu gibi, bize de gerçekdışı gelecektir. Ancak piyasalar, ekonominin alışık olduğu büyüme hızındaki

* Fakat İskoçya'da muhtemelen genel bir kıtlıkdan söz edilebilirdi. İskoçya bankacılık sisteminin, İngilizlerden çok daha önce, anonim şirket biçimindeki örgütlenmeyi ve sermaye ortaklığını geliştirmesinin nedeni budur. Çünkü, zengin bir ülke sermaye sağlama konusunda çok sayıda kaynağa dayanabilirken, yoksul bir ülke küçük tasarruf damlalarını toplayarak büyük ölçekli yatırıma dönüştürebilecek bir mekanizmaya ihtiyaç duyacaktır.

** Ücretler fiyatların gerisinde kaldığından, malların satış sırasındaki fiyatı bunların üretildiği dönemdekinden daha yüksek olma eğilimindeydi.

üretimi emebilecek kadar hızlı genişlemiyordu. Ülke içindeki piyasalar, göreceğimiz gibi, durgundu ve 1830'lardaki ve 1840'ların başlarındaki açlık yıllarında muhtemelen daha bile durgunlaştı. Dışarıda ise, gelişmekte olan ülkeler İngiliz dokuma ürünlerini ithal etmek konusunda isteksizdiler (ve İngiltere'nin korumacılık politikası uygulaması onları daha da isteksiz hale getirdi) ve pamuklu sanayinin güvendiği gelişmemiş ülkelerin pazarları ise ya yeterince büyük değildi veya İngiltere'nin üretimini emebilecek hızda gelişmiyordu. Napolyon Savaşları sonrasındaki onyıllarda, ödemeler dengesi rakamları, dünyanın tek sanayi ülkesinin ve sanayi ürünlerinin tek ciddi ihracatçısı olan bir ülkenin, mal ticaretinde bir fazla sağlayamaması gibi olağanüstü dehşet verici bir manzara arz ediyordu (bakınız 7. Bölüm). Aslında 1826'dan sonra ülke yalnız mal ticaretinde değil, hizmetlerde de –gemi taşımacılığı, sigorta komisyonculuğu, dış ticaret ve hizmetlerden sağlanan kârlar, ve diğerleri– açık vermekteydi.*

İngiltere tarihinin hiçbir dönemi, işçi sınıfının ve orta sınıfın, ya birlikte ya da tek başlarına, temel değişiklikler olarak gördükleri şeyleri talep ettikleri 1830'lar ve 1840'ların başları kadar gerilimli, siyasal ve toplumsal açıdan huzursuz olmamıştır. 1829'dan 1832'ye kadar her iki sınıfın da hoşnutsuzluğu Parlamento Reformu talebinin arkasında birleşti ve bu dönemde kitleler ayaklanma ve gösterilerle, işadamları da iktisadi boykotun gücüyle bunun için mücadele verdiler. 1832'den sonra, orta sınıf radikallerinin bazı talepleri karşılanınca işçi hareketi tek başına mücadele etti ve yenildi. 1837 krizinden sonra, orta sınıfın muhalefeti Tahıl Yasalarına Karşı Birlik bayrağı altında canlandı. Emekçi kitlelerin muhalefeti ise gelişerek Halkın Fermanı için devasa bir hareket biçimini aldı. Bununla birlikte, iki hareket de artık birbirinden bağımsız, hatta birbirine karşı olarak yürütülüyordu. Yine her iki hareket de, olağanüstü durumlara, özellikle 1829'dan 1846'ya kadar olan dönemdeki 19. yüzyılın en kötü durgunluğu sırasında, birbirlerine karşıt biçimde hazırdılar: Çartizm bir genel greve, orta sınıfın radikalleri ise sokakları aç emekçilerle doldurarak hükümeti harekete geçmeye zorlayacak bir ulusal lokavta. 1829'dan 1846'ya kadar süren bu dönemdeki gerilimin büyük bölümü, işçi sınıfının açlık karşısındaki umutsuzluğu ile, mevcut siyasal ve mali düzenlemelerin ekonomiyi yavaş yavaş boğduğuna inanan imalâtçıların umutsuzluğunun birleşmesinden kaynaklanıyordu. Ve telaşa kapılmaları için de yeterli nedenleri mevcuttu. 1830'larda, iktisadi gelişmenin en

* Daha kesin olarak ifade edilirse, hizmetlerde 1826-30'da küçük bir açık, 1831-35 arasında bir fazla ve 1836'dan 1855'e kadarki beşer yıllık dönemlerde ise yine açık söz konusuydu.

kaba ölçüsü olan kişi başına gerçek gelir (bu ölçü, ortalama yaşam standartı ile karıştırılmamalıdır) bile, –1700'den beri ilk defa– düşmekteydi. Buna karşı hiçbir şey yapılmazsa, kapitalist ekonomi çökmez miydi? 1840'larda tüm Avrupa'daki gözlemcilerin giderek korkmaya başladıkları gibi, yoksulluk ve mahrumiyet içindeki kitleler ayaklanmaz mıydı? Marx ve Engels'in haklı biçimde işaret ettikleri gibi, 1840'larda komünizm hayaleti Avrupa'da kol gezmeye başlamıştı. İngiltere'de bu hayaletten göreli olarak daha az korkuluyorsa da, orta sınıf açısından iktisadi çöküş ihtimali de aynı derecede korkutucuydu.

NOTLAR

1. Okuma listesine ve 2. Bölümdeki 1. nota bakınız, s.(51) *P. Mantoux, *The Industrial Revolution in the 18th Century* hâlâ değerli bir yapıttır; *T. S. Ashton, *The Industrial Revolution* (1948) kısa ve çok açıktır. Pamuklu için, A. P. Wadsworth and J. L. Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire* (1931) temel bir yapıttır, fakat 1780'e kadar gelmektedir. N. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution* (1959) aslında pamuk hakkındadır, fakat dili zordur. Girişimciler ve mühendislere ilişkin olarak Samuel Smiles'ın şu yapıtlarına bakılabilir: *Lives of the Engineers, Industrial Biography*, fabrika sistemi konusunda, Marx'ın *Capital*'i hala vazgeçilmez niteliktedir. A. Redford, *Labor Migration in England 1800-1850* (1926), ve S. Pollard, *The Genesis of Modern Management* (1965). Ayrıca Şekil 1-3, 7, 13, 15-16, 22, 27-28, 37'ye bakınız.

2. Fabriken-Kommissarius May, 1814, aktaran J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter der Kapitalismus* (Berlin, 1964), cilt 23, s. 178.

3. T. Barton, *History of the Borough of Bury* (1874), s. 59.

4. F. Harkort, 'Bemerkungen über die Hindernisse der Civilisation und die Emancipation der unteren Klassen' (1844), aktaran J. Kuczynski, *a.g.e.*, cilt. 9, s. 127.

5. Andrew Ure, 'The Philosophy of Manufactures' (1835), aktaran Marx, *Capital* (British 1838 Edition), s. 419.

6. S. G. Checkland, *The Rise of Industrial Society in England* (1964) bunu tartışmaktadır; ayrıca bakınız R. C. O. Matthews, A Study in Trade Cycle History (1954).

7. T. Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain* (1886), s. 61.

4
Sanayi Devriminin Beşeri Sonuçları 1750-1850[1]

Aritmetik, Sanayi Devrimi'nin temel aracı niteliğindeydi. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirenler onu bir dizi toplama ve çıkarma işlemi olarak görüyorlardı: En ucuz piyasalardan alarak en pahalı piyasalarda satma arasındaki fiyat farkı, üretim maliyeti ve satış fiyatı arasındaki fark, yatırım ve getirisi arasındaki fark. Bu tür bir mantığın en tutarlı savunucularından olan Jeremy Bentham ile izleyicilerine göre ahlâk ve siyaset bile bu basit hesaplamaların içine giriyordu. Siyasetin amacı mutluluğu sağlamaktı. Her insanın hem hazzı hem de ıstırabı (hiç değilse kuramsal bir şekilde) miktar olarak ifade edilebilirdi. Hazdan ıstırabı düştüğünüz zaman, aradaki fark o insanın mutluluğunu gösterirdi. Tüm insanların hazlarını toplayıp ıstıraplarını bundan düştüğünüzde bu ikisi arasındaki fark bir ölçüt olabilir ve en fazla sayıdaki insan için en fazla mutluluğu sağlayan devlet en iyi devlet sayılabilirdi. İnsanlık için böyle bir muhasebenin uygulanması, tıpkı işletmeler için olduğu gibi, net alacak borç durumunu ortaya koyabilirdi.*

* Bentham'ın 'mutluluk hesabı'nın uygulanmasının, aritmetikten çok daha ileri matematiksel teknikleri gerektirmesi bizim konumuzun dışındadır, bizi ancak, bu tekniklerin Bentham'ın kurduğu temel üzerinde uygulanmasının imkânsızlığının kanıtlanmış olması ilgilendirebilir.

Sanayi Devrimi'nin beşeri sonuçlarına ilişkin tartışma, kendisini henüz bu ilkel yaklaşımdan tümüyle kurtarabilmiş değildir. Kendimize hâlâ şu soruyu sormaya devam ediyoruz: İnsanların durumunu iyileştirdi mi yoksa kötüleştirdi mi ve bu ne ölçüde oldu? Daha açık bir ifadeyle, hem çamaşır makinesine sahip olan bir kadının böyle bir makineye sahip olmayan bir kadına göre daha iyi durumda olduğunu (ki bu akla yatkındır), hem de (a) bireysel mutluluğun sahip olunan tüketim malları gibi şeylerin artmasıyla meydana geldiğini ve (b) toplumun mutluluğunun da daha çok sayıda insanın bu bireysel mallara daha çok sahip olmasıyla meydana geldiğini (ki bu pek akla yatkın değildir) varsayarak, kendimize, Sanayi Devrimi'nin kaç insana ne kadar satınalma gücü ya da parayla satın alınabilecek ne kadar mal ve hizmet sağladığını sormaktayız. Bu tür sorular önemli, fakat aynı zamanda yanıltıcıdır. Sanayi Devrimi'nin İngilizlerin çoğuna, mutlak ya da göreli olarak, daha fazla ve daha iyi gıda, giyecek ve barınak sağlayıp sağlamadığı sorusu, doğal olarak her tarihçiyi ilgilendirebilir. Ancak tarihçi, bunun yalnızca bir artma ve azalma süreci olmadığını, fakat aynı zamanda köklü bir toplumsal değişim süreci olduğunu unutursa, konunun esasını anlamamış olacaktır. Sanayi Devrimi, insanların hayatını tanınmayacak ölçüde köklü bir dönüşüme uğrattı. Daha doğrusu, ilk evrelerinde, insanların eski hayat tarzlarını ortadan kaldırdı ve onları, kendilerine yeni hayat tarzları bulma ve oluşturma konusunda özgür kıldı. Ancak buna nasıl girişilebileceği konusunda pek yol göstermedi.

Aslında Sanayi Devrimi'nin refah sağlama özelliği ile toplumsal dönüşüm yaratma özelliği arasında bir ilişki vardır. Hayatları Sanayi Devrimi'nden dolayı en az değişikliğe uğrayan sınıflar, aynı zamanda, normal olarak, bundan kendilerine en fazla maddi yararı sağlayanlardı (bu ilişkinin tersi de doğrudur) ve bu sınıfların kendilerinin dışındakileri neyin rahatsız ettiğini kavrayamamaları, ya da bu konuda işe yarar şeyler yapmamaları, yalnızca maddi değil, aynı zamanda vicdani rahatlıklarından kaynaklanmaktaydı. Hiç kimse, kendisi gibi insanlar için kurulduğuna inandığı bir dünyada rahat bir hayat süren, hali vakti yerinde ya da başarılı bir insan kadar gönül rahatlığına sahip olamaz.

Böylece İngiliz aristokrasisi ve kırsal kesim eşrafı, Sanayi Devrimi'nden, durumlarının daha da iyiye gitmesi dışında, pek etkilenmediler. Tarımsal ürün talebinin artmasıyla, kentlerin (buralardaki araziler onların mülkiyetindeydi) ve madenlerin genişlemesiyle, demir imalâthanelerinin ve demiryollarının (bunlar da topraklarından geçmekteydi) sayılarının artmasıyla elde ettikleri rantlar da çoğaldı. 1815 ile 1830'lar arasında olduğu gibi, tarımın durumunun kötüleştiği zamanlarda bile aşırı sıkıntıya

düşme ihtimalleri pek yoktu. 1830'lardan itibaren güçlü ve militan bir taşralı orta sınıf işadamının duyarlılıklarını dikkate almak zorunda kalsalar da, toplumsal egemenlikleri sarsılmadan sürdü, kırsal alandaki siyasi güçleri tamdı, hatta ülkenin bütünündeki siyasal güçleri de ciddi biçimde sarsılmadan sürdü. Fakat soylulara yakışır yaşam tarzlarının berrak gökyüzünde 1830'dan itibaren bulutlar toplanmaya başladığında, sanayileşmenin ilk elli yılının toprak ve asalet ünvanına sahip bir İngiliz için bir altın çağ olması nedeniyle, bu bulutların olduğundan daha iri ve koyu görünmüş olması mümkündür. Nasıl 18. yüzyıl aristokrasi için parlak bir çağ olduysa, IV. George'un (kral naibi ve kral olarak) dönemi de cennet çağı olmuştur. Onların av köpeği sürüleri eyaletleri bir uçtan diğer uca katediyordu (modern tilki avı giysisi, hâlâ temelde krallık döneminden kalma özelliklere sahiptir). Yılda 100 pound kadar bir rant gelirine sahip olamayanlara karşı tüfekle kurulan bubi tuzakları ve bekçilerle korunan sülünleri, *sürek avını* beklemekteydi. Palladyan* ve neoklasik tarzda inşa edilmiş kır malikânelerinin sayısı, I. Elizabeth dönemi hariç, her dönemdekinden daha hızlı arttı. İktisadi durumları, toplumsal durumlarının tersine, orta sınıfın iş yapma yöntemlerine uyumlu hale gelmiş bulunduğundan, bunlar daha az toprak sahibinin yaşadığı ormanlık bölgede yaşamıyor ya da gelirlerini kırsal ekonominin zalim bir taklidi olan İrlanda'dan sağlamıyorlarsa, buharın ve muhasebe bölümlerinin çağı da bu kesim için büyük manevi uyum soruları doğurmuyordu. Feodallikten vazgeçmek zorunda değillerdi, çünkü öyle olmayı zaten çoktan bırakmışlardı. Olsa olsa, iç bölgelerden gelen, kaba ve cahil bir baronet, oğlunu kendisine yakışır bir okula (yeni 'özel okullar' 1840'lardan itibaren bu sınıfın ve yükselen işadamlarının çocuklarını uygarlaştırmak amacıyla kurulmuştur) gönderme biçimindeki alışılmamış bir ihtiyaçla, ya da Londra'daki yaşamın daha hızlı temposuna ayak uydurmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalabilirdi.

Kırsal kesim aristokrat topluluğunun çok sayıdaki parazitlerinin, hem üst ve hem de alt tabakalarındakilerin hayatları da aynı ölçüde sakin ve rahattı. Bu topluluk, soyluların ve orta sınıfın kırsal kesimde ve küçük kasabalarda yaşayan memurları, bu sınıfların ihtiyacını karşılayanlar ve geleneksel, uyuklayan, fırsatçı, ve Sanayi Devrimi ilerledikçe giderek tepkileri artan serbest meslek sahiplerinden oluşuyordu. Kilise ve İngiliz üniversiteleri sırtlarını gelirlerine, ayrıcalıklarına, suistimallerine ve soylularla ilişkilerine yaslamış vaziyette uyuklarken, bunların yozlaşmalarına karşı pratikten çok kuramda daha fazla tutarlılık taşıyan eleştiriler yöneltiliyordu. Avukatlar ve devlet memuru sayılanlar ahlâkla bağdaşma-

*[Mimaride Andrea Palladio'un tasarımlarını temel alan bir klasik tarz, ç.n.]

yan işler yapıyorlardı. Napolyon Savaşları'ndan sonraki on yılda eski rejim belki bir kez daha zirveye çıktı ve bundan sonra ise katedral mahreminin, üniversitelerin, avukat cemiyetlerinin ve diğerlerinin durgun sularında dalgalar oluşmaya başladı. Bunlar 1830'lardan itibaren (kendi dışındakilerin, en iyi bilinen örneklerine Charles Dickens'ın romanlarında rastladığımız vahşi, aşağılayıcı, fakat çok etkili olmayan saldırılar hariç) yavaş yavaş olmakla birlikte, değişmeye başladılar. Ancak, Hogart'ın yarattığı kahraman yüksek Kraliyet memuru olan avcı rahip/hekim tiplemesinden çok farklı olsa da, Tropolle'un Barchester'ındaki Viktorya döneminin saygın ruhban sınıfı bir bozulmanın değil, dikkatli ve ılımlı bir uyumun ürünüydü. Dokumacılar ve tarım işçileri yeni bir dünyada yaşamak durumunda kaldıklarında, hiç kimse onların duyarlılıkları karşısında, bir rahibe ya da üniversite hocasına olduğu kadar merhametli davranmadı.

Bunun sürmesinin –ki bu süreklilik kısmen eski üst sınıfın yerleşik gücünün, kısmen de para ya da etkiye sahip olanların aralarındaki siyasal gerilimleri bilinçli olarak yatıştırma çabasının ürünüydü– önemli bir etkisi, yükselmekte olan yeni işadamları sınıfının güvenceli bir yaşam tarzına kavuşmaları oldu. Başarı, kişiyi üst sınıfın saflarına yükseltebilecek kadar büyük olduğu sürece, bir belirsizliğe yol açmıyordu. Böylece o kişi bir sayfiye evine, belki de sonunda bir şövalyelik ya da soyluluk ünvanına, Parlamento'da kendisi veya Oxbridge mezunu oğlu için bir koltuk ile, parlak ve zaman içinde kazanılmış bir toplumsal konuma sahip bir 'centilmen' durumuna gelebilirdi. Karısı da, sorumluluklarını, 1840'lardan itibaren basılan görgü kuralları hakkındaki el kitaplarından öğrenen bir 'leydi' olabilirdi. Eski tür işadamları, herşeyden önce *tüccar* ve bankerler –özellikle denizaşırı ticaretle uğraşan, imalâthanelerin, fabrikaların ve dökümhanelerin kuzeyin göklerini duman ve sisle kaplamaya başlamasından uzun süre sonra bile en saygın ve en önemli yatırımcı tipi olarak kalabilenler– bu asimilasyon sürecinden uzun süredir yararlanıyorlardı. Sanayi Devrimi bunlar için de, alıp sattıkları mallar dışında, önemli bir değişiklik getirmemişti. Aslında Sanayi Devrimi, daha önce gördüğümüz gibi, 18. yüzyıl İngilteresinin gücünün temelini oluşturan ticaretin o güçlü, küresel ve refah içindeki dünyasında kendine bir yer edindi. Tüccarlar ve bankerler, başarı merdiveninde kaçıncı basamağa tırmanırlarsa tırmansınlar, iktisadi ve toplumsal açıdan benzer faaliyetleri yürütüyorlardı ve benzer statüye sahiptiler. Sanayi Devrimi'yle birlikte Nottinghamlı banker Abel Smith'in torunları da sayfiyede ev sahibi oluyor, Parlamento'ya giriyor ve (henüz Kraliyet ailesinden olmasa bile) kırsal kesimin orta sınıfından kız alabiliyordu. Glynler, Hatton Garden'da yapmakta oldukları tuz kurut-

ma işinden, benzer bir iktisadi ve toplumsal konuma ulaşıyor; Baringler ise West Country'de giyecek imalâtçılığı yaparken, kısa sürede uluslararası ticari ve mali faaliyetlerde büyük bir güç durumuna geliyor ve toplumsal konumlarındaki yükselme de iktisadi açıdan güçlenmeleriyle birlikte gerçekleşiyordu. Bunlar soyluluk ünvanlarına zaten kavuşmuşlardı ya da kısa sürede kavuşacaklardı. Diğer tip işadamlarının da –pamuklu imalâtçısı Robert Peel gibi– aynı zenginlik ve toplumsal saygınlık basamaklarını tırmanarak bunun zirvesinde kendilerini bekleyen kamu görevlerine ve hatta (Peel'in oğlu ve Liverpoollu tüccar Gladstone'un oğlu gibi) başbakanlık mevkiine gelmelerinden daha doğal bir şey olamazdı. Aslında 19. yüzyılın ikinci üçte birlik diliminde, Parlamento'daki 'Peelcılar' adı verilen grup, zamanla toprak sahibi bir oligarşiye benzeyen işadamlarının ailelerini çok iyi temsil ediyordu. Ancak toprak sahipleri ile işadamlarının iktisadi çıkarları çatıştığında bu iki kesimin araları açılıyordu.

Fakat, tanım gereği, bir aristokratlar oligarşisine girmek, ancak bir azınlık için mümkün olabilirdi ve bu azınlık ise çok zengin olanlar ya da geleneksel olarak saygın işlerde çalışanlardan oluşuyordu.* Toplumsal hiyerarşideki mütevazı bir konumdan, çok ender olarak da gerçekten yoksulluk konumundan iş yaşamında servet sahibi bir konuma yükselmekte olanlar ile, çok daha geniş olan emekçiler kitlesi arasından orta sınıfa yükselmekte olanların sayısı, üst toplumsal tabakalar tarafından emilemeyecek kadar fazlaydı ve bunlar ilerlemelerinin başlangıç aşamalarında böyle bir toplumsal geçişe karşı ilgisizdiler (bunların karıları genellikle bu konuyla daha ilgiliydiler). Bunlar giderek –ve 1830'dan itibaren genel olarak– kendilerini yalnızca toplumda bir 'orta tabaka' değil, bir 'orta sınıf' olarak gördüler. Bu bilince vardıkları ölçüde hak ve güç talebinde bulundular. Üstelik bunların –özellikle de, çoğu zaman, Anglikan kökenli olmayanların ve katı aristokratik gelenekçiliğin mevcut olmadığı bölgelerden gelenlerin– eski rejimle duygusal bağlılıkları yoktu. Tahıl Yasaları Karşıtı Birliğin, kökleri Manchester'ın yeni iş ortamında bulunan dayanakları böyleydi: Henry Ashworth, Rochale'den John Bright (her ikisi de Quaker mezhebine mensuptu), *Manchester Guardian*'dan Potter, Gregler, eski pumuklu imalâtçısı Brotherton, nişasta ve sakız imalâtçısı George Wilson ve tüm zamanını bu işe ayırabilmak için çok da iyi gitmeyen patiska ticareti işini bırakan Cobden.

Ancak, Sanayi Devrimi onların –ve belki de ebeveynlerinin– hayatlarını köklü biçimde değiştirerek yeni kentlere yerleşmelerini sağlasa ve hem onlar, hem de ülke için yeni sorunlara yol açsa da, hayatlarını altüst

* Örneğin, perakende ticaret ve bazı sanayi dalları buna dahil değildi.

etmedi. Faydacı filozof ve liberal iktisatçıların, kendi gazetecileri ve propagandacıları tarafından daha da parçalanarak slogan haline getirilen basit özdeyişleri, onlara ihtiyaç duydukları rehberi sağladı; bunun yeterli olmadığı durumlarda, yüksek emeller peşinde koşan hırslı girişimcinin, geleneksel ahlâkı –protestan ahlâkı ya da bir başka ahlâk– olan tasarruf, sıkı çalışma ve ahlâki sofuluk bunu tamamladı. Serbest girişimin kendi saadet dönemini başlatabilmesi için yıkılması gereken aristokrat ayrıcalığının, hurafelerinin ve yolsuzluklarının kaleleri, serbest girişimin kendi duvarlarının arkasındaki belirsizlik ve sorunları görmesini hâlâ engelliyordu. Bunlar, 1830'lara kadar henüz elde ettikleri kârları kendi refahları için harcamak ya da gelişen bir işe yeniden yatırmanın dışında ne yapacakları sorunuyla pek karşılaşmamışlardı. Bireyci toplumun ideali olan, tüm maddi ve manevi ihtiyaçlarını özel girişim temelinde karşılayan özel bir aile birimi onlara uygundu, çünkü onlar artık geleneklere ihtiyaç duymayan insanlardı. Çabaları sayesinde gündelik alışkanlıklardan kurtulmuşlardı. Elde ettikleri ödül kendi hayatlarından duydukları memnuniyetti, ve bunun yeterli olmadığı durumlarda, her zaman paraları, fabrika-dumanlarından ve muhasebe bürolarından giderek uzaklaşan konforlu evleri, sadık ve mütevazı eşleri, aile çevreleri, seyahat, sanat, bilim ve edebiyat keyifleri vardı. Başarılı ve saygındılar. Tahıl Yasaları Karşıtı bir tahrikçi, kendisine düşman bir Çartist dinleyici kitlesine, 'Orta sınıfları istediğiniz kadar itham edin' demişti, 'aranızda onların seviyesine yükselmeyi arzulamayan, haftada yarım penilik değeri olan tek bir kişi bile yok.'[2] Yaşamlarına yalnızca bazen iflas ve borç kabusunun gölgesi düşüyordu ve bunu o dönemin romanlarında da görebiliyoruz: Güvenilemez bir ortağa duyulan güven, ticaret hayatındaki kriz, orta sınıf rahatlığının kaybedilmesi, soylu bir yoksulluğa düşen kadın kahraman, hatta arzu edilmeyen ve başarısızların atıldığı tozlu ambar durumundaki sömürgelere göç.

Başarılı orta sınıf ve onları taklit etmeyi hedefleyenler durumlarından memnundu. Geleneksel dünyası ve hayat tarzı yerine bir şey ikame edilmeden Sanayi Devrimi tarafından yıkılan emekçi kitleler –durumlarının gerektiği biçimde– memnun değillerdi. Sanayileşmenin toplumsal etkilerine ilişkin sorunun temelinde bu yıkım yatıyordu.

Sanayi toplumundaki işgücü, sanayileşme öncesi dönemdeki biçiminden, birçok açıdan oldukça farklıdır. Birincisi, ezici bir çoğunlukla, çalışmalarının karşılığında elde ettikleri parasal ücret dışında kayda değer hiçbir gelir kaynağı olmayan 'proleterlerin' oluşturduğu işgücüdür. Öte yandan sanayileşme öncesi dönemin işgücü, büyük ölçüde, kiraladıkları toprakları, zanaat atölyeleri ve buna benzer şeyleri olan, ya da ücret gelirleri,

üretim araçlarının doğrudan mülkiyetinden elde ettiklerini destekleyen –veya onlar tarafından desteklenen– ailelerden oluşmaktaydı. Bundan başka, işvereniyle tek ilişkisi bir 'parasal ilişki' olan proleter, 'efendisi' ile çok daha karmaşık bir beşeri ve toplumsal ilişkisi olan, bu ilişkinin, çok eşitsiz olmakla birlikte her iki tarafa da yükümlülükler getirdiği, 'uşak' ya da sanayileşme öncesinin bağımlı insanından ayırt edilmelidir. Sanayi Devrimi, genişleyen orta sınıfın yararlanması için sayılarını hızla artırdığı ev hizmetçisi (genellikle kadın) hariç, uşağın ve bağımlı insanın yerine 'işçi' ve 'usta'yı koydu. Bunun nedeni, kişinin kendisini emekçilerden farklılaştırmasının en güvenilir yolunun, o emeği istihdam etmekten geçmesiydi.*

İkincisi, sanayi işgücü –ve özellikle mekanizasyon uygulanmış fabrikadaki işgücü–, mevsimlerdeki ya da hava koşullarınki değişimlere bağlı olan, rasyonel işbölümü uygulanmamış mesleklerde çalışanların çok çeşitli işlemleri yaptıkları, diğer insanların ya da hayvanların akıllarına estiği gibi davrandığı, hatta insanın çalışmak yerine oyun oynamayı tercih edebileceği sanayi öncesi çalışma düzeninden farklı olarak, bir düzenliliği, rutini ve monotonluğu dayatır. Bu usta zanaatkârlar gibi sanayi öncesi dönemin ücretli işgücünü oluşturan unsurlarda bile geçerliydi. Bunların çalışma haftasını Salı günü başlatma konusundaki ('Kutsal Pazartesi') kökü kazınamaz alışkanlıkları patronlarının başının belâsıydı. Sanayi saatin, çalışma temposunu belirleyen makinelerin, karmaşık işlem süreleri dikkatlice belirlenmiş üretim süreçlerinin baskısını getirir: Hayatın mevsimlerle ('Sonbahar cinsinden' ya da 'üniversitenin sömestirleriyle') ya da hafta ve günlerle bile değil, dakikalarla ölçülmesini ve herşeyden önce, yalnızca geleneklerle değil, henüz bu baskıya alışmamış insanların tüm eğilimleri ile çelişen bir makineleşmiş çalışma *düzenini.* Ve insanlar bu yeni biçimlere kendiliğinden alışmadıklarından çalışma disiplini ve para cezalarıyla, sözleşmelere riayet edilmemesi durumunda hapis cezasıyla (fakat patronlarını yalnızca para cezalarıyla) tehdit eden 1823'teki gibi Efendi ve Hizmetçi yasalarıyla, onların yemek yeme, uyuma ve –bu bir Hıristiyan ülkesi olduğundan– dua etmeleri için verilen Pazar günü dışındaki tüm zamanlarını alan çalışmaları karşılığında, yaşamlarını sürdürmelerine ancak yeten bir parayı aralıksız ve kesintisiz sürdürülen bir çalışma karşılığında sağlayan, çok düşük ücretlerle buna zorlanmaları gerekiyordu.

Üçüncüsü, sanayi çağındaki işgücü, giderek, benzeri görülmemiş bir büyük kent ortamında gerçekleşti: Ve bu, ilk başlarda, sanayi devriminin

* Ancak, iş disiplininin ve haklardan yoksun olmanın karşılığını olağanüstü iş güvencesi, giderek terfi etme fırsatı, ve hatta emeklilik maaşı olarak alan 'demiryolu hizmetlileri' gibi bazı işçi kategorileri, tümüyle ücretli konumuna düşmemişlerdi.

faaliyetlerinin çoğunun, madencilerin, dokumacıların, çivi ve zincir imalâtçılarının ve diğer uzmanlaşmış işçilerin bulunduğu sanayileşmiş köylerde gerçekleşmesine rağmen böyle oldu. 1750'de Britanya'da nüfusu 50.000'den fazla olan yalnızca iki kent –Londra ve Edinburgh– vardı; bu sayı 1801'de sekiz, 1851'de –dokuz tanesi 100.000'in üzerinde olmak üzere– yirmi dokuz oldu. Bu tarihte, kırsal kesimdekinden daha fazla İngiliz kentlerde ve bu İngilizlerin yaklaşık üçte biri 50.000'i aşan nüfusa sahip kentlerde yaşıyordu. Ve ne kentlerdi onlar! Yalnızca üzerlerini duman kaplamış ve kire batmış değillerdi, temel kamu hizmetleri –su, kanalizasyon, cadde ve sokak temizliği, açık alanlar ve diğerleri– kentlere olan kitlesel göçün hızına yetişemiyordu; böylece, özellikle 1830'dan itibaren kolera ve tifo, 19. yüzyılın kentlerde insanları öldüren faktörlerin iki büyük grubunun –hava kirliliği ve su kirliliği, ya da solunum yolları ve sindirim yolları hastalıklarının– neden olduğu sürekli zayiatı meydana getirdi. Kentlerdeki yeni, bazen de İrlandalılar gibi, tarımdışı hayata hiç alışık olmayan nüfus, görüntüleri gözlemcinin yüreğini donduran kalabalık ve kasvetli yoksul mahallelerine dolmakla kalmıyordu. Büyük Fransız liberali de Tocqueville, 'Uygarlık mucizelerini gösteriyor ve uygar insan, neredeyse vahşi durumuna geri dönüyor,' diye yazıyordu.[3] Yalnızca inşa edenlerin kendi yararları ve mali kârları düşünülerek oluşturulmuş çelikten ve planlanmamış yığınlar olan bu kentler; Charles Dickens'ın 'Kok Kasabası' adlı ünlü eserinde anlatılmaktadır; uçsuz bucaksız ev ve antrepo dizilerinden, parke taşı ile kaplı caddelerden ve kanallardan oluşur, fakat ne çeşmeleri ne meydanları, ne mesire yerleri ve ne de ağaçları vardır, hatta bazı durumlarda kiliseleri bile yoktur (Crewe adlı yeni demiryolu kasabasını inşa eden şirket merhamet göstererek, kasaba sakinlerinin lokomotiflere mahsus bir binayı dini törenler için zaman zaman kullanmalarına izin vermişti). 1848'den itibaren kentler, bu gibi kent mobilyaları sağlamaya başladılar, fakat sanayileşmenin ilk evrelerinde, şans eseri olarak geçmişten şirin kamu binaları ya da açık alanlar devralmamışlarsa, bunların sayısı çok azdı. Yoksul insanın iş dışındaki hayatı, insanın yalnızca ekmekle tatmin olamayacağını tescil eden sıra sıra dizilmiş kulübe ya da adi apartmanlarda, ucuz, derme çatma hanlarda ve ucuz, derme çatma küçük kiliselerde geçiyordu.

Fakat dahası vardı: Kent toplumu yok etti. Bir rahip Manchester'e ilişkin olarak 'Dünya üzerinde, zengin ve yoksul arasındaki uçurumun bu kadar büyük olduğu ya da aralarındaki engelin aşılmasının bu kadar zor olduğu bir kent yoktur' diye yazmıştı. 'Pamuk ipliği eğirme ustası ile işçileri, patiska üzerine baskı yapan kişiyle elleri mavi boyalı işçileri, usta

terzi ile çırakları arasındaki *kişisel* iletişim, Wellington Dükü ile malikânesindeki en basit işçi arasındakinden çok daha azdır.'[4] Kent, gurultularını zengin ve güçlülerin korku içinde dinlediği ve püskürttüğü lavlardan çok korktukları bir yanardağdı. Fakat kent yoksul sakinlerine, yalnızca insan toplumunun dışında bırakıldıklarını sürekli olarak hatırlatmakla kalmıyordu. Aynı zamanda, kendi çabaları ile yaşanabilir hale getirmeleri gereken taş dolu bir çöldü.

Dördüncüsü, sanayi öncesinin deneyim, gelenek, mantık ve ahlâkı, bir kapitalist ekonominin gerektirdiği davranış türü için hiç de yeterli bir rehber değildi. Sanayi öncesinin işçisi, Tanrı'nın kendisine uygun gördüğü toplumsal düzeyde konfor olarak düşünülebilecek neyse, ondan yararlanmaya yetecek parayı kazanmak istediği ölçüde, maddi özendiricilere karşılık veriyordu, fakat konfora ilişkin düşünceleri bile geçmiş tarafından belirlenmişti ve kendi bulunduğu yere ya da belki bunun biraz üstündeki bir yere 'uygun' olanla sınırlıydı. Yeterli olarak kabul ettiği az miktardan daha fazlasını kazandığı taktirde bunu –burjuva mantığının umutsuzluğu içindeki İrlandalı göçmen gibi– eğlence ve içkiye harcayabilirdi. Bir kentte iyi yaşama ve sanayi dönemine özgü yiyecekler (bunlar köy yiyeceklerinden çok farklıydı) konusundaki belirgin cahilliği, yoksulluğunu normalde 'olması gerekene' göre, ağırlaştırıyordu. Geçmişin 'ahlâk iktisadı' ile zamanın kapitalistinin iktisat mantığı arasındaki bu çelişki, özellikle toplumsal güvenlik alanında belirgindi. Kırsal toplumun tüm sınıflarında ve işçi sınıfı içindeki grupların kendi arasındaki iç ilişkilerde kırılmış bir biçimde hâlâ varlığını sürdüren geleneksel görüş, bir insanın geçimini sağlayacak geliri elde etme ve bunu başaramadığı taktirde içinde bulunduğu toplum tarafından bakılma hakkı olduğunu söylüyordu. Orta sınıf liberal iktisatçılarının görüşü ise, insanların piyasanın sunduğu bu gibi işleri nerede olursa olsun ve ücreti ne olursa olsun, kabul etmesi gerektiği ve mantıklı bir insanın, bireysel ya da gönüllü kollektif tasarruf ve sigorta aracılığıyla kaza, hastalık ve ihtiyarlık için önlem alması gerektiği biçimindeydi. Geriye kalan dilenciler ise, elbette açlığa terk edilemezdi, fakat onlara, en kötü koşullarda çalışmaları karşılığında bir mutlak minimum ücretten –bu ücret piyasada önerilen en düşük ücretten daha düşük olduğu sürece– fazlası verilmemeliydi. Yoksullar Yasası, talihsiz olanlara yardım etmekten çok, toplumun itiraf ettiği başarısızlıkların sahiplerini lekelemeyi amaçlamıştı. Orta sınıfın Dostluk Dernekleri hakkındaki düşüncesi, bunların akılcı sigorta biçimleri olduğuydu. Bu görüş, söz konusu dernekleri, bireylerden oluşan bir çölde gerçek dostluk toplulukları olarak kabul eden işçi sınıfı görüşüyle tamı tamına zıttı. Bu derneklerin üyeleri

paralarını aynı zamanda sosyal toplantılara, eğlencelere ve Oddfellowsların, Forestersların ve 1815'den sonraki dönemde kuzey bölgesinde genel olarak ortaya çıkan diğerlerinin çok alıştıkları 'faydasız' fantazi elbiselere ve törenlere harcıyorlardı. Aynı biçimde, emekçilerin ölülere karşı geleneksel bir saygı ifadesi ve yaşayanlara karşı bir komünal teyit ifadesi olarak kabul ederek vazgeçmedikleri akıldışı ölçüde pahalı cenaze törenleri ve ölüyü beklerken verilen ziyafetlere de, bunlardan hoşlananların genellikle bu giderleri karşılayamayacak durumda olduklarını gözleyen orta sınıf akıl erdiremiyordu. Yine de bir işçi sendikası ve dostluk derneği tarafından yapılan ilk yardım, genellikle cenaze yardımı oluyordu.

Bu yüzden, sosyal güvenlik, emekçilerin kendi çabalarına bağlı olduğu sürece, orta sınıfın standartlarına göre iktisadi açıdan verimsiz olmaya yatkındı; bu sosyal güvenlik, az olan kamu yardımının miktarını belirleyen yöneticilere bağlı olduğu sürece, maddi yardım aracı olmaktan çok, bir niteliksizleştirme ve baskı aracıydı. Tüm yardımları dışarıdaki en düşük ücretten 'daha düşük' düzeyde tutan, bu yardımları yoksulları yoksullukları için cezalandırmak ve onların yeni dilenciler yaratma biçimindeki tehlikeli heveslerini kırmak için kocaları, karılarını ve çocukları zorla birbirlerinden ayırarak onları hapisaneye benzeyen darülacezeyle sınırlandıran 1834 tarihli Yoksullar Yasası'ndan daha insanlıkdışı olan yasaların sayısı çok azdır. Yoksullar güçlü oldukları yerlerde bu yasanın aşırılıklarına karşı koydukları için bu yasa hiçbir zaman tam olarak uygulanamamıştır ve zaman içinde biraz daha az cezalandırıcı bir nitelik kazanmıştır. Yine de Birinci Dünya Savaşı'nın arifesine kadar İngiltere'nin yoksullara yardım sisteminin temelini oluşturmuştur ve Charlie Chaplin'in çocukluk anıları, Dickens'ın Oliver Twist'te 1830'larda bu yasanın yarattığı yaygın dehşete ilişkin anlattıklarının hemen hemen aynen sürdüğünü göstermektedir.* 1830'larda –aslında 1850'lere kadar– İngiltere nüfusunun asgari yüzde onu dilenciydi.

Bir noktaya kadar –Kral George döneminin tüccar ve sanayicisi için olduğu gibi– geçmişin deneyimi, sanayi öncesi çağdan modern sanayi çağına daha radikal ve direkt olarak atlayan bir ülkede yaşanabilecek ve İrlanda'da ya da İskoçya'nın dağlık bölgelerinde yaşanan deneyime göre daha uygundur. 17. ve 18. yüzyılların yarı sanayileşmiş Britanyası, 19. yüzyılın sanayi çağına bazı yönlerden hazırdı ve bunu bekliyordu. Örneğin, işçi sınıfının öz savunmasının temel kurumu olan işçi sendikası, kısmen sistematik olmayan, fakat etkili, dönemsel 'ayaklanma yoluyla toplu pazarlık' (gemiciler, madenciler, dokumacılar ve örücüler arasında olduğu gibi) biçiminde, kısmen de, o işkolundaki iş aramak için avare avare

* İskoçya Yoksullar Yasası biraz daha farklıydı. Bakınız 15. Bölüm.

dolaşan işsiz üyelerine yardım uygulaması biçimindeki gevşek ülkeiçi bağlantılarıyla da olsa, 18. yüzyılda mevcuttu.

İngiliz işçilerinin çoğunluğu, henüz radikal biçimde dönüşmemekle birlikte, değişen, sanayileşen bir topluma gerçek anlamda uyum sağlamışlardı. Henüz koşulları bu kadar kökten değişime uğramamış bazı işçi türleri – akla yine madenciler ve gemiciler gelmektedir– için eski gelenekler hâlâ yeterli olabilmektedir: Gemiciler, 19. yüzyılın, Grönland'da balina avı gibi yeni deneyimleri konusundaki şarkılarının sayısını çoğalttılar, fakat bunlar geleneksel halk şarkılarıydı. Önemli bir grup ise aslında sanayi, bilim ve ilerlemeyi (kapitalizmi olmasa bile) iyi bile karşıladı. Bunlar kendileriyle, aynı toplumsal konumda olup da girişimci olmayı, ya da toprak sahibi çiftçi veya dükkân sahibi olarak kalmayı tercih edenler arasında bir fark göremeyen, beceri, uzmanlık sahibi, bağımsız 'zanaatkârlar' ya da 'makineciler'di. Bu insan kitlesi, hem işçi sınıfı hem de orta sınıfın sınırları dahilinde yer alıyordu.* 'Zanaatkârlar' yoksul emekçiler arasında ideoloji ve örgütlenmenin doğal liderleri, Radikalizmin (ve daha sonraları, Sosyalizmin ilk versiyonu olan Owencilerin) –Makineci Enstitüleri, Bilim Okulları ve bir çeşitli kulüp, dernek ve özgür düşünceli matbaacı ve yayıncıdan dolayı– tartışmanın ve yaygın yüksek öğrenimin öncüleriydi ve işçi sendikalarının, Jakobenlerin, Çartistlerin ve diğer ilerici hareketlerin nüvesini oluşturuyorlardı. Tarım emekçilerinin ayaklanmaları köylerdeki acemi işçiler ve inşaatçıların katılmasıyla daha da sertleşiyordu; kentlerde el dokumacıları, matbaacılar, terziler ve belki de birkaç küçük işadamı ve dükkân sahibinden oluşan küçük gruplar, daha sonrasında olmasa bile, Çartizmin gerilemeye başlamasına kadar soldaki liderliğin sürmesini sağladı. Kapitalizme düşman olan bu gruplar, yalnızca idealize edilmiş bir geleneğe geri dönmeye çalışan ideolojileriyle benzersiz bir konuma sahip olmakla kalmıyorlar, aynı zamanda teknik açıdan ilerici olacak bir adil toplumu da tasavvur ediyorlardı. Hepsinden öte, herşeyin emeği alçaltmak için elbirliği ile çalıştığı bir çağda özgürlük ve bağımsızlık idealini temsil ediyorlardı.

Yine de bunlar bile emekçilerin sorunları için geçici çözümlerdi. Sanayileşme Napolyon Savaşları'nın sona ermesine kadar el dokumacılarının ve el örgücülerinin sayısının çoğalmasını sağladı. Bu tarihten itibaren

* 1964'ten itibaren İngiltere Başbakanı olan Harold Wilson'ın ailesi bu tabakanın çok belirgin bir örneğidir. Ataları sekiz nesilden beri sırayla küçük toprak kiralayan çiftçi, küçük toprağı kiraya veren, çiftçi, sicim nakliyecisi, ayakkabı imalâtçısı ve çiftçi, darülaceze yöneticisi, depo satış elemanı, kumaş satıcısı, fabrika kimyageri olarak çalışmışlardır. Bu kişiler 19. yüzyılda dokumacı ve iplik eğirici, bir diğer çözgü imalâtçısı, trenlerde kömür atan işçi, trene buhar makinesi montajı yapan işçi ve demiryolu katibi ve okul öğretmeninden oluşan bir grupla aralarında kız alıp vermişlerdir.

onları yavaş yavaş boğarak yok etti; Dunfermline işçileri gibi militan ve düşünen topluluklar 1830'larda moralleri bozulmuş, yoksullaşmış ve göçmen konumuna düşmüş bir vaziyette dağıldılar. Kalifiye zanaatkârlar, Londra'daki mobilya imalâtında olduğu gibi, az para karşılığında çalışan ağır işçi durumuna geldiler ve 1830'ların ve 40'ların iktisadi depremlerinden sağ salim çıksalar bile, fabrikanın artık bir bölgesel istisna değil, genel kural olduğu bir ekonomide o kadar büyük bir toplumsal rol oynamayı artık bekleyemezlerdi. Sanayileşme öncesinin gelenekleri, kaçınılmaz biçimde yükselen sanayi toplumunda varlığını sürdüremezdi. Lancashire'da bayram ve yortular geçirmenin eski devirlerden kalma yollarının –hızlı yürüyüş, güreş karşılaşmaları, horoz döğüşü ve boğanın üzerine köpek saldırtmak– 1840'lardan itibaren yok olduğunu gözleyebiliyoruz; 1840'lar aynı zamanda, halk şarkılarının sanayi işçilerinin en önemli müzikal uslübu olduğu dönemin de sona erdiğine işaret etmektedir. Bu dönemin büyük toplumsal hareketleri de –Luddizmden Çartizme kadar uzanan– yok olup gitti: Bunlar güçlerini yalnızca çağın olağanüstü zorluklarından değil, aynı zamanda yoksul insanların toplumsal hareketlerinin daha eski bu biçimlerinden de alıyorlardı. İngiliz işçi sınıfının yeni mücadele ve hayat tarzları geliştirmesi için bir kırk yıl geçmesi gerekecekti.

İlk sanayileşme dönemlerinde yoksul emekçileri yıkıma uğratan, bu niteliksel değişimin baskıları oldu. Bunlara niceliksel baskıları –maddi yoksulluklarını– da eklemeliyiz. Bu tür baskıların gerçekte artıp artmadığı tarihçiler arasında hararetle tartışılmıştır, fakat bunun tartışma konusu yapılması, iç karartıcı bir cevabı ortaya koymaktadır: 1950'lerde olduğu gibi, koşulların kötüye gitmediğinin açık olduğu dönemler için hiç kimse koşulların kötüye gittiğini öne süremez.*

Elbette, yoksulların *göreli olarak* daha da yoksullaştığı konusunda hiçbir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Bu yoksullaşmanın nedeni, ülkenin ve zenginleri ile orta sınıfının, çok açık biçimde daha da zenginleşmiş olmalarıdır. Yoksullar dayanma güçlerinin sınırına geldikleri sırada –1840'ların başlarında ve ortalarında– demiryollarına çılgınca yapılacak olan yatırım ve 1851 Büyük Fuar'ında sergilenen kabarık oymalı, zengin ev mobilyalarına ve kuzeyin dumanlı kentlerinde yükselmek üzere olan muhteşem belediye binalarına çılgınca harcanacak bir sermaye fazlası orta sınıfın üzerinden adeta damlıyordu.

* Aslında, bu gibi dönemlerde yoksulluğun mevcut olduğu geniş kesimler unutulabilmektedir ve 1880'lerde ilk toplumsal alan araştırmalarının, yoksulluğun varlığını böyle bir durumdan hayrete düşen orta sınıfa göstermesinde olduğu gibi, dönemsel olarak (en azından yoksul olmayanlar tarafından) yeniden keşfedilmesi gerekmektedir. Buna benzer bir yeniden keşif, 1960'ların başlarında ve ortalarında görüldü.

İkincisi, bu göreli yoksullaşmada yansıyan, sanayileşme döneminin başında işçi sınıfı tüketimi üzerindeki anormal baskı konusunda hiçbir görüş ayrılığı yoktur – ya da olmamalıdır. Sanayileşme, ulusal gelirin tüketimden yatırıma göreli yönlendirilmesi, bifteklerin dökümhaneler ile ikame edilmesi anlamına gelir. Kapitalist bir ekonomide bu, büyük ölçüde, gelirin yönünün köylüler ve işçiler gibi yatırımcı olmayan sınıflardan, potansiyel olarak yatırımcı olan sınıflara, diğer bir deyişle mülk ve işletme sahiplerine, yani yoksuldan zengine çevrilmesi biçiminde olur. Britanya'da, ülkenin zenginliği ve sanayileşme süreçlerinin başlarda düşük maliyetli olması nedeniyle hiçbir zaman en küçük bir genel sermaye kıtlığı olmamıştır, fakat gelirin bu yön değiştirmesinden yarar sağlayanların geniş bir kesimi –ve bunlar arasından özellikle en zengin olanlar– paralarını doğrudan sınai gelişme alanının dışına yatırdılar ya da çarçur ettiler. Böylece diğer (daha küçük) girişimcileri emek üzerinde daha da sert baskı yapmaya zorladılar. Üstelik, iktisadi gelişme, işçi sınıfının satınalma gücüne dayanmıyordu: Gerçekte iktisatçılar işçilerin ücretlerinin asgari geçimlik düzeyin çok üzerinde olmayacağını varsayma eğilimindeydiler. Yüksek ücretlerin iktisadi açıdan yararlı olduğunu savunan kuramlar, nihayet yüzyılın ortalarında meydana çıktı ve içteki tüketim malları piyasası için mal üreten sanayiler –örneğin giyim ve mobilya– yüzyılın ikinci yarısına kadar dönüşüme uğramadı. Bir çift pantolon almak isteyen İngilizin bunu bir terziye ölçü vererek diktirmek, toplumsal olarak daha yukarıdakilerin eskilerini satın almak, giyecek yardımları, yırtık pırtık giysilerle dolaşmak, ya da giysisini kendisinin dikmesi arasında bir tercih yapması gerekiyordu. Sonuçta, bazı temel hayat ihtiyaçlarının –yiyecek ve belki barınma, fakat kesinlikle kentlerin sağladığı kolaylıklar– karşılanmasında en büyük güçlük, kentlerin gelişme hızına, ya da nüfus artışına ayak uydurma konusunda ortaya çıkıyordu ve bazen bu hız yakalanamıyordu. Böylece 1800'den 1840'lara kadar Londra'nın et üretimi, kesinlikle nüfus artışının gerisinde kaldı.

Üçüncüsü, koşulları kesinlikle kötüleşen bazı toplumsal sınıfların varlığı konusunda görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Bunlar tarım işçileri (1851'de sayıları yaklaşık bir milyondu), özellikle de İngiltere'nin güney ve doğusundaki tarım işçileri, İskoçya ile Galler'in Kelt sınırındaki küçük toprak sahipleri ve başkalarının toprağında kiracı ve ortakçı olarak çalışanlardı (Tabii, çoğunluğu çiftçi olan sekiz buçuk milyon İrlandalı inanılmaz ölçüde yoksullaşmıştı. Bunların bir milyona yakın bir bölümü, 19. yüzyılın dünya üzerindeki en büyük beşeri felaketi olan 1846-47 Açlık döneminde açlıktan öldü).* Ayrıca teknik ilerleme nedeniyle konumu

* Yani, söz konusu olan nüfus büyüklüğüne göre.

gerileyen sanayi ve meslek dalları vardı. Bunların en iyi, ancak kesinlikle tek olmayan örneği, sayıları yarım milyonu bulan el dokumacılarıdır. Bunlar daha fazla ve daha ucuza çalışarak yeni makinelerle rekabet etmek için boş bir çaba içine girdiler ve yavaş yavaş açlığa sürüklendiler. Sayıları 1788 ve 1814 arasında iki katına çıktı ve ücretleri Napolyon Savaşları'nın ortalarına kadar önemli ölçüde arttı; ancak 1805 ile 1833 arasında haftada 23 şilinden 6 şilin 3 peniye geriledi. Ayrıca, ürünlerine karşı hızla artan talebi teknik devrimle değil, üretim sürecini parçalara ayırarak ve 'fazla çalıştırarak' karşılayan sanayi dışındaki meslek dalları da –örneğin tavan aralarında ya da bodrumlarda çalışan sayısız kadın işçi– vardı.

Yoksul emekçilerin zor durumdaki kesimlerinin tümünü alıp gelirlerini bir ölçüde iyileştirmeyi başarmış olanlarla karşılaştırırsak, bu konuda karar verebilmek için gerekli olan gelirler, işsizlik, perakende fiyatlar ve diğer verilere ilişkin yeterli bilgimiz olmadığı için, net bir ortalama kazancın mı yoksa kaybın mı söz konusu olduğu sorusunun içinden çıkılamaz bir soru olduğunu görürüz. Genel bir iyileşmenin olmadığı hemen hemen kesindir. 1790'ların ortaları ile 1840'ların ortaları arasında kötüleşme söz konusu olabilir veya olmayabilir. Bunun sonrasında, kuşku götürmeyen bir iyileşme vardır ve bu (ne kadar mütevazı olursa olsun) dönemle daha önceki arasındaki karşıtlık, gerçekte bilmemiz gerekeni ortaya koymaktadır. 1840'ların başlarından itibaren tüketim önemli ölçüde arttı. O tarihe kadar fazla bir değişiklik olmaksızın bir noktada sıkışıp kalmıştı. 1840'lardan itibaren –Britanya'da (ancak İrlanda'da değil) bu dönemin büyük bölümünde durum iyileşmiş olduğu halde, bu dönem hâlâ ve haklı olarak 'Açlık İçindeki Kırklı Yıllar' olarak adlandırılmaktadır– işsizlikte kuşkusuz hızlı bir düşüş gerçekleşti. Örneğin, daha sonraki hiçbir devresel iş durgunluğu 1841-42 durgunluğu kadar az felaket getirmemiştir. Herşeyden önce, Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden beri (1820'lerin büyük bölümü hariç) Britanya'da hemen hemen kesintisiz mevcut olan, yakın zamanda toplumsal bir patlama olacağı duygusu ortadan kalktı. İngilizler devrimci olmayı bir kenara bıraktı.

Elbette bu yaygın toplumsal ve siyasal kargaşa yalnızca maddi yoksulluğu değil, aynı zamanda toplumsal yoksullaşmayı da yansıtıyordu: Yoksul emekçilerin eski hayat tarzlarının, tatmin edici bir eşdeğer olarak kabul edebilecekleri bir şeyle ikame edilmeden ortadan kaldırılması. Fakat güdüler ne olursa olsun, ülkede umutsuzluk dalgaları tekrar tekrar ortaya çıktı: 1811-13'de, 1815-17'de, 1819'da, 1826'da, 1829-35'de, 1838-42'de, 1843-44'te, 1946-48'de. Bu dalgalar, tarımsal bölgelerde bilinçsizce, kendiliğinden, ve amaçların belirlendiği durumlarda, hemen hemen tümüyle iktisadi amaçlarla ortaya çıktı. Fens'den bir isyancı 1816'da bu konuda şunları

söylüyordu: 'İşte şurada yeryüzü ve gökyüzü arasındayım, Tanrım, bana yardım et. Bu şekilde eve gitmektense yakında hayatıma son vereceğim. İstediğim ekmektir ve onu elde edeceğim.'[5] 1816'da doğudaki kontlukların tamamında, 1822'de East Anglia'da, 1830'da Kent ve Dorset, Somerset ve Lincoln arasında kalan heryerde, 1843-44'de doğu Midlands'da ve doğudaki kontluklarda bir defa daha, insanlar asgari bir yaşam düzeyini talep ederken harman makineleri kırıldı, ot yığınları yakıldı. 1811-13'den itibaren kargaşanın ilk büyük hareketlerinde East Midlands ve Yorkshire Ludditleri belli bir reform ve devrim programı olmadan makinelerini kırıp parçaladılarsa da, 1815'den itibaren sanayi bölgelerinde ve kentsel alanlarda iktisadi ve toplumsal kargaşa genellikle spesifik bir –radikal-demokratik, hatta 'kooperatif' (ya da şimdiki adıyla, sosyalist)– siyasal ideoloji ve programla birleşmişti. Hareketin siyasi ve sendikalist amaçlarını vurgulayan aşamaları, siyasi amaçlar normal olarak çok daha yoğun olmak üzere, birbirini izliyordu: Siyaset 1815-19'da, 1829-32'de ve hepsinden öte Çartist dönemde (1838-48), sınai örgütlenme ise 1820'lerin başlarında ve 1833-38'de etkiliydi. Bununla birlikte, 1830'dan itibaren bu hareketlerin tamamı, daha bilinçli ve karakteristik olarak bir proleter harekete dönüştü. 1829-35 çalkalanmalarında, 'genel sendika' düşüncesi ve onun siyasi amaçları, yani 'genel grev' için kullanılabilecek nihai silah ortaya çıktı; Çartizm işçi sınıfı bilincinin temeli üzerine güçlü biçimde oturdu ve amaçlarına ulaşmak için esaslı bir yöntem tasavvur ettiği ölçüde bir genel grev umuduna, ya da o zamanki adıyla Kutsal Ay'a dayandı. Fakat esas olarak, bu hareketlerin hepsini bir arada tutan, ya da bunları dönemsel yenilgi ve dağılmaları sonrasında yeniden canlandıran, zenginliğin kokusunun yayıldığı bir toplumda aç olduklarını, özgürlüğünden gurur duyan bir ülkede köle duruma geldiklerini hisseden, ekmek ve umudun peşinde olan ve bunun karşılığında taşlar ve umutsuzluklarla karşılaşan insanların genel memnuniyetsizlikleriydi.

Bunda haklı değiller miydi? 1814'te Manchester'i ziyaret eden bir Prusyalı yetkili hafifçe neşeli bir yargıya varmıştır:

> Kömür buharının bulutu uzaktan görülebilir. Evler bu buhardan dolayı kararmıştır. Manchester'den geçen nehir atılan boya maddeleri ile o kadar dolmuştur ki, bir boyacının fıçısını andırmaktadır. Görüntünün tamamı melankoliktir. Bununla birlikte, heryerde meşgul, mutlu ve iyi beslenmiş insanlar görebilirsiniz ve bu gözlem yapan kişinin ruhunu canlandırır.[6]

1830'larda ve 1840'larda Manchester üzerine gözlemlerde bulunanlardan –bunu yapan birçok kişi vardı– hiç biri kentin mutlu, iyi beslenmiş insan-

ları üzerinde durmadı. Amerikalı Colman 1845'te buna ilişkin olarak şunları yazdı 'Perişan, dolandırılmış, acı çeken, ezilmiş insanlar, toplumun heryerinde kanayan parçalar halinde bulunuyor. Her gün, İngiltere'de ailesi olan yoksul bir insan olmadığım için Tanrı'ya dua ediyorum.'[7] Sanayileşmiş İngiltere'de yoksul emekçilerin ilk neslinin kapitalizmin sonuçlarına bakıp bunları yetersiz bulmasına şaşırabilir miyiz?

NOTLAR

1. Bakınız Okuma Listesi, özellikle 4 (E. P. Thompson, F. Engels, N. Smelser), 2. Bölüm, 1. not (K. Polanyi). 'Yaşam standartları' tartışmasına ilişkin olarak ayrıca bakınız E. J. Hobsbawn, *Labouring Men* (1964), Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution* (1965). İşçi hareketleri için, Cole and Postgate (Okuma Listesi 2), A. Briggs (ed.), *Chartist Studies* (1959). Toplumsal koşullar için, E. Chadwick, *Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population*, ed. M. W. Flinn (1965), A. Briggs, *Victorian Cities* (1963). Ayrıca bakınız Şekil 2-3, 13, 20, 37, 45-6.

2. N. McCord, *The Anti-Corn Law League* (1958), s. 57-8.

3. A. de Tocqueville, *Journeys to England and Ireland*, ed. J. P. Mayer (1958), s. 107-8.

4. Canon Parkinson, aktaran A. Briggs, *Victorian Cities*, s. 110-11.

5. William Dawson of Upwell, aktaran A. J. Peacock, *Bread or Blood* (1965).

6. Fabriken-Kommissarius Mayıs, 1814 (bkz. 3. Bölüm 2. not).

7. Aktaran A. Briggs, a.g.e., s. 12.

5
Tarım
1750-1850[1]

Tarım 18. yüzyılın ortalarında bile, diğer ülkelerin çoğunda olduğu gibi, Britanya ekonomisinde de artık hâkim durumda değildi. 1800'e gelindiğinde nüfusun en fazla üçte biri tarımda çalışıyordu ve tarım ulusal gelirin yaklaşık üçte birini sağlıyordu. Ancak iki nedenden dolayı, ekonomide gerçekte sahip olduğu paydan daha fazlasına sahip gibi görünüyordu. Birincisi, sanayi için vazgeçilmez bir temel oluşturuyordu, çünkü ülkenin başka bir düzenli gıda maddesi kaynağı yoktu. Gıda maddelerinin kısmen ithali mümkündü, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar, taşıma maliyetleri ve teknolojisi ülkenin tümünün –Britanya gibi limanlara bu kadar kolay ulaşma imkânına sahip bir ülke için bile– ithal edilen ürünlerle düzenli olarak beslenmesine imkân vermiyordu. Bu nedenle, Serbest Ticaret başladıktan (1846) bir nesil sonra bile, dış rekabetin etkilemediği tarım sektörü, yüksek fiyatlardan dolayı iyi kazanç sağlayan bir alan oldu. İngiliz çiftçiler, çok artmış ve hızla artmaya devam eden bir nüfusu beslemek *durumundaydılar*. Bu nüfusu çok iyi besleyememiş olsalar da, açlık çekmesine izin vermediler. 1830'larda bile Britanya'da tüketilen gıda maddelerinin yüzde doksanından fazlası bu adalarda üretiliyordu. 1830'da İngiltere'nin nüfusunun 1750'de-

kinin iki katından fazla ve tarımla uğraşan nüfusun toplam nüfusa oranının çok daha az olduğunu dikkate alırsak, gıda maddesi üreticilerinin işlerinin ve elde ettikleri başarının boyutu görülebilir.

Tarımın taşıdığı önemin ikinci nedeni, 'toprak sahiplerinin çıkarlarının' İngiliz toplumsal ve siyasal yaşamında hâkim durumda olmasıydı. Üst sınıfların üyesi olmak, araziye ve parlamentoda bir 'koltuğa' sahip olmak anlamına geliyordu. Yüksek siyasete girebilmenin koşulu toprak sahibi olmaktı. Parlamento'da soyluların ve orta sınıfların hâkimiyetindeki 'kontluklar' ve küçük kasabalar her zaman kentlere ağır basıyordu. Üst sınıfların yaşam biçimi ve modeli kırsal nitelikteydi: İngiltere'nin (futbol gibi kentlere ve proleterlere, tenis ve rugby gibi banliyöler ve orta sınıfa özgü oyunların ortaya çıkışından önce) karakteristik kültürel ihracatı olan spor dalları, hâlâ *Times* takvimlerinde varlığını sürdüren parkların ve güzel manzaralı köylerin idealize edilmesi, İngiliz kulüplerinin ve kütüphanelerinin 'taşralı üyeleri', Viktorya dönemi orta sınıfının, oğullarının iyi bir Spartalı eğitimi görmesi için yaptırdıkları ya da devraldıkları okullar bu yaşam tarzının örnekleridir. Büyük toprak sahipleri zengin ve güçlüydü; zengin ve güçlü olanların hepsi birer Dük olamasalar da, toprak sahibiydiler. Toprağı –ya da daha doğrusu, kırsal kesim yoksullarının sessiz kalmaları ve felaketler ya da ayaklanmalar dışında dikkat çekmemeleri nedeniyle, kırsal kesimin orta ve üst sınıflarını– etkileyen her iktisadi gelişme siyaset alanında yankılanmaya mecburdu. Britanya'nın devlet yapısı bu yankının şiddetini artıracak ve yeniden yankılanmasını sağlayacak biçimde kurulmuştu.

Fakat Sanayi Devrimi kaçınılmaz olarak toprakta bazı değişimlere neden oldu. Britanya'nın tarım sektörünün iktisadi çabasının boyutu bunu ortaya koymaktadır. İlk bakışta tarım sektörünün karşılaştığı güçlükler, toplumsal değil teknik ve iktisadi güçlükler olarak görülebilir, çünkü 18. yüzyılın kırsal kesim toplumu (İskoçya'nın bir bölümünü, Galler'i ve İngiltere'nin köşede bucakta kalmış bölgelerini hariç tutarsak) pazar için üretim yapmak üzere, en iyi teknik ve ticari yöntemlerle büyük ölçüde donanmış durumdaydı. Toprak sahipliğinin ve tarımın temel yapısı 18. yüzyılın ortalarında ve kesin olarak da Sanayi Devrimi'nin ilk onyıllarında oluşmuş durumdaydı. İngiltere, esas olarak, büyük toprak sahiplerinin ülkesiydi ve bu toprakları kiralayan kiracılar, bunları kiraladıkları işçilerle ekip biçiyordu. İktisadi açıdan marjinal olan rençber-işçilerin, ya da küçük bağımsız ve yarı bağımsız küçük çiftçilerin varlığı bu yapıyı hâlâ gizliyordu, fakat bu durum, zaten gerçekleşmiş olan köklü dönüşümü gözden saklayamazdı. 1790'da büyük toprak sahipleri ekilen toprakların yaklaşık dörtte

üçüne, kendi topraklarını işleyenler yaklaşık yüzde on beşi ile yirmisine sahipti ve kelimenin alışılmış anlamında bir 'köylülük' artık mevcut değildi. Bu dönemin kısmen modernleşmiş tarımıyla, 19. yüzyılın başlarındaki iyice modernleşmiş tarımı arasında, bir tür farkı değil, yalnızca bir derece farkı vardı –ya da var gibi gözüküyordu– 18. yüzyılda gerçekleşen kişi başına verimlilik artışının büyük bölümünün 1750'den önce gerçekleşmiş olması bunu göstermektedir.

Ancak hayat bu kadar basit değildir. Mantıksal olarak, tarımın, çabalarının karşılığında, çiftçinin üretiminin artış hızından biraz daha hızlı ve düzenli bir artış kaydeden bir nüfusun –özellikle de kentsel nüfusun– fiyatların yükseldiği bir durumdaki sınırsız talebiyle ödüllendirilen, verimli bir ticari üretici haline dönüşme sürecini tamamlaması doğal görünüyordu. Yine mantıksal olarak, İngiliz büyük toprak sahiplerinin ve çiftçilerinin kendileri için bu kadar kazançlı olan bir gelişmeye hiçbir itirazları yoktu ve gerçekte bu yolu izlediler. Fakat fabrikalardaki pamuklu imalâtından farklı olarak, 'toprak', yalnızca sahiplerine ve girişimcilere para kazandırmanın bir aracı değil, aynı zamanda bir yaşam biçimiydi. İktisadi mantık, yalnızca tarım ürünlerinin değil, toprağın ve üstünde yaşayan insanların da verimli bir tarımın ve pazarın hizmetine tamamen verilmesini ifade ediyordu. Büyük toprak sahipleri, toprağın çiftçiler arasında büyük miktarlarda el değiştirmesine ve kiracıların değiştirilmesine hiçbir itirazları olmasa da, konuyu tarımsal ürünlerle sınırlandırıyorlardı. Bunlar, 1660'dan beri, büyük toprak sahiplerinin topraklarının mecburen satışını tümüyle engelleyemeseler bile, siyasal etkilerini ve dava vekillerinin becerilerini kullanarak bunu güçleştirmeye çalışıyorlardı. Hem büyük toprak sahipleri hem de çiftçilerin büyük bölümü tarımdaki gelişmelerin, giderek büyüyen bir kırsal kesim yoksullarının yaratılması, kırsal bölgelerdeki istikrarlı ve geleneksel hiyerarşinin ortadan kaldırılması gibi toplumsal sonuçlarından endişe ve üzüntü duyuyorlardı. Bu nüfus fazlası, sessizce kentlere ve imalât sektörüne çekilebilseydi, o kadar sıkıntı doğurmayabilirdi. Fakat sanayileşmenin başlarında tarımın karakteristik özelliği, toplumsal çözülmenin çoğu durumda, tarımdışı sektörün, başlangıçta işgücünü emme kapasitesinden daha fazla olması ve kırsal kesim yoksullarının atalarının hayat tarzlarını, Tanrı ve kaderin kendileri için uygun gördüğü hayat tarzını, geleneksel toplumların bildiği ya da tasavvur edebildiği tek hayat tarzını terketmekte yavaş davranmalarıydı. Bir felaket bu sorunu belirgin biçimde karşılarına çıkarmadıkça, kırsal kesimin yöneticileri de bunu göz ardı edebilmektedir. 1790'ların ortalarındaki zor yıllar, bu sorunu en miyop gözlerin bile görebileceği bir biçimde ortaya koydu.

Bunları, yirmi yıl sonra, bütün savaşlar gibi, tarımsal fiyatlar için bir altın çağ olan Napolyon Savaşları sırasında en yüksek (ve sürdürülemez) düzeyine ulaşmış olan tarımsal ilerlemenin çöküşü izledi. 1815'den itibaren yalnızca yoksullar değil, çiftçiler bile tarımsal dönüşümün güçlüklerini hissetmeye başladılar. 'Toprak sahibi çıkar çevreleri', artık yalnızca kendi yoksullarının mahalli olarak halledilebilecek (ve halledilen) –soyluların ve orta sınıf aydınlarının yargıç olarak, kırsal kesim orta tabakalarının denetimci olarak yer aldığı– sorunlarıyla değil, ulusal ölçekte önlem gerektiren kendi sorunlarıyla karşı karşıya kalıyordu. Kentteki iktisatçılar, büyük toprak sahiplerinin tümüyle kabul edilemez buldukları çözümleri önerdiler: Sonunda geriye yalnızca iktisadi açıdan verimli olanlar kalana kadar verimsiz çiftlikler kapanmalıydı, yoksul nüfus fazlası ise iktisadi olmayan bir biçimde çalıştırılmak yerine, kendilerine teklif edilen işlerde piyasada belirlenen ücretle çalışmak üzere işlerinden çıkarılmalıydılar. Bu önerilerden birincisine karşı 'büyük toprak sahibi çıkar çevreleri' siyasal egemenliklerini kullanarak, kentteki ve sanayideki çıkar çevrelerini kendilerinden soğutan ve 1815 ile 1846 arasında İngiliz siyasetini bazen kopma noktasına gelecek kadar gerginleştiren bir koruma politikası olan Tahıl Yasaları'nı çıkardılar. İkinci öneriye karşı ise, doğal olarak, aynı sertlikte tepki göstermediler – aslında 1834'te Yoksullar Yasası'nı kabul ederek buna boyun eğdiler. Bununla birlikte, kârlı olan koyunlara yer açmak amacıyla, kendilerine ses çıkarmadan sadakat gösteren klan üyelerini denizin ötesine, Kanada'ya gönderen bir avuç İskoçya soylusunun dışında, kendi sömürdükleri insanların aleyhine olsa bile, aşırı tedbirler almaya hazırdılar. İşçilerin çiftçilerin altında ve köy eşrafının çok altında olmaları doğaldı, fakat atalarının topraklarının üzerinde yaşama hakkına sahip olmamaları doğal değildi – üstelik, bu topraklardan giderlerse tarımsal ücretler ve tarımdaki işgücünün durumu ne olacaktı?

Tarımdaki değişimin yarattığı toplumsal sorunları dramatik hale getiren iki olgu vardı: 'Çitlemeler' ve 'Yoksullar Yasası'. Çitlemeler daha önce ortaklaşa kullanılan ya da boş olan tarlaların, belli sınırları olan özel mülkiyet birimleri olarak yeniden düzenlenmesi, ya da daha önceleri ortak mülkiyette olan, fakat ekilip biçilmeyen arazilerin (koruluk, yabani otlaklar, 'çorak araziler' vb.) bölünerek özel mülk haline getirilmesi anlamına geliyordu. Bu uygulama, özel mülkiyetteki toprakların –daha büyük birimler meydana getirmek amacıyla değiş tokuş yoluyla, satın alınarak ya da kiralanarak– rasyonel hale getirilmesi uygulaması gibi, uzunca bir süredir yapılmaktaydı ve 17. yüzyılın ortalarından beri kamuoyunda pek tartışma yaratmamıştı. 1760'tan itibaren büyük toprak sahipleri (hükü-

met üzerindeki etkilerini bir kez daha kullanarak) parlamentonun çıkardığı yasalardan sistematik biçimde yararlanıp, toprağı tümüyle bireysel mülklerden oluşan bir yamalı bohça biçimine getirme sürecini hızlandırdılar. Bu uygulama başlangıçta mahalli olarak ve 1801'den itibaren ülke genelinde sürdü. Bu gelişme, büyük ölçüde, İngiltere'nin ortaçağlarda ortaklaşa kullanılmış, özellikle tahıl olmak üzere tarla ürünlerinin ekildiği açık arazilerinin bulunduğu bölgelerle, yani tabanı Yorkshire, Lincolnshire ve Norfolk kıyıları boyunca uzanan ve tepe noktası da Dorset olan, ters çevrilmiş bir üçgen biçimindeki alanla sınırlıydı. Ortak arazilerin ve 'çorak topraklar'ın çitlenmesi olayı, güneydoğunun ve güneybatının uç bölgeleri dışında, oldukça düzgün bir dağılım göstermekteydi. Böylece, bazı durumlarda yasanın yalnızca olup bitene uyması söz konusu olsa da, 1760 ile 1820 arasında Huntingdonshire, Leicester ve Northampton'ın yarısı, Bedfordshire ve Rutland'ın yüzde kırkından fazlası, Lincolnshire, Oxford ve Yorkshire'daki East Riding'in üçte birinden fazlası, Buckingham, Middlesex, Norfolk, Nottingham, Warwick ve Wiltshire'ın dörtte birinden fazlası, daha çok boş tarlalar olmak üzere, çitlenmişti.*

Çitlemeleri savunan görüşler, bunun ekilip biçilmeyen toprakları kullanılır duruma getirdiği ve ticari kafalı 'toprağı değerlendiren' çiftçiyi, geleneklere daha çok bağlı ve eski kafalı komşularından bağımsız duruma getirdiği biçimindeydi. Bunun böyle olduğu kuşkusuzdur. Çitlemelerin aleyhinde olan görüşler ise hiç de o kadar açık değildi, çünkü bu uygulamaya muhalif olanlar genellikle Çitleme Yasası'nın getirdiği belirli bir mekanizmayı, çitlemenin yalnızca bir parçasını oluşturduğu tarımda yoğunlaşma biçimindeki genel olgu ile karıştırıyorlardı. Çitleme hareketi köylüleri topraklarından, emekçileri de işlerinden atmakla suçlanıyordu. Bu suçlamalardan ikincisi, çitlemelerin, daha önceleri işlenen toprakları otlaklar haline getirdiği durumlar için haklı bir suçlamaydı. Bu bazen doğruydu –özellikle Napolyon Savaşları sırasında mısıra olan talebin hızla arttığı dikkate alınırsa– fakat genel olduğunu söylemek pek mümkün değildi. Toprağın işlenmek amacıyla, ya da daha önce ekilip biçilmeyen toprakların çitlenmesi, aslında daha fazla mahalli iş imkânı anlamına gelebilirdi. Çitlemelerin çiftçileri ne ölçüde topraklarından attığı sorusu tartışmalı bir sorudur, fakat bunu, daha önceki dönemde küçük toprak parçalarının ve küçük mülklerin alınıp satılması ya da kiralanmasından daha etkin biçimde yaptığını kabul etmek için özel bir neden yoktur.

* Öte yandan, parlamento tarafından gerçekleştirilen çitlemeler, Cornwall (% 0,4), Devon (% 1,6), Essex (% 1,9), Kent (% 0,3) ve Sussex (% 1,3) gibi kontluklarda, kuzey ve batı bölgelerindeki tarlalarda önemsiz düzeydeydi.

Topraklarını özel bir anlaşmayla değil de, Çitleme Yasası'nın gereği olarak satanlar, daha zengin ve daha güçlü komşularının baskısıyla bu işe zorlanmalarına tepki duyacaklardır, fakat her iki durumda da kazançları ya da kayıpları arasında kesinlikle pek fark yoktur. Öte yandan bir sınıf çitlemelerden kuşkusuz önemli bir kayba uğramıştır: Bu sınıf kendi toprağını işleyen marjinal çiftçiler ve küçük mülk sahipleridir. Bunlar küçük arazilerini kiraladıkları işgücü ile ekip biçiyorlar ve bunun yanı sıra, ortak mülkiyetin çeşitli küçük –fakat kendileri için önemli– olan, hayvan ve kümes hayvanları için otlak, yakacak odun, inşaat malzemesi, ev, çit ve kapılar için kereste sağlama ve diğer imkânlarından yararlanıyorlardı. Çitlemeler bunları ücretli işçiler durumuna getirebilirdi. Bunun da ötesinde, onları ve işçileri toplumun onurlu üyeleri olmaktan çıkarıp, zenginlere bağımlı, daha aşağı mevkilerde yer alan, *hakları* ayrı olarak belirlenmiş insanlar haline getirebilirdi. Suffolklu bir rahip 1844'te kendi köylülerine ilişkin olarak şunları yazmıştır:

> Onların spor yapabilecekleri yeşil sahaları ya da ortak alanları yoktur. Bana anlattıklarına göre, yaklaşık otuz yıl önce bazı mevsimlerde belli bir tarlayı oyun alanı olarak kullanma *hakları* varmış ve o zamanlar iyi futbol oynamaları ile ünlüymüşler; fakat bu hak her nasılsa kaybedilmiştir ve bu tarla şimdi ekilip biçilmektedir... Daha sonraları az biraz kriket oynamaya başlamışlardır ve iki üç çiftçi, kendi tarlalarını bu iş için kullanmalarına, *büyük bir nezaket göstererek izin vermiştir* (*İtalikler benim*, EJH).[2]

Özgür doğmuş İngilizler için, haklarını, ne kadar iyi kalpli olsalar da, 'kendilerinden daha iyi durumda olanların' izniyle kullanmaları acı bir durumdu. 1800'e gelindiğinde, Arthur Young gibi, verimliliği artıracağı gerekçesiyle çitlemeyi hararetle savunanlar bile, bunun toplumsal sonuçları olarak gördükleri şeylerden korkmaya başladılar. Arthur Young şunları yazmıştır: 'Çitlemelerin sonucunda yoksullara gelecekte de şimdiye kadar olduğu gibi davranılacaksa, İngiltere'nin ortak mülkiyetteki arazilerinin denizin dibine batmasını tercih ederim.'[3] Ancak bu yoksullaşmanın ve topraksızlaşmanın nedeni çitleme değilse ne olabilirdi?

Bunların nedeni, 1830'un İngilteresinde 'bir küçük çiftliği' kıta ölçeğinde küçük bir malikâne arazisi kadar genişletebilen, çiftlikleri yoğunlaştırma ve birleştirme süreciydi.

Çitlemeler, çiftliklerin daha büyük, çiftçi sayısının göreli olarak azaldığı ve köylülerin daha topraksız hale geldiği genel bir sürecin, en çarpıcı olduğu kadar, en resmi ve en siyasal yönünü oluşturuyordu. Yoksul köylülerin durumlarının kötüleşmesini açıklayabilecek olan şey çitlemelerin

kendisinden çok (kırsal İngiltere'nin çok yoksullaşmış bazı bölgelerine hemen hemen hiç ulaşmamıştı), bu genel süreçtir. 18. yüzyılın sonlarında bir uzman şunları yazıyordu: 'Küçük çiftçiler genellikle her kontlukta azalıyorlar ve bazılarında ise tümüyle ortadan kalkmış durumdalar.' Bu tarihte, artık on dönümlük bir arazi, eğer bostanlık veya benzeri bir şekilde kullanılmıyorsa, bir insanı geçindirmeye yetmiyordu; dört beş dönümlük köylü tarlaları görmeye alışmış olan bir yabancı ziyaretçi, 40 dönümden daha büyük tarlaların 'küçük' olarak nitelendirildiğini duyduğunda kulaklarına inanamazdı. Bu yoğunlaşma bazen zorla bazen de gönüllü olarak, açık arazilerde ya da çitlenmiş kırsal arazide, yeni ya da eski çitlemelerde ve özellikle ekime açılmış yeni geniş arazi parçalarında gerçekleşti.* Bu durum durağan bir toplumu bile yoksullaştırabilirdi. Hızla gelişen bir toplum için ise bir felaketti.

Bu nüfus fazlası kendi işgüçlerini kiralayarak geçiniyordu. Fakat İngiltere'nin birçok bölgesinde (İskoçya'da ve kuzeyde pek o kadar olmasa da) bu kiralanmış işgücünün durumu bile kötüleşti. 1840'larda Norfolklu bir gözlemci bu durumu 'kırk elli yıl öncesiyle' karşılaştırırken şunları yazıyordu: 'Haftalık ücret sistemi, bu zamana kadar çiftlik yanaşmasını her koşul altında işverenine bağlamış olan bağların zayıflaması yönünde ilk darbeydi.'[4] Geleneksel çiftlik yanaşması, büyük kiralama fuarlarında yıllık olarak kiralanırdı ve eğer evli değilse, çiftçinin sofrasında yiyip evinde yaşardı. Gelirinin büyük bölümünü ayni olarak alırdı. Az kazanırdı, fakat sürekli bir iş güvencesine sahipti. Haftalık, günlük ya da götürü olarak kiralanan kişi, bir işte çalışmadığı zaman hiçbir şey kazanamazdı ve boş geçen kış mevsiminde pek iş olmazdı (1816, 1822 ve 1830 yıllarında emekçilerin sessiz öfkelerini, kışın en fazla yapabilecekleri işi ellerinden alan harman makinelerine yöneltmelerinin nedeni buydu). Kendi (daha doğrusu işvereninin) kulübesinde yatıp kalkarsa, çiftçinin ona çok düşük nakit ücretinden başka hiçbir yükümlülüğü olmazdı. Eğer aklı varsa, büyük bir aileye sahip olurdu, çünkü bir eşin ve çocukların olması ek gelir sağlanması ve bazı durumlarda da Yoksullar Yasası'ndan daha fazla para alınması demekti. Böylece geleneksel, yarı-ataerkil çiftliğin çökmesi, mahalli işgücünün artmasını ve bunun sonucunda da ücretlerinin düşmesini sağladı.

* Örneğin, 1724'te Staffordshire'daki Bagot malikânesinin 1.780 dönümlük arazisi üzerinde altmış beş çiftlik bulunuyordu ve bunlardan on altısı 40 dönümün üzerindeydi (ortalama büyüklükleri 55 dönümdü); 1764'te malikânenin 2.300 dönümlük arazisi üzerinde yalnızca kırk altı çiftlik vardı. Bunlardan yirmi üç tanesi kırk dönümden büyüktü (ortalama büyüklükleri ise 77 dönümdü). G. Mingay, 'The Size of Farms in the 18th century', *Economic History Review*, XIV, s. 481.

1790'larda köy yoksullarının durumlarının kötüleşmesi, İngiltere'nin güney ve doğu bölgelerinde felaket boyutlarına varmıştı.* Bu durumu halletmek Yoksullar Yasası'na düştü. 18. yüzyıl kontluklarının ileri gelenleri, hayırsever olmamalarına rağmen, tabii kendi geçimlerini sağlayamadıklarında geldikleri 'idari bölgeler'e geri gönderilen yabancılar için olmasa bile, çalışan insanlarının en aşağı mevkide bulunanlarına bile bir asgari ücreti ve çalışamayanlara ise bir şekilde yaşama imkânı sağlayamayan bir toplumu tasavvur etmekte bile zorlanıyorlardı. İşte 1795'te Speenhamland'da toplanan Berkshire yargıçları, bu gibi belirsiz biçimde tanımlanmış, ancak güçlü biçimde savunulmuş görüşlerin ışığında, Yoksullar Yasası'nı, ekonominin normal işleyişini destekleyen bir kurum olmaktan çıkarıp, emekçilere yaşamalarına imkân verecek bir ücret sağlayan sistematik bir araç haline getirme işine giriştiler. Tahılın fiyatına bağlı olan bir asgari ücret belirlendi. Gelirleri bunun altına düştüğünde yoksul yardımıyla tamamlanacaktı. 'Speenhamland sistemi' en aşırı uygulandığı biçimiyle, bir zamanlar düşünüldüğü kadar yaygınlaşmadı, ancak daha mütevazı biçimiyle, aileleri kalabalık olan erkeklere düzenli –ve o dönem için oldukça bol olan– bir çocuk yardımı şeklinde**, güney ve doğunun birçok bölümünde büyük bir yaygınlık kazandı.

Kendiliğinden ortaya çıkmış bu sosyal güvenlik sisteminin sonuçlarının ne olduğu konusu çok tartışıldı. Bu sonuçların çok feci olduğu şeklindeki geleneksel görüşe katılmamak için pek az neden mevcuttur. Bu uygulama, mahalli mülk vergisi ödeyen *herkesin*, düşük ücret ödedikleri ölçüde çiftçileri (ve özellikle çok işgücü istihdam eden büyük çiftçileri) sübvanse etmeleri anlamına geliyordu. Bu uygulama, artık dünyanın başka herhangi bir yerinde değil, ancak oturmakta olduğu yerde açlık sınırının biraz üzerinde yaşayabileceğini umut eder hale gelen emekçiyi yoksul, umutsuz ve hareketsiz duruma getirdi; ve bekârlarla az çocuklu olanların aleyhine ayırım yaptı. Yoksulluğu azaltmadan yoksullar için toplanan vergilerin artmasına yol açtı: Yapılan yardım harcamaları 18. yüzyılın ortalarından 1780'lerin sonuna kadar ikiye katlandı, 1800'lerin başında tekrar, ve 1817'ye gelindiğinde bir kez daha ikiye katlandı. Bu uygulama hakkında söylenebilecek en iyi şey, sanayi kırsal kesimde ortaya çıkan nüfus fazlasını emebilecek duruma henüz gelemediğine göre, bu insanları köyde tutmak

* Sanayi bölgelerinde işgücünün topraktan koparılması, koşulların kötüye gidişini önlemeye başlanıştı ve İskoçya ve kuzey bölgelerin ucunda geleneksel sistem aynı ölçüde çökmemişti.

** Çocuk başına (üç ya da dört çocuktan yukarısı için) 1 şilin, 6 peni ve hatta 2 şilin, 7 şilinlik haftalık bir ücrete çok önemli bir katkıydı.

için bir şeylerin yapılması gerektiğidir. Fakat Speenhamland'ın iktisadi olmaktan çok, toplumsal bir önemi vardı. Piyasa ekonomisinin karşısında, kırsal kesimdeki geleneksel düzeni korumak amacıyla yapılmış nihai, etkisiz, kötü planlanmış ve başarısız bir girişimdi.

Fakat bu girişimde bulunanlar, korumaya çalıştıkları şeyi yıkıyorlardı. Ticari ve 'gelişmiş' tarımın insanlıkdışı ekonomisi, bir toplumsal düzenin insani değerlerini boğuyordu. Dahası, refahları giderek artan, kızları piyano çalan çiftçilerin zenginlikleri, yoksullaştırılmış emekçilerden ruhen daha da uzaklaşmalarına yol açıyordu. Büyük toprak sahiplerinin, yarışma tarzındaki katliamları için av hayvanlarının koruma altına alınması şeklindeki yeni uygulama ve köylülerin yasak avlanmalarına karşı giderek acımasız hale getirilen yasalarda* sembolleşen, giderek artan yaşam lüksleri, sınıflar arasındaki uçurumu daha derinleştiriyordu. Özgür doğmuş olan İngiliz, 1840'larda bir Amerikalı ziyaretçinin gördüğü, 'köleye benzeyen ve yıkılmış' Hodge** durumuna gerilemişti. Yine de, bu arada tarımsal üretim ve verimlilik arttı. Bu gelişme, 1750 ile 1830'ların sonları arasındaki dönemde, önemli teknik buluşlardan değil (belki verimli ve makineleşmiş tarımın büyük bir hızla geliştiği İskoçya hariç), ekilen alandaki artıştan, büyük çiftliklerin daha verimli olmasından, ürün türlerindeki değişikliklerden ve 1750'den önce de iyi bilinen, ürünlerin rotasyon yöntemiyle ekilmesi uygulamasının daha da yaygınlaşmasından, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yöntemlerinden, araç gereçlerden kaynaklanıyordu. Sanayi Devrimi, ya da bilim, 1830'ların sonlarına kadar tarımı pek etkilememişti. Bu tarih Kraliyet Tarım Derneği'nin (1838) ve Rothamsted deneme istasyonunun (1843) kuruluşunu ifade etmektedir. Bu tarihten sonraki gelişme olağanüstü hızlı gerçekleşti. Ağır ve iyice ıslak toprakları ekilebilir hale getirmek için çok önemli olan 'toprak altına drenaj' sistemi 1820'lerden itibaren yaygınlaştı; 1843'te kilden yapılmış, silindir şeklindeki su boruları bulundu. Gübre kullanımı hızla arttı: 1842'de süperfosfat için patent verildi ve 1840'ların ilk yedi yılında Peru guanosu'nun ithalatı neredeyse sıfır düzeyindeyken 200.000 tonun üzerine çıktı. Büyük yatırım ve göreli makineleşmeye dayanan 'Gelişmiş Tarım' yüzyılın ortalarında egemen durumdaydı ve 1837'den itibaren ürün rekoltesindeki artış dikkati çeken düzeydeydi. İngiliz tarımı, 1815 öncesindeki yetmiş yıllık gelişmesinden ve bundan sonraki yirmi otuz yıllık duraksamalı dönemin ardın-

* Avlanan kuş sayılarının kaydedildiği 'av defterleri' ve sıkı koruma önlemleri, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış gibi görünmektedir; tilki avı ise –tazı sürülerinin sayısı 1835'te tepe noktasına ulaştı– 19. yüzyılın ilk üçte birlik bölümünde sistemli hale geldi.

** [İngiliz köylüsünün temsili, ç.n.]

dan altın çağına girdi. 1850'lerde zavallı emekçinin durumunda bile belirgin bir iyileşme oldu. Ancak bu, tarımdaki bir gelişmeden değil, kırsal kesimde memnuniyetle karşılanan bir işgücü kıtlığından ve biraz daha yüksek ücrete yol açan, kitlesel olarak 'topraktan kaçıştan' –demiryollarına, madenlere, kentlere ve denizaşırı ülkelere– kaynaklandı.

Bu iyileşme Tahıl Yasaları'nın –çiftçilerin ve köy eşrafının şiddetli muhalefetine rağmen– yürürlükten kaldırılması (1846) ve İngiliz tarımının dış rekabete açılmasıyla ortaya çıktı. Bu direnişin kırılması otuz yılı buldu, çünkü 'büyük toprak sahibi çıkar çevreleri' yalnızca kârlarını ve kiraya verdikleri mülklerini değil, aynı zamanda, toprak sahibi soyluların Lordlar Kamarası'nda ve eşrafın Avam Kamarası'nda sembolleşen toplumsal ve siyasal üstünlüklerini de korumaya çalıştılar. Bu üstünlüklere meydan okuyan, krallığın eski yöneticileri arasında –hatta üzerinde– hak ettiğine inandığı yeri talep eden yeni ve bilinçli bir orta sınıf değil, toprak sahiplerinin aldıkları rantların tam bir soygun olduğunu, Napolyon Savaşları sonrasında, iş hayatındaki bir belirsizlik döneminde yüksek rantların ve yüksek yiyecek fiyatlarının yapay biçimde korunmasının ülkenin iktisadi yaşamına yöneltilmiş bir silah olduğunu düşünen bir orta sınıftı. Yine de bu orta sınıf –Serbest Ticaret dışında– uzlaşmaya hazırlıklıydı. 1832'deki Parlamento Reformu'ndan sonra, Yeni Yoksullar Yasası ve belediyelerde siyasal denetim konusunda ısrarlı oldu, fakat kontluklardaki yerel yönetimleri lordlara ve eşrafa (1889'da kadar) bıraktı, eski ve aristokratik yerleşik çıkarlara –mahkemeler, devlet hizmeti, silahlı kuvvetler, üniversiteler, hukuk ve diğerleri– ve Kilise'nin daha da büyük yerleşik çıkarlarına karşı yönelttiği haklı eleştirisinden vazgeçti (Bununla birlikte, Kilise'nin çiftçiler tarafından hiç de hoş karşılanmayan iktisadi hakları, 1836'daki Aşar Vergisini Hafifletme Yasası tarafından ortadan kaldırılmasa bile, en azından akla uygun hale getirildi).

Öte yandan, soylular Serbest Ticaret konusunda bile uzlaşmaya aynı şekilde eğilimliydiler. Gerçekten büyük toprak sahibi tarımsal rantlarına kesinlikle muhtaç değildi. Kentteki gayrimenkullerin artan değerinin, Tanrı'nın onun topraklarının altına ya da üstüne yerleştirdiği madenlerin ve geçmişte yatırıma dönüştürdüğü muazzam gelirinin sağladığı faizin keyfini çıkarabilirdi. Kendisine, olağanüstü müsrif bir altıncı Dük tarafından bırakılmış bir milyonluk küçük bir servetle geçici olan küçük bir finansal sıkıntı yaşayan yedinci Devonshire Dükü, çok sayıdaki malikânelerinden en uzakta kalanlarını bile satmak zorunda değildi. Furness tepelerini ve Buxton ılıcalarını geliştirilerek kullanıma açabilirdi. Toplumsal olarak, zengin eşrafın sahip olduğu statü ve mülkten daha fazlasını satın

alabilecek kadar paraya sahip olmayan zengin sanayicilerin rekabeti tarafından henüz tehdit edilmiyordu. Bununla birlikte, ara sıra rastlanan bankerler, sanayicilere göre daha büyük bir tehdit oluşturabilecek durumdaydı. Herhalde yeni soyluların ortaya çıkması, 18. yüzyılın kendi durumlarını koruyan iki yüz soylusunun ölçülerine göre, huzursuzluk veren bir durum olsa da, bizim ölçülerimize göre henüz çok fazla değildi: Bunların sayısı 1837'ye kadar olan elli yıl içinde 133'ü buldu (yıllık ortalaması 2,5'ti) ve birçoğu geleneksel olarak bu biçimde ödüllendirilen amiral ve generallerdi. Soylular hesaplaşmaya hazırdı. Yalnızca orta sınıfın en alt kesimleri, kırsal bölgelerdekiler ve Muhafazakâr Parti üyeleri ve çiftçiler son barikata kadar direnebilirdi. Fakat uzun tarihsel deneyimler, eşrafın tek başına varolabilen bir siyasi güç olmadığını göstermiştir. Dahası, 1840'lara gelindiğinde, tarım ancak azınlığın ilgilendiği bir alandı. Toplam nüfusun yalnızca dörtte biri tarımla uğraşıyordu ve tarımın ulusal gelir içindeki payı bundan daha küçük bir orandı. Soylular tarımı tamamiyle bıraktıklarında –1846'da ve daha belirgin biçimde 1879'da olduğu gibi– geride yalnızca, tilki avcısı kıdemsiz parlamento üyelerinin desteğiyle güçlenen bir azınlık baskı grubu kaldı.

NOTLAR

1. Okuma Listesine bakınız, özellikle şu yapıtlar: Carus-Wilson (ed.) ve Glass and Eversley (ed.). Artık yararlı ve güncel bir ders kitabı mevcuttur, *J. D. Chambers and G. E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1880* (1966). G. E. Mingay, *English Landed Society in the Eighteenth Century* (1963) tarım konusunda, , *F. M. L. Thompson, *English Landed Society in the Nineteenth Century* (1963) soyluluk ve orta sınıf konusunda güçlü yapıtlardır. Tarım emekçilerine ilişkin olarak, J. L. ve B. Hammond, *The Village Labourer* (1911), ve W. Hasbach, *A History of the English Farm Labourer* (1908) hâlâ iyi bir başlangıç için okunabilir, fakat en iyi kitap, usta işi olan şu yapıttır, M. K. Ashby, *The Life of Joseph Ashby of Tysoe* (1961). Ayrca bakınız E. J. Hobsbawn and G. Rudé, *Captain Swing* (1969). K. Polanyi (2. Bölüm, 1. not) Yoksullar Yasası konusunda mükemmeldir. Ayrıca bakınız Şekil 4, 13.

2. Rev. J. S. Henslow, *Suggestions towards an enquiry into the present condition of the Labouring population of Suffolk* (Hadleigh, 1844), s. 24-25.

3. *Annals of Agriculture*, XXVI, s. 214.

4. R. N. Bacon, *History of the Agriculture of Norfolk* (1844), s. 143.

6
Sanayileşme: İkinci Aşama 1840-95[1]

Britanya'nın sanayileşmesinin birinci –ya da tekstil– aşaması artık sınırlarına ulaşmıştı ya da yakında ulaşacak gibi görünüyordu. Neyse ki sanayileşmenin yeni bir aşaması bu işi devralmak ve iktisadi gelişme için yatırım malları sanayilerine, kömüre, demir ve çeliğe dayanan daha sağlam bir temel sağlamak üzereydi. Tekstile dayalı sanayileşmenin kriz dönemi, kömür, demir için bir hamle dönemi; demiryolu inşaatı dönemiydi.

Bu gelişmenin birbirine bağlı iki nedeni vardı. Birincisi, dünyanın diğer ülkelerindeki, 'dünyanın atölyesi' dışında başka bir yerden büyük miktarlarda ithal edilemeyen ve henüz ülke içinde yeterli miktarda üretilemeyen yatırım malları için hızla büyüyen bir pazar sağlayan hızlı sanayileşmeydi. İngiltere'nin ihracatının 1840 ile 1860 arasındaki büyüme hızı* geçmişteki ve gelecekteki en yüksek hızdı (özellikle, yurtiçinde üretilen malların dışarıdaki satışının yılda yüzde 7,3 oranında arttığı 1845-55'te) ve bu, örneğin 1780-1800 arasında pamuğun öncü olduğu dönemdekinden çok daha yüksek bir hızdı. Bu artıştan en fazla yararlanan kesim yeni

[1] * Yani, İngiltere'nin nüfus büyüklüğüyle orantılı olarak artışıdır. Cf. W. Schlote, *British Overseas Trade* (Oxford, 1952), s. 41-42.

yatırım malları oldu. Bunlar 1840-42 arasındaki toplam imalât ürünleri ihracatının yaklaşık yüzde on birini, 1857-59 arasında yüzde yirmi ikisini, 1882-84 arasında ise yüzde yirmi yedisini oluşturdu. 1840-42'de kömür ihracatı yedi yüz elli bin poundun altındayken, 1857-59'da üç milyon poundun üzerine, demir ve çelik ihracatı ise yaklaşık üç milyondan on üç milyonun epeyce üzerine çıktı, pamuklu ihracatı ise iki katına çıktığı halde, buradaki artış daha yavaş oldu. 1873'e gelindiğinde üç ürünün ihracat değerleri, sırasıyla 13,2 milyon, 37,4 milyon ve 77,4 milyon pounda ulaşmıştı. İngiliz demir, çelik ve kömür ihracatı için kendileri önemli piyasalar oluşturan, demiryolu ve buharlı gemi alanındaki taşımacılık devrimi, yeni pazarların açılmasında ve eskilerinin genişletilmesinde bir itici güç sağladı.*

Fakat ikinci neden talepteki artışla pek ilişkili değildi. Bu neden, en iyi örneğini demiryolu inşaatının oluşturduğu, kârlı yatırım için muazzam miktardaki sermaye birikiminin giderek artan baskısıdır.

Britanya'da, 1830 ile 1850 arasında çoğunluğu yoğun yatırımı izleyen inşaat biçimindeki iki olağanüstü patlamanın, 1835-37 küçük boyutlu 'demiryolu çılgınlığı'nın ve 1843-47'deki devasa patlamanın sonucunda, yaklaşık altı bin mil uzunluğunda demiryolu açıldı. Aslında, 1850'ye gelindiğinde İngiliz demiryolu ağının esas yapısı hemen hemen oluşmuş durumdaydı. Bu, her bakımdan devrimci –hatta pamuklu sanayinin gelişmesinden daha devrimci– bir dönüşümdü, çünkü sanayileşmenin çok daha ileri bir aşamasını temsil ediyordu ve sanayinin yer aldığı küçük bölgelerin dışında kalan sıradan yurttaşın yaşamını da ilgilendiriyordu. Kırsal kesimin en ücra bölgelerine ve en büyük kentlerin merkezlerine kadar uzandı. Saatte birkaç millik bir hızla ölçülen insanın hareket hızını –aslında yaşama hızını– bunun katları ile ölçülen bir hıza dönüştürdü ve devasa, ülkenin tümünü kapsayan, tren tarifesinde (daha sonra geliştirilen tüm 'zaman tarifeleri' adlarını tren tarifesinden aldılar ve tren tarifesi bunlara ilham kaynağı oldu) sembolleşen karmaşık ve kesin, birbiriyle bağlantılı bir program kavramını ortaya çıkardı. Teknik ilerlemenin sunduğu imkânları, başka hiçbir şeyin yapamadığı şekilde ortaya koydu, çünkü diğer

* 1830-70 döneminde toplam ihracatın yüzdesi olarak başlıca ihraç kalemlerinin payları

	1830	*1850*	*1870*
Pamuk ipliği ve ürünleri	50,8	39,6	35,8
Diğer dokuma ürünleri	19,5	22,4	18,9
Demir, çelik, makineler, taşıtlar	10,7	13,1	16,8
Kömür, kok kömürü	0,5	1,8	2,8

teknik faaliyet türlerinin çoğundan hem daha gelişmişti, hem de heryerde mevcuttu. 1800'ün pamuklu fabrikalarının modası 1840'ta geçmişti; fakat 1850'ye gelindiğinde demiryolları, yirminci yüzyılın ortalarında buhar terkedilene kadar önemli bir iyileştirme yapılamayacak ölçüde yüksek bir performans düzeyine ulaşmıştı. Demiryollarının örgütlenmesi ve yöntemleri başka bir sanayi dalında benzeri olmayan düzeydeydi. Yeni ve bilime dayalı teknolojiden (elektrikli telgraf gibi) yararlanması daha önce görülmemiş ölçüdeydi. Ekonominin diğer kesimlerinin birkaç nesil ilerisinde görünüyordu ve aslında 1840'larda 'demiryolu' kelimesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasının 'nükleer' kelimesi gibi, ultramodernliğin bir tür eşanlamlısı durumuna geldi. Muazzam büyüklüğü ve gelişmesi hayal gücünün sınırlarını zorluyordu ve geçmişin devasa kamu tesislerini gölgede bırakıyordu.

Bu olağanüstü gelişmenin, bir sınai ekonominin taşımacılık ihtiyacını yansıttığını düşünmek doğal görünüyor, fakat durum (en azından kısa vadede) böyle değildi. Ülkenin büyük bölümüne deniz, nehir ya da kanallar sayesinde su yolu taşımacılığıyla kolayca ulaşılabiliyordu* ve su yolu taşımacılığı o dönemde –hatta şimdilerde bile– büyük hacimli malların taşınmasında çok ucuz bir yoldu. Pazara düzenli olarak akışları sağlanabildiği sürece, kolay bozulmayan malların taşınmasında hız pek önemli değildi ve bozulabilir mallar da hemen hemen tarım ve balıkçılık ürünleriyle sınırlıydı. Bazı istisnai durumlar dışında, taşıma sorunlarının *genelde* sınai gelişmeye ciddi biçimde zarar verdiği konusunda bir kanıt bulunmamaktadır. Tam tersine, inşa edilen demiryollarının çoğu, herhangi bir taşımacılık ölçütüyle değerlendirildiğinde makul değildi ve bu özelliklerini sürdürdüler ve sonuçta, eğer bir kâr sağladılarsa, bu hiçbir zaman en mütevazı düzeyin üstüne çıkmadı. Bu durum o zamanlar çok belirgindi ve aslında, J. R. McCulloch gibi pratik düşünen iktisatçılar, az sayıdaki ana hat ya da özel olarak ağır yük taşımacılığının yapıldığı hatlar hariç, tüm demiryolu hatlarının kârlı olacağından kuşku duyuyorlardı, böylece demiryollarının yeniden düzenlenmesi konusundaki 1960'ların önerilerini yüzyıldan daha uzun bir süre önce görmüşlerdi.

Tabii, taşıma ihtiyaçları demiryollarını doğurdu. Kömür vagonlarını, ocağın ağzından kanal ya da nehirlere 'dekovil hatları'nın üzerinden çekerek taşımak akla uygundu, çekme işini sabit duran buharlı makinelerle yapmak doğaldı ve bunları itmek ya da çekmek için *hareketli* bir makinenin (lokomotifin) tasarlanması makuldu. Nehirlerden uzakta, iç bölgeler-

* Ülkenin hiçbir yeri denize yetmiş milden daha uzak değildi ve Midlands'ın bazı bölümleri hariç, diğer tüm sanayi bölgeleri bundan çok daha yakındı.

deki bir kömür ocağını Darlington'dan Stockton'a bir demiryolu hattı çekerek deniz kıyısına bağlamak (1825) mantıklı bir işti, çünkü bu hattın mümkün hale getireceği kömür satışları sayesinde, demiryolunun kendi kârı az olsa bile, böyle bir hattı inşa etmenin yüksek maliyeti fazlasıyla karşılanabilirdi.* Bu iş için para bulan ya da parayı seferber eden uyanık Quaker tarikatı üyeleri haklıydılar; bu hat 1826'da yüzde iki buçuk, 1832-33'te yüzde sekiz ve 1839-41'de yüzde on beş kâr sağladı. Demiryolunun kârlı olabileceği ortaya çıktıktan sonra, madencilik bölgelerinin, ya da daha kesin bir ifadeyle, kuzeydoğudaki maden ocaklarının dışındakiler, tekel fiyatlarıyla taşımacılık yapan bir kanal yolunun (bu da, zamanında benzer nedenlerle inşa edilmişti) yarattığı darboğazı aşmanın –Lancashire'ın yanı sıra yatırımcılar için de– yararlarını farkeden Liverpool ve Manchesterli tüccarlar ve onların Londralı destekçileri doğal olarak bu düşünceyi aynen aldılar ve geliştirdiler. Bunlar da haklıydı. Liverpool-Manchester hattının (1830) temettü ödemesi azami yüzde onla sınırlandırılmıştı ve bu hat bu temettüyü ödemekte hiç zorlanmadı. Ve genel demiryolu hatlarının ilki olan bu hat, daha sonra kentlerinin iş hacmini büyütmeye ve sermayeleri üzerinden yeterli bir getiri sağlamaya çok istekli olan diğer yatırımcılara ve işadamlarına ilham verdi. Ancak 1850'ye gelindiğinde demiryollarına yatırılmış olan 240 milyon poundun yalnızca küçük bir bölümü için böyle bir makul durum söz konusuydu.

Bu yatırımın çoğu demiryollarında battı gitti ve bunun büyük bölümü de bir iz bırakmadan battı, çünkü 1830'larda sahiplerinin cebinde delikler açan, yani şirket hisse senetlerinin temettüsü olan yüzde 3,4'ten daha yüksek getiri sağlayabilecek herhangi bir yatırımın peşinde olan muazzam sermaye birikimi oluşmuştu.** 1840'lara gelindiğinde, yatırım yapacak yer bulmaya çabalayan yıllık sermaye fazlasının altmış milyon pound, ya da 1830'ların ortalarında pamuklu sanayinin hesaplanan toplam sermaye değerinin neredeyse iki katı olduğu tahmin ediliyordu. Ekonomi bu büyüklükte bir sanayi yatırımı imkânı sağlamıyordu ve aslında pratik düşünceli işadamlarının oldukça az kârlı harcamalar, örneğin 1848'den itibaren kuzeydeki kentlerin birbirlerine olan üstünlüklerini göstermeye başladıkları o devasa, heybetli ve çok pahalı belediye binaları için ellerini ceplerine atmaya giderek daha fazla hazır olmaları, yalnızca giderek artan zenginliklerini değil, aynı zamanda mahalli sanayilerin yeniden yatırım için ihtiyaç

* Stockton-Darlington hattı başlangıçta hala gerçek bir yol gibi işletilmekteydi, yani ücretini ödeyen herkesin bir treni işletebileceği bir tesis biçimindeydi.

** Gerçekten de, demiryollarının getirisi sonunda, şirket hisse senetlerinin çok az üzerinde bir noktada, yani ortalama yüzde dört düzeyinde duruldu.

duydukları miktarı aşan ve giderek artan tasarruf fazlasını göstermektedir. Bu sermaye fazlası için mevcut en belirgin alan, yurtdışında yapılacak yatırımlardı ve 18. yüzyılın sonlarında bile sermaye ihracı sermaye ithalinden muhtemelen daha fazlaydı. Savaşlar İngiltere'nin müttefiklerine, savaş sonrası dönemde kıtada reform karşıtı hükümetlerin yeniden kurulması için borç verilmesinin vesilesi oldu. Bu borç verme faaliyetleri önceden tahmin edilebilirdi, fakat 1820'lerde bağımsızlığına yeni kavuşmuş Latin Amerika ve Balkan devletlerine verilen borçlar hiç de öyle tahmin edilecek olaylar değildi. Aynı şekilde, 1830'larda ABD'nin borç almaya çok istekli ve güvenilir olmayan bazı eyaletleri için de böyle bir tahmin yapılamazdı. O zamana kadar çok sayıda yatırımcının elinin bu işten yanmış olması, yabancı hükümetlere daha fazla sermaye akıtılmasını önlüyordu. Zengin Britanyalının 'gençliğinde savaş için açılan krediler ve yetişkinliğinde Güney Amerika madenleri için kullandığı parası', 'bir sanayi ülkesinin insanlarının, normal yatırım imkânlarından hep daha fazla olan sermaye birikimi' (demiryollarıyla ilgilenen dönemin tarihçilerinden birinin ifadesiyle)[2] güvenilir Britanya'da yatırılmaya hazırdı. Aslında bu birikim, büyük miktarda sermaye yatırılacak bir alan arayışı içinde, demiryollarına aktı, ve taşımacılıktaki değerli bir buluşu, önemli bir ulusal sermaye yatırımı programına dönüştürdü.

Bütün sermaye bolluğu dönemlerinde olduğu gibi, bu dönemde de, sermayenin büyük bölümü aceleyle, aptalca ve bir bölümü de delicesine yatırıldı. Sermayesi çok olan Britanyalılar, demiryollarını işleterek değil, bunları planlayarak ve inşa ederek kâr sağlayan proje üreticileri, müteahhitler ve diğerleri, demiryollarının olağanüstü yükselmiş maliyetlerinden yılmadılar. Bu maliyetler o kadar yüksekti ki, İngiltere'de ve Galler'de bir mil demiryolu hattı için Prusya'dakinin üç katı, ABD'dekinin beş katı ve İsveç'tekinin yedi katı sermaye yatırımı gerekiyordu.* Yatırılan bu sermayenin büyük bölümü çılgınca yatırım dönemlerini izleyen çöküş dönemlerinde kaybedildi. Bunun büyük bölümü akılcı kâr zarar hesaplarından çok, demiryollarının çok iyi bir sembolünü oluşturduğu teknik devrimin romantik cazibesine kapılmıştı ve bu cazibe, başka zamanlarda mantıklı olanların, hayalci (iktisattaki deyimiyle, spekülatör, yarışlardaki deyimiyle sürprizlere oynayan bahisçi) durumuna gelmelerine yol açmıştı. Ne var ki, yatırılacak para mevcuttu ve bu para kâr sağlamasa da, daha değerli bir şeyi sağladı: Yeni bir taşımacılık sistemi, sermaye birikimini

Bir millik hattın başlangıç giderleri ve zorunlu giderleri 4.000 pound olarak tahmin ediliyordu ve 1840'larda arazinin maliyeti mil başına 8.000 poundu buluyordu. Londra ve Birmingham demiryolu hattının sadece arazi maliyeti 750.000 pounddu.

her türlü sınai amaç için seferber etmenin yeni bir aracı ve hepsinden önemlisi, muazzam bir istihdam alanı ve Britanya'nın yatırım malları sanayi için devasa ve devamlı bir teşvik unsuru. Bireysel yatırımcı açısından ise demiryolları, genellikle Amerika'ya açılan kredilerin bir başka biçimiydi. Ekonominin bütünü açısından ise –planlanmış değil de rastlantı sonucu da olsa– İngiliz kapitalizminin birinci aşamasının krizine, takdire şayan bir çözümdü. Demiryollarına yakında, *buharlı gemi* eklenecekti. Buharlı gemi, 1800'lerde ABD'nin öncülük ettiği, fakat demiryolları çağının sınai ekonominin yatırım malları sektöründe başlattığı devrimci dönüşüme kadar, giderek daha verimli hale gelen yelkenli gemi ile ciddi biçimde rekabet edemeyen bir taşıma aracıydı.*

1840'ların demiryolu inşaatının bilançosu etkileyicidir. Britanya'da, iki yüz milyon poundun üzerinde bir sermaye yatırımı, inşaatın tepe noktasında (1846-48) yaklaşık 200.000'lik bir doğrudan istihdam ve ekonominin diğer sektörlerinde, hesaplanması mümkün olmayan dolaylı istihdam etkisi sağladı.** Demiryolları, 1830'ların ortaları ile 1840'ların ortaları arasındaki dönemde İngiliz demir üretiminin iki katına çıkmasında büyük ölçüde etkili oldu ve demiryolu inşaatlarının tepe noktasında –1845-47– ülkede üretilen demirin yaklaşık yüzde kırkını tüketmekteydi ve bu oran bu tarihten sonra üretimin yüzde on beşi düzeyine inerek istikrar kazandı. Ekonominin yüzyılın en büyük durgunluğunu yaşadığı sırada (1841-42) ortaya çıkan böyle muazzam bir iktisadi uyarıcının daha iyi bir zamanlaması olamazdı. Britanya dışında ise, yabancı ülkelerde demiryolu inşaatı için yatırım malları ihracatında önemli bir itici güç oldu. Örneğin Dowlais Iron Company 1830 ile 1850 arasında on iki İngiliz ve on altı yabancı demiryolu şirketine mal sağlıyordu.

Ancak bu itici güç 1840'larla birlikte sona ermedi. Tersine, dünyadaki demiryolu inşaatları, en azından 1880'lere kadar, aşağıdaki tabloda açıkça görülebileceği gibi, giderek artan biçimde sürdü; demiryolları büyük ölçüde İngiliz sermayesi, İngiliz makine ve teçhizatı ile ve genellikle İngiliz müteahhitleri tarafından inşa edildi:

* 1830'ların ortalarına kadar buharlı gemi yapımı yılda 3.000 tonu ender olarak aşıyordu; 1835-45 arasında yılda yaklaşık 10.000 ton düzeyinde seyretti, 1855'te ise 81.000 ton oldu (yelkenli gemi yapımı ise tonaj olarak bunun on katıydı). Britanya'da buharlı gemi yapımı ancak 1880'lerde yelkenli gemi yapımını aşabildi. Bununla birlikte, buharlı geminin ton başına maliyeti yelkenliden daha yüksek olsa da, performansı dalia iyiydi.

** Demiryolu devriminden büyük ölçüde etkilenen madencilik, metalurji, makine ve taşıt imalâtı sektörlerinde çalışanların sayısı 1841 ile 1851 arasında yüzde kırk oranında arttı.

HER ON YILDA DÜNYADA AÇILAN DEMİRYOLU UZUNLUĞU
(BİN MİLE YUVARLANMIŞ OLARAK)

Yıl	Birleşik Krallık	Avrupa (Birleşik Krallık dahil)	Amerika	Diğer ülkeler
1840-50	6.000	13.000	7.000	–
1850-60	4.000	17.000	24.000	1.000
1860-70	5.000	31.000	24.000	7.000
1870-80	2.000	39.000	51.000	12.000

Bu olağanüstü gelişme, 'gelişmiş' ülkelerdeki sanayileşme süreci ve gelişmemiş olanların ekonomiye açılma sürecini yansıtmaktaydı. Bu gelişmeler, Viktorya döneminin ortalarında dünyayı dönüştürerek, Almanya* ve ABD'yi yakında İngiltere ile karşılaştırılabilecek belli başlı sanayi ülkeleri haline getirdi, Kuzey Amerika çayırları, Güney Amerika pampaları, Güney Rusya stepleri gibi bölgelerin tarımsal ihracata açılmalarını sağladı, Çin'in ve Japonya'nın dış ticarete karşı direnişlerini savaş filolarıyla kırdı, madencilik ve tarım ürünleri ihracatına dayalı olan tropik ve subtropik ekonomilerin temelini attı. Bu değişimlerin etkileri Britanya'da 1870'lerin krizine kadar hissedilmedi. Bu tarihten sonra bunun en önemli sonuçlarından, dünyanın en büyük ve bazı bölgelerine tek sanayi ürünleri ve sermaye ihracatçısı olan Britanya açık biçimde yararlandı. (Bkz. 7. Bölüm)

Bu değişimlerin İngiliz ekonomisinin yönünün değişmesindeki üç önemli etkisinden bahsedilebilir.

Birincisi, ekonomiye ilk defa bol demir ve daha önemlisi, çelik (o zamana kadar oldukça eski yöntemlerle ve küçük miktarlarda üretilmekteydi) sağlayan, ağır sanayi sektörlerindeki Sanayi Devrimi'ydi:**

PİK DEMİR, ÇELİK VE KÖMÜR ÜRETİMİ
(BİN TON)

1850	2.250	49	40.000
1880	7.750	1.440	147.000

Kömür üretimindeki bu artış, büyük ölçüde bilinen yöntemlerle, yani işgücü tasarrufu sağlayan gelişmeler olmaksızın sağlanmıştı. Bu ise kömür üretiminin artmasının aynı zamanda kömür işçilerinin sayısında önemli

* Daha doğrusu, 1871'de Almanya olan bölgeyi.

** 1850'de batı dünyasının toplam çelik üretimi 70.000 tonu aşmıyordu ve Britanya bu toplamın yedide beşini sağlamaktaydı.

bir artışa yol açması anlamına geliyordu. 1850'de Britanya'da kömür işçisi sayısı 200.000'i aşarken, 1880'de yarım milyona ve 1914'e gelindiğinde, yaklaşık üç bin madende 1,2 milyona, ya da hemen hemen tarımsal nüfus ile (erkek ve kadın) dokuma işçilerinin sayılarının toplamına ulaştı. Bu durum yalnızca İngiliz işçi hareketinin karakterinde değil, aynı zamanda iç siyasette de yansıyordu, çünkü tek sanayi dalının bulunduğu köylerin bir araya toplandığı yerlerde yoğunlaşmış olan madenciler, İngiliz parlamento seçimlerinin kaderini belirleyebilme gücüne sahip az sayıdaki sanayi işçisi gruplarından birini –neredeyse kırsal kesimdeki tek grubu– oluşturuyorlardı. İngiliz Sendikalar Birliği Kongresi'nin, kendisini daha 1890'larda sanayinin devletleştirilmesi biçimindeki sosyalist slogana adamış olması, büyük ölçüde madencilerin baskılarından kaynaklanıyordu. Madencilerin bu baskısı ise, maden sahiplerinin, özellikle o karanlık ve öldürücü meslek dalında çalışan insanların güvenlik ve sağlığını tümüyle ihmal etmelerine karşı duydukları genel ve haklı memnuniyetsizlikten kaynaklanıyordu.*

Demir üretimindeki büyük artış, aynı zamanda devrimci nitelikte olmayan iyileştirmelere de –bunların en önemlisi yüksek fırınların kapasite ya da verimliliğindeki olağanüstü artıştı– bağlıydı. Bu iyileştirmeler, sektörün üretim kapasitesinin gerçekleşen üretimin çok üzerinde sürmesine yol açtı, böylece diğer nedenlere büyük dalgalanmalara maruz kalan demirin fiyatının düşmesi yönünde sürekli bir baskı oluşturdu: 1880'lerin ortalarında Britanya'nın gerçekleşen üretimi potansiyel kapasitenin yarısının çok altındaydı. Öte yandan çelik üretimi, 1850'de Bessemer prosesinin, 1860'larda açık ocaklı fırının ve 1870'lerin sonlarında Thomas prosesinin bulunması sayesinde devrimci bir değişime uğramıştı. Çeliğin kitlesel olarak üretilebilmesi, taşımacılıktaki gelişmelerin yatırım malları sanayilerine sağladığı genel itici gücü daha da güçlendirdi, çünkü büyük miktarda sağlanması mümkün olunca, daha az dayanıklı olan demirin yerine büyük ölçekte ikame edilmeye başlandı. Böylece demiryolları, buharlı gemiler ve diğerleri, bir nesilden daha kısa bir sürede iki tür demir girdisine ihtiyaç duymaya başladılar. Bu sanayilerdeki kişi başına üretkenlik çok hızlı biçimde arttığından ve bunlar hiçbir zaman çok büyük miktarda el emeğine ihtiyaç duymadıklarından, istihdam üzerindeki etkileri o kadar da büyük olmadı. Ancak bunlar, kömür sanayindeki ve tabii

1856-86 arasında yılda yaklaşık bin madenci kazalarda öldü. Bu ölümler, büyük felaketler olan, High Blantyre (220 ölü, 1877), Haydock (189 ölü, 1878), Ebbw Vale (268 ölü, 1878), Risca (120 ölü, 1880), Seaham (164 ölü, 1880), Pen-y-Craig (101 ölü, 1880)'de meydana gelmişti.

demir, çelik ve kömür ile birlikte gerçekleşen, taşımacılıktaki muazzam genişleme gibi, o zamana kadar işsiz kalmış olan ya da en azından çalışabilir olan nüfusa, yani tarımdaki nüfus fazlasından (İngilizler ve İrlandalılar) gelen kalifiye olmayan insanlara istihdam sağladı. Bu nedenle bu sanayilerin gelişmesi iki yönden yararlı oldu: Hem kalifiye olmayan işgücüne daha yüksek ücretli iş sağladı, hem de kırsal kesimdeki nüfus fazlasını çekerek, geride kalan tarım işçilerinin iyileşmeye başlamış olan durumlarını, 1850'lerde daha da iyileştirdi.*

Bununla birlikte yatırım malları sanayilerinin gelişmesi, mühendislik, makine, gemi yapımı vb. alanlardaki kalifiye işgücünün istihdamı konusunda benzer bir itici güç sağladı. Bu sanayilerdeki işçi sayısı da 1851 ve 1881 arasında neredeyse iki katına çıktı, kömür ve demir sanayilerinden farklı olarak, o zamandan beri de artmaya devam etti. 1914'de gelindiğinde bu işçiler, İngiliz erkek işçilerinin en büyük grubunu oluşturuyordu ve dokuma sanayindeki erkek ve kadın işçilerin toplamından daha fazlaydılar. Böylece kendi durumlarının işçi sınıfının büyük bölümünün durumundan daha iyi olduğunu düşünen –zaten öyleydiler– bir işçi aristokrasisini meydana getirdiler.

O halde, görüldüğü üzere, yeni dönemin yol açtığı ikinci gelişme, her alandaki istihdamda ortaya çıkan dikkate değer biçimdeki iyileşme ve işgücünün kitlesel olarak düşük ücretli işlerden yüksek ücretlilere geçmesiydi. Viktorya döneminin ortalarındaki altın yıllarda hayat standartlarındaki genel iyileşme duygusunun ve toplumsal gerilimlerin azalmasının temelinde büyük ölçüde bu iyileşme bulunmaktaydı, çünkü işçi sınıfının birçok kesiminde ücretlerde önemli bir artış olmamıştı ve konut imkânları ve kentin sunduğu imkânlar insanı şaşkına çevirecek derecede yetersiz olmaya devam etmişti.

Üçüncü gelişme ise, İngiliz sermayesinin ihracındaki olağanüstü artıştır. 1870'e gelindiğinde, dörtte biri ABD'nin gelişen sınai ekonomisine olmak üzere, dış ülkelerde yaklaşık 700 milyon pound yatırılmıştı. O kadar ki, dışarıdaki yatırımların bundan sonraki çarpıcı biçimdeki artışı, daha fazla sermaye ihracına gerek olmadan, yalnızca buralarda yapılan yatırımlardan elde edilen faiz ve temettü gelirlerinin yeniden yatırılması ile sağlanabilirdi. (Bunun gerçekte böyle olup olmadığı ayrı bir konudur.) Tabii bu sermaye göçü, yatırım alanı peşindeki olağanüstü büyüklükteki kârların ve tasarrufların yalnızca bir bölümünü oluşturuyordu ve demiryolu çağında, eskiden olduğu gibi yalnızca gayrimenkul ya da devlet tahviline

* Taşımacılık sektöründe çalışanların sayısı 1840'larda iki katından fazla arttı, ve 1851 ile 1881 arasında bir defa daha iki katına çıkarak neredeyse 900.000'e ulaştı.

değil, sanayi şirketlerinin hisse senetlerine yatırım yapmaya hazır olan sermaye piyasasındaki değişiklikler sayesinde gerçekleşti. Bunun sonucunda, işadamları ve girişimciler (o dönemdeki muhtemel adlarıyla 'dengesiz işadamları ve karanlık girişimciler') yalnızca potansiyel ortaklarından ya da diğer bilgi sahibi yatırımcılardan değil, altın dünya ekononomisinin herhangi bir yerinde yatırımlarına kazanç arayan oldukça bilgisiz bir yatırımcı kitlesinden de daha kolaylıkla sermaye bulabilirler, ve bunu, ailelerin hukuk müşavirlerine ve bu tür fonlara yatırım alanı bulması için aracılara genellikle para ödeyen borsa acentaları aracılığıyla sağlayabilirlerdi. Ortakların sorumluluğu sınırlı olan anonim şirketlerin kurulmasını mümkün kılan yeni yasalar, daha maceracı yatırımlar için teşvik edici oldu, çünkü böyle bir şirket iflas ettiğinde, hissedarlar tüm servetlerini değil, yalnızca yatırdıkları sermayeyi kaybediyorlardı.*

Demiryolu çağında sermaye piyasasının dönüşümü –Manchester, Liverpool ve Glasgow menkul kıymetler borsaları hep 1840'ların 'çılgınlığının' ürünleriydi– sermayeyi ortakların imkânlarını aşan yatırımlar ya da dünyanın uzak bölgelerindeki girişimler için seferber etmenin, iktisadi açıdan önemli olmadığı kesin olmakla birlikte, değerli bir aracıydı. Ama toplumsal açıdan, ekonominin, Viktorya döneminin ortalarındaki bir diğer özelliğini yansıtıyordu: Önceki iki üç neslin birikimlerinin sağladığı kârlar ve tasarruflarla geçinen bir rantiye sınıfının ortaya çıkması. 1871'de Britanya'da görünürde bir mesleği olmayan 170.000 'statü ve mülk sahibi' vardı. Bunların hemen hemen tamamı kadındı, ya da 'leydi'ydi; aralarında insanı hayrete düşürecek kadar evlenmemiş kadın vardı.** Tahviller ve hisse senetleri, bu amaçla 'özel şirket' biçimine dönüştürülmüş aile şirketlerinin hisse senetleri de dahil, gayrimenkul ve işletmelerin yönetimiyle ilişkileri kalmayan –artık olmasına da gerek yoktu– dullar, kız çocukları ve diğer akrabalar için uygun bir geçim sağlama yoluydu. Kensington'un insanı rahatlatan caddeleri, kaplıca villaları ve orta sınıfın giderek sayıları artan deniz kenarındaki sayfiye yerleri, İsviçre dağlarının civarı ve Toskana kentleri onları memnuniyetle karşılıyordu. Demiryolu, demir ve dış yatırım çağı, aynı zamanda Viktorya döneminin ileri yaştaki bekâr kızları ve sanatseverleri için de bir iktisadi temel oluşturdu.

* * *

* Tabii ki genel sınırlı sorumluluğun ortaya çıkmasından önce, hisseli ortak yatırımların bazı türleri için özel hükümler getirilmişti.

** 1870'lerde Bank of Scotland'ın ve Commercial Bank of Scotland'ın hissedarlarının yaklaşık beşte ikisi kadındı ve bunların üçte ikisi bekârdı.

Böylece Britanya, demiryolları ile birlikte, tam bir sanayileşme dönemine girmiş oldu. Artık ekonomisi iki üç sektörün –özellikle pamuklu dokumanın– oluşturduğu dar bir platformda tehlikeli bir denge halinde değildi. Modern –ya da 19. yüzyılın ölçüleriyle modern– teknoloji ve iş örgütlenmesinin çok çeşitli sektörlere yayılmasını kolaylaştıran, yatırım malları üretimi temeli üzerinde geniş biçimde oturuyordu. Bu temel belki herşeyi değil ama, üretmeyi arzu ettiği herşeyi üretme becerisine sahipti. Sanayi Devrimi'nin başlarındaki ilk krizin üstesinden gelebilmişti ve 'dünyanın tek atölyesi' olma konumunu kaybeden bir öncü sanayileşmiş ülkenin yaşayacağı krizin etkilerini henüz hissetmeye başlamamıştı.

Bir sınai ekonominin sanayileşmesini tamamıyla gerçekleştirmesi, sürekliliği, en azından daha ileri sanayileşmenin sürekli olmasını ifade eder. Yeni koşulların –ekonomide, toplumsal yaşamda ve siyasette– en fazla dikkat çeken yansımalarından biri de, İngilizlerin tümüyle değişik hayat tarzlarını doğal ya da en azından geçmişe döndürülemez olarak kabul etmeye, ve buna uyum sağlamaya hazır olmalarıydı. Bunu değişik sınıflar farklı biçimde yaptılar. Bunlardan en önemli ikisini, işverenleri ve işçileri kısaca ele almalıyız.

Bir sınai ekonomiyi oluşturmak, mevcut olanı işletmekle aynı şey değildir ve Pitt'den Peel'e kadar olan yarım yüzyıllık dönemde İngiliz orta sınıfının çok fazla olan enerjisi, esas olarak bu amaçlardan birincisine hasredilmişti. Bu, siyasi ve toplumsal olarak tarihsel görevlerini yerine getirirken –19. yüzyılın başları leydilerin, başka leydilerin çocuklarına, ya da daha çok yoksullara öğretmeleri için ekonomi politik konusunda küçük pedagojik yapıtlar hazırladıkları ilk ve son dönemdi–* güven ve gurur duymaları için yoğun bir çaba ve Britanya'nın kurumlarına sınai kapitalizme uygun bir biçim verebilmek için 'aristokrasi'ye karşı uzun sürecek bir savaş anlamına geliyordu. 1830'ların reformları ve 1846'da Serbest Ticaretin oluşturulması, bu amaçlara, az çok ya da en azından emekçi kitlelerin denetlenemeyen bir biçimde harekete geçmesi riskine girmeden yapılabilecek kadar ulaşılmasını sağladı. (Bkz. 4. ve 12. Bölüm) 'Altın yıllar'a gelindiğinde, eski rejimin artçı güçlerine karşı daha birkaç saldırı yapmak gerekse de, bu savaşlar kazanılmıştı. Kraliçe'nin kendisi orta sınıf saygınlığının gözle görülür bir dayanağıydı, ya da öyle görünüyor-

* Ricardo'nun çok takdir ettiği ve genç Prenses Viktorya'nın da okuduğu romancı Maria Edgeworth, Mrs Marcet ve Harriet Martineau gibi. Günümüz yazarlarından birinin çok doğru biçimde gözlemlediği gibi, Jane Austen'in ve Maria Edgewort'ün romanlarında Fransız Devrimi'ne ve Napolyon Savaşları'na hiç yer verilmemesi, bu konuların saygıdeğer orta sınıfın ilgisini çekmeyeceği düşüncesiyle yapılan bilinçli bir dışlama olabilir.

du ve sanayileşmiş Britanya'ya pek sempati duymayanların örgütü olan Muhafazakâr Parti, birkaç onyıldır bir ideoloji ya da programdan yoksun bulunan değişmez bir siyasi azınlık durumundaydı. Yoksul emekçilerin güçlü hareketleri (Jakoben, Çartist, hatta ilkel biçimiyle sosyalist) ise, ortadan kaybolup Karl Marx gibi yabancı sürgünlerin onun yerini aldığı liberal-radikalizm ya da saygıdeğer işçi sendikacılığı ile idare etmek durumunda kaldılar.

Fakat bu değişim iktisadi açıdan oldukça çarpıcıydı. Sanayi Devriminin birinci aşamasının kapitalist imalâtçıları, pek de elverişli olmayan bir ortamda bir iktisadi sistem oluşturmaya çalışan öncü bir azınlıktı – ya da kendilerini öyle görüyorlardı. Çabalarının sonuçlarına derin bir güvensizlik besleyen insanlarla kuşatılmış olan bu imalâtçılar, sanayiye alışkın olmayan ve ona düşmanca bakan bir işçi sınıfını istihdam etmek zorundaydılar ve fabrikalarını –en azından ilk başlarda– mütevazı bir başlangıç sermayesiyle kurmak ve kârlarını zevklerden mahrum kalarak, çok çalışarak ve yoksullara cefa çektirerek elde etmek durumundaydılar. Samuel Smiles'ın eserlerinde olduğu gibi, Viktorya döneminin orta sınıfının yükselişini anlatan destansı romanlar, önceleri aptal ve ilerleme düşmanı çoğunluk kesim tarafından kovulan, ancak daha sonra muzaffer bir şekilde, silindir şapkalarla geri gelen ve bunları hiç kimseden yardım almadan tek başına başaran kahramanların yaşadığı mistik bir çağı anlatmaktadır. Bu insanların, geçmişleri tarafından biçimlendirilen, bilimsel eğitimden yoksun ve hepsinden ziyade, tecrübeye dayanan pratikleriyle övünen insanlar oldukları da aynı derecede isabetli bir değerlendirmedir. Bundan dolayı, girişimlerini yönetmenin en akılcı yol konusunda tam bilgi sahibi değildiler. O dönemin iktisatçılarının, Nassau Senior'un 1847 tarihli On Saatlik Çalışma Günü Yasası'na karşı yaptığı gibi, işverenin kârının çalışma gününün son saatinde elde edildiği ve bundan dolayı da çalışma saatlerinin azaltılmasının işverenleri mahvedeceğini öne sürmüş olmaları bugün bize tuhaf gelebilir, fakat kâr sağlamanın tek yolunun işçiye en uzun süreli çalışma karşılığında en düşük ücreti ödemekten geçtiğini düşünen çok sayıda işadamı kafalı insan vardı.

Bu yüzden işveren sınıfı sanayi oyununun kurallarını yeterince bilmiyor, ya da bu kurallara uymaya eğilimli gözükmüyordu. Bu kurallar, iktisadi işlemlerin esas olarak piyasa güçlerinin serbest hareketi –yani tüm insanların iktisadi yarar elde etmesi için sınırlamalardan uzak ve rekabetçi bir arayışı– tarafından düzenlendiğini ve bunun da kendiliğinden herkes için en iyi sonuçları doğurduğunu hükme bağlıyordu. Fakat işverenler, kendilerine uygun gelmediği zaman rekabetten kaçınmaları

bir yana,* bu görüşlerin işçiler için de geçerli olabileceğini kabul etmiyorlardı. İşçiler bazı durumlarda hâlâ kuzeydoğudaki kömür işçilerinin 'yıllık sözleşmeleri' gibi, uzun ve katı hükümler taşıyan sözleşmelerle bağlı durumdaydılar, ekonomi dışı zor yöntemleri (ücretin ayni olarak ödenmesi, ya da şirketin sahibi olduğu dükkânlardan alışveriş yapmak zorunda bırakılmaları) kullanılarak işverenler tarafından ek kâr sağlamak için istismar ediliyorlar ve genel olarak da, patronlar sözleşmeyi ihlal etmekte özgür oldukları ya da sadece para cezasına çarptırıldıkları halde, işçiler ihlal ettiklerinde onları hapis cezasına çarptıran bir iş sözleşmesi yasası (1823 tarihli) ile zapturapt altında tutuluyorlardı. 'Parça başına' ücret ödeme sistemi kapitalizm için (Karl Marx'ın inandırıcı biçimde öne sürdüğü gibi) en uygunu olmakla birlikte, iktisadi teşvik araçları –yapılan üretime göre ücret ödenmesi gibi– bazı sanayi dalları ve işgücü türleri dışında, o sıralarda hiç de yaygın değildi. Genel kabul gören tek teşvik türü kârdı; ve girişimci ya da çeşitli alanlardaki müteahhitler olarak kâr sağlayamayanlar, makinenin hızına, katı disipline, taşeronun zorlamasına ya da –müteahhitler tarafından sıkıştırılamayacak kadar kalifiye olanlar– kendi aletlerinin gerektirdiği hıza tabi olarak, çalışmak durumunda kalıyorlardı. Yüksek ücretlerin ve kısa çalışma sürelerinin verimliliği artırdığı bilinmekle birlikte, işverenler bunun yerine ücretleri düşük tutmaya ve çalışma saatlerini artırmaya çalışarak bu yöntemlere olan güvensizliklerini sürdürdüler. Akılcı maliyet muhasebesi ya da sanayi işletmeciliğine çok ender rastlanıyordu ve bunları tavsiye eden bilim adamı Charles Babbage (bilgisayarın öncüsü) gibileri, pratik olmayan insanlar olarak görülüyordu. İşçi sendikaları ise her an başarısızlığa uğramaya mahkum ya da iktisadi felaket getiren araçlar olarak görülüyordu. İşçi sendikaları 1824'te resmen yasadışı olmaktan çıkmalarına rağmen**, onları yok etmek için mümkün olan her çaba gösteriliyordu.

Bu koşullarda işçilerin, daha önce gördüğümüz gibi, kendilerine ilk başta çekici gelmeyen kapitalizme razı olmayı reddetmeleri şaşırtıcı değildi. Kapitalizm pratikte onlara çok az şey sunuyordu. Sistemin savunucularının tersine, işçi olarak kaldıkları sürece –ki çoğunun kaderi öyle kalmaktı– kuramda bile onlara sunduğu şeyler azdı. Kapitalizm, demiryolu çağına gelinceye kadar, sistem olarak kendi sürekliliğinin bile garantisini vere-

* Karteller, fiyat belirleme anlaşmaları vb. bu dönemde, devletle yapılan sözleşmeler dışında, pek kalıcı ve etkin değildiler.

** Sendikalar, bunu, yasallaştıkları takdirde tümüyle etkisiz oldukları gerçeğinin ortaya çıkacağını ve böylece artık işçileri kandıramayacaklarını öne süren Felsefi Radikallere borçluydular.

miyordu. Çökebilirdi. Birileri tarafından yıkılabilirdi. Bir tarih çağı değil, geçici bir dönem olabilirdi. Henüz devamlılığını sağlayacak kadar uzunca bir süreyi geçirmemişti; çünkü, daha önce gördüğümüz gibi, birkaç öncü sektör dışında, hatta dokuma sanayinde bile, sanayileşmenin esas ağırlığı Napolyon Savaşları'ndan sonra oluştu. 1842'de Çartistlerin büyük genel grevi sırasında, örneğin Blackburn'de yaşayan herkes, yirmi beş yıldan daha kısa bir süre önce, ilk iplik fabrikasının ve makineli dokuma tezgâhının kente gelişini hatırlayabilirdi. Sistemin sürekliliğinden kuşku duyan 'yoksul emekçilerin' hakları için verdikleri mücadelede bile, bu sisteme uyum sağladıkları –genellikle ekonomi dışı baskılarla buna zorlanmadıkça– daha da kuşkuluydu. Bunlar, ilk sosyalistlerin kooperatif üretime dayalı özgür topluluklar aracılığıyla yaptıkları gibi, sistemi aşmaya çalışabilirlerdi. Kısa vadede, ilk işçi sendikalarının yeni iktisadi sistemin 'kötü zamanlarının' peryodik ve genel olduğunu keşfedene kadar, işsiz üyelerini 'ağır adımlarla' diğer kentlere göndermeleri gibi, kaçamak yollar bulmaya çalışabilirlerdi. Köyde mülk sahibi oldukları döneme geri dönmenin hayalini kurarak bu sistemi tümüyle unutmaya çalışabilirlerdi. Bu çağın en büyük kitle önderinin, Çartizmin savunucusu İrlandalı Feargus O'Connor'un, kendisine çok güvenen kitlelere sunduğu pozitif iktisadi programın bir toprak iskan planı olması bir rastlantı değildir.

1840'larda bunların hepsi ulusal bir yasa ya da örgüt aracılığıyla değil, mahalli ve resmi olmayan hareketlerin sonucunda değişmeye, hızla değişmeye başladı. İşverenler çalışma gününü uzatma ve ücretleri düşürme gibi 'yatay' sömürü yöntemlerini terketmeye ve bunların tam tersi olanı yapmaya yani 'dikey' sömürü yöntemlerini uygulamaya başladılar. 1847'de çıkarılan On Saatlik Çalışma Günü Yasası bu uygulamayı pamuklu sanayinde zorunlu hale getirdi, fakat herhangi bir yasa baskısı olmaksızın aynı eğilimin kuzeydeki sanayi bölgelerinde de yaygınlaştığını görüyoruz. Avrupa Kıtası'ndakilerin 'İngiliz haftası' adını verecekleri, Cumartesi öğleyin başlayan hafta sonu tatili uygulaması 1840'larda Lancashire'da, 1850'lerde ise Londra'da yaygınlaşmaya başladı. Yapılan üretime göre ücret sistemi (yani işçiye teşvik ödemeleri yapılması) kuşkusuz daha yaygın uygulanmaya, öte yandan, henüz tam olarak yazılı hale getirilmese de, iş sözleşmeleri kısalmaya ve daha esnek hale gelmeye başladı. Ekonomi dışı zorlamalar azaldı, çalışma koşullarının –saygıdeğer Fabrika Müfettişleri tarafından– yasal olarak denetlenmesine razı olma eğilimi arttı. Bu gelişmeler rasyonelliğin ve siyasi baskının zaferi olmaktan çok, gerilimlerin azalmasının sonuçlarıydı. İngiliz sanayicileri artık kendilerini, bu gibi değişiklikleri yapabilecek kadar zengin ve güvenli hisediyorlardı.

Göreli olarak yüksek ücret politikalarını savunan ve 1850'lerdeki ve 1860'lardaki reformlarla işçileri yatıştırmaya çalışan işverenlerin, genellikle eskiden kurulmuş ve artık iflas ya da ticaretteki dalgalanmaların tehditini yaşamayan, büyümekte olan işletmeler olduğuna işaret edilmekteydi. 'Yeni Model' işverenler –bunlar Lancashire'ın dışında, Lancashire'da olduğundan daha yaygındılar– Brass kardeşler (biracılık), Lord Elcho (kömür ve demir), Thomas Brassey (demiryolu müteahhitliği), Bradford civarından Titus Salt, Alfred Illingworth, Kell Kardeşler, A. J. Mundella ve Samuel Morley (çorap imalâtçılığı) gibi işadamlarıydı. Bunların bazılarını yetiştiren Bradford'un, aynı zamanda, lüks ('ticaret erbabı için teşrif edilmiş' bir restoranı, 3.100 kişilik salonu, muazzam bir kilise orgu olan ve bir çizgi oluşturan 1.750 gaz alevi ile aydınlatılan) bir bina inşa ederek, West Riding bölgesinde belediye binaları konusundaki statü rekabetini başlatan, böylece rakibi Leeds'i bir belediye konağı için 122.000 poundluk devasa bir harcama yapmak zorunda bırakan kent olması bir rastlantı mıydı? Bradford 1849'da –diğer birçok kent gibi– belediye harcamalarında eli sıkılığı bırakmaya karar verdi.

1860'ların sonuna gelindiğinde, bu gelişmeler daha biçimsel ve resmi nitelik kazandıkları için daha gözle görülür hale geldiler. 1867'de fabrika mevzuatı ilk kez dokuma sanayinin dışında da uygulanmaya başlandı ve hatta bu mevzuatın tek amacının çocukları korumak olduğu –yetişkinlerin kuramsal olarak kendilerini koruyabildikleri varsayılıyordu– biçimindeki düşünce değişmeye başladı. 1833 ve 1847 (On Saatlik Çalışma Günü Yasası) Yasalarının özel girişimciliğe karşı kötü niyetli ve yıkıcı müdahaleler oldukları görüşünde olan dokuma sanayindeki işadamları bile bunlara razı oldular. *Economist* şunları yazıyordu: 'Şimdi artık hiç kimse , bu önlemlerin hikmetinden kuşku duymamaktadır' [3] Kuzeydoğudaki yıllık sözleşme sistemi 1872'de ortadan kalkmış ve madencilerin kendilerine verilen ücretlerin doğru hesaplandığını seçimle gelen bir 'denetçi' aracılığıyla denetleyebilme hakları teorik olarak tanınmış olsa da madenlerdeki gelişme daha yavaştı. Adaletsiz olan Efendi ve Hizmetçi mevzuatı sonunda 1875'te yürürlükten kaldırıldı. Daha da önemlisi, sendikalar modern bir yasal statüye kavuşturularak, bundan sonra sınai yaşamın zararlı değil, daimi organları olarak kabul edilmeye başlandılar. Bu değişiklik hepsinden daha şaşırtıcıydı, çünkü bunu gerçekleştiren 1867'deki Kraliyet Komisyonu, Sheffield'deki küçük zanaatkâr derneklerinin dramatik ve kesinlikle karşı konulamayan terörist eylemlerinin ('Sheffield Saldırıları') sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu eylemlerin sendika aleyhinde güçlü önlemlere yol açması bekleniyordu ve yirmi yıl önce olsaydı muhtemelen böyle bir

sonuç doğurabilirdi. Aslında 1871 ve 1875 Yasaları sendikalara, o zamandan beri muhafazakâr düşünceli avukatların zaman zaman budamaya çalıştıkları, belli bir yasal serbesti sağladı.

Değişimin en açık belirtisi siyasal nitelikteydi: 1867 Reform Yasası (bunu, daha önce gördüğümüz gibi, birçok önemli mevzuat değişiklikleri izledi) işçi sınıfının oylarına dayanan bir seçim sistemini kabul etmişti. Parlamenter demokrasiyi getirmedi, fakat Britanya'yı yönetenlerin sonunda onu getirmeye razı olmalarını ifade ediyordu. Sonraki reformlar (1884-45, 1918 ve 1928'dekiler) bunu giderek azalan itirazlarla birlikte gerçekleştirdi.* Yirmi yıl önce, demokrasinin toplumsal devrim anlamına geldiği inancıyla Çartizme karşı konulmuştu. Çartizm elli yıl önce, halk kitleleri ve bir avuç aşırı orta sınıf radikali dışında kimse tarafından düşünülemezdi. 1817'de George Canning, 'Avam Kamarası, kafasında oluşmaya başlayan herşeyi gerçekleştirmeyi isteyenlerle dolu olmadığı' için Tanrı'ya şükrediyor ve şunları ekliyordu: 'Anayasamızın hiçbir kuralından böyle bir anlam çıkmaz...Hiçbir zaman böyle bir kurum olma iddiasında olmamıştır, krallığa yıkım ve sefalet getirmeyi göze almadan da buna hiçbir zaman kalkışamaz.'[4] İngiliz üst sınıflarının tavırlarını çok iyi ortaya koyan 1866-67 tartışmalarında eski rejimin artçı güçlerini savunan Cecil, dinleyicilerini hâlâ demokrasinin sosyalizm anlamına geldiği konusunda uyarıyordu. Britanya'yı yönetenler Reform'u memnuniyetle karşılamadılar. Tersine, yoksulların kitlesel huzursuzlukları olmasaydı böyle bir şeyi kabul etmeye yanaşmazlardı. Bununla birlikte, 1867'de buna razı olmaları, 1839, 1842 ve 1848'de Çartizme karşı kitlesel bir gücü seferber etmeleri ile çarpıcı bir çelişki oluşturmaktadır. Fakat Reformu kabul etmeye hazırdılar, çünkü İngiliz işçi sınıfını artık devrimci olarak görmüyorlardı. Her halükârda, bu sınıfı, biri kapitalizme razı olmaya hazır, siyasal olarak ılımlı bir işçi aristokrasisi, diğeri örgütsüz ve öndersiz olduğu için siyasal olarak etkisiz kalan ve büyük bir tehlike oluşturmayan proleter plebleri olmak üzere ikiye bölünmüş görüyorlardı. Çünkü, Çartizm gibi, tüm yoksul emekçileri işveren sınıfına karşı harekete geçiren büyük kitle hareketleri ölmüştü. Sosyalizm, doğduğu ülkede ortadan kalkmıştı.

(Eski bir Çartist 1870'de şunları yazıyordu:) 'Hazin izlenimlerim teyit edildi. Eski Çartist dönemimizde Lancashireli emekçilerin binlercesinin yırtık pırtık giysilerle dolaştıkları ve birçoğunun genellikle yiyecek bir şey bulamadıkları doğrudur. Fakat nereye giderseniz gidin, zekâlarının izlerine rastlarsınız. Onları gruplar halinde toplanmış meşhur siyasal adalet doktrinini tartışırken

* Fakat The Times 1914'e kadar demokrasiyi kabul edilebilir olarak görmedi.

> görebilirsiniz... *Şimdi* Lancashire'da böyle grupları görmeniz mümkün değildir. Fakat elleri ceplerinde yürürken 'Kooperatiflerden' ve oradaki ya da konut finansmanı birliklerindeki hisselerinden söz eden, iyi giyimli ve iş sahibi insanları görürsünüz. Budalalar gibi küçük tazı köpeklerini gezdirenleri de görebilirsiniz.[5]

Zenginlik –ya da aç kalmaya alışkın insanların konfor olarak kabul ettikleri şey– aç midelerdeki yangınları söndürdü. Kapitalizmin geçici bir felaket değil, bir ölçüde iyileştirme imkânı sağlayan kalıcı bir sistem olduğunun anlaşılmasının onların mücadelelerinin amacını değiştirmiş olması da aynı derecede önemlidir. Yeni bir toplum düşü kuracak olan sosyalist hiç kalmamıştı. Onların yerine, kendi işgücü türlerinde bir kıtlık yaratmak için politik iktisadın yasalarından yararlanmaya çalışan işçi sendikaları vardı.

* * *

1870'lerin başlarındaki durumu gözleyen bir İngiliz orta sınıf vatandaşı, herşeyin mümkün olanın en iyisi olduğunu düşünebilirdi. İngiliz ekonomisinin çok kötü bir gidişle karşı karşıya kalması pek muhtemel değildi, ancak bu gerçekleşti. Nasıl sanayileşmenin birinci aşaması kendisinin meydana getirdiği durgunluğa ve krize düştüyse, ikinci aşama da kendi güçlüklerini doğurdu. 1873 ile 1896 arasındaki yıllar, bu dönemi 19. yüzyıl iş konjonktürünün diğer dönemlerinden daha büyük bir şevkle tartışmış olan iktisat tarihçileri arasında 'Büyük Bunalım' olarak anılır. Bu isim yanlış anlamalara yol açabilir. İşçiler açısından 1830'ların ve 1840'ların, ya da 1920'lerin ve 1930'ların felaketleriyle karşılaştırılamaz. (bkz. s. 190-192) Fakat 'bunalım' İngiliz ekonomisinin geleceğine ilişkin yaygın –ve 1850'den sonraki nesiller için yeni– bir huzursuzluk ve karamsarlık duygusuysa, o zaman kelime doğru anlamda kullanılmış demektir. Ekonomi, muhteşem bir gelişmeden sonra durgunluk içine girdi. 1870'lerin başlarında İngiliz ekonomisindeki hızlı genişleme, ABD ve Orta Avrupa'daki kadar çarpıcı bir hasara uğramadıysa ve kendini iflas etmiş bankerler ve soğuyan yüksek fırınların enkazı içinde bulmadıysa da, durdurulamaz bir inişe sürüklendi. Diğer sınai güçlerin tersine, Britanya'daki hızlı genişleme eski durumuna kavuşamayacaktı. Fiyatlar, kârlar ve faiz oranları düştü ya da şaşılacak derecede düşük kaldı. Birkaç küçük genişleme, 1890'ların ortalarında tersine dönecek olan bu uzun ve sinir bozucu düşüşü durduramadı. Sisin arasından enflasyon güneşi bir kez daha ortaya çıktığında, çok farklı bir dünyayı aydınlattı. 1890 ve 1895 arasında hem ABD

hem de Almanya çelik üretiminde Britanya'yı geçtiler. Britanya 'Büyük Bunalım' sırasında 'dünyanın atölyesi' olmaktan çıktı ve yalnızca dünyanın en büyük üç sınai gücünden biri ve bazı önemli yönlerden en zayıfı durumuna geldi.

'Büyük Bunalım' tümüyle Britanya'ya dayanarak açıklanamaz, çünkü etkileri ülkeden ülkeye farklılık gösterse ve bazı ülkelerde –özellikle ABD, Almanya ve sanayi sahnesine adımını yeni atmış İskandinavya gibi– genelde durgunluk değil, olağanüstü bir gelişme dönemi olsa da, global bir olguydu. Yine de sonuç olarak, iktisadi gelişmenin bir aşamasının –birincisinin, ya da daha iyi bir ifadeyle, sanayileşmenin 'İngiliz' aşamasının– sona erdiğini ve diğerinin başladığını ortaya koymaktadır. Geniş anlamda, yüzyıl ortasındaki hızlı genişleme, Britanya dışındaki belli başlı 'gelişmiş' ekonomilerin sanayileşmenin başlarında –ya da hemen hemen başlarında– bulunmalarından ve ulaşılamadıkları için o güne kadar sömürülememiş, birinci üretime ve tarıma dayalı gelişmemiş bölgelerin sömürüye açılmalarından kaynaklandı.* Sanayileşmiş ülkeler açısından bu durum, İngiliz Sanayi Devrimi'nin ve onun dayalı olduğu teknolojinin yayılmasını ifade ediyordu. Birinci üretime dayalı ülkeler açısından ise, iktisadi açıdan yararlanılması göreli olarak kolay olan bölgeleri ve çeşitli madencilik bölgelerini, bunların dünyadaki kentleşmiş ve sanayileşmiş kesimindeki pazarlarına bağlayabilen demiryollarına ve gelişmiş –ve giderek buhar gücüne dayanan– bir gemiciliğe dayalı global taşımacılık sisteminin kurulmasını ifade ediyordu. Bu iki süreç de, İngiliz ekonomisine önemli bir zarar vermeden çok büyük bir itici güç oluşturdular. (bkz. s. 106) Ancak bunların hiçbiri sonsuza kadar süremezdi.

Bunun bir nedeni, hem sanayideki hem de birincil ürünlerdeki hızlı maliyet düşüşlerinin –yeni fabrikalar üretime geçtiğinde, yeni demiryolları işletmeye açıldığında, yeni tarım bölgeleri ekime açıldığında– etkisini er ya da geç fiyatlardaki düşüş biçiminde gösterecek olmasıydı. Gerçekte, bu, genel fiyat düzeyini üçte bir oranında düşüren, yirmi yıl süren o şaşırtıcı deflasyon biçimini aldı ve çoğu işadamının sürekli bir bunalımdan söz ederken kastettikleri de buydu. Bunun en dramatik, aslında en korkunç etkileri, diğer yerlerde öyle olmasa bile, İngiliz ekonomisinin göreli olarak

* Bu, 1840'lardan önce Britanya dışındaki sınai gelişmeyi inkâr etmek değil, İngiltere'nin sanayileşmesiyle bir karşılaştırma yapmak amacını taşımaktadır. Nitekim 1840'ta ABD ve Almanya'nın madeni eşya imalâtlarının her biri Britanya'nın imalâtının altıda biri; dokuma imalâtında, sırasıyla, Britanya'nın altıda birinden biraz fazla ve Britanya'nın beşte biri; pik demir üretiminde Britanya'nın beşte birinden biraz fazla ve Britanya'nın sekizde biri kadardı.

küçük bir parçasını oluşturan tarımda meydana geldi. Ucuz gıda maddelerinin –1870'lerde– Avrupa'nın kentleşmiş bölgelerine büyük miktarlarda akmaya başlamasıyla birlikte, tarım ürünleri piyasası, yalnız ürün alıcısı ülkelerde değil, aynı zamanda birbirine rakip denizaşırı ülkelerde de çöktü. İrlanda'da Parnellizm ile Michael Davitt'in Toprak Birliği döneminde tarım alanındaki huzursuzluğun ve milliyetçi kargaşanın aniden yükselmesi bir yana*, Kuzey Amerika'daki Popülist çiftçilerin birden alevlenen memnuniyetsizlikleri, 1880'ler ve 1890'lar Rusyasının tarım alanındaki devrimin daha tehlikeli olan gümbürtüsü, dünya fiyatlarının doğrudan ya da dolaylı insafına bağlı olan köylü tarımı ya da aile tarımı bölgelerindeki etkilerini kanıtlamaktadır. Çiftçilerini, 1879'dan itibaren bazılarının yaptığı gibi, gümrük vergileri ile korumak isteyen ithalatçı ülkeler, bu yolla kendilerini bu etkilere karşı savunabileceklerini düşünüyorlardı. İlerde göreceğimiz gibi, İngiliz tarımı, artık rekabet gücü kalmayan, fakat gümrük duvarlarıyla korunmaya değecek kadar önemli olmayan hububat ürünlerinde uzmanlaşması nedeniyle mahvoldu ve sonunda denizaşırı ülkelerin rekabet etmediği, ya da edemeyeceği ürünlere kaydı.

Yine, sanayileşmenin birinci aşamasının sağladığı dolaysız yararlar giderek ortadan kalktı. İlk (İngiliz) sanayi çağının teknolojik yeniliklerinin sunduğu imkânlar, özellikle bu aşamada en fazla dönüşüme uğramış ülkelerde kendi kendilerini tüketme eğilimindeydiler. 1890'larda yeni bir teknoloji aşaması yeni imkânları ortaya çıkardı, fakat bu arada belli bir duraklamanın yaşanmış olması anlaşılabilir bir şeydir. Bu daha fazla rahatsız edici bir durumdu, çünkü hem yeni hem de eski sınai ülkeler, İngiliz sanayini kırk yıl önce sarsmış olanların benzeri olan pazar ve kâr marjı sorunlarıyla karşılaştılar. Talebin karşılanması tamamlanınca, piyasalar malla doldu taştı, çünkü piyasalar kesin biçimde genişmekle birlikte, bu genişleme, imalât ürünlerindeki üretim ve kapasitenin katlanma hızına ayak uyduracak ölçüde –en azından ülke içinde– olmadı. Sanayinin öncülerinin, fiyat düşüşlerine yol açan rekabet ve giderek pahalanan ve makineleşen fabrika ile, giderek artan ve esnekliğini kaybeden genel giderler arasında sıkışan muazzam kârları düşmeye başlayınca işadamları endişeli bir vaziyette çıkış yolu aramaya başladılar. Onlar bu arayış içindeyken, sanayi ülkelerinde sayıları giderek artan emekçi kitleler, sanayileşmenin buna karşılık gelen döneminde olduğu gibi, iyileşmeyi ve değişimi gerçekleştirmek için giriştikleri hareketlerde tarımda çalışanlarla birleştiler.

* Bunun Büyük Britanya'nın bazı köylük bölgelerindeki yankıları, özellikle Kuzey İskoçya'daki kiracı çiftçilerin hareketleri ve Galler'in dağlık bölgelerindeki çitçilerin benzer hareketleri biçimindeki yankıları, mahalli olmaları nedeniyle daha zayıf oldu.

Büyük Bunalım çağı, aynı zamanda, tüm Avrupa'da bir Marksist Enternasyonal çatısı altında örgütlenmiş olan işçi sınıfının sosyalist (yani esas olarak Marksist) kitle partilerinin ortaya çıktığı çağ oldu.

Bu global değişimlerin Britanya'daki etkileri, diğer yerlerdekinden hem daha fazla hem de daha az oldu. Tarımdaki krizin bu ülkedeki etkisi (İrlanda hariç) marjinal düzeyde kaldı, aslında giderek artan ucuz gıda maddesi ve hammadde ithalatının yararları oldu. Öte yandan, başka yerlerde sanayileşmedeki gelişmede yalnızca bir tökezleme ya da ayak değişikliği sayılabilecek şeyler Britanya'da çok daha ciddi sonuçlar doğurdu. Bunun birinci nedeni, İngiliz ekonomisinin diğer ülkelerdeki, özellikle de ABD'deki genişleme sürecinin devamlılığına bağlı olmasıydı. Dünya demiryolu ağının inşası 1870'lerde henüz tamamlanmış olmaktan çok uzaktı; yine de 1870'lerin* başlarında demiryolu inşaatlarındaki çılgınca artışın sona ermesi, Britanya'nın para ve mal cinsinden sermaye ihracatı üzerinde, en azından bir tarihçinin Büyük Bunalımı şu sözlerle anlatmasına yol açan boyutta bir etki yaptı: 'Bu, demiryolları inşa edilirken meydana geldi'.[6] İngiliz *rantiyeleri* Kuzey Amerika'dan ve dünyanın gelişmemiş bölgelerinden sağladıkları gelir akışına o kadar alışmışlardı ki, 1870'lerde yabancı borçluların borçlarını ödeyememeleri –örneğin Türk maliyesinin 1876'da çökmesi gibi– Bournemouth ve Folkestone gibi yerlerde vagonların birikmesine ve vagon üretiminde geçici bir durgunluğa yol açtı. (Dahası, yabancı tahvil sahiplerinin oluşturdukları militan konsorsiyumları ya da kendi yatırımcılarını temsil eden devletleri harekete geçirdi. Bunlar, ismen bağımsız olan devletleri, 1876'dan sonra Mısır'da ve Türkiye'de olduğu gibi, Avrupalı güçlerin fiili ya da gerçek sömürgeleri ve onlar tarafından denetlenen ve yönetilen ülkeler haline getireceklerdi.)

Fakat demiryolu inşaatındaki çılgınca artışın sona ermesi, yalnızca geçici bir olgu değildi. Diğer ülkelerin daha önce yalnızca Britanya'dan sağlayabildikleri malları artık kendilerinin üretebileceklerini ve hatta ihraç edebileceklerini gözler önüne serdi. Ayrıca Britanya'nın bu durumla başa çıkmada kullanılabilecek yöntemlerden sadece birini kullanmaya hazır olduğunu da ortaya koydu. Şimdi hem kendi tarımlarını ve hem de sanayi mallarında iç piyasalarını korumak için gümrük vergilerine başvuran diğer ülkelerin (örneğin Fransa, Almanya ve ABD'nin) tersine, Britanya serbest ticarete sıkı sıkıya sarıldı. (Bkz. 12. Bölüm) 1880'lerde Almanya ve ABD'de çok tipik olan sistematik iktisadi yoğunlaşma –tröstlerin, kartellerin, birliklerin vb. oluşması– yoluna girmemeye aynı biçimde

* Hem ABD hem de Almanya'da 1873 krizi, büyük ölçüde demiryollarında ortaya çıkan bir krizdi.

niyetliydi. (Bkz. 9. Bölüm) Britanya, kendisine çok yararlı olan sanayileşmenin birinci aşamasının teknolojisine ve iş örgütlenmesine; 1890'larda öne çıkan yeni ve devrimci teknoloji ve iş örgütlenmesi alanlarına şevkle girmesini engelleyecek ölçüde derinden bağlanmıştı. Bu durumda geriye yalnızca bir tek yol –şimdi rakip güçler tarafından benimsenmekle birlikte, İngiltere için geleneksel olan– dünyanın o güne kadar sömürülmemiş bölgelerinin iktisadi (ve giderek siyasi) açıdan fethedilmesi yolu kalıyordu. Bir başka ifadeyle, emperyalizm.

Böylece Büyük Bunalım çağı aynı zamanda emperyalizm çağını başlattı; 'Afrika'nın paylaşılması' biçimindeki resmi emperyalizm, ulusal ve uluslararası korsorsiyumların zayıf ülkelerin mali yönetimini ele geçirmeleri biçimindeki yarı resmi emperyalizm, yabancı yatırımlar biçimindeki gayri resmi emperyalizm. Siyasi tarihçiler 19. yüzyılın son onyıllarında dünyanın bir avuç Batı Avrupalı güç (bunlara ek olarak ABD) arasında fiilen paylaşılmasına ilişkin hiçbir iktisadi gerekçe bulamadıklarını itiraf etmişlerdir. İktisat tarihçileri ise böyle bir güçlükle karşılaşmadılar. Emperyalizm Britanya için yeni bir şey değildi. Yeni olan, Britanya'nın gelişmemiş dünya üzerindeki fiili tekelinin sona ermesi ve bunun sonucunda, emperyalist etki bölgelerinin, potansiyel rakiplere karşı resmen belirlenmesinin gerekli duruma gelmesiydi. Bu etki bölgelerinin genellikle herhangi bir iktisadi yarar ihtimalinden önce belirlendiği, ancak genellikle düş kırıcı iktisadi sonuçlar doğurduğu kabul edilmelidir.*

Büyük Bunalım çağının, yani sınai ve ekonomi açısından *birbiriyle rekabet halindeki bir grup* gelişmiş gücün ortaya çıkmasının bir başka sonucundan söz edilmesi gerekir. Bu, siyasi ve iktisadi rekabetin birleşmesi, özel girişimin devlet desteğiyle birleşmesidir ve korumacılığın artışı ve emperyalist çekişme biçiminde ortaya çıkmıştır. İş dünyası devlete, yalnızca kendisine şu ya da bu biçimde el uzatması için değil, aynı zamanda kendisini koruması için de giderek daha fazla çağrıda bulunmaya başladı. Uluslararası politikaya yeni bir boyut eklendi. Daha da önemlisi, uzun bir genel barış döneminden sonra, büyük güçler tekrar bir dünya savaşları çağına girdiler.

Bu arada kesin genişleme çağının sona ermesi ve İngiliz ekonomisinin gelecekteki durumuna ilişkin kuşkuların ortaya çıkması, İngiliz siyaset hayatında önemli bir değişimi başlattı. 1870'te Britanya'da Liberal Parti iktidardaydı. Hem İngiliz burjuvalarının, hem de siyasi bilinç sahibi işçi

* Fakat bu bile yeni değildir. İngiliz işadamları 1820'lerde bağımsız cumhuriyetler kurarak orada bir gayriresmi imparatorluk oluşturmak konusunda büyük umutlar taşıyorlardı. Bunlar, en azından başlangıçta, düş kırıklığına uğradılar.

sınıfının, hatta toprak sahibi aristokrasinin eski Whig kanadının talepleri bile siyasal ve ideolojik ifadelerini, barışı, kamuda tasarruf ve reformu, gelir vergisinin ve ulusal borcun tümüyle kaldırılmasını sabırsızlıkla bekleyen William Ewart Gladstone'un partisinde buldu. Bunların gerçekleşmesini beklemeyenlerin ise gerçekten alternatif bir programları ya da perspektifleri mevcut değildi. 1890'ların ortalarında büyük Liberal Parti bölündü. Bu partideki aristokratların hemen hemen tamamı ile kapitalistlerin büyük bölümü Muhafazakârlara, ya da daha sonra Muhafazakârlarla birleşecek olan 'Liberal Birlikçiler'e katıldı. 1874'e kadar Liberallerin kalesi olan Londra kenti, şimdi muhafazakâr bir renge bürünmüştü. Sendikalar tarafından desteklenen ve sosyalistlerden ilham alan bağımsız bir İşçi Partisi doğmak üzereydi. İlk kumaş kasketli proleter sosyalisti Avam Kamarası'na girmiş bulunuyordu. Birkaç yıl önce, tarihi bir dönemde, zeki bir gözlemci İngiliz işçileri hakkında hâlâ şunları yazmaktaydı:

> Burada sosyalizme, Eski ve Yeni Dünya'nın ülkelerinde olduğundan daha az eğilim var. İngiliz işçisi... Amerika ve Almanya'nın işçi sınıfları arasında revaçta olan ve her iki ülkenin başına aynı biçimde bela olan bir tür sosyalizme sebebiyet veren, günlük çalışma süresinin ve ücret düzeyinin düzenlemesi konusunda devletin himayesi gibi aşırı taleplerde bulunmaz.[7]

Büyük Bunalım sona erdiğinde çok şey değişmişti.

NOTLAR

1. Checkland, Chanbers, Clapham, Landes (bkz. Okuma Listesi 3). Ne yazık ki temel sanayilere ilişkin hiçbir modern tarih bulunmamaktadır. M. R. Robbins, *The Railway Age* (1962) bu konuya yararlı bir giriş yapıtıdır. L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (1927) adının akla getirdiğinden daha geniştir. C. Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery* (1959) işadamları üzerine yararlı bir kitaptır; S. Pollard, *A History of Labour in Sheffield* (1959), eşsiz bir bölgesel işgücü incelemesidir. Royden Harrison, *Before the Socialists* (1965) dönemin sosyal politikalarına ışık tutmaktadır. Göçlere ilişkin olarak, Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth* (1954), ve J. Saville, *Rural Depopulation in England and Wales* (1957). 'Büyük Bunalım'a ilişkin kaynakça zengindir. Ashworth (Okuma Listesi 3) olgulara bir giriş niteliğindedir; C. Wilson, 'Economy and Society in the Late Victorian Britain' (*Economic History Review*, XVIII, 1965), ve A. E. Musson içinde *Journal of Economic History*, 1959, tartışmaları vermektedir. Ayrıca bkz. Şekil 1, 3, 5, 7, 13-17, 21-22, 24, 26-28, 31-32, 37, 50-1.

2. John Francis, *A History of the English Railway* (1851), II, p. 136.
3. Aktaran J. P. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, II, s. 41.
4. Aktaran W. Smart, *Economic Annals of the 19th Century* (1910), I, s. 54.
5. *The Life of Thomas Cooper, Written by Himself* (1872), s. 393.
6. W. W. Rostow, *British Economy in the 19th Century* (1948), s. 88.
7. T. H. S. Escott, *England* (1855 baskısı), s. 135-36.

7
Dünya Ekonomisi İçinde Britanya[1]

Viktorya döneminin ortaları, Britanya'nın dünyanın diğer ülkeleriyle iktisadi ilişkilerini incelemek için çok uygun bir dönemdir.

Britanya belki de hiçbir zaman gerçek anlamda 'dünyanın atölyesi' olmadı, fakat 19. yüzyılın ortalarında sanayi alanındaki hâkimiyeti böyle bir ifadeye meşruluk kazandırmaktadır. Dünyanın kömür üretiminin yaklaşık üçte ikisini, demir üretiminin yaklaşık yarısını, az miktardaki çelik üretiminin yedide beşini, ticari ölçekte üretilen pamuklu kumaşın yarısını ve madeni eşya üretiminin (değer olarak) yüzde kırkını sağlıyordu. Öte yandan Britanya 1840'ta bile, dünyadaki toplam buhar gücünün yaklaşık üçte birine sahipti ve imalât ürünlerinin toplamının üçte birinden biraz azını üretiyordu. Daha o zamanlar bile, en büyük rakibi ABD'ydi –ya da daha doğrusu ABD'nin kuzey eyaletleriydi– ve Fransa, Alman Konfederasyonu ve Belçika bu ülkeyi izliyordu. Bunların hepsi, kısmen küçük Belçika hariç, İngiliz sanayileşmesinin gerisinde kalmışlardı, fakat bu ülkeler ve diğerleri sanayileşmeye devam ettikleri takdirde, Britanya'nın üstünlüğünün kaçınılmaz olarak azalacağı kesindi. Nitekim azaldı da. Britanya pamukludaki yerini büyük ölçüde koruduğu ve pik demirdeki yerini gerçekte

güçlendirdiği halde, 1870'e gelindiğinde 'dünyanın atölyesi', dünyadaki toplam buhar gücünün yalnızca dörtte biri ile beşte birine sahipti ve dünya çelik üretiminin yarısından çok azını karşılıyordu. 1880'lerin sonunda, göreli gerileme, daha önce üstün olduğu üretim dallarında bile gözle görünür hale gelmişti. 1890'ların başlarında hem ABD hem de Almanya, sanayileşmenin önemli malı olan çeliğin üretiminde Britanya'yı geçtiler. Bundan böyle artık Britanya büyük sanayi güçlerinin oluşturduğu grup içinde yer alıyordu, fakat sanayileşmenin önderi konumunda değildi. Aslında, sanayi güçleri arasında en yavaşı ve göreli gerileme belirtilerini en açık biçimde göstereniydi.

Bu tür uluslararası karşılaştırmalar yalnızca bir ulusal gurur (ya da rahatsızlık) konusu olmanın ötesinde, acil pratik önem taşıyan sorunu ortaya çıkarıyorlardı. Daha önce gördüğümüz gibi, erken İngiliz sanayi ekonomisi, genişlemesini esas olarak uluslararası ticarete dayandırmıştı. Bunu yapmak zorundaydı, çünkü kömür dışındaki hammaddelerin yurtiçi üretimi çok yüksek düzeyde değildi ve pamuklu sanayi gibi hayati öneme sahip sanayiler tümüyle ithalata bağımlıydı. Üstelik, 19. yüzyılın ortalarından itibaren artık kendi tarımsal üretimiyle kendini besleyebilecek durumda değildi. Bundan başka, Britanya'nın nüfusu hızlı bir artış kaydetmekle birlikte, sanayi ve ticaret sisteminin devam etmesini sağlayayacak büyüklükte değildi. Bunun nedeni nüfusun en büyük kesiminin –emekçi sınıfların– gıda maddeleri, konut ve bazı basit giyim ve ev eşyaları gibi temel ihtiyaç maddeleri hariç, önemli bir talep oluşturamayacak kadar yoksul olmasıydı. Ne kadar yoksul olsalar da, iç pazar daha etkin biçimde geliştirilebilirdi, fakat Britanya'nın denizaşırı ticarete dayanmasından dolayı bu gerçekleşmedi. Bu durum uluslararası piyasalara bağımlılığı daha da artırdı.

Daha da önemlisi, Britanya, sanayileşmedeki ve azgelişmiş denizaşırı ülkelerle 1780 ile 1815 arasında kurmayı başardığı ilişkilerdeki tekel konumu sayesinde, uluslararası ticaretini olağanüstü ölçüde geliştirme imkânına sahipti. İngiliz sanayi, bir anlamda, İngiliz donanmasının faaliyetleri sonucunda bazı bölümlerin havası alınmış ve rakip ticari güçlerin İngiliz denetimindeki açık denizleri aşamamaları nedeniyle öylece boş kalan uluslararası bir fanusun içinde gelişmekteydi.

Bundan dolayı İngiliz ekonomisi uluslararası ilişkilerde karakteristik ve özel bir tarz geliştirdi. Bu tarz büyük ölçüde dış ticarete, yani genellikle, gelişmiş bir ekonominin kendi imalât ürünlerini, diğer mallarını ve hizmetlerini (sermaye, gemicilik, bankacılık, sigortacılık vb) yabancı birincil mallarla (hammaddeler ve gıda maddeleri) mübadele etmesine dayanıyordu.

1870'te İngiltere'nin ticareti ('görünmeyen' kalemler hariç) kişi başına 17 pound 7 şilini bulurken, Fransa'nınki 6 pound 4 şilin, Almanya'nınki 5 pound 6 şilin ve ABD'ninki 4 pound 9 şilindi. Bu tarihte, bütün sanayi ülkeleri arasında, yalnızca bir diğer sanayi öncüsü olan küçük Belçika'nın rakamları Britanya'nınkilerle karşılaştırılabilir büyüklükteydi. Ürünler için denizaşırı pazarlar ve sermaye için denizaşırı yatırım alanları İngiliz ekonomisinde önemli ve giderek büyüyen bir rol oynadılar. İngiltere'de üretilen malların ihracatı 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ulusal gelirin yaklaşık yüzde on üçüne, 1870'lerin başlarında yüzde yirmi ikisine ulaşmıştı ve bu tarihten sonra 1929 durgunluğu ve 1950'lerin başları arasındaki dönem hariç, yüzde on altısı ile yüzde yirmisi arasındaydı. 19. yüzyılın Büyük Bunalımı'na kadar, genellikle ihracat normal olarak reel ulusal gelirden daha hızlı bir artış gösterdi. Belli başlı sanayilerde dış pazarlar daha da önemli bir rol oynadı. Bu durum en belirgin olarak, 19. yüzyıl başlarında toplam üretim değerinin yarısından fazlasını, yüzyıl sonunda ise yaklaşık beşte dördünü ihraç eden pamuklu sanayi ile, 19. yüzyıl ortalarından itibaren gayrisafi üretiminin yaklaşık yüzde kırkını gönderdiği denizaşırı piyasalara dayanan demir ve çelik sanayinde görülebilirdi.

Bu muazzam karşılıklı mübadele faaliyetinin 'ideal' sonucu dünyanın, her biri kendi coğrafi bölgesine uygun olan (o dönemin daha saf iktisatçıları böyle olabileceğini öne sürüyorlardı) birincil ürünlerini dünyanın atölyesinin imalât ürünleri ile mübadele ettiği, Britanya'ya bağımlı ve onu tamamlayan ülkelerden oluşan bir ülkeler bütününe dönüşmesi olabilirdi. Gerçekten de başlıca alıcısının Britanya olduğu bazı mahalli ürünlerde uzmanlaşmış, İngiliz ekonomisini tamamlayan birkaç ekonomi çeşitli zamanlarda ortaya çıktı. Amerikan İç Savaşı'na kadar ABD'nin güney eyaletlerinde pamuk, Avustralya'da yün, Şili'de nitrat ve bakır, Peru'da guano, Portekiz'de şarap vb. bu tür ürünlerdi. 1870'lerden itibaren gıda maddelerinde uluslararası ticaretin muazzam gelişmesi, bu iktisadi imparatorluğa, özellikle Arjantin'in (buğday, sığır eti), Yeni Zelanda'nın (et, süt ürünleri), Danimarka tarım sektörünün (süt ürünleri, domuz pastırması) vb. gibi başka ülkelerin de dahil olmasını sağladı. Bu arada Güney Afrika'da, dünya piyasası Londra'dan denetlenen altının, elmasın ve çeşitli ülkelerde değişik bitkisel ürünlerin (örneğin hurma yağı, kauçuk) ihracatına dayalı benzer ilişkiler gelişti.

Kuşkusuz, bütün dünya Britanya'nın iktisadi güneşi etrafında dönen bir gezegenler sistemi haline getirilemezdi, çünkü halen gelişmiş bulunan ya da sanayileşmekte olan tek ülke Britanya değildi. Her biri kendine özgü uluslararası ilişkiler tarzına sahip diğer gelişmiş ülkeler tabii Britan-

ya'nın ticaret ortaklarıydı ve aslında gelişmemiş ülkelere göre, hem daha zengin olmaları hem de imalât sanayi ürünleri ithalatında Britanya'ya daha bağımlı olmaları nedeniyle Britanya'nın malları için potansiyel olarak daha önemli müşteriler durumundaydılar. İki gelişmiş ülke arasındaki ticaretin, gelişmiş bir ülke ile geri kalmış bir ülke arasındakinden normal olarak daha yoğun olduğu genellikle bilinen bir gerçektir. Ama bu tür bir ticari ilişki, çok daha kolay yaralanabilen bir ilişkidir, çünkü ne iktisadi ne de siyasi denetimle koruma altına alınmıştır. Sanayileşme sürecindeki gelişmiş bir ülke başlangıçta –her halükârda başlangıç aşamalarında– Britanya'ya ihtiyaç duyardı, çünkü Britanya'nın eşsiz bir konuma sahip olduğu sermaye, makine ve teknik beceri arzını kendisine çekerek bundan yararlanabilirdi ve bazen de başka bir alternatif de olmazdı. Zaman zaman Avrupa kıtasında ilk fabrikaların ya da makine atölyelerinin bir İngiliz tarafından kurulmuş ve ilk yerli makinelerin bir İngiliz tasarımından kopye edilmiş olduğunu (1825'den öncekiler yasadışı yollardan kaçırılmış, daha sonrakiler ise yasal yollardan sağlanmıştır) görürüz. Avrupa Thorntonlarla (Avusturya ve Rusya), Evans ve Thomaslarla (Çekoslovakya), Cockerilllerle (Belçika), Manbyler ve Wilsonlarla (Fransa) ve Mulvaynlarla (Almanya) doluydu ve 20. yüzyılda futbolun dünya üzerinde yayılması, kıtanın heryerindeki İngiliz fabrika sahiplerinin, yöneticilerinin ya da kalifiye işçilerinin kurdukları işyeri takımlarına dayanıyordu. İlk demiryollarının –ve genellikle demiryollarının büyük bölümünün– kaçınılmaz olarak, İngiliz müteahhitleri tarafından İngiliz lokomotifleriyle, raylarıyla, teknik kadrosuyla ve sermayesiyle inşa edildiklerini görüyoruz.

Bununla birlikte, yine kaçınılmaz olarak, sanayileşen bir ülke kendi sanayilerini İngilizlerinkine karşı korumaya çalışacaktı, çünkü bunu yapmadığı takdirde, bırakın uluslararası arenayı, ülke içinde bile İngilizlerle rekabet edebilecek duruma gelememesi muhtemeldi. ABD ve Almanya'daki ulusal iktisatçılar korumacılığın önemine ilişkin olarak hiçbir zaman fazla kuşku duymadılar, İngilizlerin rakip olduğu alanlardaki sanayiciler ise bu konuda daha da az kuşku duydular. John Stuart Mill gibi ateşli serbest ticaret savunucuları bile 'yavru sanayiler' lehine ayrımcılık yapmanın meşruluğunu kabul ediyordu. Fakat bunun meşru olup olmaması bir yana, (kuzey) ABD'nin 1816'dan itibaren ve diğer birçok gelişmiş ülkenin 1880'lerden itibaren yaptıkları gibi, iktisadi ve siyasi açıdan bağımsız devletleri böyle davranmaktan alıkoyacak hiçbir şey yoktu. Ayrımcılık yapılmadığı durumlarda bile, mahalli bir ülke kendi ayakları üzerinde durabilecek hale geldiğinde, uluslararası ticaret ve finansman aygıtının Londra'da bulunması dışında, Britanya'ya duyduğu ihtiyaç hızla azalıyordu.

19. yüzyılın ortalarından itibaren bu belirgin hale gelmeye başladı. 'Gelişmiş ülkelere' yapılan İngiliz malları ihracatı büyük miktarda olmasına ve bu durumunu sürdürmesine rağmen, durgunlaştı ya da gerilemeye başladı. 1860-70 arasında, İngiliz yatırım malları ihracatının yüzde elli ikisi yine Avrupa'ya ve ABD'ye yapıldı. 1911-13 arasında ise bu bölgelerin payı yalnızca yüzde yirmi beşti.

Böylece azgelişmiş ülkeler üzerindeki İngiliz hegemonyası ekonomiler arasında sürekli bir tamamlayıcılık ilişkisine; sanayileşmekte olan ülkeler üzerindeki İngiliz hegemonyası ise potansiyel ve fiili rekabete dayanıyordu. O halde, bunlardan birincisinin sürekli, ikincisinin ise doğası gereği geçici olması muhtemeldi. Diğer gelişmiş ülkeler küçük durumdayken ve yaşama mücadelesi verirken bile çıkarları, Britanya'nın kaynaklarından yararlanarak kendi gelişmelerini hızlandırma çabası ile Britanya'nın sınai üstünlüğüne karşı kendilerini koruma çabası arasında ikiye bölünmüştü. Britanya'dan elde edebilecekleri yararların tümünü elde ettikten sonra, eğer tabii İngilizlerden daha ucuza satabilecek kadar gelişmemişlerse, korumacılığa yönelebilirlerdi. Bu durumda İngilizler bu ülkelere karşı kendilerini ve üçüncü ülkelerdeki pazarlarını korumayı düşünmek durumunda kalırdı.

Genellikle, hem gelişmiş hem de gelişmemiş ülkelerin, İngiltere'ye karşı değil de, onunla işbirliği içinde olmakta aynı ölçüde çıkarlarının bulunduğu, ya da bunun dışında hiçbir alternatiflerinin olmadığı yalnızca göreli olarak kısa tek bir dönem vardı: 1846'da Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasıyla 1873'te Büyük Bunalım'ın patlak vermesi arasında geçen yıllar. Britanya tek modern ekonomiye sahip olduğundan, birçok azgelişmiş bölgenin ihracat için fiilen başka pazarı yoktu.* Gelişmiş ülkeler, ithal ürünlere, özellikle sermayeye ve yatırım mallarına olan talepleri fiilen sınırsız durumdayken, hızlı sanayileşme dönemine giriyorlardı. Gelişmiş ülkelerle (yani daha çok Britanya ile) ilişkiye girmekte isteksiz olan ülkeler ise buna, gambotlarla ve savaş gemileriyle zorlanıyordu: Böylece dünyanın son 'kapalı' ülkeleri olan Çin ve Japonya da 1840 ve 1860 arasında modern ekonomilerle kısıtsız ilişkiye girmeye zorlandılar.

Bu kısa dönemin hem öncesinde hem de sonrasında, Britanya'nın dünya ekonomisi içindeki durumu birçok önemli yönden farklıydı.

* Örneğin, 1881-84 arasında bile, Britanya kişi başına Avrupa'dakinin iki katını aşan tüketimiyle, Avrupa'da tüketilen şekerin neredeyse yarısını tüketiyordu ve kıtadaki bazı ülkeler şeker ihtiyaçlarının büyük bölümünü kendi üretimlerinden (şeker pancarından) karşıladıklarından, Avrupa'ya denizaşırı ülkelerden yapılan şekerkamışından imal edilmiş şeker ithalatının çok büyük bölümü Britanya'nın elindeydi.

1840'lardan önce, uluslararası iktisadi faaliyetlerin hacmi ve ölçeği göreli olarak mütevazı düzeydeydi ve büyük miktardaki uluslararası akımlarının hareket alanı sınırlıydı. Bu durum, kısmen ihracat için üretim fazlasının yeterli (Britanya hariç) olmayışından, kısmen insanları ve malları yeterli hacimde ya da miktarda taşımadaki teknik ya da toplumsal güçlüklerden, kısmen de Britanya'da bile, o zamana kadar dışarıdaki yatırımların göreli olarak mütevazı bir düzeyde olmasından kaynaklanıyordu. 1800 ile 1830 arasında toplam uluslararası ticaret hacmi, yüzde otuzluk mütevazı bir artış göstererek yaklaşık 300 milyon poundtan 400 milyon pounda çıktı; fakat 1840 ile 1870 arasında beş katından fazla arttı ve 1870'te 2 milyar poundu aştı. 1800 ile 1840 arasındaki dönemde bir milyondan fazla Avrupalı ABD'ye göç etti ve bu rakam genel göç akımı hakkında uygun bir ölçü olabilir. Fakat 1840'dan 1870'e kadar yaklaşık yedi milyon kişi Kuzey Atlantik'i aşarak karşıya geçti. 1840'ların başlarında Britanya başka ülkelere kredi olarak yaklaşık 160 milyon pound vermiş durumdaydı, bu rakam 1850'lerin başlarında 250 milyona çıktı, fakat Britanya 1855 ile 1870 arasında yurtdışına yılda ortalama 29 milyon poundluk yatırım yaptı. 1873'e gelindiğinde, dışarıdaki yatırım miktarı neredeyse 1 milyar pounda ulaşmıştı. Tüm bunların anlamı, demiryolu ve buharlı gemi çağı öncesinde dünya ekonomisinin ve onunla birlikte Britanya'nın faaliyet alanının sınırlı olduğudur.

1874'den itibaren 'gelişmiş' dünyadaki durum, gelişmiş ülkeler arasında rekabetin olmasıydı; dahası bu gelişmiş ülkeler arasında yalnızca Britanya'nın ticaretin tümüyle serbest olmasında doğal olarak çıkarı vardı. Ne ABD, ne Almanya ne de Fransa gıda maddesi ve hammaddelerin büyük çapta ithaline ihtiyaç duyuyordu; aslında, Almanya hariç olmak üzere, önemli gıda maddesi ihracatçısı durumudaydılar. Bunlar sanayilerinin ürünlerini satacakları dış pazarlara İngiltere kadar ihtiyaç duymuyorlardı; aslında ABD tümüyle ve Almanya büyük ölçüde olmak üzere iç pazarlarına dayanıyordu. Fiilen kısıtlamasız sermaye, işgücü ve mal akışının olduğu, tüm dünyayı kapsayan bir sistem gerçekte hiçbir zaman varolmadı, fakat 1860 ile 1875 arasında bundan çok farklı olmayan bir sistem meydana geldi. Bir tarihçi şunları yazmıştır: '1866'ya gelindiğinde batı Avrupa'nın büyük bir bölümü serbest ticarete çok yaklaşmış bir durumdaydı, ya da her halükârda tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar yaklaşmış durumdaydı.'[2] ABD sistemli olarak korumacılığı sürdüren tek büyük iktisadi güçtü, fakat bu ülke bile 1832-60 arasında ve yine İç Savaş'tan (1861-65) sonra, 1875'e kadar gümrük vergilerini azaltma sürecine girdi. Aynı zamanda –yine kısmen ABD'nin hariç tutulmasıyla– 1863 ve

1874 arasında başlıca Avrupa ülkeleri tarafından genel olarak kabul edilen, altın standartına bağlı bir para sistemi, giderek Londra'yı eksen alan serbest ve çok taraflı bir dünya ticaret sisteminin işleyişini kolaylaştırdı.

Bu fazla sürmedi. Malların serbest dolaşımı once, 1880'den itibaren giderek artan sayıda ve boyutta tesis edilen gümrük vergisi engelleriyle ve diğer ayrımcı önlemlerle kısıtlandı. İnsanların serbest dolaşımı ise Birinci Dünya Savaşı'na kadar ve savaş sonrasında engellenmemiş durumdaydı.* Sermaye ve ödemelerin serbest dolaşımı ise, 1914'ten sonra gittikçe artan sarsıntılar geçirse de, 1931'e kadar varlığını sürdürdü ve onunla birlikte Londra'nın üstünlüğü ve tümüyle liberal bir dünya ekonomisi hayali de o tarihte sona erdi. Bu hayalin gerçekleşmesi pratik olarak mümkün olsaydı, ki bu kuşkuludur, bu imkân 1870'lerin sonunda ortadan kalkmıştı.

* * *

Bir ekonominin dünyadaki diğer ülkelerle ilişkilerinin başlıca ölçüsü o ülkenin ödemeler dengesi bilançosu, yani yurtdışından sağladığı gelir ve sermayenin toplamı ile yabancı ülkelere yaptığı gelir ve sermaye transferlerinin toplamı arasındaki farktır. Bu rakamın gerçek anlamı ne olursa olsun –diğer tüm muhasebe türleri gibi uzman yorumu gerektirir– bir ülkenin uluslararası işlemlerinin doğasını ve biçimini açıklar. Bu bilanço 'görünen' ve 'görünmeyen' kalemlerden oluşur. Bilançonun alacak tarafındaki 'görünen' kalemler mal ihracatı (Britanya'ya ithal edilen ve yeniden ihraç edilen mallar dahil) ve külçe altın satışlarıdır. 'Görünmeyen' kalemler ise dış ticaret ve hizmetlerden (örneğin İngiliz şirketlerinin dışarıda İngilizler ya da diğerleri adına yaptıkları pazarlama ve satınalma faaliyetleri) sağlanan kârlardan, sigortacılıktan, komisyonculuktan vb. elde edilen gelirlerden, gemi taşımacılığından, yabancıların Britanya'daki kişisel harcamalarından (örneğin turizm), dış ülkelerde yaşayan İngiliz vatandaşlarının gönderdikleri paralardan ve kaçakçıların gelirleri gibi genellikle gerçekte ölçülmesi mümkün olmayan kalemlerden oluşur. 'Görünmeyen' kalemler, bunlara ek olarak, yurtdışından sağlanan faiz ve temettü gelirlerini içerir. Borç tarafındaki kalemler ise bunların tersidir: İthal edilen malların bedelleri, yabancı şirketlere ve nakliyecilere yapılan ödemeler, dışarıya gönderilen faiz ve temettüler vs. En uç durumda bilançonun her iki tarafının da tam dengede olması gerekir, ancak bu pek mümkün olmaz, aslında belki bunun gerçekleşmesi de arzulanmaz. Eğer bilançoda bir

* Bu, Britanya için fazla önemli değildi.

fazla ya da açık varsa, klasik uluslararası ticaret kuramı er ya da geç bir miktar külçe altın (eğer uluslararası ödeme standartı buysa) transferinin olmasını gerektirir, fakat bu fark elbette borç alarak ya da borç vererek kapatılabilir. Yine ideal durumda, diğer ülkelerle ödemeler dengesinin mevcut olması, bir takas ve denkleştirme sistemini, yani bazı ülkelerin diğer ülkelerde olan dış ticaret işlemlerindeki fazlalarının, bazı ülkelerin bu tür işlemlerdeki açıklarıyla denkleştirilmesi sistemini ifade eder. Tüm ülkelerin dış ödemeler bilançolarının dengede olması hemen hemen imkânsızdır. Gerçekte, geleneksel olarak, İngiliz (görünen) ticaretinin devamlı olarak açık verdiği bazı bölgeler –örneğin Fransa, Baltıklar ve Doğu Avrupa, ve özellikle Hindistan– olmuştur ve bu durum dış ticarette liberalizm öncesi dönemde iktisatçıları ve politikacıları ciddi biçimde endişelendirmiştir.

Görünen kalemler dengesi yalnızca ithal ve ihraç edilen malların vb. değerlerini değil, fiyatlarını da, yani dış *ticaret hadlerini* de yansıtır. Dış ticaret hadleri 'iyileşirse', bir ton ihracat karşılığında daha fazla ithalat, 'kötüleşirse', daha az ithalat yapılabilecektir.* Dış ticaret hadleri, Britanya gibi bir ülke için esas olarak, (İngiliz) sanayi ürünlerinin fiyatları, (yabancı) hammaddelerin ve gıda maddelerinin fiyatları arasındaki ilişkiyi ifade eder. Çünkü –her halükârda Britanya'nın sınai üstünlüğü sırasında– ihracatımızın yüzde yetmiş beş ile yüzde doksanı imal edilmiş ürünlerden ve ihracatımızın (reexport) önemli bir bölümü de İngiliz sanayi tarafından işlenmiş (rafine edilmiş, damıtılmış, vb.) ürünlerden oluşurken, net ithalatımızın yüzde doksanından fazlası birincil ürünlerden oluşuyordu.

Ticaret hadlerinin Britanya lehine geliştiğini, yani birincil ürünleri eskisinden daha ucuza satın aldığımızı, ya da ihraç ettiğimiz imalât ürünlerinin fiyatlarının eskiye göre yükseldiğini, ya da bu iki gelişmenin aynı anda olduğunu varsayalım. Bu durumda, İngiliz mallarının başlıca alıcısı olan birincil ürün üreten ülkeler, ellerine daha az para geçeceği için eskisine göre *daha az* İngiliz malı alabileceklerdir. Fakat ticaret hadlerinin Britanya aleyhine dönmesi, bunun tam tersi bir sonuç doğurmayacaktır. Bunun nedeni, Britanya'nın nüfusunu beslemek ve fabrikalarını çalıştırmak için ithalat esnekliği oldukça düşük olan gıda maddelerinin ve hammaddelerin ithalatına bağımlı olmasıdır. Gelişmeler nasıl olursa olsun ithalatın yüksek düzeyinin korunması yönünde bir eğilim olacaktı; ticaret hadleri lehimize gelişirse daha fazla satın almaya yöneliyorduk, aleyhimize gelişirse daha az ithalat yapmıyorduk. Ayrıca ticaret hadleri kötüleştiğin-

* Dış ticaret hadlerinin hesaplanmasında, normal olarak, ithalat ve ihracat arasındaki ilişki bir taban yıl için 100 olarak alınır ve diğer yıllar bunun yüzdesi olarak ifade edilir.

de, ihracatımızın artması yönünde doğal bir eğilim olacaktı. Gerçekten de öyle oldu. Ticaret hadleri aleyhimize döndüğünde, sanayi üretimi içinde ihracatın oranı yükseldi; lehimize döndüğünde ise tam tersi oldu. Britanya'nın sınai üstünlüğü açısından bakıldığında, ithal ettiklerimizi daha ucuza değil, daha pahalıya almamız tercih edilen bir durumdu.

Genellikle, sanayi sürekli teknolojik devrimden dolayı, fiyatların sürekli düştüğü bir süreci yaşadı, fakat yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde gıda maddeleri ve sanayi hammaddesi üreten –1880'lerin başlarına kadar bunların yüzde altmış ile yetmişi dokuma sanayi için üretilmiş hammaddelerdi– tarım kesimi aralıklarla meydana gelen, fakat henüz sanayi devrimindekinin çok gerisinde kalan bir fiyat düşüşünü yaşadı. Genelde, demiryolları ve buharlı gemiler biçimindeki sanayi devrimine kadar (bu, Amerika'nın Orta Batısı gibi yeni ve ucuz arz kaynaklarını kullanıma açtı) tarımda bireysel makine kullanımı (buharla çalışan şeker fabrikası gibi), madencilik ürünleri ve petrol kuyularından çıkarılan ürünler gibi tarımdışı hammaddelere olan talebin artması, birincil ürünler üreten sektörü dönüştürdü. Bu yüzden ticaret hadleri, fiyatları hızla düşen sanayi malları aleyhine dönme eğilimi gösterdi. Ancak tarım sektörü 19. yüzyılın son üçte birlik bölümüne kadar dönüşüme uğramadı. Bu nedenle, Britanya'nın ihracatını artıran mekanizma yüzyılın ilk altmış yılı boyunca iyi işledi. Bundan sonra ise, yalnızca birincil ürün üreten ülkelerde değil, aynı zamanda İngiltere'de de görülen değişikliklerden dolayı durma noktasına geldi. İngiltere'nin ihracatı artık esas olarak dokuma ürünlerine dayanmıyordu, giderek, daha pahalı yatırım malları ve hammaddelere –demir, çelik, kömür, gemi, makine– kaydı. 1867-69 arasında dokuma ürünleri, imalât sanayi ürünleri ihracatımızın yüzde yetmiş ikisini oluştururken, bu oran Birinci Dünya Savaşı öncesinde yüzde elli bire düştü, öte yandan yatırım mallarının payı yüzde yirmiden yüzde otuz dokuza çıktı. İç piyasadaki büyüme –büyük ölçüde, ucuz gıda maddesi ithalatından dolayı hayat standartlarının yükselmesine ve pamuğun öneminin göreli olarak azalmasına bağlı olarak– hammaddelerin net ithalat hacmi içindeki payının yüzde yetmişten yüzde kırk civarına düşmesine neden olurken, yüzde yirmi beşin biraz altında olan gıda maddelerinin payının yüzde kırk beş civarına çıkmasına yol açtı. Bu değişikliğin büyük bölümü 1860'dan itibaren oldukça hızlı biçimde gerçekleşti. Doğal olarak, büyük miktardaki ithal gıda maddelerinin fiyatlarının hammaddelere göre düşük tutulmasında daha fazla yarar vardı; çünkü yüksek gıda maddesi fiyatları, hammadde fiyatlarındaki artışın etkisinin sanayide verimlilik artışı yoluyla giderilmesine benzer biçimde karşılanamazdı. Bu iki fiyat düzeyi arasındaki

ilişkiyi etkileyen bir üçüncü faktör daha vardı. Bundan böyle devrevi durgunluklar sırasında birincil ürün fiyatlarındaki düşüşün sanayi ürünleri fiyatlarındakinden çok daha fazla olması muhtemeldi, oysa 19. yüzyılın ilk yarısında bunun tam tersi söz konusuydu.* Sonunda, birincil ürün üreticisi olan uydu ve bağımlı sömürge ya da yarı–sömürge ülkelerdeki gelişme, bu ülkelerin dış ticaret hadlerinin hâkim sanayi ülkelerinin, özellikle İngiltere'nin denetimi altına girmesi sonucunu doğurdu.

Böylece dış ticaret hadlerinin İngiltere aleyhine olduğu bir dönemi, 1860'tan sonra 1896-1914 dönemine kadar yavaş yavaş onun lehine değiştiği ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da bu eğilimin iyice hızlandığı bir dönem izledi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden kötüleşmeye başladılar. Sonuçta bu uzun dönemin ihracat patlaması eski gücünü kaybetmekle birlikte dışarıdaki İngiliz yatırımları müşterilerimize satın almak için kullanabilecekleri daha fazla fon sağlıyordu ve diğer maliyetlerdeki düşüşler (örneğin navlun ücretleri) de durumu düzeltiyordu. Bununla birlikte, Britanya endüstrisinin ihracata angaje olmadığı zaman iç pazarı yabancı pazara tercih etmesi için nedenler de artıyordu.

Bu yüzden 1860'tan itibaren Britanya'nın ithalatı ile ihracatı arasında ithalat lehine olan farkın giderek büyümesini bekleyebilirdik ve bu durum gerçekleşti. Fakat aynı zamanda, 19. yüzyıl boyunca Britanya'nın, sanayide tekel konumunda olmasına, belirgin biçimde ihracata yönelmesine ve mütevazı bir iç piyasaya sahip olmasına rağmen, hiçbir zaman mal ticaretinde bir ihracat fazlası olmadığını da görüyoruz.** 1846'dan önce Serbest Ticaret taraftarları, bu durumun, Tahıl Yasaları'nın potansiyel müşterilerimizin bizden ithal ettiklerinin parasını ödeyebilecek kadar parayı ihracatları yoluyla kazanmalarını engellemesinden kaynaklandığını öne sürmüş-

Bu önemli olgu için çeşitli nedenler gösterilebilir. Bunlardan bizi en fazla ilgilendiren iki tanesi şöyledir: (a) Yüzyılın ikinci yarısına kadar genellikle durgunluklar önce tarım kesiminde –örneğin kötü hasatlarla– başlıyordu, fakat daha sonraları sanayi kesiminde başladı ve (b) 'tekelleşme derecesi' –fiyatları sabit tutabilme ve durgunluğun etkisini üretimi azaltarak ya da bir başka yolla azaltabilme yeteneği– sanayi kesiminde tarım kesimine göre giderek arttı. Gerçekte, tarım kesimi durgunluğun etkisini, üretimi artırarak azaltma yoluna gidebilirdi.

** Bu istatistiklerin yorumu,çok tartışmalıdır. Bazı uzmanlar bir ihracat fazlası olmadığı biçimindeki yorumu reddetmektedirler. Bunlar, malların İngiliz gemileriyle taşınması nedeniyle, mantıken, değerlerinin vardıkları yabancı limanlarda ölçülmesi gerektiğini, böyle yapıldığında ihraç edilen malların değerinin genellikle ithalat edilenlerin değerinden daha fazla olacağını öne sürmektedirler. Öte yandan, görünen ve görünmeyen işlemlerde sürekli bir fazlanın olmamasının da yararları olmuş olabilir. Eğer bu şekilde bir fazla olsaydı, yabancılara verdiğimizden daha fazla borç vererek ihracat fazlasını finanse edemediğimiz sürece, ya büyük bir altın rezervi biriktirmiş, ya da bir likidite krizine yol açmış olurduk. Bu görüşleri K. Berrill'e borçluyum.

lerdir, ancak bunun böyle olduğu kuşkuludur. İhraç ürünlerimizin alıcıları, Britanya'nın ihracat pazarlarının sınırlarını yansıtıyordu. Bu ülkeler esas olarak ya daha fazla İngiliz dokuma ürünü almak istemiyorlardı ya da kişi başına çok düşük olan taleplerini daha fazla artıramayacak kadar yoksuldular. Fakat bu durum, aynı zamanda, İngiliz ekonomisinin 'azgelişmiş'liğe olan geleneksel eğilimini ve bir ölçüde de İngiliz üst ve orta sınıflarının lüks mallara olan taleplerini de yansıtıyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, 1814 ile 1845 arasında net ithalatımızın (değer olarak) yaklaşık yüzde yetmişini hammaddeler, yüzde yirmi dördünü gıda maddeleri –çok büyük ölçüde tropik ya da benzeri ürünler (çay, şeker, kahve)– ve alkollü içecekler oluşturuyordu. Britanya'nın bu malları bu kadar yüksek miktarlarda tüketmesinin nedeni, hiç kuşkusuz, bu malların geleneksel olarak önem taşıyan yeniden ihraç edilen mallar olmalarıdır. Nasıl pamuk üretimi büyük çaptaki uluslararası antrepo ticaretinin bir yan ürünü olarak arttıysa, aynı şekilde, çok büyük miktarlardaki şeker, çay vb. tüketimi de arttı ve bu durum cari işlemler açığının büyük bir bölümünü açıklamaktadır.

Bugünlerde devletler böyle bir açık karşısında endişeye kapılabilirler. 19. yüzyılda böyle bir endişeye kapılmıyorlardı ve bunun tek nedeni o zamanlar bu açığın varlığından haberdar olmamaları değildi.* Gerçekte, Britanya'nın 'görünmeyen' işlemleri, diğer ülkelere karşı bir açık değil, fazla veriyordu. Bu gelirlerin belki de önemli bölümü, ilk başlarda *İngiliz gemi taşımacılığından* sağlanmaktaydı ve İngiliz gemilerinin tonajı, dünya toplamının üçte biriyle yarısı arasındaydı. (İngiliz gemiciliği, esas olarak Amerikan ticaret filosunun gelişmesine bağlı olarak, yüzyılın ilk yarısında göreli olarak gerileme eğilimine girdi, fakat 1860'tan itibaren demirden yapılmış buharlı gemi çağında eski üstünlüğüne, hatta daha fazlasına ulaştı.) Buradan sağlanan gelirler, 1870'lerin başlarına kadar İngiltere'nin ülke dışındaki yatırımlarından elde ettiği *faiz ve temettü gelirlerini* aşıyordu. İthalat ve ihracat arasındaki farkı kapatmanın giderek en önemli aracı haline gelen bu gelir kaynağı, Napolyon Savaşları sonrasında mütevazı bir düzeyden başladı, fakat 1840'ların sonlarında görünmeyen gelirlerin üçüncü önemli kaynağı olan dış ticaret ve hizmetlerden sağlanan kârlarla hemen hemen aynı önem derecesine yükseldi ve 1860'ların sonlarında bu kârları aştı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, dördüncü bir gelir kaynağı, *sigortacılık ve komisyonculuk gelirleri* ve diğerleri –kısacası, Londra iş merkezinin finansal alandaki üstünlüğünden dolayı– oldukça önem kazanmıştı.

* Haberdar olmamalarının nedeni, o zamanlar dış ticaret istatistiklerinin çok tuhaf ve yanıltıcı bir biçimde düzenlenmesiydi.

Genelde, faiz ve temettü dışındaki görünmeyen gelirler yüzyılın ilk çeyreğinde ticaret açığını fazlasıyla kapatabiliyordu, fakat 1825 ile 1850 arasında –daha önce de gördüğümüz gibi, sınai ekonominin başlarındaki zor yıllarda (bkz. s. 70-71 ile karşılaştırınız)– bunu pek başaramadı ve 1875'ten itibaren artık yeterli olmaktan çok uzaktı. Ancak ilk dönemde, daha önce sermaye ihracından elde edilen gelirler mütevazı bir fazlanın oluşmasını sağlamıştı ve 1875'ten sonra, daha önceki devasa yatırımlardan elde edilen temettü gelirleri akmaya başladıkça bu fazla giderek büyüdü. Bu yüzden İngiliz ekonomisinin uluslararası konumu, İngilizlerin biriken bu fazlaları dışarıda yatırım yapma ya da kredi olarak verme eğilimlerine bağımlı hale geldi.

Fakat bu, Britanya'nın görünen ticareti gibi, giderek azgelişmiş dünyaya, ve özellikle de bu dünyanın Britanya'nın etkin iktisadi ya da siyasal denetimi altında olan bölümüne, resmi ya da gayri resmi İmparatorluk'a bağlı hale geldi. Daha kesin bir biçimde ifade edersek, Britanya'nın özel konumu, hem görünen hem de görünmeyen işlemlerinin doğal olarak bu yöne akmasına neden oldu.

Britanya'nın görünen ticareti açısından, daha önce belirttiğimiz gibi, 1820'den itibaren azgelişmiş ülke pazarlarına girmek daha kazançlı, ve aynı zamanda girilmesi zor, rakip gelişmiş ülke pazarlarına girmekten her zaman daha kolay olmuştur. Bu, İngiliz sanayi dinamik ve dünyada öncülük eden bir konuma sahip olsun ya da olmasın, aşağıdaki tablodan da görülebilir:

PAMUKLU ÜRÜNLER İHRACATI (MİLYON YARDA)
TOPLAMIN %'Sİ OLARAK

Yıl	*Avrupa ve ABD*	*Azgelişmiş ülkeler*	*Diğer ülkeler*
1820	60,4	31,8	7,8
1840	29,5	66,7	3,8
1860	19,0	73,3	7,7
1880	9,8	82,0	8,2
1900	7,1	86,3	6,6

Britanya'nın çeşitli ürünlerdeki ihracatı, pamuklu ürünlerdeki kadar aşırı ölçüde olmamakla birlikte, genelde modern, dirençli ve rekabetin çok olduğu piyasalardan azgelişmiş ülke piyasalarına doğru düzenli bir kayma biçiminde bir gelişme izlemiştir. Bu bakımdan Britanya için dünyanın iki bölgesi özel bir önem taşıyordu.

Bunlardan birincisi Latin Amerika'ydı ve bu bölgenin 19. yüzyılın ilk yarısında Britanya'nın pamuklu sanayii için en büyük pazar durumuna gelerek bu sanayii kurtardığını söylemek pek de haksızlık olmayacaktır. 1840'ta bu sanayinin ihracatının yüzde otuz beşi, bunun da büyük bölümü Brezilya'ya gitmişti. Bu yüzyılın daha sonraki yıllarında, Latin Amerika'nın önemi biraz azalmakla birlikte, yüzyılın sonuna doğru Britanya'nın gayrı resmi sömürgesi olan Arjantin önemli bir pazar durumuna geldi. İkinci bölge ise, kısa sürede yeterince önem kazanarak Hindistan ve Uzak Doğu olarak ikiye ayrılacak olan, Doğu Hindistan'dı. Bu bölge kısa süre içinde hayati öneme sahip oldu. Bu bölgeler Napolyon Savaşları'ndan sonra pamuklu ürün ihracatımızın yüzde altısını çekerken, bu oran 1840'ta yüzde yirmi ikiye, 1850'de yüzde otuz bire ve 1873'ten sonra ise yarıdan fazlaya –yüzde altmışa kadar– çıktı. Bu ihracatın büyük bölümü, Büyük Bunalım'ın başlamasından itibaren yaklaşık yüzde kırk kırk beşi, Hindistan'a gitti. Aslında, bu zor dönemde, Asya, Lancashire'ı, yüzyılın başlarında Latin Amerika'nın başardığından daha kesin biçimde kurtardı. Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz dış politikasının Latin Amerika'nın bağımsızlığından ve Çin'in 'dışarıya' açılmasından yana olmasının haklı nedenleri bulunmaktaydı. Bu dönem boyunca Hindistan'ın Britanya'nın dış politikasında neden hayati bir öneme sahip olduğu konusunda bundan daha inandırıcı nedenler vardır.

Gelişmemiş ülkelere ve özellikle Britanya İmparatorluğu'na yapılanlar dahil, sermaye ihracı daha sonraları önem kazandı. Sermaye ihracı 1840'lar öncesinde esas olarak devletlere verilen borçlardan oluşuyordu ve bunu, demiryolları ve kamu hizmetleri izliyordu. 1850 civarında bu ihracatın hâlâ yarısından fazlası Avrupa ve ABD'ye gidiyordu, fakat 1860 ile 1890 arasında, tahmin edilebileceği gibi, Avrupa'nın payında büyük bir düşüş (yüzde yirmi beşten yüzde sekize) görülürken, ABD'nin payı önce yavaş yavaş azaldı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında hızlı bir düşüş kaydetti (yüzde 19'dan yüzde 5,5'e). Her zamanki gibi, bu kez önem sırası değişmiş olarak, Latin Amerika ve Hindistan –bağımsızlık savaşından sonra buralara yapılan hayal kırıcı yatırımları hesaba katmazsak– imdada yetişti. Hindistan 1850'lerde, büyük miktardaki ve (laissez–faire kuramına aykırı) devlet garantili olan demiryolu hisse senetleri ve diğer menkul değer ihraçları sayesinde, toplam yatırımımızdan aldığı yaklaşık yüzde yirmilik payla başı çekti; bundan sonra bu oran hızlı bir biçimde düştü. Fakat Latin Amerika, Arjantin ve diğer bağımlı ülkelerdeki gelişme sayesinde, 1880'lere gelindiğinde İngiliz yatırımlarındaki payını iki katına çıkarmıştı ve 1880'lerin sonlarında yaklaşık yüzde yirmilik bir paya sahip

oldu.* Fakat gerçekten de en çarpıcı artış, azgelişmiş dünyanın geri kalmış bölgelerinde değil, *gelişmekte olan* ve özellikle Britanya İmparatorluğu'nun bölgelerindeki artıştı. 'Beyaz' dominyonlar (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Günel Afrika) 1860'ta yüzde yirmi olan paylarını 1880'lerde neredeyse yüzde otuza çıkardılar; 'fahri' dominyonlar olarak Arjantin, Şili ve Uruguay da dahil edildiğinde –bunların ekonomileri birbirinden farklı değildi– sermaye ihracının gittiği yerlerin sayısındaki artış daha da çarpıcı bir hal alır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dominyonların payı daha da önem kazanarak yüzde kırka çıktı. İmparatorluk ve Latin Amerika bir bütün olarak alındığında, bunların paylarındaki artış şöyleydi:

Yıl	*İmparatorluk (%)*	*Latin Amerika (%)*	*Toplam (%)*
1860'lar	36	10,5	46,5
1880'ler	47	20	67
1900-13	46	22	68
1927-9	59	22	81

Bu gelişmeler, bir önemli istisna dışında, en azından başlangıçta politikadan bağımsızdı. Britanya'nın öncü iktisadi hegemonyasının karakteri, uluslararası iktisadi alanda belli bir eğim oluşturdu ve Britanya doğal olarak bu eğik düzlemde aşağıya kaydı. Bunun tek istisnası Hindistan'dı. Bu ülkenin anormal konumu hemen göze çarpıyordu. Britanya İmparatorluğu'nda laissez-faire politikasının hiçbir zaman uygulanmadığı tek ülkeydi. Britanya'da bu politikanın en ateşli taraftarı olanlar Hindistan'a gidince bürokratik planlamacı haline geldiler ve siyasi sömürgeleştirmenin en katı muhalifleri, çok ender olarak ayrıca hiçbir zaman ciddiyet taşımadan, Hindistan'daki İngiliz yönetimine son verilmesini önerdiler. 'Resmi' Britanya İmparatorluğu, başka hiçbir yerde genişlemediği zamanlarda bile Hindistan'daki genişlemesini sürdürdü. Bu farklılığın oluşmasını iktisadi nedenler zorladı.

Daha önce gördüğümüz gibi, Hindistan ana ihraç malı olan pamuklu ürünler için giderek daha fazla hayati önem taşıyan bir pazar oldu; bu duruma gelmesinin nedeni, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiliz politikasının, Lancashire'a rakip olması yüzünden Hindistan'ın mahalli dokuma

* 1890'da Latin Amerika'ya yapılan 424 milyon poundluk yatırımın 157 milyon poundu Arjantin'e, yaklaşık 69 milyon poundu - daha önce en büyük paya sahip olan - Brezilya'ya, 60 milyon poundu Meksika'ya, 28 milyon poundu Uruguay'a 27 milyon poundu Küba'ya ve 25 milyon poundu Şili'ye yapılmıştı.

sanayiini yok etmesidir. İkinci olarak, Hindistan, bu bölgeyle yaptığı ticaretteki ihracat fazlası aracılığıyla Uzak Doğu'daki ticareti denetliyordu; bu bölgeye yaptığı ihracatın büyük bölümünü, İngilizlerin başından beri sistematik biçimde (esas olarak gelir sağlamak amacıyla) teşvik ettikleri, devlet tekelindeki afyon oluşturuyordu. 1870'e kadar Çin'in ithalatının hemen hemen yarısı Batının liberal ekonomisi tarafından sağlanan bu uyuşturucudan oluşuyordu. Hindistan'ın hem bu iki bölgeyle hem de dünyanın diğer bölgeleriyle ticaretinde sağladığı bu dış ticaret fazlası üç yoldan doğal olarak Britanya'ya çekiliyordu: Hindistan'ın Britanya ile yaptığı ticaretteki (politik yollardan oluşturulmuş ve sürdürülmüş olan) açığı yoluyla, 'Vatan Masrafları' –yani Hindistan'ın Britanya tarafından yönetilme ayrıcalığı karşılığında yaptığı ödemeler– aracılığıyla ve Hindistan Devlet Borçlarının giderek büyüyen faiz ödemeleri yoluyla. Yüzyılın sonlarına doğru bu kalemler giderek daha fazla önem taşımaya başladı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, 'Britanya'nın ödemeler dengesinin biçimini belirleyen, Britanya'nın toplam açığının beşte ikisinden fazlasını karşılayan Hindistan'dı'.[3] Başka bir yazar da şunları söylemektedir:

> Böylece, 19. yüzyılın son çeyreğinde Britanya'nın ödemeler dengesinde fazla vermesini sağlayan, yalnızca Hindistan'daki yatırımları için kullanılan fonlar değil, aynı zamanda denizaşırı ülkelerdeki yatırımlardan elde edilen gelirlerin büyük bölümünün Hindistan tarafından sağlanıyor olmasıydı. Hindistan aslında İmparatorluk tacındaki mücevherdi.[4]

Serbest ticaret taraftarlarının bile bu altın madeninin İngiliz siyasi denetimi dışına çıktığını görmek istememeleri ve İngiliz dış politikasının ve askeri ya da denizcilik politikasının esas olarak bunun güvenli bir biçimde sürdürülmesi amacıyla tasarlanmış olması şaşırtıcı değildir.

Hindistan'da resmi İmparatorluk, Britanya ekonomisi açısından hayati önemini hiçbir zaman kaybetmedi. Diğer yerlerde ise, 1870'lerden itibaren diğer ülkelerin rekabeti keskinleşince ve Britanya kendisine bağımlı ülkelere yönelerek bundan kaçmaya çalışınca –ve bunu büyük ölçüde başardı– giderek daha hayati öneme sahip oluyordu. 1880'lerden itibaren 'emperyalizm' –genellikle, Britanya örneğinde kendiliğinden gelişmiş olan iktisadi uydu sistemine oldukça benzeyen bir sistemin planlı biçimde oluşturulması çabasıyla birlikte, dünyanın, büyük güçlerin resmi sömürgeler ve 'etki alanları' olarak paylaşılması– büyük güçler arasında heryerde yaygınlaştı. Bu Britanya açısından gerileme anlamına geliyordu. Eskiden azgelişmiş ülkelerin çoğunu kapsayan gayri resmi imparatorluğun yerini, bunun dörtte birinden oluşan resmi imparatorluk ve bunlara ek olarak,

eski uydu ekonomileri aldı. Bu değişiklik çok kolay ve cezbedici değildi. Gerçekten değerli olan uydu ülkeler –Arjantin gibi– ya siyasi denetim altında değildiler, ya da iktisadi çıkarları mutlaka Britanya'nınkiyle çakışmayan, beyaz göçmen 'dominyonları' durumundaydılar. Bunlar kendi pazarlarını anavatana tümüyle devretmenin karşılığında, Britanya pazarında kendi ürünleri için tazmin edici ayrıcalıklar talep ediyorlardı ve Joseph Chamberlain'in emperyalist bütünleşme planları 1900'lerin başlarında işte bu noktada işlemez hale geldi. Buralardaki hammadde kaynaklarının denetimini güvence altına almak için, geri bıraktırılmış ülkelerin mümkün olduğu kadar tamamının Britanya'ya bağlanması mantıklıydı. Çünkü bu bölgeler 19. yüzyılın sonlarında bile modern ekonomiler için hayati öneme sahip gibi görünüyorlardı ve gerçekten de öyle oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Malaya'nın kauçuğu ve kalayı, Orta ve Güney Afrika'nın zengin maden yatakları ve hepsinden önemlisi, Orta Doğu'nun petrol yatakları Britanya için en önemli uluslararası varlıklar ve ödemeler dengesinin başlıca dayanağı haline gelmişlerdi. Fakat 19. yüzyılın sonunda geniş ormanlık, çalılık ve çöl topraklarını kendine bağlamanın iktisadi gerekçesi o kadar güçlü değildi. Bununla birlikte, bu konuda inisiyatif Britanya'nın elinde değildi ve rakiplerinin bu işte öncülük ettiği durumlarda Britanya onları izlemek durumda kaldı. Daha önce gördüğümüz gibi, İmparatorluk, uluslararası iktisadi ilişkilerde 1914 öncesindeki yapının çökmesinden sonra, iki savaş arasındaki dönemde giderek zorlaşan bir dünyada tampon görevi yapacaktı.

Görünen ticaret açısından çöküş, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde aniden geldi. Bu çöküş, hem dünyanın uluslararası iktisadi işlemlerinin ve bu ilişkilerin içinde yer alan Britanya'nın uluslararası iktisadi işlemlerinin boyutunu daraltan genel krizden, hem de İngiliz sanayinin eskiliğinin ve verimsizliğinin, gecikmiş fakat kaçınılmaz biçimde ortaya çıkmasından kaynaklanıyordu. Savaştan sonra dünya ticareti yalnızca çok kısa bir süre (1926-29) için 1913'teki düzeyine çıktı ve en kötü dönemlerinde bunun yaklaşık dörtte biri kadar azaldı: Bu düzeyin üç katına ulaştığı 1875 ile 1913 arasındaki yıllara göre çok çarpıcı bir değişiklikti. Ancak bu zor dönemde Britanya'nın ihracatının yarı yarıya düşmesinin nedeni, yalnızca genel iktisadi daralma değil, aynı zamanda bu ürünlerin artık rekabet güçlerini kaybetmiş olmalarıydı.

Britanya –karşılaştığı ilk uluslararası sorun olan– Büyük Bunalım'dan (1873-96) ekonomisini modernleştirerek değil, geleneksel konumunun sağladığı imkânların sonuncularını kullanarak paçasını kurtardı. Geri kalmış ve uydu ekonomilere daha fazla ihracat (pamuklu ürünlerde olduğu

gibi) yaptı, öncülük yaptığı büyük teknik yeniliklerin sonuncusu olan demirden yapılmış buharlı gemiden mümkün olan en fazla yararı (gemi yapımı ve kömür ihracatında olduğu gibi) sağladı. Pamuklu malların son büyük alıcıları –Hindistan, Japonya ve Çin– kendi dokuma sanayilerini kurmaya başlayınca, Lancashire için çanlar çalmaya başladı. Lancashire'ın oluşturduğu baskı grubu 1890'larda Hindistan pamuklu sanayini korumak için gümrük vergileri konulmasını engellemiş olsa da, siyasi denetim bile Hindistan'ı sanayileşmekten sonuna kadar alıkoyamazdı.* Uluslararası ticaretin normal gidişini engelleyen ve birçok ülkede daha sonra koruma altına alınması gereken bir sınai gelişmeyi harekete geçiren savaş, yeni durumu açık biçimde ortaya koydu. Hindistan sanayisi, savaştan önce ülke içindeki pamuklu ürün arzının yalnızca yüzde yirmi sekizini karşılarken, savaş sonrasında bu oran yüzde altmışı aştı. Daha verimli olan rakip satıcılar ve petrolle çalışan gemiler kömür ihracatının gerilemesine neden oldu. 1880'lerin başlarında hızla yirmi milyon tona yükselen kömür ihracatı, 1913'te yetmiş üç milyon tona çıktı. 1920'lerde ortalama kırk dokuz milyon tona, 1930'larda ise kırk milyon tona geriledi. Görünen ticaretteki açık –ithalat ve ihracat arasındaki fark– 1913 öncesinin en kötü yıllarındaki düzeyin iki katının altına pek düşmedi.

Öte yandan, Britanya'nın görünmeyen gelirleri bu açığı kapatmaya rahat rahat yetiyordu. Britanya'nın sanayisi durgunlaştıkça, finansman kesimi başarı kazandı ve gemi taşımacısı, tüccar ve aracı olarak dünya ödemeler sistemi içindeki hizmetleri daha da gerekli bir duruma geldi. Aslında, Londra dünyanın, temelinde pound sterlin olan gerçek iktisadi merkezi olabildiyse, bu durum 1870 ile 1913 tarihleri arasında gerçekleşti.

Görmüş olduğumuz gibi, dışarıya yapılan yatırımlar esas olarak 1860'lar ile 1870'ler arasında, daha sonraları ise bunlardan elde edilen faiz ve temettü gelirlerinin yeniden yatırılmasıyla büyük bir hızla arttı. 1913'e gelindiğinde Fransa'nın, Almanya'nın, Belçika'nın, Hollanda'nın ve ABD'nin dışardaki toplam yatırımları 5.500 milyon sterlinden azken, Britanya'nın dışardaki yatırımları 4.000 milyon sterlini bulmuştu. İngiliz gemileri 1850'lerin sonlarında Fransa ve ABD limanlarına giden yüklerin yaklaşık yüzde otuzunu taşımaktaydı; 1900'e gelindiğinde Fransızlarınkinin yüzde kırk beşini, Amerikalılarınkinin ise yüzde elli beşini taşıyorlardı.** Britanya'nın sanayisinin giderek zayıflamasına yol açan süreç –yeni sınai güçlerin ortaya çıkması, İngiltere'nin rekabet gücünün zayıflaması–

* Aslında bu tür gümrük vergileri 1917 sonrasına kadar konmamıştı.

** 1890'larda denizcilik alanında Britanya ile planlanmış bir rekabeti başlatan Almanya, bu tarihten sonra İngiliz gemilerini kullanmayı azalttı.

finansman ve ticaretteki başarısını güçlendirdi. Yeni sınai güçler, gelişmemiş dünyadan yaptıkları birincil ürün ithalatını giderek artırdılar, fakat Britanya'nın bu dünyayla kurduğu geleneksel ahenkli bağlara sahip değillerdi, bu yüzden de bu dünya ile ticaretlerinde toplam olarak büyük bir açık verdiler. Britanya bu açığı, (a) diğer ülkelerden yaptığı ve giderek artan imalât ürünleri ithalatıyla, (b) gemi taşımacılığından ve benzeri hizmetlerden sağladığı 'görünmeyen' gelirlerle, ve (c) dünyanın en fazla borç veren ülkesi olarak elde ettiği gelirlerle kapatmaya çalışıyordu. Dünya ticaret ve finansal işlemler ağının ipleri Londra'dan geçiyordu ve bu ağdaki delikleri yalnızca Britanya kapatabileceği için, böyle olmak zorundaydı.

İngiliz hükümetleri bunu sürdürmek için umutsuz çabalar gösterseler de, Birinci Dünya Savaşı bu ağı yırttı. Britanya esas olarak, ABD'deki yatırımlarının (daha çok demiryolu senetlerine yatırılmış yaklaşık 500 milyon pound) büyük bölümünü tasfiye etmek zorunda kaldığından, dünyanın en büyük alacaklısı olmaktan çıktı. Zaman içinde, savaşı dünyanın en büyük alacaklısı olarak kapatan ABD'ye karşı ağır bir borç yükü altına girdi. 1919'dan sonra Britanya durumunu düzeltmeye başladı. İngiliz hükümetleri 1913'teki koşulları yeniden yaratmak ve böylece kaybedilen cenneti yeniden kurmak için kahramanca bir çaba içine girdiler. 1925'e gelindiğinde yatırımlarden elde edilen gelir ve diğer görünmeyen kalemler –o günkü değerlerle– daha önce olmadığı kadar yüksekti. Ancak bu bir yanılsamaydı. Gayri safi yatırım gelirleri 1870'lerde ulusal gelirin yüzde 4,5'i düzeyindeyden, 1910-13 arasında yüzde dokuza çıktı; fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1870'lerdeki düzeyine; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise 1860'lardaki düzeyine indi. 1929'daki çöküş, 1913 öncesindeki *belle epoque*'e* geri dönme hayalini yıktı ve İkinci Dünya Savaşı da toprağa gömdü. İlk defa 1931'de İngiliz hükümetlerinin sürekli olarak uykularını kaçırmaya başlayan tekrarlayan 'ödemeler dengesi' krizleri bu kötü durumun elle tutulur belirtileriydi.

* [Güzel zamanlar, ç.n.]

NOTLAR

1. *Ashworth, Landes, Deane ve Cole (bkz. Okuma Listesi 3). *M. Barratt Brown, *After Imperialism* (1963) mükemmel bir giriş kitabı niteliğindedir. S. B. Saul, *Studies in British Overseas Trade 1870-1914* (1960), ve A. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica* (1958), Charles Feinstein, 'Income and Investment in the UK 1856-1914', *Economic Journal*, 1961, daha teknik düzeydedir. L. H. Jenks (bkz. 6. Bölüm, 1. not) hâlâ vazgeçilmez niteliktedir. Ticarete ilişkin temel malzeme şu kitaptadır: W. Schlote, *British Overseas Trade* (İngilizce baskı, 1952). *W. A. Lewis, *Economic Survey 1919-1939* (1949), iki savaş arasındaki dönemi ele almaktadır. Dışarıdaki İngiliz sınai etkileri konusunda bakınız, W. O. Henderson, *Britain and Industrial Europe 1750-1870* (1954). M. Greenberg, British Trade and the Opening of China (1951) ve H. S. Ferns, *Britain and Argentina in the 19th Century* (1960), örnek olayları içermektedir. Ayrıca bakınız şekil 23-26.

2. Hauser, Maurain, Benaerts, *Du Libéralisme à l'Impérialisme* (1939), s. 62-3.

3. S. B. Saul, *a.g.e.*, s. 62.

4. M. Barratt Brown, *a.g.e.*, s. 85.

8
Hayat Standartları 1850-1914[1]

Bir an için duralım ve Britanya'nın Sanayi Devrimi'nden üç dört nesil sonraki, yani kapitalist yaşamının zirvesindeki durumuna farklı bir gözle bakalım. Britanya o zamanlar, herşeyden önce bir işçiler ülkesiydi. 1867'de Britanya'daki çeşitli sınıfların büyüklüğünü hesaplayan R. Dudley Baxter Büyük Britanya'nın 24,1 milyonluk nüfusunun dörtte üçünden fazlasının –yüzde yetmiş yedisinin– 'kol işçisi emekçi sınıfı'na dahil olduğu sonucuna varmış ve 'orta sınıfa' ise tüm büro işçilerini ve tezgâhtarları, dükkân sahiplerini, ne kadar alt düzeyde olurlarsa olsunlar bütün ustabaşıları ve nezaretçileri dahil etmiştir. Bunların en fazla yüzde on beşi kalifiye olan ve az çok iyi ücret alan –örneğin haftada 28 şilinden 2 pounda kadar– bir işçi aristokrasisinden, yarıdan fazlası, kalifiye olmayanlar, tarımda çalışanlar, kadınlar ve düşük ücretle –örneğin haftada 10-12 şilin– çalışan diğerlerinden, geriye kalanlar ise ara tabakalardan oluşuyordu. Bunların bir bölümü –dokuma sanayi işçileri, 1860'larda fabrika mevzuatı içine alınmaya henüz başlanan diğer çeşitli 'fabrika ve atölyelerdeki'ler, hatta bir ölçüde kömür işçileri– çalışma koşullarına ilişkin bazı yasal düzenlemelerden, çok daha az bir bölümü ise günlük çalışma süresine ilişkin düzenle-

melerden yararlanmaktaydı. Hatta 1871'den itibaren, dini olmayan ilk yasal tatil hakkını, Banka Tatili hakkını bile elde ettiler. Ancak ücretleri ve çalışma koşulları çok büyük ölçüde, ya tek tek ya da sendikaları aracılığıyla yapabildikleri pazarlıklara bağlıydı. 1870'lerin başlarında sendikacılık, kendine bir yer edinebildiği alanlarda resmen kabul görmüş ve tanınmıştı. İngiliz ekonomisinin eskimiş yapısı sayesinde bu durum, yalnızca el zanaatlarının kalifiye zanaatkârları (örneğin inşaat ustaları, terziler, matbaa ustaları ve benzerleri) arasında değil, aynı zamanda pamuklu fabrikaları, kömür madenleri ve makine –ve gemi– yapımının büyük kompleksleri gibi, hâlâ beceri gerektiren işlerin çoğunu kol emeği kullanan zanaatkârların yürüttükleri, temel sanayilerin çekirdeğini oluşturan sektörlerde de gerçekleşmişti. Buna rağmen, bu imkâna, belirli bölgeler ve meslekler hariç, İngiliz işçilerinin küçük bir azınlığı sahipti. 1871–73 arasında sendikaların büyük ölçüde gelişmesi bile, örgütlü işçi sayısını ancak yarım milyona çıkarabildi. Ekonominin bazı çok büyük sektörleri –örneğin ulaştırma– hâlâ fiilen örgütlenmemiş durumdaydı. Bununla birlikte, oldukça eski moda, genellikle de zanaat temelindeki bir sendikacılığın, sanayileşmiş Britanya'nın belli başlı sektörlerinin bazılarında daha fazla gelişme için kalıcı bir temel oluşturmayı başarması da önemli bir olaydı. Bu durum, işçi hareketine çok önemli bir potansiyel güç olma avantajını sağlarken, aynı zamanda, oldukça eskimiş ve uyarlanamaz olan, sonraki daha akılcı ve etkin sendika örgütlenmesi (örneğin 'sanayi işkolları' sendikaları biçiminde) savunucularının sendikacılığı kurtarmayı öteden beri başaramadıkları bir yapıyı taşımak durumunda kalmanın dezavantajını (İngiliz sanayinin tamamı için geçerli olan) da beraberinde getiriyordu.

İşçiler işlerini kaybettiklerinde –ki böyle bir olay her işin, haftanın, günün, hatta saatin sonunda meydana gelebilirdi– kendi tasarruflarından, yardımlaşma derneklerinden ya da sendikalardan, oturdukları yerdeki dükkân sahiplerinin açacağı krediden, komşuları ve arkadaşlarından, rehincilerden ve bugün sosyal güvenlik adını verdiğimiz şeyin o tarihte henüz kamu tarafından sağlanan tek imkânı olan Yoksullar Yasası'ndan başka başvurabilecekleri bir güvenceleri yoktu. Yaşlandıklarında ya da hastalandıklarında ise, eğer çocukları yardım etmezse, mahvolma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Çünkü, etkin sigorta ya da özel emeklilik düzenlemeleri bunların yalnızca küçük bir bölümünü kapsıyordu. Viktorya dönemindeki işçi sınıfının hayatında hiçbir şey bu sosyal güvenliğin hemen hemen hiç olmayışından daha karakteristik ve bugün için düşünülmesi güç değildir. Kalifiye işçiler ve gelişen sanayilerdeki işçiler, belki az bulunur bir işgücü olmanın avantajlarından, tekrarlayan iktisadi kriz dönemleri

dışında, yararlanabilirlerdi. İşçi sendikalarından, yardım derneklerinden, kooperatiflerden, hatta mütevazı düzeydeki kişisel tasarruflarından da yararlanabilirlerdi. Kalifiye olmayan işçiler ise gelirleriyle giderlerini denkleştirebildikleri ölçüde şanslı sayılırlardı ve her haftanın açığını belki de kişisel eşyalarını tekrar tekrar rehine vererek kapatabilirlerdi. 1850'lerin Liverpool'unda rehincilere bırakılan tüm rehinlerin yüzde altmışı 5 şilin ya da daha azı, yüzde yirmi yedisi ise 2 şilin veya daha azı bir değerdeydi.

Diğer ülkelerdekinden farklı olarak, bu sınıfları orta sınıftan ayıran –ya da ona bağlayan– bir 'alt orta sınıf' pek yoktu. Aslında, 'alt orta sınıf' deyimi, o zamanlar, genellikle orta sınıftan gelen küçük dükkân sahipleri, han sahipleri, küçük işverenler ve diğerlerini, ayrıca çok ince bir tabaka oluşturan beyaz yakalı işçileri ve temiz işlerde çalışan diğerlerinin yanı sıra, işçi aristokrasisini de kapsıyordu. 1871'de dünyanın en büyük ticaret ve bankacılık ülkesinin işlerini yürütmek için 100.000 'ticaret memuru' ve 'banka memuru' bulunmaktaydı ve bu sayı kömür işçilerinin üçte biri kadardı. Bunlar çok fazla refah içinde olmasalar da, ulusal bir ilköğretim sisteminin (1891'e kadar yaygın biçimde zorunlu hale gelmedi) kurulduğu 1870'e kadar okur yazarlığın bile hiç yaygın olmadığı bir dönemde saygın bir konuma sahiptiler. Göreli olarak iyi durumdaki işçi aristokratı ya da küçük dükkân sahibi orta sınıfın maddi standartlarının (altın saatler ve piyano satın almak gibi) taklitleriyle, genellikle aralarında yaşamayı sürdürdüğü kol işçisi sınıfın geri kalanı ile dayanışmasını sürdürmesini sağlayan diğer alışkanlıkları birleştirebilirse de, orta sınıfın yaşam tarzı Holloway'deki –beyaz yakalıların oturduğu kenar mahalleler daha çok 1870'lerden itibaren yavaş yavaş ortaya çıkıyordu– Pooters ailesi gibi aileler için geçerli bir model oluşturuyordu. İktisadi açıdan bağımsız hale geldiğinde ya da bir işveren olduğunda –bu, inşaat ve çeşitli metal işçiliği gibi küçük ölçekli sanayilerde ve küçük dükkân sahipliği yoluyla pekâlâ mümkündü– sendikasını bırakabilirdi. Bununla birlikte, iflas ederek yeniden proletarya konumuna düşmenin riskinin fazla olması onu bu yola yönelmekten caydırırdı. Fakat bir işçi olarak kaldığı sürece, refahının artması *burjuvalaşmasına* değil, siyasi açıdan ılımlı olmasına yol açıyordu.

Kendi halinden memnun olan bazı gözlemciler, Viktorya dönemi ortalarındaki Britanya'dan bir orta sınıf ülkesi olarak söz edebilirler, fakat aslında gerçek orta sınıf pek geniş değildi. Gelir açısından ele alındığında bu sınıfın, 1865–66 yıllarında gelir vergisi tarifesinin D cetveline (işletme, serbest meslek ve yatırım gelirleri) göre yılda 300 poundun üzerinde vergi tarh edilen 200.000 İngiliz ve Galliden oluştuğu söylenebilir. Bunlardan 7.500'ünün gelirleri yılda 5.000 poundun –o dönem için çok

yüksek bir gelir– üzerinde, 42.000'inin gelirleri ise 1.000-5.000 pound arasındaydı. Göreli olarak küçük sayılabilecek bu topluluk, 1817'de 17.000 küsur kişi olan tüccarlar ve bankerleri, 1.700 küsur kişi olan 'gemi sahipleri'ni, sayıları bilinmeyen fabrika ve maden sahiplerini, 15.000 doktorun büyük çoğunluğunu, 12.000 dava vekilini ve 3.000 avukatı, 7.000 mimarı ve 5.000 inşaat mühendisini –bu yıllarda sayıları hızla artan, fakat yüzyılın sonlarına doğru üzüntü veren ve önemli bir olay olarak, artışı duran bir meslek dalı– içerecektir.* Bu orta sınıf, bugün entellektüeller ya da 'yaratıcı' mesleklerin büyük bölümünü içermeyecektir. (Birinci Dünya Savaşı arifesindeki 14.000 sayısıyla karşılaştırıldığında), yalnızca 2.148 'yazar editör ve gazeteci' vardı; Viktorya döneminin Britanyasının bilgisiz olmasından dolayı, bilim adamları olarak bir sınıflandırma yapılmamıştı ve üniversite hocalarının sayısı değişmeden kaldı.

Orta sınıfın ve onlara benzemeyi arzulayanların en yaygın özellikleri evde hizmetçi çalıştırmalarıydı. Bu hizmetçilerin sayısı 1851'de 900.000 iken 1871'de en yüksek düzeyi olan 1,4 milyona çıktı.** Fakat 1871'de yalnızca 90.000 civarında kadın aşçının ve bundan biraz daha fazla orta hizmetçisinin bulunması, orta sınıfın gerçek büyüklüğü konusunda daha kesin –fakat belki de daha dar– bir ölçü sağlamaktadır; daha varlıklı olanlar için bir ölçü de, sayıları 16.000'i bulan özel arabacılardır. Peki hizmetçi çalıştıran diğer kişiler kimlerdi? Belki de esas olarak, statü ve saygınlık kazanmaya çabalarken, bunları çabuklaştırmanın bir yolu olarak doğum kontrolünü keşfeden 'alt orta sınıfın' üyeleriydi; çünkü son yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi, 1870'lerden itibaren (üst ve orta sınıflarda) gözlenebilir hale gelen doğum oranlarındaki düşüşü belirleyen, artık daha kolay elde edilebilir hale gelen daha yüksek bir hayat standartı ile daha geniş bir aile arasında yapılan tercih olmuştur.

İşte Viktorya döneminin ortalarında toplumsal piramit böyleydi. Bu, giderek kentsel bir özellik kazanan yapıydı, ya da belki de orta tabakalar açısından ele alındığında, kentlerin kenar mahalleri söz konusuydu, çünkü proletarya dışındakilerin kentlerin kenar mahallelerine göç etmeleri özellikle 1860'larda ve daha sonra 1890'larda hız kazandı. 1851'de ilk kez kentlilerin sayısı taşradakilerin sayısını aştı. Daha da önemlisi, 1881'e gelindiğinde her beş İngiliz ve Galliden ikisi Londra, güneydoğu Lancashire, batı Midlands, batı Yorshire, Merseyside ve Tyneside'daki altı devasa yerleşim alanında ('birleşmiş yerleşim merkezleri') yaşıyordu. Kırsal böl-

* Bunların sayısı 1861'de 3.329 iken, 1881'de 7.124 oldu; fakat 1911'de bunların sayısı, *maden mühendisleri de dahil*, yalnızca 7.208'i buluyordu.

** O zamanlar ev hizmetçileriyle aynı sınıfa dahil edilen, han ve otel hizmetçileri hariç.

geler ancak çok az ölçüde tarıma dayanıyordu. 1851'de dokuz milyondan fazla İngilizden yalnızca iki milyonu tarımla uğraşıyordu, 1881'de bu sayı 12,8 milyon içinde yalnızca 1,6 milyondu ve Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde nüfusun yüzde sekizinden daha azdı. Bugünkü gerçek Britanya'yı meydana getiren kentler, yüzyılın ilk yarısında tamamen terkedilmiş ve ihmal edilmiş para kazandıran çöller olmaktan çıkmıştı. Orta sınıfın bile kendini kurtaramadığı ve giderek artan salgın hastalıklarda ifadesini bulan o dönemdeki korkular, 1850'lerden itibaren sağlık alanında sistematik iyileştirmelere (kanalizasyon sistemi, içme suyu sistemi, caddelerin temizlenmesi, vb) yol açtı, refahtaki artış belediye binalarının yapılmasına imkân sağladı ve hatta radikal taleplerin de katkısıyla, henüz yapılaşmaya açılmamış şanslı alanlarda halkın kullanımı için bazı açık alanların ve parkların oluşturulması bile sağlandı. Öte yandan demiryolları, tali hatlar ve istasyonlar kentlerin merkezlerinde büyük miktardaki arazi şeritlerini kapladı, o zamana kadar oralarda yaşamakta olanları diğer kenar mahallelere sürükledi ve buralarda yaşamaya devam edenleri, bugün de kuzeydeki kentlerin bazı köşelerinde hâlâ görülebilen, yoğun bir kir ve is tabakasıyla kapladı. Yabancıların çok karakteristik buldukları keskin kokulu sis tabakası, Viktorya dönemi Britanyasını daha da sıkı bir biçimde sardı.

Viktorya döneminin ortalarında kentler, belki güzellik dışında birçok yönden, 1830'ların ve 1840'ların kentlerine göre kesin biçimde daha gelişmiş durumdaydılar. Ancak bu gelişme, işçi sınıfının hayat koşullarını iyileştirmek için gösterilen kamusal bir çabadan çok, kentlerin donanımına ve insanların rahatı için yapılan genel harcamalara dayanıyordu. Bununla birlikte, evi genellikle hâlâ 1860'ların üslubunu taşıyan işçilere de yarar sağlayan bir belediye reformu akımı ve daha da güçlü olan, yoksul emekçilerin karşılanmamış eğlence ve rahatlama arzularından, kristalli ve aynalı içki salonları ve Viktorya döneminin müzikhollerinin zengin taklitleri gibi kurumlar aracılığıyla yarar sağlamaya yönelik bir ticari hareket de mevcuttu. Yine de, eğer İngiliz kentleri, İngiliz sanayi ve maden köylerinin, iki yanında tek katlı kulübelerin sıralandığı, çirkin biçimde belli bir yönde dümdüz uzanan caddelerinden biraz daha iyi durumda, ancak yine de yaşamak için korkunç yerler olarak kaldıysa, bunun nedeni, kentsel ve sınai genişlemenin, kentleri iyileştirme yönündeki kendiliğinden ya da planlanmış çabaları aşan boyutta olmasıydı. Londra'nın nüfusu 1841'de 2 milyonun biraz üzerindeyken, 1881'de neredeyse 5 milyona, Sheffield'ınki 111.000'den 285.000'e, Nottingham'ınki 52.000'den 187.000'e, Salford'unki 53.000'den 176.000'a çıktı; bununla birlikte Lancashire kentlerinin nüfus artış hızı eskisine göre yavaşlamıştı. Bu kuşku götürmeyen iyileşme,

yalnızca, orta sınıfın oturduğu ve giderek büyüyen kenar mahallelelerde –Kensington'un kuruluşu büyük ölçüde, 1860'lara ve 1870'lere dayanmaktadır– ve yeni orta sınıfın ya da *rantiyelerin* 1850'lerde ve 1860'larde hızla gelişen –bunlar genellikle buralara demiryolu geldiğinde ve çoğu kez de gayri menkullerini inşaata açarak değerlendirmeye çok istekli toprak sahiplerinin çabaları sayesinde geliştiler*– deniz kenarındaki sayfiyelerinde ve kaplıcalarında gerçekleşti.

* * *

Genel olarak ele alındığında, İngilizlerin çoğunluğunun hayat koşulları, belki o dönemde yaşayanların düşündüğü kadar olmasa bile, 'altın yıllar' boyunca iyileşti. Oldukça farklı nedenlerden dolayı olsa da, 'Büyük Bunalım' sırasında daha büyük boyutlu ve daha çarpıcı bir iyileşme gerçekleşti. Gerçek gelirler dikkate alındığında, insanların hayatlarındaki iyileşme muhtemelen 1900 civarında durmuştu ve 1914'e gelindiğinde, gerçek ücretlerde, belki de Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son yıllarda şiddetli ve yaygın işçi ayaklanmaları olmasının başlıca nedenini oluşturan, gözle görünür bir durgunluk ve hatta düşüş gerçekleşti. Ancak diğer yönlerden iyileşmenin sürmüş olması muhtemeldir.

1870'ler kesin bir dönüm noktasına işaret etmektedir. O zamana kadar gelirlerde nasıl bir değişiklik olursa olsun, güvenilir sosyal refah göstergelerinden biri olan ölüm oranlarında (özellikle de bebek ölüm oranları) önemli bir düşüş gerçekleşmemişti. Aslında kentsel alanlarda, 'altın yıllar' olarak bilinen dönemin bazı yıllarında yükselmiş olması bile muhtemeldir. Bundan sonra ise ölüm oranlarında, gelişmiş ülkeler için çok karakteristik olan sürekli düşüş başladı: Önce yavaş, fakat belirgin, 20. yüzyılın başlarından itibaren ise hızlı bir düşüş.** Bu arada, doğum oranları da, en

Devonshire Dükü Eastbourne'u 1851'den itibaren geliştirdi. Ünlü 'rıhtımlar' 1859-60 arasında Southport'ta, 1861'de (1851'de nüfusu yalnızca 1.000 kişi olan) Bournemouth'da inşa edildi ve Brighton'da 1865-66'da genişletildi.

** Bin kişi başına ölüm sayısı

Yıllar	*Erkekler*	*Kadınlar*	*Canlı doğumlar (0-1 yaş sonrası ölümler)*
1838-42	22,9	21,2	150
1858-62	22,8	21	149,4
1868-72	23,5	20,9	155,8
1878-82	21,5	19,1	142,2
1888-92	20,2	17,9	145,6
1898-1902	18,6	16,4	152,2
1980-12	15,1	13,3	111,8
1914	15	13,1	105

azından orta sınıfta ve orta sınıfın alt kesimlerinde –doğum kontrolü ve daha yüksek yaşam standartları nedeniyle (bkz. s. 145)– düşmeye başlayınca, artık nüfus artışı yüksek bir ölüm oranı ile daha da yüksek olan doğum oranı arasındaki farktan çok, düşmekte olan bir ölüm oranı ve daha düşük bir hızla azalan doğum oranı arasında giderek büyüyen farka bağlıydı.

Bu yönlerden 'altın yıllar' hiç de aşikâr biçimde altın yıllar değildi. Bununla birlikte, gerçek gelirler ve tüketim açısından belirgin bir ilerleme görülmeye başlanmıştı. Ortalama gerçek ücretler (işsizlik de hesaba katıldığında) 1850'lerden 1860'ların başına kadar hemen hemen aynı kaldı, fakat 1862 ve 1875 arasında yaklaşık yüzde kırk oranında artış kaydetti. 1870'lerin sonlarında bir iki yıl düşüş gösterdikten sonra, 1880'lerin ortalarında ve daha sonraları hızlı bir artış gösterdi. 1900'e gelindiğinde 1850'deki düzeyine göre yüzde seksen dört daha yüksekti. Bundan sonra da, daha önce gördüğümüz gibi, gerçek ücretlerdeki artış sona erdi.

Bu genel ortalamaları güvenilir kabul etsek bile (ki bu kuşkuludur) durumu gerçekçi bir biçimde gözler önüne sermezler. Yüzyılın sonlarına doğru yapılan ilk ciddi toplumsal araştırmalar –Londra'da Booth ve York'ta Rowntree tarafından– işçi sınıfının yaklaşık yüzde kırkının o zamanlar 'yoksulluk' olarak nitelenen bir durumda ya da daha kötü koşullarda yaşadığını, yani 18–21 şilinlik bir aile geliriyle geçindiğini*, bunların en yoksul durumdaki üçte ikisinin, yaşamlarının bir döneminde –genellikle yaşlılıkta– gerçek dilenciler haline geldiğini ortaya koymuştur. İşçi sınıfının diğer ucunda ise en fazla yüzde on beşe ulaşan bir kesim, o dönemde rahat yaşamaya yeterli olan 2 pound veya daha fazla gelir elde ediyordu. Bir başka deyişle, Viktorya ve Edward dönemlerinin işçi sınıfı, satıcının tekel olduğu –yani sahip oldukları işgücü türü, yüksek ücret talep etmelerini sağlayacak kadar kıt olan– bir işçi aristokrasisi; yalnızca asgari düzeyde geçimlik bir ücret alabilen kalifiye olmayan ya da örgütlenmemiş bir kitle ve bir ara tabaka olarak üçe ayrılmış durumdaydı.

* Rowntree 1899'da üç çocuklu bir ailenin geçinmesi için gerekli asgari haftalık giderin şunlardan oluştuğunu hesaplamıştır:

Karı ve kocanın beslenmesi	6 şilin
Çocukların beslenmesi	6 şilin 9 pens
Ev kirası	4 şilin
Büyüklerin giyimi	1 şilin
Çocukların giyimi	1 şilin 3 pens
Yakacak	1 şilin 10 pens
Diğer harcamalar (aydınlatma, ev aletleri, sabun, vs.)	10 pens

Gıda maddeleri içinde et bulunmamaktadır ve bu yiyeceklerin besin değerleri, devletin baktığı sağlam yoksullara uygulanan beslenme rejimine göre çok düşüktü.

Bu durum 'altın yıllar'da, Büyük Bunalım döneminde ve Kral Edward döneminde hayat standartının oldukça farklı gelişmeler göstermiş olmasını açıklamaktadır. Bunlardan birincisinde ve sonuncusunda olduğu gibi, yüksek enflasyon dönemlerinde parasal ücretlerini fiyatlardaki yükselişten daha hızlı artırabilenler durumlarını iyileştirebildiler. Böylece şunları yaptılar:

> Bol yiyecek, orta sınıf özentisi giyecekler, ev kirasının elverdiği ölçüde, lüks ya da güzel olmasa bile kendine saygı duyma lüksünün belirtisi olan bir salon ve dayanıklı, ucuz mobilyalar, abone olunan bir gazete, üye olunan bir kulüp, ara sıra yapılan bir tatil, belki de bir müzik aleti.[2]

Bir gözlemci bu kesimdeki insanların 1880'lerin ortalarındaki hayatlarını işte bu şekilde ifade ediyordu. Bu anlatılanlar en alttaki yüzde kırklık kesim ve işgüçleri o kadar da kıt olmayanlar için geçerli değildi. Bunların durumları ancak işsizlik azaldığında (1840'lardan itibaren azaldığı kesindi) ve düşük ücretli işlerden yüksek ücretli işlere, gelişme gösteremeyen sanayi dallarından, gelişen sanayi dallarına geçtiklerinde (birçoğunun 'altın yıllar'da bunu gerçekleştirdiklerini görmüştük) iyileşiyordu. Fakat kitleler halinde topraktan kopmaları sonucunda geride kalanların yanı sıra, kendi durumları da iyileşen tarım işçileri hariç, 1860'lardan önce genelde çarpıcı bir iyileşmenin hiç gerçekleşmemiş olduğu oldukça açıktır. Toplumsal piramidin en altındaki kitlenin değişmeden süren yoksulluğu, yine bir gelişme olmadan ve mide bulandırıcı bir durumda sürdü. Bir yaşlı adam 1900'lerin başlarını şöyle hatırlıyordu:

> yalnızca çeyrek pens değerindeki bir sütün satılması, yalnızca alınıp satılması değil, evlere kadar da taşınması işinin oldukça yaygın olması, Liverpool'daki koşullara ilişkin bir fikir verebilir. Hafta sonunda yedi çeyrek penslik süt parası karşılığında yalnızca üç çeyrek penslik bir para toplayabilirdiniz. Liverpool'un en yoksul bölümünde durum böyleydi.... Bir defasında Smithdown Road istasyonunda Pier Head'e giden tramvayda çalışıyordum ve yetmiş beş yolcunun her birinin ikişer pens ödediğini hatırlıyorum. Ancak parayı saydığımda elimde yalnızca üç pens ve bir miktar bakır para olduğunu gördük. Bu yoksulluğun bir işaretiydi.[3]

Büyük Bunalım önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Belki de 19. yüzyıl boyunca işçilerin hayat koşullarındaki en hızlı ve yaygın iyileşme, işsizliğin çok az artmış olmasını dikkate almazsak, 1880-95 arasındaki dönemde gerçekleşti. Bunun nedeni, geçim giderlerindeki düşüşten herke-

sin yanı sıra, hatta diğerlerinden daha fazla olmak üzere, yoksulların da yararlanmış olması, ve Bunalım döneminin, daha önce gördüğümüz gibi, herşeyden önce fiyatlarda bir düşüş dönemi olmasıydı. Fiyatlardaki düşüş büyük ölçüde, İngilizlerin önünde ucuz gıda maddeleri ithalatı için tümüyle yeni bir dünyanın açılmış olmasından dolayı meydana geldi. 1870 ve 1896 arasında İngilizlerin kişi başına et tüketimi yaklaşık üçte bir oranında arttı, fakat tükettikleri ithal etin toplam et tüketimleri içindeki oranı üç katına çıktı. 19. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Britanya'da tüketilen etin yaklaşık yüzde kırkı dışarıdan geliyordu.

Gerçekte, 1870'ten itibaren İngilizlerin yemek yeme alışkanlıkları değişmeye başladı. Örneğin, daha önceleri bir lüks sayılan meyveleri yemeye başladılar. İşçi sınıfının meyve tüketimi marmelat yeme biçiminde oldu; daha sonraları yeni ve ithal muz, kentli yoksulların yediği tek taze meyve olan elmanın yerini aldı. İngiliz proletaryasının yaşantısının en karakteristik özelliklerinden biri olan balık ve patates kızartması dükkânları ilk defa bu dönemde ortaya çıktı. 1870 sonrasında, muhtemelen ilk ortaya çıktıkları yer olan Oldham'dan diğer yerlere yayıldılar.

Dahası, 1870'lerden itibaren yalnızca gıda maddeleri arzı değil, mağazaların ve işçi sınıfının tüketimine yönelik fabrika üretiminin gelişmesiyle birlikte, yoksulların tüketim mallarını sağladıkları piyasanın tamamı değişime uğradı. Himaye gören bir işçi sınıfı kesimi, özellikle kuzey bölgesinde, 1840'lardan itibaren kendi dağıtım mekanizmalarını, 'Kooperatifleri' kurmaya başladı. Bunlar ilk başta mütevazı ölçülerde bir gelişme gösterdi –1881'de ancak yarım milyon üyeye sahiptiler– fakat sonradan hızlı bir büyüme sürecine girdiler. 1914'e gelindiğinde üç milyon kooperatif üyesi bulunmaktaydı. Daha da çarpıcı olanı, çok şubeli mağazaların ve mağazalar zincirlerinin sayısındaki artıştı: 1880'de on olan çok şubeli kasap dükkânı şubesi sayısı, 1900'de 2.000'e, bakkaliye şirketlerinin şube sayısı ise yirmi yediden 3.444'e çıktı (1900'lerdeki artış daha yavaş oldu). Çok şubeli mağazalar esas olarak işçi sınıfının tüketimine yönelikti. Bundan da önemlisi, 1860'larda fabrikada çizme ve ayakkabı imalâtının ve 1880'lerde fabrika konfeksiyon imalâtının sonucunda, konfeksiyon ve ayakkabı mağazalarının sayılarının artmasıydı. Ayakkabı mağazaları bu işte öncülüğü yaptı –1875'te 300 ayakkabı mağazası şubesi vardı, 25 yıl sonra ise sayıları 2600'ü buldu ve bunların yarısı 1890'larda açılmıştı– bunu daha mütavazi ölçülerde olmak üzere erkek giyimi mağazaları izledi. Erkek giyimi mağazaları 1890'ların zor yıllarında bile hızlı bir gelişme gösterdi. Kadın giyimi mağazaları bunların içinde en yavaş gelişeni oldu. Onların zamanı henüz gelmemişti.

Gelecek için aynı derecede önemli olan sanayi de, henüz çok önemli ölçekte olmamakla birlikte, ABD'nin dümen suyundan giderek, taksitli satışların da öncülüğünü yapan dikiş makinesi (1890'larda 4 pounda satılmaktaydı) ve bisiklet gibi, göreli olarak düşük fiyatlı dayanıklı tüketim mallarını üretmeye başladı. Yeni ve heyecan verici bir makine olan bisiklet müzikholler aracılığıyla popüler kültüre, Clarion Bisiklet Kulüpleri ve golf pantolonlu Bernard Shaw aracılığıyla da ideolojik folklora hızlı bir biçimde girdi. Çok yoksul durumda olanlar bisiklet sahibi olamazdı, fakat bu dönem onlara, özellikle işçi sınıfını hedefleyen ilk kamusal taşım aracını, tramvayı sağladı. Tramvay 1871'de hemen hemen hiç yoktu, fakat 1901'e gelindiğinde 18.000'den fazla kişiyi istihdam etmekteydi: 1880'lerde ortalama bilet ücreti 1,5 pense yakındı. Son olarak, yine 1880'lerin bir dönüm noktasını oluşturduğu, popüler eğlencedeki dönüşümden söz edebiliriz. Britanya'da fonograf ve sinema gibi devrimci buluşlar 1914'te bile henüz emekleme dönemindeydiler, fakat müzikholler –her halükârda Londra'dakiler– ilk önemli gelişmelerini 1880'lerde gerçekleştirdiler ve 1890'larda en ihtişamlı günlerini yaşadılar. 1900'den sonra aileler için güvenilir bir toplu eğlence mekanı haline gelmeye başladılar. Giderek gösterişli ve zengin hale gelen varyete salonları, ilk ortaya çıktıkları yerler olan proletaryanın oturduğu kenar mahalleleri terkederek kentlerin merkezlerine taşındılar. Bu sıralarda, spor ve özellikle de futbol, bugün bildiğimiz biçiminde ulusal kurum haline geldi. Profesyonellik 1885'te yasallaştı.

Kısacası, 1870 ile 1900 yılları arasında İngiliz işçi sınıfının, 1950'lerin yazarları, oyun yazarları ve TV yapımcıları tarafından 'geleneksel' olarak kabul edilen yaşam tarzı ortaya çıktı. Bu yaşam tarzı o zamanlar 'geleneksel' değil, sadece yeniydi. Zamanla çok eski ve değişmez olduğu biçiminde bir düşünce doğdu. Bunun nedeni gerçekte İngiliz yaşantısının 1950'lerin refah yıllarında geçirdiği önemli dönüşüme kadar çok fazla değişmeden kalması, ve bu 'geleneksel' yaşam tarzının en gelişmiş biçiminin 19. yüzyılın sonlarında işçi sınıfı yaşantısının karakteristik merkezleri olan ve 20. yüzyılın ilk yarısında, kötüye gitmenin dışında çok fazla değişikliğe uğramayan kuzeydeki sanayi bölgesinde ya da Liverpool ve Londra'nın güneyi ve doğusu gibi, büyük sanayi dışı kentlerin proletaryanın yaşadığı bölgelerinde görülebilmesiydi. Bu ne çok iyi ne de çok zengin bir yaşam tarzıydı, fakat Sanayi Devrimi'nden beri, İngiliz işçi sınıfının sanayi toplumu içinde sağlam bir yer edinmesini sağlayan bir yaşam tarzıydı.

Açıktır ki, Kral Edward döneminde bir gerileme görülmekle birlikte, 19. yüzyılın son çeyreği, işçi sınıfı için yaşamın çok daha kolaylaştığı ve çok daha çeşitlendiği bir dönemdi. Buna rağmen, bazı eğilimlerin söz

konusu olması, bunların gerçekleşmesi anlamına gelmez, ve o dönemde yapılan araştırmalar toplumsal koşulların –genellikle araştırmacıları da şaşırtan bir şekilde– insanı dehşete düşeren düzeylerde olduğunu gözler önüne serdi. Ortaya çıkan manzarada, bir yüzyıllık sanayileşmenin, gelişmesini engellediği ve zayıflattığı bir işçi sınıfı vardı. 1870'lerde üst sınıflara ait özel okullara devam eden 11-12 yaş arası erkek çocukların boyları, sanayi okullarına devam eden erkek çocuklarınkinden ortalama *beş inç* ve tüm olgun çocukların boyu zanaatkâr çocuklarınınkinden ortalama üç inç daha uzundu. İngiliz halkı askerlik için 1917 yılında yılında ilk kez kitlesel bir sağlık muayenesinden geçirildiğinde, genç erkeklerin yüzde onunun askerlik görevi için hiç uygun olmadığı, yüzde 41,5'inin (Londra'da yüzde 48,9) 'belirgin sakatlıkları'nın, yüzde 22'sinin 'kısmi sakatlıkları'nın olduğu, ve yalnızca üçte birinden biraz fazlasının uygun durumda oldukları görüldü. Ülkemiz, yaşlandıktan sonra Yoksullar Yasası'nın hurda yığını arasına atılıp gıdasız, konutsuz, kötü giyimli kalana kadar, yaşamalarını zar zor ve belirsiz biçimde sürdürmeye mahkum olan, acılara katlanan kitlelerle doluydu. İşçi sınıfının hayat standartlarının, 1965'in, hatta 1939'un ölçüleriyle mütevazı, insanca düzeye çıkması süreci henüz pek başlamamıştı.

Bereket versin ki, işsizlik, belirsizlik ve hepsinden önemlisi İngiliz kapitalizminin kendiliğinden ilerleyeceğine ilişkin inancın zayıflaması, insanların kaderlerine pasif biçimde razı olma eğilimlerini azalttı ve onlara durumlarını iyileştirmek için daha etkin araçlar sağladı. Sosyalizm 1880'lerde yeniden ortaya çıktı ve daha sonraları geniş tabanlı kitlesel işçi hareketlerini yaratan ya da dönüştüren etkin ve yetenekli bir işçi seçkinleri kesimini saflarında topladı. Bunlar 1900'lerin başlarındaki İşçi Partisi'ni oluşturmak için birleşen işçi sendikaları ve yeni bağımsız işçi sınıfı partileriydi. Kral Edward dönemi İngilteresinin zor yılları, savaşın ivme kazandığı, daha kitlesel bir siyasi dönüşümün yolunu açtı. İşçi sendikası hareketi 1889-90'daki büyük 'patlama' sırasında bir buçuk milyon gibi bir üye sayısına sıçradı, daha sonra bu sayı daha yavaş bir biçimde artarak yaklaşık iki milyona çıktı, 1911-13'teki 'işçi ayaklanması' sırasında iki katı artarak dört milyona çıktı ve tekrar iki katına çıkarak Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda sekiz milyonluk bir geçici zirveye ulaştı. Bu gelişmenin büyük bir bölümü su, demiryolu ve karayolu taşımacılığı gibi o zamana kadar örgütlenmemiş sektörlerdeki, ya da metal sanayindeki kalifiye olmayan ve yarı-kalifiye işçiler gibi eski sanayilerin örgütlenmemiş kesimlerinde işçi sendikalarının gelişmesinden kaynaklanıyordu. Bunun da önemli bir bölümü, eski sendikaların gelişmesi biçiminde gerçekleşti.

1914'e gelindiğinde kırk İşçi Partisi milletvekili olmakla birlikte, işçilerin siyasi bağımsızlıklarını ilan etmeleri daha az dramatik sonuçlar doğurdu. Bereket versin ki 1884-5'de oy hakkının genişletilmesi işçi sınıfına, eski partiler, özellikle de proleter taraftarlarını elinde tutmaya istekli Liberaller üzerinde bir baskı gücü sağladı. Kamu otoriteleri ve devlet ilk kez toplumsal ilerleme konusunu ciddi biçimde düşünmeye başladı. 1914'e gelindiğinde bir sosyal güvenlik sisteminin ana hatları –1906 sonrasında Liberallerin getirdiği yasal mevzuatın sonucu olarak–ortaya çıkmış bulunuyordu. Fakat kamu kesiminin henüz ciddi bir pratik önemi yoktu. 1908'de yürürlüğe giren Yaşlılık Maaşı (yetmiş yaşında olanlar için haftada beş şilin) uygulaması, Yoksullar Yasası dışında, gelir dağılımını gerçekten yeniden düzenleyen tek sosyal ödeme biçimiydi. 1914'te çıkarılan Ulusal Sigorta Yasası'nın, adından da anlaşılabileceği gibi, ödenen primlerle işleyen, aktüerya açısından tutarlı bir sigorta sistemi olacağı düşünülüyordu. Bu sistemin sağladığı sağlık hizmetleri yetersiz fakat yararlı olmakla birlikte, işsizliğe karşı bir güvence oluşturma yeteneğinin son derece sınırlı olduğu görüldü. Merkezi hükümet eğitim dışındaki doğrudan sosyal amaçlar için hâlâ çok az harcama yapıyordu: 1913'te 184 milyon poundluk toplam gayri safi harcama içinde Yaşlılık Maaşları, İş Bulma Kurumuna ve İşsizlik Sigortasına yapılan harcamalar 17 milyon poundtu. 1939'da aynı alanlardaki harcamalar 1 milyar 6 milyon pound içinde 205 milyon pound tutuyordu. Yerel yönetim harcamaları göreli olarak çok daha az önemliydi. Bu harcamalar 140 milyon pound içinde 3 milyon poundu (İngiltere ve Galler için, 1913) buluyordu ve bu, aslında elli yıl öncesine göre çok daha küçük bir orandı, çünkü 1868'den beri, yerel yönetim harcamaları beş katına yakın artarken, bunun en önemli kalemini oluşturan, Yoksullar Yasası'na göre yapılan ödemeler iki katına bile çıkmamıştı. Devletin yaptığı konut harcamaları oldukça önemsiz bir düzeydeydi. Buna ilişkin ilk verilerin toplanmaya başlandığı 1884'te, mülk vergisinden ve faizlerden sağlanan yaklaşık 200.000 pound bu amaç için harcanmıştı; 1913'te bu rakam yaklaşık 1 milyon poundu buldu. Bir karşılaştırma yapmak için 1930'larda konut için yapılan kamu harcamalarının hiçbir zaman yılda 70 milyon poundun altına düşmediğini belirtebiliriz. Aslında, herşeyi hesaba katarsak, yoksullar sosyal hizmetler olarak sağladıklarından daha fazlasını vergiler biçiminde ödediler.

Üst sınıfların durumu çok daha farklıydı ve toplumun üst ve alt kesimi arasındaki uçurumun derinliği, 1914'ten önceki onyıllarda, lüks hayatın sembolü olan Kral Edward VII'in başını çektiği, zenginlerin gösteriş israfı düşkünlüğüyle sanki vurgulanıyor gibiydi. Biarritz, Cannes, Monte Carlo

ve Marienbad –uluslararası lüks oteller büyük ölçüde bu çağın ürünüydüler ve bunlar en iyi mimari tarzı 'Edward' stilinde buldular– buharlı yatlar ve atları için büyük ahırlar, özel trenler, katliam tarzındaki kuş avları ve zengin sayfiye evlerinde hafta içine sarkan hafta sonu tatilleri: Bunlar giderek uzayan boş zamanlarında zenginleri rahatlatan şeylerdi. Öldüklerinde geride sözü edilmeye değer bir mülk bırakanlar nüfusun yalnızca yüzde altısını oluşturuyordu. Nüfusun ancak yüzde dördü 300 poundtan fazla bir miras bırakıyordu. Ancak 1901-2 arasında 4.000'den daha az sayıdaki malikâne için 19 milyon poundluk bir değer üzerinden vergi ödendi ve bunların 149'unun 62,5 milyon poundluk toplam değere sahip oldukları ortaya çıktı. Zengin hâlâ zengindi, çünkü pound sterlin büyük ölçüde eski pound sterlindi. Tarımdaki durgunluğun etkisiyle sarsılan (bütün toprak sahipleri bu durumda olduklarını iddia ediyorlardı) Bedford Dükü, vekilharcına yüksek bir ücret ve emekli aylığını, bununla birlikte bir sayfiye evini bedava kullanma hakkını, giderlerini dükün karşıladığı üç iç ve yedi dış hizmetçi ve üç avlak bekçisini, yine bir diğer sayfiye evini kullanma hakkını, ayrıca istihkak olarak avlanmış hayvanları, bahçe ürünlerini, kaymak, süt, tereyağ ve viskiyi sunamayacak kadar kötü durumda değildi.

Bu kesimlerin altında ise –hizmetçi istihdam edenler olarak tanımladığımızda– her halükârda York'un toplam nüfusunun yaklaşık yüzde otuzunu oluşturan orta sınıflar ve alt orta sınıflar bulunuyordu. Edward döneminin ortalarında 1,75 milyon kişi, oldukça rahat bir hayat sağlayan, yılda 700 poundan daha fazla bir gelir elde ediyordu ve 3,75 milyon kişi ise ise orta karar bir hayat düzeyi sağlayan 160 pound ile 700 pound arasında bir gelir sağlamaktaydı. 1913-14'de ortalama yetişkin bir erkek bir haftada elli beş saatlik çalışma karşılığında kabaca 30 şilin (bütün bir yıl boyunca çalıştığı varsayılırsa, 77 pound eder), sanayide çalışan bir kadın aynı uzunluktaki bir haftalık çalışma karşılığında 13 şilin 6 pens (yıl boyu istihdam edildiğinde yaklaşık 35 pound) kazanıyordu. Bu orta tabaka iyi, hatta çok fazla besleniyordu. Bunlar aynı zamanda iyi yaşıyorlar, ve giderek, kentlerin daha az sisli bölgelerini çevreleyen orta ve alt orta sınıflara ait kenar mahallelere yerleşiyorlardı. Bu orta sınıf mahalleleri, mütevazı bir terası olan ya da aralarında ortak duvar bulunan bahçeli evlerin bulunduğu Tooting gibi semtlerden, Wimbledon gibi daha zengin bölgelere, onların arkasındaki yeşil kırların ortasında yer alan, borsadaki aracılarının yaşadıkları semtlere kadar uzanıyordu. Bu semtler, kendileri gibi çok sayıda insanın çalıştığı, sayıları hızla artan işlerine gitmek üzere, ellerinde *Daily Mail* gibi yeni gazetelerle evlerinden fırlayan insanların yaşadığı siyasi muhafazakârlık kaleleriydi.

1906'ya gelindiğinde, artmakta olan kâtipler ve tezgâhtarlar kitlesinin, orta sınıfın üst tabakalarıyla tek ortak yönleri onlar gibi olmaya duydukları özlem olsa bile, yaklaşık yarım milyon *çalışan*, yılda 160 poundun üzerinde (ya da alt orta sınıfın elde ettiğinin yaklaşık yarısı kadar) gelir elde etmekteydi. 1910'da ticaret kesimindeki erkek çalışanların dörtte üçünden fazlası ve kadınların tamamı haftada 3 poundan daha az gelir elde ediyordu (Hâlâ küçük bir azınlık durumundaki kadın çalışanların dörtte üçünden fazlası ise haftada 1 pounddan daha az kazanıyordu). Yalnızca bankacılık ve sigortacılık alanlarındaki gelirler biraz daha yüksekti. Yoksul beyaz yakalı çalışanlar, özellikle de –doğal olarak yaptıkları gibi– bir orta sınıf yaşam tarzını sürdürmekte ısrar ettikleri sürece, yüksek ücretli işçilerden çok daha iyi bir konumda olamazdı. Bununla birlikte, yüzyılın sonlarına doğru doğum kontroluyla –özellikle cinsel ilişkiden kaçınarak ya da *coitus interruptus** yoluyla**– aile üyelerinin sayısını sınırlandırarak gelirini daha da yükseltebilirdi. A. J. P. Taylor şunları yazmaktadır: 'Tarihçi ele aldığı 1880 ile 1940 arasındaki dönemin insanlarının hayal kırıklığına uğramış insanlar olduklarını aklından çıkarmamalıdır.'[4] Bu durum, Viktorya ve Edward döneminin sonlarındaki alt orta sınıflar için olduğu kadar, başka hiçbir sınıf için geçerli olmamıştır.

Fakat İngilizlerin hayat tarzlarındaki bu gibi ölçülebilir değişikliklerin yanı sıra, aynı derecede önemli, fakat sayılarla ifade edilemeyen bazı değişiklikler de meydana geldi. Bunlardan birincisi, daha önce gördüğümüz gibi, İngiliz zenginlerini giderek katılaştıran –özellikle kendini beğenmişlik duygusundan kaynaklanan– muhafazakârlıktı. 20. yüzyılın başlarında kısa bir süre kesintiye uğrasa da, Muhafazakâr Parti'nin İngiliz zenginlerinin birleşik gücü olarak Liberal Parti'nin yerini alma eğilimi bunu yansıtıyordu. Dindarlıktaki –özellikle orta sınıf içinde–artış, 'inancı zayıfların' seçimlerdeki ağırlıklarının artmasıyla –bu, hiçbir zaman 19. yüzyılın son onyıllarındaki kadar güçlü olmamıştı– ve dini duyguları zayıf işadamlarının zenginlik ve etkinliklerinin sürekli artmasıyla gözlerden gizleniyordu. Fakat aslında 1870'lerden itibaren, inançsızlıktaki artış durdu ve bununla birlikte Liberalizm ve serbest rekabetçi özel girişimciliğin önemli bir güç kaynağı gerileme sürecine girdi.

İngiliz işadamları sınıfının, eşraf ve aristokrasinin toplumsal hayat tarzlarına asimile olma süreçleri, 'özel okullar' adı verilen birçok okulun açıldığı, ya da başlangıçta hizmet etmeleri amaçlanan yoksullardan arın-

[Cinsel birleşmeyi boşalma anında kesme, dışarı boşalma, ç.n.]

Mekanik doğum kontrolü yöntemleri erkekler için iki savaş arasındaki döneme kadar, kadınlar için ise 1930'lara kadar pek yaygın değildi.

dırılarak yeniden yapılandırıldığı dönem olan 19. yüzyılın ortalarından itibaren hızla ilerledi.* Bu okullar 1869'da kamu denetiminden büyük ölçüde kurtularak, muhafazakârların entellektüellik ve bilim karşıtı, eğlence düşkünü emperyalizm kültürünü daha itinalı biçimde işlemeye giriştiler (Waterloo Savaşı'nın, o zamanlar mevcut olmayan Eton'un oyun alanlarında kazanıldığını öne süren Wellington Dükü değil, Viktorya döneminin sonlarında ortalıkta dolaşan bir mitti).

Ne yazık ki bu özel okullar yeni bir orta öğretim sisteminin modelini oluşturdular. Bu sistemde yeni orta sınıfın daha az ayrıcalıklı kesimlerine 1902'de çıkan Eğitim Yasası'ndan sonra kendileri için özel okul kurma imkânı sağlandı. Bu okulların esas amacı, maalesef, 1870 yılında genel ilköğrenim hakkını kazanmış olan işçi sınıfı çocuklarını daha yüksek öğrenimden dışlamaktı. Bundan dolayı bilgi, özellikle de bilimsel bilgi, yeni İngiliz eğitim sisteminde önem açısından, sınıflar arasındaki katı ayrımın korunmasından sonra ikinci sırada yer aldı. 1897'de gramer okulu** öğrencilerinin yüzde yedisinden daha azı işçi sınıfı çocuklarıydı. Bu yüzden İngilizler 20. yüzyıla ve modern bilim ve teknoloji çağına insanı şaşırtacak kadar kötü eğitilmiş insanlarla girdiler.

1914 öncesindeki onyıllarda İngiliz ekonomisinin uykuya dalmış hali İngiliz toplumunda gözlenmeye başlanmıştı. Edward dönemi Britanyasının dinamik girişimcileri çoğu zaman yabancılar ya da azınlıklardandı (dönemin Yahudi düşmanlığına bahane oluşturan ve giderek önem kazanan Alman Yahudisi finansörler, elektrik sanayinde çok önemli konumdaki Amerikalılar, kimya sanayindeki Almanlar, Quaker tarikatı üyeleri ve tropik imparatorluğun yeni kaynaklarını işleten, sonradan gelişen Lever gibi bölgesel ayrılıkçılar). Diğer taraftan 'Londra'nın iş merkezi'nde gelişmekte olan faaliyetler –giderek gelişen hayat sigortacılığı ve konut finansmanı şirketleri gibi bölgesel ve alışılmışın dışındaki girişimlerin çok belirgin sonucu olanlar bile– baronlarınkine benzeyen bir rekabetsizlik ağıyla sarılmış durumdaydı. Ünlü isimlerinden yararlanabilmek amacıyla aristokratların, genellikle karanlık şirketlerin yönetim kurullarına 'kobay' icra direktörü olarak sokulması yaygınlık kazandı. Madalyonun diğer yüzünde, Tahıl Yasalarına Karşı Muhalefet yıllarındaki atalarından farklı olarak, kendisini Forsyte destanındaki 'centilmen' olarak tahayyül eden ve gerçekten bu tipe uygun biri haline gelen gerçek burjuva vardı.

* 1840'ların başlarıyla 1860'ların ortaları arasındaki dönemde Cheltenham, Marlborough, Rossall, Haileybury, Wellington, Clifton, Malvern, Lancing, Hurstpierpoint ve Ardingly okulları açılmıştı, Uppingham Okulu da yeniden düzenlendi.

** [Eskiden İngiltere'de öğrencileri üniversiteye hazırlayan okul, ç.n.]

Bunların sonucunda, gezi afişlerindeki ve *Times* takvimlerindeki karakteristik efsanevi Britanya ortaya çıktı. İngiliz halkının hayatının, kraliyet kültü gibi yarı feodal ritüeller zırhıyla sıkıca kaplanmasının geçmişi, İngilizlerin gerçekte, damı bitki dallarıyla kaplı kulübede yaşayan ya da eşraftan biri oldukları yolundaki iddia gibi, Viktorya döneminin sonlarına uzanır. Fakat daha önce gördüğümüz gibi, aynı dönemde toplumsal terazinin diğer ucunda çok farklı bir toplumsal olgu, İngiliz kentli işçi sınıfının karakteristik 'geleneksel' hayat tarzı ortaya çıktı. Ancak bunun doğuşu, üst sınıflardaki gelişmelerden farklı olarak, sırf bir gerilemeyi ve katılaşmayı değil –tüm dar boyutluluğuna ve katılığına rağmen– modernleşmeyi yansıtıyordu. İşçi sınıfı hareketlerine giderek egemen olmaya başlayan sosyalizm çok muğlak olmuş olabilir. Sosyalizm, pasifist ve enternasyonalist olması nedeniyle, sermaye sınıflarının hızla terkettikleri, alışılmışın dışındaki radikal–liberal Küçük İngiltereciliğin proletarya tarafından sürdürülmesinden başka bir şey değildi. Yine de kendini ekonomide köklü bir yapısal değişikliğe *adamıştı*. Bu sosyalizm, 'Devlet Hazinesi Kafalıların' giderek kemikleşen iktisadi ortodoksluklarının yapmadığı bir işi yaparak, ekonomideki yoğunlaşma eğilimini ve halkın ekonomiyle ilgili konulara giderek sistematik müdahalede bulunmasının gerekliliği gibi yeni faktörleri dikkate alan bir iktisadi analize dayanıyordu. Belki de Fabianlar gibi, teknokrat ve yönetici kafalı, küçük fakat henüz temsilci niteliği kazanmamış grupların kendilerini işçi hareketinin içinde bulmalarının nedeni buydu. Bu hareketin trajedisi, teoride söylediklerini pratikte yerine getirmemesiydi.

NOTLAR

1. Briggs, Cole ve Postgate, Kitson Clark (Okuma Listesi 2), Clapham, Checkland, Ashworth (Okuma Listesi 3). İşçi sınıfının hayat stardartları konusunda temel malzeme G. H. Wood'un *Journal of Royal Statistical Society*, 1899 ve 1909'daki makalelerindedir. Asa Briggs, *Victorian Cities*, S. Pollard, *History of Labour in Sheffield*, kentsel sorunlar için H. J. Dyos, *Victorian Suburb* (1961). Toplumsal mevzuat ve koşullar için E. Phelps Brown, *Growth of British Industrial Relations* (1959), iş yasası için K. W. Wedderburn, *The Worker and the Law* (1965). J. B. Jefferys, *Retail Trading in Great Britain 1850-1950* (1954) iyi, fakat istatistikseldir. H. Pelling, *A History of Trade Unionism* (1963) ve *The Origins of the Labour Party* (1965) adlı yapıtlar R. Tressell, *The Ragged-Trousered Philanthropists* (roman) ile tamamlanmalıdır. Alt orta sınıf için G. ve W. Grossmith, *Diary of a Nobody*. Eğitim konusunda Brian Simon, *Education and the Labour Movement 1870-1920* (1965). W. S. Adams, *Edwardian Portraits* (1957) üst sınıflar konusunda mükemmel bir kitaptır. E. P. Thompson, 'Homage to Tom Maguire' (içinde A. Briggs ve J. Saville, ed., *Essays in Labour History*, 1960) sosyalizmin yeniden canlanışı konusunda nefis bir giriş kitabıdır. Ayrıca bakınız Şekil 2-3, 7, 10, 14, 21, 32, 41, 43, 45-6, 49-52.

2. Pollarda, *a.g.e.*, s. 105.

3. *Tom Barker and the IWW* (ed. E. C. Fry, Australian Society for Labour History, 1965), s. 5, 7.

4. A. J. P. Taylor, *English History 1914-45* (1965), s. 166.

9
Gerilemenin Başlangıcı[1]

Sanayinin dönüşümü Sanayi Devrimi'nden beri kesintisiz biçimde olmuştur, fakat bu değişimlerin birikimli sonuçları zaman zaman o kadar belirgin bir hal almıştır ki, gözlemciler bir 'ikinci' sanayi devriminden söz etme eğiliminde olmuşlardır.* 19. yüzyılın son onyılları böyle bir dönemdi. Bu gerileme olduğundan daha büyük boyutta görünmüştür, çünkü sanayileşmenin başlangıç aşaması olağanüstü ve gözle görülür şekilde eski tarz bir temele dayanıyordu ve bu sanayileşmenin öncüsü olan Britanya, görünüşe göre bu eski tarza bağlı kalırken, diğer ve daha yeni sınai ekonomiler buna bağlı kalmadılar.

İlk ve uzun vadede en önemli değişiklik bilimin teknolojideki rolünde ortaya çıkmıştır. Daha önce gördüğümüz gibi, sanayileşmenin ilk aşamasında bu rol küçük ve tali olmuştur. Bu dönemdeki önemli buluşlar basitti, karmaşık kuramların ya da anlaşılması zor bilgilerin değil, becerinin,

* Ne ilginçtir ki, bir 'üçüncü' ya da 'dördüncü' sanayi devriminden söz edildiği enderdir. Zaman içinde 'ikinci devrim' geçmişin değişimlerinin bir parçası durumuna gelir ve zamanı gelince bir diğer 'ikinci' sanayi devrimi keşfedilir. 1920'lerde ve sonra, yine İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı otomasyon denemeleri çağında böyle olmuştur.

pratik deneyin ve yeni bir şeyin işleyip işlemediğini deneyerek görme konusunda istekli olmanın ürünleriydi. Tabii (demir gibi) eskisinden çok daha büyük ölçekte ve geliştirilmiş olarak kullanılmakla birlikte, en temel güç kaynakları (kömür, su) eski ve bilinen şeylerdi, en temel hammaddeler uzun süredir bilinenlerden farklı değildi. Teknolojik olarak daha devrimci nitelikteki araçlar zaten mevcuttu –örneğin kimya sanayinde– ve bazen, havagazı ile aydınlatmada olduğu gibi, halk açısından taşıdığı önemden dolayı dikkat çekiyorlardı; fakat üretim sürecindeki önemleri taliydi. Sanayileşmenin en eski aşamasının en parlak teknolojik başarıları olan demiryolu ve buharlı gemi, bu anlamda bilim öncesinin özelliklerini taşıyordu ya da her durumda yalnızca yarı bilimsel nitelikteydi.

Bununla birlikte, demiryolunun çok büyük ölçekte olması ve demiryolunun başlattığı ulaştırma devrimi bilimsel teknolojiyi daha da gerekli hale getirdi ve dünya ekonomisindeki gelişme, etkin kullanım için bilimsel bir işleme sürecinden geçirilmesi gereken (örneğin kauçuk ve petrol gibi) yeni hammaddeleri giderek sanayiye sundu. Bilimsel teknolojinin önemli bir aracı olan klasik fizik (akustik dahil) uzun zamandan beri mevcuttu; bir diğeri, inorganik kimya ise Sanayi Devrimi'nin ilk aşamaları sırasında erginliğe ulaştı. 1830'larda ve 1840'larda iki bilim dalı daha sanayide kullanılabilir hale geldi: Elektromanyetik ve organik kimya. Bilimin en temel kurumu, araştırma laboratuvarı –özellikle üniversite araştırma laboratuvarı– 1790 ile 1830 arasında gelişti. Bilimsel teknoloji yalnızca daha fazla arzulanan bir şey olmakla kalmadı, aynı zamanda daha mümkün hale geldi.

Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısındaki belli başlı teknik gelişmeler, esas olarak bilimsel temele dayanıyor; diğer bir deyişle, en azından özgün buluşlar için teorik bilimdeki son gelişmeler konusunda bir ölçüde bilgi sahibi olmayı, bu buluşların geliştirilmesi için çok daha uygun bir bilimsel deney ve test sürecini uygulamayı, sanayiciler, teknoloji uzmanları, profesyonel bilim adamları ve bilimsel kurumlar arasında giderek artan ölçüde sürekli ve yakın bağların kurulmasını gerektiriyordu. Newton'un adını daha önce hiç duymamış bir mucit iplik tezgâhı gibi bir aleti icat edebilirdi; fakat elektrik çağının en az teknik bilgiye sahip mucitlerinin bile –örneğin elektrikli telgrafı bulan ve Mors Alfabesine adını veren Amerikalı Samuel Morse– birkaç bilimsel dersi izlemiş olmaları gerekiyordu (Morse'un İngiliz meslektaşı Sir Charles Wheatstone aslında bir üniversite profesörüydü ve FRS'ydi*). Bilim çevresi, giderek 'tesadüfi' buluşların bile yapılabildiği –W. H.Perkin'in 1856'da Royal College of Chemistry'de genç bir öğrenciy-

* [Fellow of Royal Society, Kraliyet Cemiyeti Üyesi, ç.n.]

ken anilin boyaların ilki olan leylak morunu bulması gibi– bir hale geldi. Bilim giderek, çözümler bulmakla kalmayıp, yeni sorunları ortaya çıkarmaya başladı. Örneğin sulh mahkemesinde zabıt katibi olan Gilchrist-Thomas, akşam okulunda izlediği dersler sayesinde, dikkatini fosforlu demir cevherinin metalurjide kullanılmasının güçlüklerine yöneltirken, bu sorunun üstesinden gelmesini sağlayan kimya bilgisini de edinmiştir. Gilchrist-Thomas'ın Galler'deki demir fabrikalarında kimyager olarak çalışan ve bu nedenle de bir Bessemer kabını bazal cürufla kaplamaktan oluşan buluşunu test edebilecek konumda olan bir de kuzeni vardı.

Sanayileşmenin yeni aşamasının iki önemli sanayi sektörü olan elektrik ve kimya sanayileri tümüyle bilimsel bilgiye dayanıyordu. Üçüncüsü olan içten yanmalı motorun gelişmesi ise, çok yeni bilimsel sorunları ortaya çıkarmasa bile, kimya sanayinin en azından iki dalına bağlı durumdaydı. Bunlar ham hallerinde işlenmesi göreli olarak zor olan petrol ve kauçuğun rafine edilmesi ve işlenmesiydi. Fotoğrafçılığa dayalı olanlar gibi, tam olarak geliştirilmeleri ancak 20. yüzyılda gerçekleşen daha küçük sanayi dalları, kimya ve optiğin bilimsel temeline daha sıkı biçimde dayanıyorlardı. Gerçekten de ünlü Alman optik sanayinin yarattığı önemli bir firma olan Zeiss Jena Üniversitesi'nin akademik araştırma laboratuvarlarının planlanmış bir ürünü olarak ortaya çıktı. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, özellikle dünyaya önderlik eden Alman kimya sanayinin deneyimi sonucunda, teknolojik ilerlemenin sistematik araştırma projelerine katılacak bilimsel nitelikte insangücü, araç gereç ve para girdilerinin bir fonksiyonu olduğu ortaya çıkmıştı. ABD'de Thomas Alva Edison büyük ölçekli laboratuvarların teknolojik buluşlar konusunda ortaya çıkarabileceği ürünleri 1876'dan itibaren Menlo Park'ta daha ampirik biçimde göstermiştir.

İkinci önemli değişiklik daha az devrimci bir nitelik taşıyordu. Bu değişiklik, fabrika sisteminin daha önce ulaşılmamış alanlara sistemli biçimde yayılmasından –imalâtın, her biri motor gücüyle çalışan uzmanlaşmış birer makine tarafından gerçekleştirilen çok sayıdaki bir dizi basit işlemlere ayrılmasından– oluşuyordu. Bu alanlardan uzun vadede en fazla önem taşıyacak olanı, büyük ölçüde üretimde kullanım için değil de, kişisel kullanım için üretilen 'dayanıklı tüketim mallarının' imalâtıydı. Bu 'kitlesel üretim' olarak bildiğimiz ve üretim sürecine uygulanan insan emeği asgari düzeye indiğinde 'otomasyon' adını verdiğimiz –kısmen teknik kısmen de örgütleme alanındaki– bir gelişmeydi. Bu gelişmenin esas itibariyle devrimci hiçbir niteliği yoktu. Özgün biçimiyle pamuklu dokuma fabrikası devasa, karmaşık ve (o günkü deyimiyle) 'kendi kendine

çalışan' bir otomat olma idealinin çoktandır peşinde koşmaktaydı ve her teknik buluş bu amaca daha da yaklaşmasını sağlıyordu. Jacquard dokuma tezgâhı gibi bazı istisnalar hariç, pamuklu dokuma fabrikası günümüzün ölçüleriyle otomasyonun oldukça uzağında kaldı, çünkü kalifiye işçiliği ortadan kaldırmak için gerekli saikler yeterince güçlü değildi, fakat her-şeyden önce, işgücünün yönetimi ve üretimin örgütlenmesi açısından doğuracağı sonuçlar üzerinde henüz sistemli bir biçimde düşünülmemişti. Fakat bu bariz biçimde kitlesel üretimdi, otomasyona doğru yönelmişti ve kesintisiz üretimi, ısının otomatik biçimde kontrolünü (termostat için ilk patent 1831'de verilmişti) ve tüm proses işlemlerinin hemen hemen ortadan kaldırılmasını içeren erken kimya üretimin belli biçimleri daha da yakın hale gelmişti.

Makine imalâtının mekanizasyonu, aynı tür makineler için çok büyük ölçekte ve standartlaşmış talebe bağlıydı. Bu alandaki öncülüğü, endüstri ve yeterince zengin özel müşteriler arasındaki pazarın büyüklüğü, onu ticari olarak cazip hale getirinceye kadar silah sanayinin (mermi kovanı ve hafif silahlar üretimi) yapmış olmasının nedeni budur. Bu gelişmenin öncülüğünü yapan ürünler, tahmin edilebilir nedenlerden dolayı esas olarak Amerikan kökenliydi: Isaac Singer tarafından ticari amaçlar için uyarlanmasıyla daha iyi tanınmaya başlayan Elias Howe'un dikiş makinesi (1846), ilk kez 1843'te icat edilip 1868'den itibaren ticari açıdan başarı kazanan daktilo, Yale kilidi (1855), Colt tabanca (1835) ve makineli tüfek (1861). Her ne kadar otomobil Avrupa –esas olarak bir Fransız ve Alman– kökenli bir buluş olsa da kendi kendine gidebilen taşıtların kitlesel üretimini ilk başlatan da ABD oldu ve mekanik taşıt araçlarının en mütevazısı olan bisiklet (1886) Yeni Dünya'da gerçekte hiçbir zaman önemli bir güç haline gelmedi. Fakat bu göze çarpan ürünlerin gerisinde, takım tezgâhlarındaki çok daha önemli bir dönüşüm yer alıyordu: Torna tezgâhı (1845 civarında), üniversal freze tezgâhı (1861), otomatik torna tezgâhı (1870 civarı). Bunlarla birlikte –ya da daha doğrusu kısa bir süre sonra– esas olarak daha korkunç silahların üretimini gerçekleştirmede çeliği yüksek bir mekanik hızda kesebilecek sertlik ve keskinlikte çelik alaşımlar (ve 20. yüzyılda tungsten-karpit gibi diğer alaşımlar) geliştirildi. O zamana kadar jeologlar ve kimyagerler tarafından nadir şeyler olarak bilinen maddeler –tungsten, manganez, krom, nikel ve diğerleri– 1870'den itibaren metalurjinin temel unsurları haline geldiler ve böylece bu alanda bir devrimi başlattılar.

Bu gelişmenin bir diğer yönü de kitlesel üretimin, üretim süreçlerinin planlanmış bir akış hattı biçiminde düzenlenmesi ve işgücünün 'bilimsel

yönetimi', yani makinelerin yaptıkları işlerin yanı sıra insanların yaptıkları işlerin de fiilen analiz edilmesi ve parçalara ayrılması yoluyla, sistemli bir biçimde *örgütlenmesiydi.* Burada da öncülüğü ABD yaptı ve bunun esas nedeni bu ülkede kalifiye işgücü kıtlığının had safhada olmasıydı. Kesintisiz üretim konusundaki ilk denemeler, 18. yüzyıl sonlarının Yankee teknisyenlerine kadar uzanır. Bunlardan biri, tamamen otomatik bir un değirmenini kuran ve taşıyıcı bantı icat eden Oliver Evans'tı (1755-1819). Bununla birlikte, bu tekniğin Şikago et paketleme sanayinde ve diğer alanlarda ciddi biçimde geliştirilmesi 1890'larda, Henry Ford'un motorlu taşıt fabrikasında olgunluğa ulaşması ancak 1900'lerin başlarında gerçekleşti.* 'Bilimsel Yönetim' esas olarak A.B.D.'deki F. W. Taylor'un etkisiyle 1880'lerde hem bir program hem de bir gerçeklik haline geldi, böylece 1900 yılına gelindiğinde modern büyük ölçekli sanayinin temelleri atılmış durumdaydı.

Üçüncü önemli değişiklik ikincisiyle bağlantılıydı: En büyük potansiyel pazarın, iktisadi olarak gelişmiş ülkelerin çalışan kitlelerinin artan gelirlerinde yattığı gerçeğinin keşfedilmesinden oluşuyordu. Burada da öncülük ABD'deydi. Bunun nedeni kısmen, bu ülkenin iç pazarının potansiyel olarak çok büyük olması ve kısmen de, sürekli işgücü açığı olan bir ülkede, her halükârda ülkenin iktisadi açıdan en dinamik sektörlerinde insanların gelirlerinin göreli olarak yüksek olmasıydı. Bu konudaki en belirgin örnek olan Amerikan motorlu taşıt sanayi, pahalı olmakla birlikte, yeterince ucuz olan bir otomobilin kendine geniş bir pazar bulabileceği varsayımı üzerine inşa edilmişti.** Sanayileşmenin ilkel çağında bu tasavvur bile edilemeyen bir şeydi. O zamanlar dikkatli biçimde işlenmiş ve pahalı mallara olan talep geniş, fakat sayısal olarak sınırlı bir orta sınıfın ve az sayıdaki zenginin talebiyle sınırlıydı. Kitlelerin talebi beslenme, barınma (bazı basit ev eşyaları dahil) ve giyecekle sınırlıydı. Bundan dolayı kitlesel üretimin pazarı yoğun değil, yaygın ve geniş bir pazardı, ancak yine de en basit, en standartlaşmış mallarla sınırlıydı. Ücretleri düşük olduğundan ve böyle olması gerektiğinden dolayı yalnızca az miktarda satın almakla kalmıyorlardı, aynı zamanda ihtiyaçlarını karşılayacak malların imalâtında mekanizasyona gidilmesi konusundaki teşvik sınırlıydı. Hizmetçilerin bol ve ucuz olduğu yerde, elektrik süpürgelerine olan talep de azdır.

* Bununla birlikte, İngiliz Donanması için faaliyet gösteren devlet kuruluşları belki de işleyen ilk montaj hattını 19. yüzyılın başlarında Deptford'daki ünlü bisküvi fabrikasında geliştirmişlerdi

** Gerçi ABD kırsal alanda tek atlı araba için geniş bir pazara sahipti ve Ford da bir ölçüde bu pazarı hedeflemişti.

Sonuncu önemli değişiklik ise iktisadi işletme ölçeğinin büyümesi, üretim ve mülkiyetteki yoğunlaşma, çok sayıda küçük çakıl taşı yerine bir avuç büyük kayadan –tröstler, tekeller, oligopollerden* – oluşan bir ekonominin ortaya çıkmasıydı. Yoğunlaşmanın rekabetin doğal bir sonucu olduğu bazıları tarafından tahmin ediliyordu. Karl Marx bu eğilimi iktisadi analizinin köşe taşlarından biri haline getirdi. Bu süreç daha 1880'lerde Almanya ve ABD'de iyice belirgin hale gelmişti. Her siyasal eğilimden iktisatçılar bu gelişmeden rahatsızlık duydular. Bu iktisatçılar söz konusu sürecin serbest rekabete dayalı bir ekonomi ideali ile çelişmesi nedeniyle, yalnızca toplumsal açıdan arzulanmaz (küçüklere karşı büyüklerin, yoksullara karşı da zenginlerin tarafını tuttuğundan dolayı) olmakla kalmayıp, aynı zamanda iktisadi açıdan da geriletici olduğunu düşünüyorlardı. Bununla birlikte, 'büyük işletme'nin küçük işletmeyle karşılaştırıldığında, en azından uzun vadede *daha iyi* olduğuna inanmak için birçok neden bulunmaktadır: Büyük işletme küçük işletmeden daha dinamik ve verimlidir, gelişme sürecinin giderek daha karmaşık ve maliyetli hale gelen görevlerini daha iyi yerine getirebilir. Asıl olumsuzluğu büyük olması değil, antisosyal olmasıdır. Bu olumsuzluk işletmelerin en büyükleri olan devlet ve diğer kamu işletmeleri için geçerli değildi. Bu dönemde iktisadi faaliyetlerin gelişmesi, devlet işletmelerinin değil, dev boyutlu özel işletmelerin ve bunların bileşimlerinin ortaya çıkması biçiminde olmakla birlikte, devletin rolü dolaylı olarak giderek daha belirleyici hale geldi. Viktorya döneminin ortalarındaki, ekonominin yönetiminden ve ekonomiye müdahaleden bilinçli olarak kaçınan bir devlet ideali 1873'ten itibaren genel olarak terkedildi.

* * *

Diğer yerlerde esen değişim rüzgarları ne kadar güçlü olsalar da, Manş Denizi'ni geçip Britanya'ya ulaştıklarında hız kesiyorlardı. Ekonominin biraz önce tanımladığımız dört alanının hepsinde Britanya rakiplerinin gerisinde kaldı; ve bu rakipler tarafından ele geçirilen bu alanların daha önce Britanya'nın elinde olması, üzücü demesek bile, çok çarpıcı bir durumdu. Dünyanın öncü ve en dinamik sınai ekonomisinin, otuz kırk yıl gibi kısa bir süre içinde (1860–90/1900), hızlı bir biçimde en durgun ve muhafazakâr ekonomisi haline gelmesi İngiliz iktisat tarihinin en can

* Tek bir firma iktisadi faaliyetin bir alanını fiilen ya da tam olarak kontrol ettiğinde bu bir tekeldir. Bunu az sayıda firma kendi aralarında yaparlarsa (General Motors, Ford ve Chrysler'in egemenliğindeki Amerikan motorlu taşıtlar sanayinde olduğu gibi) bu bir oligopoldür. İkinci durum birincisinden daha yaygındır, fakat pratikte birbirinden çok farklı değildir.

alıcı sorusudur. 1890'lardan sonra ekonomiye yeniden dinamizm kazandırmak için neden bu kadar az çaba harcandığını sorabiliriz ve 1890'lardan sonra gelen nesilleri daha fazlasını yapmamış olmakla, yanlış şeyler yapmakla ya da hatta durumu daha da kötüye götürmekle suçlayabiliriz. Fakat aslında bunlar, at ahırdan kaçtıktan sonra onu geriye getirmenin tartışmasını yapmaya benzer. At yüzyılın ortalarında ve 1890'larda kaçıp gitmişti.

Britanya ile daha modern sanayi ülkeleri arasındaki karşıtlık özellikle yeni 'gelişme sanayileri'nde çarpıcı bir görünümdedir ve bu ülkelerin yavaş gelişmelerini, İngiliz sanayinin ilkel yapı ve tekniğin hâlâ en iyi sonuçları doğurduğu sanayi dallarındaki başarıları ile karşılaştırdığımızda bu çarpıcılık daha da artmaktadır. Bu sanayi dallarının en önemlisi, İngiliz üstünlüğünün son kez ve en başarılı biçimde teyit edildiği gemi inşasıydı. Britanya geleneksel tahta yelkenli gemi çağında büyük, fakat hiç de rakipsiz sayılamayacak bir yapımcı ülke durumundaydı. Aslında bir gemi yapımcısı olarak taşıdığı ağırlık teknolojik üstünlüğünden kaynaklanmamaktaydı, çünkü Fransızlar daha iyi gemiler tasarlıyordu ve ABD çok daha iyilerini üretiyordu; ünlü 'sürat teknesi' yarışlarından günümüzde milyoner takımlar arasındaki yat yarışlarına kadar hemen hemen tüm yarışlarda Amerikan yelkenlilerinin başarılı olması bunun kanıtıdır. Amerika'nın bağımsızlığa kavuşması ile Amerikan İç Savaşı arasındaki dönemde Amerikan gemi yapımcılığı çok daha hızlı gelişti, İngiliz gemi yapımcılığı ile arasındaki mesafeyi giderek kapattı ve 1860'a gelindiğinde hemen hemen ona yetişti.* İngiliz gemi yapımcıları, daha çok Britanya'nın denizcilik ve ticaret alanında çok büyük bir güce sahip olmasından ve İngiliz nakliyecilerinin (bu sanayiye güçlü bir koruma sağlayan Denizcilik Yasaları'nın yürürlükten kaldırılmasından sonra bile) yerli gemileri tercih etmesinden yararlandılar. İngiliz tersanelerinin asıl zaferi demir ve çelikten mamul gemilerin ortaya çıkmasıyla gerçekleşti. İngiliz sanayinin diğer sektörleri geride kalırken, gemi yapımcılığı yavaş yavaş öne geçti: 1860'ta İngiliz gemilerinin tonajı Amerikalılarınkinden biraz daha fazlaydı, Fransızlarınkinin altı katı, Almanlarınkinin sekiz katı; 1890'da Amerikan gemilerinin tonajının iki katından fazla, Fransızlarınkinin on katı ve Almanların yine sekiz katı düzeyindeydi.

Modern üretim teknik ve örgütlenmesinin sağladığı avantajlardan hiçbiri, devasa tek birimler halinde, büyük ölçüde standartize olmamış malzemelerden ve çok çeşitli, en yüksek beceri düzeyinde kol emeğiyle

* 1800'de İngiliz gemilerinin tonajı (sömürgelerdeki dahil) 1,9 milyondu – Amerika'nınkinin yaklaşık iki katıydı; 1860'da ABD'ninki 5,4 milyonluk tonajına karşılık Britanya'nınki 5,7 milyondu.

imal edilen gemilere uygulanamıyordu. Gemi yapımcılığındaki mekanizasyon, sarayların inşaatındaki otomasyonun ötesine gitmedi. Öte yandan, küçük birimler halinde uzmanlaşmanın sağlayacağı yararlar çok fazlaydı, çünkü aslında günümüzün dev firmalarında süreçlerin sistematik biçimde parçalara ayrılmasından elde edilen yararların aynısını sağlıyordu. Zaten böyle karmaşık ürünlerin yapımında bu yararları sağlamanın başka bir yolu da yoktu. Bundan başka, bu yolla teknik buluşların gerçekleştirilme imkânları artıyor ve maliyetleri asgariye iniyordu. Rekabetçi bir piyasadaki uzmanlaşmış gemi makine imalâtçısı daha iyi makineler üretmek için her türlü saike sahipti, ayrıca gemilerin saclarının lehimlenmesinde uzmanlaşmış firmaların bu alanda yeterince hızlı icat yapmamaları nedeniyle gemi yapım sürecinin gecikmesi söz konusu olamazdı. İngiliz gemi yapımcılığı, ancak entegrasyonun teknik avantajlarının çok daha önemli hale geldiği İkinci Dünya Savaşı sonrasında öncülüğünü kaybetti.

Ne yazık ki, bilimsel teknolojiye dayalı gelişen sanayilerde, entegrasyonun ve büyük ölçekli üretimin kârlı olduğu alanlarda durum bundan farklıydı. Britanya kimya sanayinde ve anilin boyaların icadında öncülük yapmakla birlikte, bu durum 1840'larda bile Almanların akademik alandaki kimya araştırmalarına dayanıyordu. Fakat 1913'e gelindiğinde, Almanlar bizim iki katımız ihracat yaparken ve –hepsinden önemlisi– Britanya pazarının sentetik boya talebinin yüzde doksanını karşılarken, dünya üretiminin ancak yüzde on birini (ABD'nin yüzde otuz dörtlük, Almanya'nın yüzde yirmi dörtlük payına karşılık) karşılıyorduk. İngiliz kimya sanayinin büyük bölümü, daha sonraları Imperial Chemical Industries'in çekirdeğini oluşturacak olan Brunner–Mond'un firması örneğinde olduğu gibi, İngiltere'ye göçen yabancıların elindeydi.

Elektroteknik, hem kuramsal hem de pratik olarak İngilizlerin öncülük ettiği bir alandı. Faraday ve Clerk Maxwell bunun bilimsel temellerini attılar, Wheatstone da elektrikli telgrafı icat ederek Viktorya döneminde Londra'da yaşayan bir babanın 'siyah bıyıklı ve askeri pelerinli, uzun boylu ve yakışıklı bir adamla' kaçan kızının Boulogne'ye varıp varmadığından anında haberdar olmasını (bu örnek, bu icadın yararlarını anlatan, o dönemin bir teknik kitabından alınmıştır) sağladı.[2] Swann, Edison'un doğumundan iki yıl önce, 1845'te karbon telli bir elektrik ampulü üzerinde kafa yormaya başladı. Ancak 1913'e gelindiğinde İngiliz elektrik sanayinin üretimi Almanya'nınkinin üçte birinden biraz daha fazlaydı, ihracatı ise Almanya'nınkinin yarısına ancak ulaşıyordu. Britanya bu alanda da yabancıların istilası altındaydı. Yerli sanayinin büyük bölümü yabancı sermaye tarafından –esas olarak Westinghouse gibi Amerikan sermayesi tarafın-

dan– kurulmuştu ve denetleniyordu. 1905 yılında Londra yeraltı treninin elektrifikasyonu ve ilk 'metro'nun inşaatı söz konusu olduğunda, bunu inşa eden işletme ve finansman Amerikan kökenliydi.

Hiçbir sanayi dalı makine ve takım tezgâhları sanayi kadar İngiliz kökenli değildi.

1853'te bu alanın öncülerinden olan Sir William Fairbairn şunları yazıyordu: 'Değişiklik böylece kendi kendine işleyen makineleri de etkiledi. İmalatta kullanılan makinelerimizde sağlanan gelişmeler hepsinden önemlidir; ve bunların esas olarak Manchester'a ait olduğunu, Manchester'dan çıktığını ve kökenlerinin Manchester olduğunu belirtmekten mutluluk duyuyorum.'[3] Ancak hiçbir yabancı ülke –ve yine esas olarak ABD– hiçbir alanda Britanya'yı bu alandaki kadar hızlı biçimde geride bırakmamıştır. Daha 1860'larda bile, Amerika'nın bu alandaki ilerlemesi, henüz gerçek bir korku boyutunda olmasa bile, biraz endişe ile izleniyordu. Fakat 1890'larda otomatik takım tezgâhlarının üretimine başlama konusundaki girişim ABD'den geldi ve İngiliz işverenlerine sanayide kalifiye zanaatkârların gücünü kırmak için yaptıkları (tam olarak başarılı olamayan) girişimde yol gösteren bir Amerikalı, Albay Dyer oldu. Ayrıca tam olarak mekanizasyon uygulanmış ilk tüketim malı sanayinde, çizme ve ayakkabı imalâtında kullanılan makinelerin yapımında tekel kuran firma da bir Amerikan firmasıydı.

Belki de en üzücüsü, demir ve çelik sanayi örneğiydi, çünkü bu sanayinin tam da İngiliz ekonomisinin dünya üzerindeki rolünün en fazla ve egemenliğinin en tartışmasız olduğu bir anda üstünlüğünü kaybettiğini görüyoruz. Çelik üretimindeki her önemli buluş Britanya kökenliydi ya da Britanya'da geliştirilmeye başlanmıştı: Çeliğin ilk kez kitlesel olarak üretimini mümkün kılan Bessemer kabı (1856), verimliliği büyük ölçüde artıran Siemens-Martin açık ocaklı fırını (1867) ve çelik üretiminde tümüyle yeni bir dizi cevherin kullanılmasını mümkün kılan Gilchrist-Thomas prosesi (1877-78) buna örnektir. Ancak İngiliz sanayi Bessemer kabı hariç, yeni yöntemleri uygulamakta yavaş davrandı –Gilchrist-Thomas prosesinden İngiltere'den çok daha fazla olmak üzere Almanlar ve Fransızlar yararlandılar– ve daha sonraki gelişmeleri izlemekte tamamen geri kaldılar. 1890'ların başlarında Almanya ve ABD'ninkinin gerisinde kalan yalnızca Britanya'nın üretimi değil, aynı zamanda Britanya'nın verimliliğiydi. 1910 yılına gelindiğinde, ABD'nin ürettiği çelik miktarı Büyük Britanya'nın toplam çelik üretiminin neredeyse iki katı kadardı.

* * *

Bunların nedenleri çok tartışılmıştır. Şurası açıktır ki, İngilizler yeni koşullara uyum sağlayamadılar. Bunu yapabilirlerdi. Amatör bilim adamları ve özel araştırma labaratuvarları alanındaki zenginliğin ya da üretim alanında sahip olunan pratik deneyim zenginliğinin bile artık üniversite eğitiminin hemen hemen hiç olmamasını ve biçimsel teknoloji eğitiminin zayıflığını telafi etmeye yetmediği bir dönemde İngiliz teknik ve bilimsel eğitiminin bu kadar ihmal edilmesi için hiçbir neden yoktu. 1913'te Almanya'nın altmış bin üniversite öğrencisi varken, Britanya'nın yalnızca dokuz bin öğrencisi olması için ya da ABD'de on bin kişiden yaklaşık on üçü gündüzlü üniversite öğrencisi iken, Britanya'da bu rakamın yalnızca beş öğrenci olması; İngiltere ve Galler bilim, teknoloji ve matematiğin tüm dallarında yılda birinci ve ikinci şeref derecelerine sahip yalnızca 350 mezun verirken ve bunların pek azı araştırma yapma yeteneğine sahipken, Almanya'nın yılda üç bin mühendis mezun etmesi için hiçbir zorlayıcı neden yoktu. 19. yüzyıl boyunca ülkeyi eğitimdeki geri kalmışlığının doğuracağı tehlikeler konusunda uyaran çok kişi oldu; eğitime harcanacak kaynak sıkıntısı yoktu; teknik ve yüksek eğitim için uygun aday sıkıntısı ise kesinlikle yoktu.

Dünyanın diğer ülkeleri sanayileştikçe, İngilizlerin öncü sanayilerinin göreli olarak gerilemesi ve büyüme hızlarının düşmesi kaçınılmazdı; fakat tümüyle istatistiksel olan bu olguya, canlılık ve verimlilikte gerçek bir kayıp eşlik etmeyebilirdi. Hele Britanya'nın ne öncü ne de geç kalmanın devazavantajına sahip olduğu, diğer ülkelerle aynı anda ve noktada yola koyulduğu sanayi dallarında başarısızlığa uğraması daha az beklenir bir durumdu. Geride kalmaları tümüyle maddi zayıflıkla açıklanabilen ülkeler vardır; bunlar çok küçüktür, kaynakları çok kıttır, beceri düzeyleri çok düşüktür. Britanya kesinlikle bunların arasında yer almıyordu. Belki onun büyüklüğündeki ve onun kadar nüfusa sahip bir ülke, uzun vadede, ABD ve SSCB gibi çok daha büyük ve zengin ülkelerden daha kısıtlı iktisadi gelişme imkânlarına sahip olabilirdi; fakat Britanya'nın imkânlarının 1870 Almanyasının imkânlarından çok daha sınırlı olmadığı kesindi.

Öyleyse Britanya'nın yeni koşullara uyum sağlayamamasının nedeni bunu yapamaması değil, yapmak istememesiydi. Burada sorulması gereken soru, neden istemediğidir. Bunun giderek yaygınlık kazanan açıklaması, bu durumu işadamları arasında girişimciliğin olmayışına (ya da azalmasına), İngiliz toplumunun muhafazakârlığına, ya da bunların her ikisine birden atfeden sosyolojik bir açıklama tarzıdır. Bu açıklama tarzı iktisatçılara, nedenlerin açıklanmasının sorumluluğunu, bu konuda kendilerinden daha yetersiz oldukları halde en az kendileri kadar istekli olan tarihçi-

lere ve sosyologlara yükleme avantajını sağlamaktadır. Bu teorilerin hepsinin de inandırıcılıktan oldukça uzak olan çeşitli versiyonları bulunmaktadır, fakat en iyi bilineni şöyledir: İngiliz kapitalisti sonunda toplumsal olarak daha saygın ve daha yüksek konumda olan 'centilmenler' hatta aristokratlar sınıfına girebilmeyi hedeflemişti ve bunu başardığında –İngiliz hiyerarşisi, ücra kontluklarda oldukça mütevazı olabilen bir servet elde eder etmez onu aralarına almaya hazırdı– daha fazla çaba harcamayı bırakıyordu. Bir girişimci olarak, Amerikan sanayicilerinin karakteristiği olduğu düşünülen, teknik gelişmenin devamlılığını sağlamak biçimindeki asli dürtüden yoksundu. Karakteristik girişim türü olan küçük aile şirketi, aile denetiminden çıkma riskini taşıyan aşırı büyümeye karşı oldukça etkin biçimde tecrit edilmişti. Sonuçta, her nesil kendisinden öncekinden daha az girişimci oldu, ilk kâr birikimlerinin oluşturduğu yüksek surların arkasına sığındı ve girişimciliğe giderek daha az ihtiyaç duydu.

Bu tür açıklamalarda belli bir doğruluk payı bulunmaktadır. Gerçekte statü hevesini ve 'centilmenler' arasına girmek için çok fazla çaba harcamamayı içeren ve yükselen orta sınıfın çocuklarına 'kamu okulları'nda aşılanan aristokratik değer yargıları hâkim durumdaydı. 'İş hayatı'yla uğraşmak, ki buradaki 'iş hayatı' aslında gerçekten büyük para–ve dolayısıyla toplumsal kabul– kazandıran bir işten daha çok, küçük ölçekli dükkân sahipliği anlamına geliyor, toplumsal bir ayıp olarak görülüyordu.* Zengin kapitalist, taşralı kabalığından kurtulabildiği ölçüde –Edward döneminden başlayarak aksanını değiştirdiği ölçüde olmasa bile– şövalyelik ya da lordluk ünvanını alabilmekte ve çocukları da herhangi bir güçlükle karşılaşmadan aylak sınıfa dahil olabilmekteydi. Küçük aile şirketinin hâkimiyeti kesinlikle sürüyordu. Aslında kâra ulaşmak için aşılması gereken surlar yüksekti. Bir insanın orta sınıfa yükselebilmesi için çok çalışması gerekiyordu, fakat artık işini mütevazı ölçülerde yoluna koyduktan sonra, müthiş bir hesap hatası yapmadığı ya da olağanüstü ölçüde şiddetli bir durgunluk sırasında kötü bir engele takılmadığı sürece rahatına bakabilirdi. İktisat kuramına göre iflas, verimsiz çalışan işadamının çekmesi gereken bir cezaydı ve bunun hayaletine Viktorya dönemi İngilteresini anlatan romanlarda sıkça rastlamak mümkündür. Fakat aslında iflas riski, küçük dükkân sahipliği, inşaat sektörünün yan kolları ve metal işleme gibi hâlâ

* Aristokrasi, orta sınıftan *daha zengin* olduğu sürece, tepeden bakma eğilimini bastırmak zorunda değildi ve bölgesel olarak da genellikle daha zengin olma durumunu sürdürüyordu. Cambridge'de (1867) centilmenler ve rahipler öldüklerinde ortalama olanak 1.500-2.000 pound arasında bir mülkü miras bırakıyorlardı; üniversite profesörlerinin ve diğer hocaların bıraktıkları ortalama miras 26.000 poundtu; ancak mahalli işadamları ortalama olarak yalnızca 800 pound ve dükkân sahipleri 350 pound miras bırakabiliyorlardı.

dinamik durumda olan çok az sayıdaki sanayi dalının alt bölümleri gibi alanlarda çalışan çok küçük ve marjinal insanlar hariç, diğerleri için oldukça düşük düzeydeydi. Kral Edward dönemi İngilteresinde, iki yıl süren kriz dönemi dahil, iflaslarda ortalama borç miktarı 1.350 poundu aşmıyordu. Aslında Birinci Dünya Savaşı öncesindeki otuz yılda iflaslardan dolayı zarara uğrama riski giderek azaldı.* Belli başlı sanayi dallarında bu risk çok azdı. Böylece 1905-9 arasında (bu dönemde bir de durgunluk yaşanmıştır) pamuklu sanayindeki yaklaşık 2.500 şirketten yılda ortalama yalnızca on bir tanesi iflas etmiştir ve bu yüzde yarımdan daha küçük bir orandır.

Aniden yoksul duruma düşme ve toplumsal olarak dışlanma korkusundan –iflas korkusunun bu kadar dehşet verici olması göreli olarak ender rastlanan bir olay olmasından kaynaklanıyordu– kurtulan İngiliz işadamının artık çok çalışması gerekmiyordu. Friedrick Engels belki bu konuda tipik bir örnek olmayabilir; fakat onun işi için mümkün olduğu kadar az zaman harcadığı tüm dünya tarafından bilinmekle birlikte, kırk dokuz yaşında, kendisinin ve Marx'ın ailesinin rahat bir hayat sürmelerine yetecek miktarda bir gelirle emekli olana kadar Manchester'deki Ermen ve Engels adlı büyümekte olan bir şirkette canla başla çalışmadığına ilişkin hiçbir işaret bulunmamaktadır.

İngiliz iş hayatının işletme kurma konusunda iktisat dışı belli dürtülerden yoksun olduğu da aynı biçimde doğrudur; siyasal ve iktisadi açıdan zirveye ulaşmış ve diğer ülkelere bir tatmin duygusuyla, biraz da küçümseyerek bakan bir ulus için bu durum kaçınılmazdır. Amerikalılar ve Almanlar kısmetlerini ortaya çıkarmanın hayalini kurarken, İngilizler bu kısmetin zaten ortaya çıkmış olduğunu biliyorlardı. Örneğin, Almanların bilimsel araştırmalar yoluyla sanayii sistematik biçimde güçlendirme çabalarının büyük ölçüde İngilizlere yetişme yönünde milliyetçi bir arzusundan kaynaklandığı konusunda kuşku yoktur; bunu kendileri ifade etmektedir. Aynı şekilde Amerikalıların da bir yandan teknik gelişmeyi sürekli teşvik ederken, bir yandan da en son mekanik donanıma sahip olma biçimindeki isteklerinin genellikle –belki de çoğunlukla– iktisadi açıdan oldukça mantıkdışı olduğu inkâr edilemez. Bugün gösterişli bir bilgisayar

* İngiltere ve Galler'de iflas işlemlerinden dolayı alacaklıların uğradıkları zararlar şöyle hesaplanmıştır: Pound cinsinden yıllık ortalama

1884-88	8.662.000	1899-1903	6.017.000
1889-93	7.521.000	1904-9	5.965.000
1894-98	6.417.000		

Bu dönem boyunca kurulan yeni işletmelerin sayısının kesin biçimde artış gösterdiği de unutulmamalıdır.

donanımını kuran ortalama bir şirket, basit, küçük, uyarlanabilir, ucuz ve üstün traş bıçağını bırakıp elektrikli traş makinesine geçen ortalama bir insandan bile daha az yarar sağlayabilir. Tüketim mallarının yanı sıra yatırım mallarını da –belki de bunlardan başkasına sahip olmadığından dolayı– sosyal statü sembolleri haline getiren bir ülke, bunu gerçekleştirmeyen bir ülkeye göre teknik ilerleme açısından kesin bir üstünlüğe sahiptir.

Yine de, bu gözlemlerin değeri sınırlıdır, çünkü birçok İngiliz işadamı bu örneklere uymamaktadır. 20. yüzyıl öncesinde ortalama İngiliz işadamı bir 'centilmen' değildi ve hiçbir zaman ne bir şövayle ne de lord olabildi, hatta kırsal alanda bir sayfiye evine bile sahip olamadı. Taşra kasabalarını 'müthiş şövalyelerin kentleri' haline getiren Lloyd George oldu. Bakkalların ve pamuk ipliği eğiricilerinin çocuklarının aristokrasi tarafından emilmesi, İngiliz iş hayatındaki canlılığın yok olmasının nedeni değil, sonucuydu; ve bugün bile orta büyüklükteki şirketleri yönetenlerin (bunlar 1860-90 arasında şirketlerin hem sahibi hem de yöneticisi durumundaydılar) arasında üniversite mezunlarının oranı en fazla beşte birdir, bir özel okula gitmiş olanların oranı dörtte birden biraz fazladır ve bunların en fazla yirmide biri en iyi yirmi özel okulun mezunudur.*

Sosyolojik olarak Viktorya döneminin Britanyasında hızlı yoldan para kazanma dürtüsü hiç de zayıf değildi. Eşrafın ve aristokrasinin çekiciliği ise, özellikle kafalarında 'pisliğin olduğu yerde para da vardır' gibi vecizeler dolu olan, kâr getiren başarılarından sürekli gurur duyan, orta sınıf bilincine sahip ve genellikle de topluma uymayı reddeden (yani bilinçli biçimde antiaristokrat olan) Kuzeyliler ve Midlandslılar için hiç de güçlü değildi. Bunlar para kazandıkları kentleri kaplayan is ve duman tabakasından gurur duyuyorlardı.

Bundan başka Britanya, 19. yüzyılın başlarında, Amerikalılar için karakteristik olduğunu düşündüğümüz teknik ilerleme konusunda o güçlü, hatta akıldışı hazdan da yoksun değildi. Demiryollarının, daha önce gördüğümüz gibi, iş açısından göreli olarak mütevazı bir gelecek vaat ettiğinin bilinmesine rağmen, bunların sırf teknolojik yenilikleri karşısında heyecan duymayan bir ülkede, ya da bir işadamları kitlesi tarafından bırakın inşa edilmelerini, geliştirilmelerini bile düşünmek pek mümkün değildir. Popüler bilim ve teknoloji konusundaki geniş literatürün 1850'lerden

Bu sayılar 1956 yılına aittir. Hiç olmazsa İngiltere için, bir özel okulda ve/veya iki eski üniversiteden birinde eğitim görmüş olmayı 'üst sınıf'a geçmenin bir ölçütü olarak alabiliriz. Fakat Viktorya ve Edward döneminin sonlarında ilginç olan nokta, uzmanlık mesleklerini seçenlerin oranı *azalmakla* birlikte, iş hayatına atılan özel okul mezunlarının oranının *artmasıdır*. Özel okulların kurumsal özellikleri para kazanma değil, yalnızca teknolojik ve bilimsel meslekleri seçme hevesini kırıyordu.

itibaren azaldığı ve bu literatürün orta sınıftan çok 'zanaatkârlar' topluluğunu; zaten yükselmiş durumda olanlardan çok, yükselmeyi arzulayanları ya da yükselmek zorunda olanları hedeflediği doğrudur. Ancak bunlar burjuva ordusunun, mareşalin bastonunu aşırıp sırt çantalarına atmaya niyetli acemi askerleriydi. Yüzyılın ikinci yarısında bile bu tür insanlardan, mühendislerin şairi Samuel Smiles'a bir servet kazandıracak kadar çok sayıda mevcuttu. Onun *Self Help* adlı eseri 1859'da yayınlandı. Dört yıl içinde 55.000 adet sattı. Teknolojinin cazibesi 1880'lerin büyük özel okullarından en az birinin mezunlarının yüzde yetmiş beşinin mühendisliği seçmelerine neden olabilecek kadar güçlü oldu.

İngiliz ekonomisinin hareketsizlik ve muhafazakârlığın pek de geçerli olmadığı sektörleri mevcuttu. Başkenti Birmingham olan, esas olarak tüketim malları –genellikle de dayanıklı tüketim malları– üreten çok sayıda küçük firmanın yer aldığı Batı Midlands vardı. Daha önceleri Sanayi Devrimi'nden az etkilen Midlands 1860'dan sonra dönüşüme uğradı. Eski ve gerileyen sanayilerin yerini yenileri aldı ve bu sanayilerin bazıları da, dokuma sanayinin 1860'tan sonra gerilediği, fakat saat imalâtçılarının önce bisiklet ve daha sonra da motorlu taşıt sanayinin çekirdeğini oluşturduğu Coventry'de olduğu gibi, kendilerini dönüştürdüler. Lancashire 1840'ta ne idiyse 1914'te de öyleydi, fakat Warwickshire için bu kesinlikle geçerli değildi. Giderek önem kazanan makine ve metal eşya imalâtının bazı dallarında olduğu gibi, kuramcıların dinamik özel girişimciliğin kaynayan istikrarsızlığı olarak gördükleri özelliklere sahip olan bazı sanayi dalları mevcuttu. Bu sanayi dallarında insanların kimisi yükselirken kimisi de düşüyordu ve sürekli bir hareketlilik vardı. 1905-1909 döneminde pamuklu sanayinde her yıl ortalama olarak yalnızca on bir firma iflas ederken, aynı dönemde metal eşya sanayilerinde yılda ortalama 390 firma iflas ediyordu ve bunlar daha çok, yetersiz kaynaklarla üretim yapmaya çalışan küçük işletmelerdi. Ekonominin dağıtımcılık gibi bazı dalları vardı ki buralarda bir durgunluğun olduğundan kimse söz edemezdi. Bunlar da ihracata değil iç piyasalara dayalıydılar.

Bu yüzden basit sosyolojik açıklamalar yeterli olamaz. Eğer varsa, iktisadi olayların iktisadi açıklamaları her durumda tercih edilmelidir. Aslında hepsi de zımnen ya da açık biçimde, bir kapitalist ekonomide (her halükârda bunun 19. yüzyıl versiyonunda) işadamlarının, bireysel firmanın ölçütleriyle rasyonel olduğu ölçüde dinamik olacakları, –ki bu ölçüt kârlarını maksimize etmek, zararlarını minimize etmek, ya da muhtemelen sadece tatmin edici bir uzun vadeli kâr oranını korumak biçimindedir,– varsayımına dayanır. Fakat bireysel firmanın davranışı tam olarak

rasyonel değilse, bu ekonominin bütünü, ya da hatta bireysel firma açısından en iyi durum olmaz. Bunun nedeni, kısmen, firmanın ve ekonominin çıkarlarının kısa ya da uzun vadede birbirinden farklılık göstermesi, bireysel firmanın ulaşmak istediği amaçlara ulaşmada bir ölçüde güçsüz kalması, bireysel firmanın muhasebesinin firmanın çıkarlarına en uygun olanı belirlenememesi ve buna benzer nedenlerdir. Bütün bunlar kapitalist bir ekonominin planlı olmadığı, fakat kendi çıkarı peşindeki bireysel kararlar yığınından ortaya çıktığı biçimindeki önermenin farklı ifade biçimleridir.

İngiliz sanayinin dinamizmini kaybetmesi konusundaki en yaygın, belki de en iyi açıklama, bunun 'bir sınai güç olarak erken ve uzun süren bir başlangıç yapmasının sonucu olduğu' biçimindedir.[4] Bu açıklama birkaç yönden, özel girişimcilik mekanizmasının yetersizliklerini anlatmaktadır. Öncü sanayileşme doğal olarak, sürdürülmesi mümkün olmayan özel koşullarda, zamanında ne kadar ileri ve etkin olurlarsa olsunlar, en ileri ve etkin olma özelliğini sürdüremeyecek olan yöntem ve tekniklerle gerçekleşti ve iktisadi büyüme ve teknik değişimi sürdürmede en elverişli olma durumunu koruyamayacak olan üretim ve pazar biçimlerini yarattı. Ancak eski ve demode olmuş bir biçimden yenisine geçmek hem yüksek maliyetli hem de zordu. Yüksek maliyetliydi, çünkü genel kural olarak daha yeni teknoloji aynı zamanda daha pahalı teknoloji olduğu için, hâlâ iyi kâr sağlayabilen eski yatırımların hurdaya çıkarılmasını ve başlangıç maliyetleri daha da yüksek olan yatırımlara girişilmesini içeriyordu. Zordu, çünkü hiçbiri yenileşmeden kimin yararlanacağını ve hatta bunu gerçekleştirdiklerinde paralarını yabancılara ya da rakiplerine kaptırıp kaptırmayacaklarını kesin olarak bilemeyen çok sayıda bireysel firma ve birey arasında yenileşme konusunda hemen hemen bir görüş birliği olmasını gerektiriyordu. Eski yollardan tatmin edici kârlar sağlanabildiği ve modernleştirme kararının bireysel firmaların tümü tarafından tek tek verilmesi gerektiği sürece bunu gerçekleştirme dürtüsü zayıf olacaktı. Dahası, ekonominin genel çıkarı çok büyük bir olasılıkla gözden uzak tutulacaktı.

İngiliz demir ve çelik sanayi bu sonuçlardan birincisi konusunda en iyi örnektir. İngiliz demir sanayicileri, fosforsuz yapılan cevherleri kolay ve ucuza ithal edebildikleri ve asit çelik üretim tesisi için yapılan yatırımların büyük bölümü değerlerini kaybedeceği için Gilchirst–Thomas prosesini uygulamakta yavaş davrandılar. Diğer ülkeler belki bundan büyük yarar sağlayacaklarından bazik çelik üretimine geçme konusunda büyük bir saike sahiptiler, oysa Britanya böyle bir değişiklikten en iyi durumda zarar görmemeyi umabilirdi. Ancak yeni prosesten –ve kendi fosforlu cevher kaynaklarından– yararlanma konusundaki yavaşlığı çok çarpıcıdır.

Eğer Britanya 1920'lerde yaklaşık iki buçuk milyon ton asit çeliğine karşılık beş milyon ton bazik çelik üretebiliyorsa, bir İngilizin prosesi bulmasından sonra yirmi yıl sonra neden 800.000 tondan fazla bazik çelik (dört milyon tondan fazla asit çelik üretimine karşılık) üretememekteydi? Doğu İngiltere'nin fosforlu cevher yatakları neden 1930'lara kadar ciddi biçimde kullanılmamıştı? Bu soruların cevabı, eski tesis ve eski sanayi bölgelerine yapılan büyük yatırımların İngiliz sanayini demode olmuş bir teknolojiye bağlı tutmasıydı.

Demiryolları ve kömür madenleri ikinci sonuca iyi birer örnektir. Bu konuda iki olaydan söz edilebilir. 1893'te kömür madeni sahiplerinin ülke çapında yükselmekte olan lokavtlarından dehşete kapılan Sir George Elliott, bu sanayiyi modernleştirmek için bir kömür tröstünün kurulmasını önerdi. Çünkü üç binden fazla madenin birbirinden bağımsız biçimde işletilmesi, anlamsız bir rekabete yol açması bir yana, her kömür madeninin işletilmesinde önemli ölçüde verimsizliklere yol açıyordu. Kömür madeni sahiplerinin bu öneriye cevapları olumsuz oldu, çünkü verimsiz çalışanlar esas olarak, tröst içindeki paylarının rasyonel ölçütlere göre değerlendirilmesini –düşük olarak değerlendirileceğini düşündüklerinden– istemiyorlardı. Sonuçta hiçbir şey yapılamadı.

İkinci örnek demiryollarıyla ilgilidir. İngiliz demiryollarının birçok eskimiş özelliklerinden biri de –tüm İngiliz ekonomisi gibi– kömür taşıyan vagonların verimli bir taşıma için çok küçük olmaları, ancak sahiplerinin demiryolu şirketleri değil, kömür madeni sahipleri olmalarıydı.* Uzmanlar vagonların en verimli boyutunun mevcut olanın iki katından fazla olduğunu ve böyle bir değişikliğe gidilmesi durumunda ortaya çıkacak ekonominin ne kadar büyük olacağını uzunca bir süredir bilmekteydiler. Hem demiryolları hem de kömür madeni sahipleri, her halükârda 1914'ten önce bu iş için gerekli parayı kesinlikle bulabilirlerdi. Ancak bu yatırımın yapılması demiryolları ve maden sahiplerinin ortak kararını içerdiği için, bunların her ikisi de 1947'de devletleştirilene kadar hiçbir şey yapılamadı. Kömür madeni sahipleri, diğerlerinin yanı sıra, demiryollarına da yarar sağlayacak bir şey için niçin para harcamaları gerektiğini anlayamıyorlardı; demiryolları da kömür madeni sahiplerine de yarar sağlayacak bir yatırımın tüm risklerini neden üstlenmeleri gerektiğini anlayamıyorlardı. Bu yatırımdan her ikisi de büyük yarar sağlayabilirdi, ancak özel girişimciliğe dayanan sistem, bu gözle görünür yararların elde edebileceği bir mekanizmaya sahip değildi.

* Bu eski kalıntıların ikisi de, demiryollarının ilk kuruluşlarında temel alınmış bir varsayımın, yani bunların da bir tür yol oldukları varsayımının sonucuydu.

Özel girişimciliğe dayalı bir ekonomide, bu gibi sorunları halletmenin, her ne kadar yüzeysel kalsa ve her zaman başarı sağlayamamasa da, bazı yolları vardır. Erken demiryolu çağında bir İngiliz yatırım malları sanayinin kurulma sorununun nasıl halledildiğini daha önce (s. 100-105) görmüştük, fakat bu örnek çok istisnai bir durumdu. Bazen büyük bir felaket kapitalizmin imdadına yetişebilir. Örneğin iki savaş Almanya'da o kadar çok eski tesisin yok olması ve ortadan kalkmasına yol açtı ki, yeni ve modern tesislerin kurulması gerekli duruma geldi. İktisadi bir felaket tehdidi de, başka bir durumda yapılmayacak olan modernizasyon yatırımlarının yapılması için çok güçlü bir dürtü oluşturabilir. Ve gerçekte, Büyük Bunalım sırasında (özellikle 1880'lerde ve 1890'larda) İngiliz sanayine yönelik tehdit ve genellikle karanlık olan durum, modernleştirmeden çok söz edilmesine, bir sanayinin kendi kârlarının bağlı olduğu bir diğer sanayinin modernleştirilmesi yönünde baskı yapmasına ve gerçekten de bir ölçüde modernleştirmeye yol açtı.

Sir George Elliott'un, bu durgunluk döneminin de karakteristiği olan, militan işçi sendikalarının gelişmesinin neden olduğu, kömür madenlerinin modernleştirilmesine ilişkin hırslı planına daha önce değinmiştik (bkz. s. 174). Bir diğer sanayi, havagazı üretimi sanayi, gerçekte işçi sendikasının baskısıyla, Avrupa'da en hızlı biçimde mekanizasyona geçen sanayi haline geldi. Demiryolları 1885 ve 1894 arasındaki dönemde, taşıma maliyetlerini düşürmesini isteyen sanayideki müşterilerin ve politikacıların büyük baskısı altında kaldı ve önemli –fakat yine de yetersiz– bazı değişiklikler gerçekleştirildi; örneğin Great Western Şirketi sonunda 1892'de yeni bir hat inşa etti. Makine imalâtı alanındaki teknik gelişmeler, kısmen iktisadi değil, askeri rekabetin baskısıyla, yani hızla genişleyen ve modernleşen silah sanayinin ve özellikle de donanmanın etkisiyle de olsa, çok büyük hız kazandı. Bu aynı zamanda sınai birleşmelerin –karteller, tröstler ve benzerleri– yaygın biçimde tartışıldığı ve bu tür yoğunlaşmaların bir ölçüde gerçekleştiği bir dönemdi.* Ancak bu değişiklikler Amerika'nın ve Almanya'nın ölçüleriyle göreli olarak mütevazı düzeydeydi ve bunları gerçekleştirme dürtüsü kısa sürede zayıfladı. Büyük Bunalım, ne yazık ki, İngiliz sanayini gerçekten temel bir değişime zorlayacak kadar korkunç değildi.

Bunun nedeni, geleneksel kâr sağlama yöntemlerinin henüz tükenme-

* Kimya sanayindeki Salt Union (Tuz Birliği), dokuma sanayindeki J. & P. Coats'un ve Bradford Dyers Association'ın (Bradford Boyacılar Birliği) iplik tekeli, (İngiltere'nin üçte ikilik hissesine sahip olduğu) International Rail Syndicate (Uluslararası Demiryolu Sendikası) bu dönemdeki tekelci gelişmelerin en iyi bilinen örnekleridir, ancak silah sanayinde ve gemi yapımında büyük bütünleşik birimlerin ortaya çıkması (örneğin Armstrong, Whitworth ve Vickers) belki de daha büyük önem taşımaktadır.

miş olması ve daha bir süre için modernleştirmeye alternatif olarak daha düşük maliyetli ve daha uygun yolları sağlayabilmesiydi. Resmi ve gayri resmi uydular dünyasına geri çekilmek, uluslararası kredi, ticaret ve ödeme işlemlerinin merkezi olarak giderek artan gücüne dayanmak Britanya için en belirgin çözüm yolu olarak görünüyordu. 1880'lerdeki ve 1890'ların başlarındaki kara bulutlar dağıldı ve ortaya, Asya'ya pamuklu ihracatının, dünya gemileri için buhar makinesi-kömür ihracatının, Johannesburg altın madenlerinin, Arjantin tramvaylarının ve Londra iş merkezindeki tacir bankaların kârlarının oluşturduğu göz kamaştırıcı bir manzara çıktı. Bu yüzden aslında gerçekleşen, Britanya'nın azgelişmiş dünyaki, en büyük ticari güç ve en büyük uluslararası kredi kaynağı olarak birikmiş devasa tarihi avantajlarının ihraç edilmesiydi; iç piyasada sağlanan 'doğal koruma'dan yararlanılması ve gerektiğinde büyük bir imparatorluk üzerindeki siyasi denetimin 'yapay olarak korunması' da yedekte tutuluyordu. Bir rekabetle karşılaşıldığında, buna karşı koymak yerine, bu uygun bölgelerin henüz el atılmamış bir bölümüne geri çekilmek daha kolay ve düşük maliyetliydi. Nitekim pamuklu sanayi, zora düştüğünde, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Asya ve Afrika'ya kaçma; ülkenin hızla artan toplam makine ihracatının dörtte birini oluşturan eski pazarlarını İngiliz tekstil makineleri ihracatçılarına terketme biçimindeki geleneksel politikasını sürdürdü. Bu ihracatçılar ihracat yaptıkları sürece, İngiliz buharlı gemilerinin ve muazzam ticaret filosunun peşi sıra İngiliz kömürü de hızlı bir biçimde dışarıya aktı. Demir ve çelik sanayi de pamuklu sanayi gibi, İmparatorluğa ve azgelişmiş dünyaya bağlıydı: 1913'e gelindiğinde Arjantin ve Hindistan, Avrupa'nın tamamından daha fazla İngiliz demir ve çeliği satın aldılar. Buna ek olarak, çelik sanayi –kömür sanayi gibi– giderek artan ölçüde iç pazarın korunmasına dayalı olmayı sürdürdü.

İngiliz ekonomisi sanayiden çekilerek ticaret ve finansmana yönelme eğilimindeydi. Bu alandaki hizmetlerimiz mevcut ve gelecekteki rakiplerimizi güçlendirdi, fakat çok tatmin edici kârlar sağladı. 1870 civarında Britanya'nın dışarda yaptığı yıllık yatırım, içerdeki net sermaye oluşumunu *aşmaya* başlamıştı. Dahası, Edward döneminde dış yatırımlar artarken yurtiçi yatırımların sürekli olarak gerilemesine kadar bu ikisi giderek birbirine alternatif olmaya başladılar. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki büyük genişleme döneminde (1911-13), yurtiçinde yapılan yatırımların iki katı, hatta daha fazlası yatırım yurtdışında yapıldı. 1914 öncesindeki yirmi beş yıldaki yurtiçi sermaye oluşumunun, İngiliz sanayinin modernizasyonu için yeterli olmaktan çok uzak olması bir yana, geriye gitmesini engelleyecek düzeyde bile olmadığı öne sürülmüştür – ki böyle olduğu muhtemel gözükmektedir.

Britanya'nın rekabet edebilen bir ekonomi olmaktan çok, dünya üzerindeki tekel konumunun kalıntıları, azgelişmiş dünya, geçmişte biriktirdiği zenginlikler ve rakiplerinin ilerlemesi üzerinden beslenen bir parazit ekonomisi haline gelmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu, her halükârda, analizleri genellikle hatalar taşısa da, ülkenin göreli olarak hız kaybetmesinin ve gerilemesinin iyice farkında olan akıllı gözlemcilerin görüşüydü. Modernleşme ihtiyacı ile zenginlerin giderek artan refaha dayalı memnuniyetleri arasındaki çelişki –özellikle de Edward dönemi İngilteresinin pastırma yazında– giderek belirgin hale geldi. Britanya dünyanın atölyesi olmaktan çıktıkça, hayal kırıklığına uğramış demokrat ve eski bir Fabian olan William Clarke'ın işaret ettiği gibi, dünyada zengin olunabilecek ve hoşça vakit geçirilebilecek en uygun ülke, yabancı milyonerlerin kendilerine mülk alabilecekleri bir yer durumuna geldi:

> İngiltere, Avrupa'nın tarihi bölgelerine yakınlığıyla limanlarına dünyanın her tarafından uğrayan gemilerle, eski ve çok yerleşik bir toplumsal yapısıyla, sağlam devletiyle, zenginlerin arzuladıkları kişisel hizmetlerin bolluğuyla, ılıman iklimiyle, muhteşem olmasa bile hoş manzaralarıyla, spor, eğlence ve aylak sınıfların hoşlanacağı diğer şeylere göre düzenlenmiş rahat ve bolluk içindeki bir hayatla, kendi dilini konuşan zenginler için nasıl çekici olmasındı ki?[5]

Clarke gelecekte Britanya'ya yabancıları, Sheffield ve Manchester'ın değil, Chatsworth ve Stratford-on-Avon'un çekeceğini tahmin etmişti. Britanya Amerika ve Almanya ile rekabet etmeyi bırakmıştı. Fakat durumunu koruyabilir miydi? Kahinler artık isli taşra kasabalarının sert yüzlü insanlarla değil, Surrey ve Sussex'te borsa aracılarının sayfiye evlerinden oluşan kışakla ifade edildiği bir ekonominin gerileyeceği ve çökeceği yolunda tahminlerde bulunmaya –bunlar yanlış değildi– çoktan başlamışlardı. Bernard Shaw'un *Misalliance* (1909) adlı eserindeki karakteri 'Roma düştü' diyordu; 'Kartaca düştü; şimdi sıra Hindistan kafalıda.' Shaw'un espirilerinin çoğunda olduğu gibi, bunda da bir ciddiyet payı vardı.

Ancak, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son yıllarda, devekuşu tüylü leydilerin, sayfiye evlerinin ve müzikhol yıldızlarının oluşturduğu kalıcı bir *belle epoque* izlenimiyle çelişen bir huzursuzluk, karışıklık ve gerilim havası vardı. Bu yıllar yalnızca İşçi Partisi'nin seçmen tabanının aniden ortaya çıktığı,* sosyalist solun radikalleştiği, işçilerde

* Bildiğimiz gibi bu durum, aslında daha çok Liberal Parti'nin bazı yerlerde İşçi Partisi adaylarının karşısına aday çıkarmama kararından kaynaklanıyordu, fakat sömürge ülkelere erken bağımsızlık tanınmasında olduğu gibi, bir lütuf olmaktan çok, gerçek durumun kabullenilmesinden ya da olsa olsa akılcı bir biçimde önceden görülmesinden başka bir şey değildi.

'huzursuzlukların' patlak verdiği yıllar değil, aynı zamanda siyasi çözülmenin yaşandığı yıllardı. Aslında, bu yıllar istikrarlı ve esnek İngiliz siyasi uyum mekanizmasının işlemez olduğu ve güç merkezlerinin, normalde kendilerini gizleyen örtülerden sıyrılarak ortaya çıktıkları yegane yıllardı. Bu yıllar Lordlar Kamarası'nın Avam Kamarası'na meydan okuduğu, yalnızca aşırı muhafazakâr olmakla kalmayıp, aynı zamanda milliyetçi, öfkeli, demogojik ve Yahudi aleyhtarı bir aşırı sağın ortaya çıkmaya başladığı, mali skandallarının hükümetleri mahvettiği ve – hepsinden önemlisi– ordudaki subayların, Muhafazakâr Parti'nin de desteğini arkalarına alarak, Parlamento'da kabul edilen yasalara karşı isyana giriştikleri yıllardı. Bu yıllar şiddet rüzgarlarının İngilizlerin başlarının üstünde estiği, ekonomideki ve toplumdaki kriz belirtilerini, Ritz otellerinin, genel vali saraylarının, West End tiyatrolarının, büyük mağazaların ve iş merkezlerinin güven verici mimari zenginliğinin pek gizleyemediği yıllardı. 1914'te savaş geldiğinde bu, istikrarlı burjuva dünyasını yıkan bir felaketten çok, Viktorya dönemi romanlarındaki ailesinin geçimini sağlayan bir insanın ölmesiyle, saygıdeğer aileleri yıkan bir felaket biçiminde geldi. Savaş, krizin ertelenmesi, yönünün değişmesi, belki de ona bir tür çözüm biçiminde geldi. Her halükârda, şairlerin onu şiirleriyle karşılamalarında bir isteri unsuru mevcuttur.

NOTLAR

1. Clapham, Checkland, Landes, Ashworth (Okuma Listesi 3). *C. Kindleberger, *Economic Growth in France and England 1850-1950*, (1964), ve H. J. Habbakuk, *American and British Technology in the 19th Century* (1962) karmaşık bir tartışmaya bir giriş olarak yararlı olabilir. Marksist bir bakış açısı için M. H. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (1946). George Dangerfield, *The Strange Death of Liberal England* 1914 öncesi huzursuzluklara ilişkin mükemmel bir incelemedir. D. H. Aldcroft, 'The Enterpreneur and the British Economy 1870-1914' (*Economic History Review*, 1964) özel literatüre ilişkin referansları içermektedir. Dinamik bir bölge hakkında G. C. Allen, *Industrial Development of Birmingham and the Black Country* (1929). Ayrıca bakınız şekil 1, 13, 17, 18, 22, 26, 28, 32-4, 37, 51-2.

2. A. Ure, *Dictionary of Arts, Manufacturers and Mines* (1853), 1. cilt, s. 626.

3. A. Ure, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 86.

4. H. J. Habbakuk, *a.g.e.*, s. 220.

5. *William Clarke*, ed. H. Burrows and J. A. Hobson (1899), s. 53-4.

10
Toprak
1850-1960[1]

İngiliz tarımı 19. yüzyılın ortalarından itibaren ekonominin belkemiği olma konumunu kaybetti ve elbette istihdam açısından en büyük sektör olmakla birlikte, yalnızca üretimin bir dalı, bir 'sanayi' haline geldi. Tarım 1851'de dokuma sanayilerinin üç katı kadar istihdam sağlıyordu – gerçekte, tüm çalışan nüfusun dörtte birini istihdam ediyordu. 1901'e gelindiğinde taşımacılık ve metal eşya sanayileri kompleksi istihdam açısından tarımı geçmekle birlikte, tarım, 1891'de bile herhangi bir sanayi dalından daha fazla istihdam sağlıyordu. Bununla birlikte, 1811 ile 1851 arasında gayri safi milli gelire katkısı üçte birden beşte bire düştü. 1891'e gelindiğinde bu katkı yalnızca on üçte bir oranındaydı. 1930'lara gelindiğinde ekonomide çok tali bir faktör durumuna gelmişti. Tarım bu tarihte çalışan nüfusun yalnızca yüzde beşini istihdam ediyordu ve milli gelirin yüzde dördünden daha azını sağlıyordu.

Yine de tarım, (iktisat tarihi kitaplarında her zaman özel bir önem verilmiş olması bir yana) iki nedenden dolayı özel bir dikkatle üzerinde durmayı gerektiren bir sektördür. Birincisi, tarımın akademik iktisatçılar hariç, hiç kimse için yalnızca herhangi bir sektör olmayışıdır. Britanya'nın büyük bölümü yüzölçümü –ve genel görünüm– olarak bitki yetişen ve

hayvan beslenen bir yer olma özelliğini korudu ve aslında hâlâ da korumaktadır. Toplumsal açıdan ise tarım sektörü, kökleri toprağı işleyerek üretim yapanlara bağlı ve toprağın sahipleri tarafından yönetilen en eski geçmişe uzanan bir toplumsal temeli ve çerçeveyi oluşturuyordu. Tarımın nüfusun büyük bölümünün uğraş alanı olmaktan çıkmasıyla birlikte, toprağı işleyenler büyük bir politik öneme sahip olmaktan uzaklaşırken, toprak sahiplerinin politik önemi arttı. 1851'de Britanya'nın siyasi ve toplumsal yapısınının denetimi, ekilen toprakların yaklaşık yedide dördüne sahip olan toprak sahipleri ve bu toprakları, kendileri yaklaşık bir milyon ikiyüz elli bin işçi, çoban vb. istihdam eden çeyrek milyon kişiye kiralayan; yaklaşık dört bin kişilik oldukça küçük bir grubun elindeydi. Toprak mülkiyetindeki yoğunlaşma diğer sanayi ülkelerinde görülmeyen boyutlardaydı. Üstelik, toprak sahipleri ta 19. yüzyılın sonlarına kadar Britanya'nın en zenginleri olma durumunu sürdürdüler.* Bu güçlü toprak sahipleri, iktisadi, sosyal ve siyasi konumlarını sürdürmeyi doğal olarak arzuluyorlardı ve ülke genelindeki karşı konulmaz siyasi hâkimiyetlerinin yanı sıra, geleneksel etkileri sayesinde en güçlü çıkar grubu haline gelmişlerdi. 1914'e kadar 'kontluklar'ın oyları Parlamento'da 'kasabalar'ın oylarını aşıyordu, diğer bir deyişle –bu durum giderek tersine dönse de– sanayileşmemiş Britanya'nın oyları sanayileşmiş Britanya'nın oylarını aşıyordu. Toprak sahipleri 1885'e kadar hâlâ Parlamentoda mutlak çoğunluğu oluşturuyorlardı.

Tarıma özel bir dikkatle bakmayı gerektiren ikinci neden ise, tarımın kaderinin, abartılmış ve çarpıtılmış bir biçimde de olsa, ekonominin bütününün kaderini, ya da daha doğrusu ulusal ekonomi politikasındaki değişimleri yansıtmasıydı. Bu, kısmen, tarımın devlet müdahelesine ya da müdahalesizliğine karşı diğer sektörlere göre duyarlı olmasından ve kısmen de –yukarıda belirtilenlerin yanı sıra bu nedenden dolayı– tarımın hemen hemen hep siyasetin içinde olmasından kaynaklanıyordu. Serbest Ticaret döneminde tarım, İngiliz ekonomisinin dünya üzerindeki zaferini yansıtıyor ve gelecekteki düşüşünü önceden haber veriyordu. Tarım, 20. yüzyılın ortalarındaki devlet müdahaleciliği döneminde iktisadi alandaki modernleşmenin sağlayacağı imkânları diğer sektörlere göre daha inandırıcı bir biçimde ortaya koydu.

* * *

İngiliz tarımı Sanayi Devrimi'yle, ya da daha kesin bir ifadeyle kentin ve sanayi sektörünün gıda maddesi talebinin sınırsız biçimde artmasıyla

* Bununla birlikte, Barings, Jones Lloyds ve Guests gibi bazı zenginler toprak sahibi statüsünü sonradan kazanan kapitalistlerdi.

birlikte yükselişe geçti ve gelişti. Tarım sektörü 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar taşıma maliyetlerinin küçük miktarların dışındaki gıda maddesi ithalatini imkânsız hale getirmesinden dolayı, pratik olarak, Britanya pazarında doğal bir tekel konumuna sahip oldu. Diğer taraftan, eğer İngiliz tarımı normal koşullarda İngilizleri besleyemeseydi, bunu yapmanın başka yolu yoktu ve bu yüzden de tarım ürünlerinin fiyatları yüksekti, tarımı geliştirme dürtüsü ve imkânları da oldukça fazlaydı. Tarımdaki yerleşik çıkarların 1815'te getirdiği Tahıl Yasaları, ekonominin yıkılacak gibi olan bir sektörünü kurtarmak için değil, Napolyon Savaşları yıllarındaki olağanüstü yüksek kârları sürdürmek ve çiftçileri, savaş sonrası dönemin, çitfliklerin son derece yüksek fiyatlardan alınıp satıldığı, geri ödenmesi imkânsız koşullarda borçlanma ve ipoteklere gidildiği geçici canlılık ortamının yol açacağı sonuçlardan korumak için düşünülmüştü. Sonuçta, daha önce gördüğümüz gibi, bu yasaların 1846'da yürürlükten kalkması bir nesil boyunca tahıl fiyatlarında herhangi bir düşüşe yol açmadı.*

Bundan dolayı, Napolyon Savaşları sonrasındaki durgunluk, tarımda yatırım yapma ve teknik iyileştirme gerçekleştirme heveslerini kırarak İngiliz tarımının gerçek gücünü gözlerden uzak tuttu. Buna karşılık, gelişmenin hızlandığı 19. yüzyılın ortalarında tarımdaki ilerleme hızlı ve etkileyici oldu. Bir nesil boyunca herşey İngiliz çiftçilerin (İrlandalı köylülerin olmasa da) istedikleri şekilde gerçekleşti. Sermaye kıtlığı çekilmiyordu. Yeni taşıma araçları, pazarlarının genişlemesi –ki henüz denizaşırı ülkelerdeki rakiplerine bu kadar yarar sağlamıyordu– sonucunu doğurdu, Liebig'in tarımsal kimya konusundaki araştırmaları gibi yeni bilimsel bilgilerin mevcudiyeti ve sanayinin kalifiye olmayan işgücüne olan doymak bilmez talebi tarımdaki işgücünü azaltarak onu –İngiltere'nin birçok bölgesinde ilk defa olmak üzere– hem daha yüksek ücret ödemeye hem de işgücü tasarrufu sağlayan yöntemleri araştırmaya yöneltti.** Tarım, ilk kez, geleneksel köylü tarımının iktisadi katılığını kırmak için gerekli

Her on yıl için tarımsal ve sınai ürünlerin ortalama yıllık fiyatları (Rousseaux endeksi)

Yıllar	*Tarımsal*	*Sınai*
1800-19	173	173
1820-29	128	112
1830-39	124	103
1840-49	120	100
1850-59	113	111
1860-69	118	117

** 1851 ile 1861 arasında İngiltere'deki yedi kontluk mutlak nüfus kaybına uğradı: Wiltshire, Cambridge, Huntingdonshire, Norfolk, Rutland, Somerset ve Suffolk; 1871 ve 1891 arasında yedi tanesi daha nüfus kaybına uğradı (Cornwall, Dorset, Hereford, Shropshire, Westmorland).

araçlara ve daha iyi durumdaki çiftçilerin uzun deneyimleri sonucunda elde ettikleri bilgileri daha kötü durumdakilere aktarmasına değil, sanayi, makineler, yapay gübreler ve yapay hayvan yemlerine dayanmaya başladı.

Ancak bu altın çağ devam etmedi. İki güçlü faktörün tehdidi altındaydı: Birincisi, İngiliz sınai ekonomisinin, müşterilerinin kendisinden ihraç ürünlerini alabilmeleri için bu ülkelerden büyük miktarda ithal yapma ihtiyacı, ve ikincisi, yeni tarımsal ürün ihracatçılarının İngiltere pazarında bile İngiliz tarımıyla fiyat rekabeti yapabilmesi. Demiryolları ve gemilerin, ılıman bölgelerin bakir topraklarında, Amerika ve Kanada'nın Orta Batısında, River Plate bölgesindeki pampalarda ve Rusya steplerinde, oldukça geniş bir alanı tarıma açması bir nesil sürdü. Bu bölgeler tam olarak üretime geçtiklerinde, yüksek maliyetle üretim yapan yerli çiftçileri bunların rekabetine karşı koruyabilmek için yüksek gümrük vergilerinden başka çare yoktu ve diğer Avrupa ülkeleri bu vergileri koyma eğiliminde oldukları halde, Britanya değildi. 1870'ler ve 1880'ler tarım için genel olarak felaket dönemiydi: Bu, Avrupa'ya ucuz gıda maddeleri ithalatının akmasından,* denizaşırı ülkelerdeki yeni üretim bölgelerinde ise üretimdeki fazlalıktan ve fiyatlardaki hızlı düşüşten kaynaklandı. İngiliz tarımı hepsinden daha fazla etkiye açıktı, çünkü geleneksel ve en az rekabet gücüne sahip ürünlerin, ekmeklik tahılların –ve özellikle de buğdayın– üretimini artırmıştı.

Bu yüzden Büyük Bunalım hem İngiliz tarımını hem de toprak sahiplerini şiddetli bir krizle karşı karşıya bıraktı. İngiliz tarımı bu bunalımda ya kapılarını kendisiyle rekabet eden dış dünyaya kapatarak ya da doğal tekelinin kaybı durumuna kendisini uyarlayarak ayakta kalabilirdi. Bunlardan birincisi artık mümkün değildi ve 1878-80'de; o çalkantılı ve tüm kıtada tarımda huzursuzlukların olduğu dönemde, İngiliz tarımını *korumama* yönündeki önemli kararı alanın –partinin liderliğini, Serbest Ticarete karşı muhalefet yürüterek ele geçiren Disraeli'nin başkanlığındaki– Muhafazakâr Parti hükümeti olması önemliydi. Şurası açıktı ki, ekonominin kaderi, Serbest Ticareti gerektiren –o zamanlar böyle düşünülüyordu– sanayi, ticaret ve finansmana bağlıydı. Tarım geriliyorsa, ona yazıklar olsundu. Büyük toprak sahipleri yüzeysel bir protestodan daha fazlasını yapmaya niyetli değildiler, çünkü bunların gelirleri henüz akın akın gayri menkule, madenci-

* Birleşik Krallık'ın buğday ithalatı (bin cwt) (cwt= 0,508 ton)

1840-4	39.700	1865-9	148.100
1845-9	49.400	1870-4	197.800
1850-4	82.200	1875-9	260.200
1855-9	79.800	1880-4	288.000
1860-4	144.100	1885-9	280.600

liğe, sanayiye ve finansmana gitmemiş olsa bile, kolay biçimde kurtarılabilirdi. Örneğin Verulam Kontu 1870'lerde yılda 17.000 poundluk bir gelire sahipti (harcaması ise bunun çok üzerindeydi) ve bunun 14.500 poundunu rantlardan ve kereste satışlarından sağlıyordu. Onun oğlu olan üçüncü kont ise küçük olan hisse senedi portföyünü, çoğu sömürgelerde ve denizaşırı ülkelerde olan yaklaşık on beş şirkete kadar genişletti ve yine çoğu Afrika ve Amerika maden şirketleri olmak üzere çok sayıda şirketin direktörü oldu. 1897'de gelirlerinin neredeyse üçte biri bu gibi tarımdışı kaynaklardan gelmekteydi. Üstelik, o dönemdeki feryatlara bakıldığında tersi düşünülse bile, İngiliz tarımının tamamı çökmedi. Tahıllar ve yün zarar gördü; fakat canlı hayvan ve süt besiciliği ve genelde İskoçların, sert iklimin onları bir şans eseri olarak zorladığı karma tarım zarar görmedi.

Bununla birlikte, Büyük Bunalım Britanya için sanayide olduğu gibi tarımda da kritik bir dönemdi ve her ikisinde de, kısa bir süre için görünen gerçekler sonra yine görünmez oldular. Britanya rekabetçi bir dünyanın birçok ülkesinden biri olarak durumunu cesaretle karşılamak yerine, tahıl üretimi bırakıp daha dayanıklı üretim dalları olan hayvancılık ve süt üretimine, düşük kaliteli et üretimini bırakıp (dondurma teknikleri 1880'lerden sonra yerli üreticilerin yabancı rekabete karşı bağışıklığını ortadan kaldırdı) yüksek kaliteli et üretimine, çiftlikleri kaldırıp meyve bahçelerine ve bostanlıklara geçerek, hâlâ bir dereceye kadar doğal bir koruma sağlayan surların gerisine çekildi. Edward dönemine gelindiğinde, kârların bir bölümü bakım ve yatırım giderlerindeki azalmadan kaynaklanmış olsa bile, tarım tekrar bir ölçüde istikrarlı duruma geldi. İki savaş arasındaki dönemde fiyatlardaki durgunluk, bu düzelmenin geçici olduğunu gösterdi. Ne de olsa bu düzelme, tarımda ve özellikle de ekilen topraklarda önemli bir daralma pahasına gerçekleşmişti. 1872'de, altın çağın zirvesinde, 3,9 milyon hektar alanda tahıl ekimi yapılırken 6,9 milyon hektar da otlak durumundaydı, 1913'te tahıl ekimi yapılan alan 2,6 milyon hektarken otlak alan 8,7 milyon hektar; 1932'de (iki savaş arası bunalımın en derin noktasında) bu sayılar 1,9 milyon ve 8,2 milyon hektardı. Diğer bir deyişle, altmış yıl içinde tahıl ekili alanlar yarıya düşmüştü, 1913'ten sonra ise hem ekilen alanda hem de otlakların alanında azalma ortaya çıktı.

Bu üzüntü verici sayılar, 1870'lerdeki ve 1880'lerdeki bunalımdan aynı biçimde zarar gören, fakat bu zor durumu göğüslerken sorunlardan kaçmanın dışındaki yolları keşfeden diğer Avrupa ülkelerinin yaşadıklarıyla bir çelişki teşkil etmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru İngilizlerin kahvaltı sofralarına domuz pastırması ve yumurta sunmaya başlayan Danimarka bu duruma en belirgin örnektir. Bu canlı ve modern düşünceli tarım ülkeleri-

nin gücü, üretimde gerçekleştirilen önemli bir teknolojik dönüşümden değil, işleme, depolama, pazarlama ve kredi sağlama konularındaki devrimci değişikliklerden ve özellikle de bu amaçlara yönelik kooperatiflerin yaygınlaşmasından kaynaklanıyordu. Bunalımın baskısı altında bu tür kooperatifleşme yöntemleri, Britanya hariç, heryerde hızla gelişti.* Gerçek olan, İngiliz ekonomisinin diğer birçok alanında olduğu gibi, öncü ülkenin başlangıç aşamalarında amacına çok iyi biçimde uyan iktisadi yapısının, daha ileri bir gelişmenin önünde bir engel haline gelmeye başlamasıydı.

18. ve 19. yüzyıllarda İngiliz tarımının gücü toprak mülkiyetinin, verimli kiracı çiftçileri kiralamanın şartları aracılığıyla teşvik etmeye hazır olan, önemli miktarda yatırım yapabilen ve kiraları azaltarak ya da borçların birikmesine imkân sağlayarak kötü zamanların getirdiği yükün en azından bir bölümünü üzerine alan az sayıdaki çok zengin toprak sahibinin elinde yoğunlaşmasından kaynaklanıyordu.** Bu durum, Büyük Bunalım sırasında, yeterince karakteristik olan İskoçya ve Galler'in yüksek bölgeleri ile kuşkusuz, 1880'lerin şiddetli ve bazen de devrimci bir ayaklanma dönemi oluşturduğu İrlanda gibi, küçük kiracıların olduğu birkaç bölge hariç, diğer yerlerde çiftçiler üzerindeki baskıları hafifletti ve siyasi tansiyonun düşmesini sağladı. Aynı zamanda toprağı ekip biçenlerin yaşamlarını sürdürmek için toprağı terketmelerini daha az gerekli hale getirdi. Toprak sahibi ve ticari kafalı kiracı, ya da çiftçi ve tüccar arasındaki ilişkilerin çok bireysel bir yapıda olması, topraktan topluca kopmaları teşvik etmedi. Kısacası, bir zamanlar gelişmeyi sağlayıcı bir güç olan toprak sahibi, artık şoklar karşısında bir tampon işlevi görmeye başlamıştı; bir zamanlar verimli bir tarım birimi olarak, çiftçi-köylüye göre –öncü olarak ya da diğer şekillerde– çok üstün durumda olan ticari kafalı büyük çiftçi, artık optimum verimlilik için çok küçük, fakat daha büyük ölçekte faaliyet gösteren bir kooperatif örgütüne tabi olamayacak kadar büyük ve kendini kanıtlamış bir duruma gelmişti. Bireysel çiftlik ile devletin müdahalesi ve planlaması arasında hiçbir alternatif mevcut değildi.

Sonunda devlet devreye girdi. Fakat bundan önce İngiliz tarımındaki gerileme, toprak sahipleri sınıfında, yankıları kırsal alanın çok ötesinde hissedilebilen temel bir değişikliğe yol açtı. Eski toprak sahibi aristokrasi

O dönemde bir gözlemci 1900 yılı civarında Britanya'da (İrlanda hariç) tarımsal kooperatifçiliğin durumunu, 'Birkaç başarısız girişim dışında, tam bir sessizlik' olarak tanımlamaktadır.[2]

** Şöyle ya da böyle bir kiracı hiç kiracı olmamasından daha iyi olduğu için, çoğu zaman bunların başka alternatifleri de yoktu. Britanya'da, diğer tarım ülkelerinden farklı olarak, küçük arazilerini aile emeğiyle ekip biçen toprağa aç küçük çiftçilerin sayısı pek fazla değildi. Tarım işçileri ise toprak değil, yüksek ücret istiyorlardı.

ve eşraf egemenliklerini terkettiler. Topraklarını sattılar ve 1914'ten itibaren savaş ve savaş sonrasındaki genişlemenin geçici etkisiyle, toprakları için kiracı çiftçiler arasından; kırsal alandaki sayfiye evleri için ise, bunu toplumsal başarılarının nişanı yapan vurguncular arasından çok sayıda alıcı buldular. 1870'lerin başlarında İngiltere topraklarının yaklaşık yüzde onu toprak sahipleri tarafından ekilip biçiliyordu ve bu oran 1914'te çok fazla artmış değildi, fakat 1927'ye gelindiğinde yüzde otuz altıya çıktı (Bundan sonra tarımdaki kriz toprağın el değiştirmesini bir süre için durdurdu). F. M. L. Thompson şunları yazmaktadır: 'Bu yüzden 1914'ten sonraki on üç yıl içinde İngiltere ve Galler'deki toprakların tamı tamına dörtte biri kiralanan topraklar olmaktan çıkarak onları kiralayan çiftçilerin mülkiyetine geçti... 16. yüzyılda manastırların tasfiye edilmesinden beri toprağın bu kadar büyük ölçekte ve hızlı biçimde el değiştirmesi görülmemişti'. Belki de Normandiyalıların istilasından beri.[3] Fakat toprak mülkiyetindeki bu fiili devrimde ilginç olan nokta, bunu o sıralarda, tarımla ve gayri menkul piyasasıyla mesleki olarak ilgilenen küçük bir azınlığın dışında hiç kimsenin pek farketmemiş olmasıydı. Ve bu, radikallerin nesiller boyunca aristokrasinin toprak üzerindeki tekelinin verdiği zararlara karşı kampanya yürütmelerine –bu kampanya kentlerde kırsal bölgede olduğundan daha başarılı oldu– ve 1909-14 dönemi kadar yakın bir tarihte bile Liberal Parti hükümetinin, özellikle de Galli Maliye Bakanı Lloyd George'un düklere karşı kampanyayı demogojisinin temeline yerleştirmesine rağmen böyle oldu.

Kuşkusuz toprak sahibi aristokrasinin geri çekilmesinin fazla yaygara koparmaması, büyük ölçüde, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında çok daha acil sorunları olan İngiliz işçi sınıfının büyük bölümünün tarım sektörünün talepleri konusuyla ilgili olmamasından kaynaklanıyordu. Bu gibi taleplere ilişkin yasa teklifleri dillere destan bir şekilde, kolaylıkla Parlamento'da kabul edilmekte, fakat yine dillere destan bir yavaşlıkla yürürlüğe konulmaktaydı.* Lloyd George'un hatası, Kuzey Galler'in köylük kesimlerinde samimi ve güçlü bir öfkeye yol açan bir konunun, sanayi işçilerinin hareketinin dikkatini uzunca bir süre için başka bir yöne çekebileceğine inanmasından kaynaklanıyordu. Ancak Britanya'nın kırsal

Toprakların kamulaştırılması kendi türündeki taleplerin ilkidir, fakat İşçi Partisi hükümetleri dahil, hiçbir hükümet bunu gerçekleştirmek için bir şey yapmamıştır; o güçlü yıllık İşçi Sendikaları Kongreleri de işçilerin ipotekli evlerine el konulmasına karşı bir şey yapamamıştır. Kiracı çiftçilerin kiraladıkları toprakları tümüyle satın alma talepleri, 1880'lerden beri siyaset sahnesinde dönem dönem ortaya atılmıştır. Bu talebin karşılanması ancak 1960'larda mümkün olmuştur.

kesimindeki dönüşüme olan ilgisizlik bunun çok daha ötesindeydi. Toprak sahibi sınıflar taşıdıkları ulusal önemi kaybetmekteydiler. Eskinin kontu, eski eşrafın uzun süreden beri olduğu gibi, kendiliğinden bir siyasi gücü olmayan ve sayfiyede oturarak Lordlar Kamarası oturumlarına hiç katılmayan bir üyesi haline geliyordu. Koşullara uyum sağlayabilen aristokratların sahip oldukları hisse senedi portföyüne ve kobay yöneticilik koltuklarına sahip olmayanlar sahneyi terkettiler; genellikle, kendilerinden daha aşağıda olanların durumu sayesinde, iki nesil boyunca huzurlu ve centilmence bir hayat sürecekleri Kenya ve Rodezya'ya gittiler. Bunlar, yaslarını tutacak zeki ve romantik yazar Evelyn Waugh gibi birkaç kişi buldular, fakat genel olarak cenazelerine pek katılan olmadı.

Gerçek olan durum, İngiliz toplumunun, toprak sahibi sınıfların hâkimiyeti altındaki temellerinin Büyük Bunalımla birlikte ve o dönemde çökmesiydi. Toprak sahipliği birkaç istisna dışında, büyük zenginliklerin dayanağı olmaktan çıktı ve yalnızca bir statü sembolü haline geldi. Ticaret ve finansman bu dış görünüşün sürdürülmesinde yardımcı oldu. Toprak sahipliğinin en korunmuş kalelerinden biri olan İrlanda da 1880'lerde köylülerin –Michael Davitt'in Toprak Birliği tarafından örgütlenen– devrimci hareketiyle karşı karşıya kaldı ve bu hareketin siyasi zaferi, ancak kısa bir süre sonra toprak sahiplerinin iktisadi hâkimiyetlerinin sessiz bir biçimde tasfiye olması sayesinde ertelendi.* Bununla eşzamanlı olarak, toprak sahipliği, kısmen 1884-85'te ulusal seçim sisteminin ve 1889'da ilçe yönetim yapısının demokratikleştirilmesinden, kısmen de yerel yönetimlerin buralarda tam gün çalışamayan ve niteliksiz eşrafa bırakılmayacak kadar karmaşıklaşmasından dolayı, Britanya'da yerel siyasi güç olma ayrıcalığını kaybetti. Demokratikleşme kırsal alandaki muhafazakârlığı pek sarsmadı, çünkü katıldıkları ilk serbest seçimlerde (1885) birçok tarım işçisinin eşrafa ve rahibe karşı oy kullanmasına neden olan muhalif, radikal-liberal dürtü artık tükenmek üzereydi ve İşçi Partisi'nin eski radikal ve püriten kalesi olan East Anglia dışında, kırsal kesimde devraldığı güçlü kalelerin sayısı birkaç taneydi. Fakat kırsal kesim önemli bir nitelik değişikliğine uğramıştı.

Serbest ticaret döneminden sonraki bir nesil boyunca asillerin ve eşrafın geri kalanıyla ayakta duran Muhafazakâr Parti, 1870'lerden itibaren canlandı. Fakat bu canlanma sürecinde, esas olarak bir tarım kesimi partisi olma özelliğini kaybetti. 1900'lerin başlarında partiyi yeniden

* Muhafazakâr Parti hükümetlerinin 1885, 1887, 1891, 1896 ve 1903 yıllarında çıkardıkları toprak satınalma yasaları çerçevesinde, İrlanda'da 1909'a kadar 390.000 adet arazideki yaklaşık 5,3 milyon hektar arazi el değiştirdi. 1917'de İrlanda'daki arazilerin sayısı yaklaşık 570.000'di.

korumacı politikaların savunucusu durumuna getiren kişi Midlandlı sanayici ve emperyalist Joseph Chamberlain oldu, fakat partinin bundan sonra gümrük vergilerine güçlü biçimde sarılması, biraz da lanetlenmiş radikallere karşı Lordlar Kamarası'nda kendilerini sonuna kadar savunmaya hazır olan kırsal kesimdeki taraftarlarının budalaca kırgınlıkları yüzünden oldu. Partinin aynı biçimde ateşli emperyalizm politikasının gerisinde de bu vardı, çünkü İmparatorluk yatırım, istihdam imkânları ve bazen de mülkler sağlıyordu ve toprak mülkiyetinin devrime karşı savunulması da, İmparatorluğun bazı bölgelerinde –örneğin İrlanda'da– Britanya'da olduğundan çok daha dramatik ve kesinlikle daha gerçek bir sorundu. Fakat İrlanda sorunu 1880'lerde tüm önemli toprak sahibi aristokratları Muhafazakâr Parti saflarına katarak Liberalleri geleneksel Whig asillerinden yoksun bıraktıysa da, artık Tory* Partisi bile bir işadamları partisi haline gelmiş bulunuyordu. Bu partinin başkanı konumunda artık bir Bentinck, bir Derby, bir Cecil ya da bir Balfour değil –1911'den itibaren– Kanada kökenli Glasgowlu demir tüccarı (Bonar Law), ve iki Midlandlı sanayici (Baldwin ve Neville Chamberlain) bulunuyordu.**

Bu arada iki savaş arasındaki dönemde meydana gelen şiddetli ve bu defa neredeyse genel bir nitelik kazanan tarım krizi, hükümetleri 1930'dan itibaren önlem almak ve böylece İngiliz tarımını kurtarmak zorunda bıraktı. Kullanılan başlıca yöntemler, öncülüğünü devletin yaptığı Pazarlama Kurulları ve bununla birlikte, giderek bunlarla birleştirilen (patates, süt, ve daha az başarılı olan domuz ve domuz pastırmasında olduğu gibi) tarımsal fiyat desteklemesi ve garantisiydi. Muhafazakâr Parti hükümetleri bile, hâlâ İngilizlerin refahı için büyük miktarlarda gıda maddeleri ithalatının gerekli olduğu ve herhangi bir zayıf düşmüş sektör gibi tarımın da mütevazı bir kârlılık düzeyine ulaşıncaya kadar daralmak, aksi taktirde batmak zorunda olduğu biçimindeki 19. yüzyıl Liberal Parti görüşünü kabul ettikleri için, bu önlemler gönülsüzce alınmış önlemlerdi. 1930'ların sonlarında ülkenin toplam gıda maddesi ihtiyacının (kalori cinsinden hesaplandığında) yaklaşık yüzde yetmişi ithalatla karşılandığından,*** tarıma, insanların beslenmesini sağladığı için özel bir önem verilmesi gerektiği biçimindeki geleneksel görüş pek doğru değildi.

[Muhafazakâr Parti, ç.n.]

Bu partide aristokrat havanın İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden ortaya çıkması, kısmen 1940'ta Chamberlain muhafazakârlığının iflasından sonra yeni ve alışılmamış tipte liderlerin ortaya çıkmasından, kısmen de Britanya'nın güçlü olduğu eski güzel zamanlara duyulan nostaljiden kaynaklanıyordu.

*** Şeker, sıvı ve katı yağların yüzde seksen dördü, buğday ve unun yüzde seksen sekizi, tereyağının yüzde doksan biri.

Yine de savaş patlak verdiğinde bu görüş doğal olarak geçerlilik kazandı. Britanya'nın abluka altına alınması ve deniz taşımacılığındaki sıkıntı gıda maddesi üretiminin artırılmasını önemli hale getirdi. Bereket versin, 1930'larda, esas olarak ekilebilir toprakların genişletilmesine yönelik sistemli kamu planlamacılığı için belli bir temel oluşturulmuş durumdaydı. Savaş süresince ekilebilir alanların büyüklüğü yüzde elli oranında artarak 5 milyon hektardan 7,5 milyon hektara çıktı* ve –süt açısından değerli olan– büyükbaş hayvan sayısı yaklaşık yüzde on artmakla birlikte, koyun, domuz ve kümes hayvanı sayısı önemli ölçüde azaldı. Genellikle daha verimsiz olan bu ekilebilir yeni topraklardan elde edilen verim, önemli bir teknolojik devrim sayılabilecek bir gelişme sayesinde büyük ölçüde artış kaydetti. Kullanılan gübre miktarı (fosfatlı ve azotlu gübreler) iki üç katı arttı, fakat hepsinden önemlisi, 1939'dan 1956'ya kadar İngiliz çiftliklerindeki makinelerin toplam gücü iki milyon beygir gücünden beş milyon beygir gücüne çıktı. Traktörlerin sayısı da, kombine biçerdöverlerinki gibi, yaklaşık dört katına çıktı. İngiliz tarımı, ileri ülkelerin tarım sistemleri arasında en az makineleşmiş durumda olanıyken, beş yıl içinde, en fazla makineleşmiş olanı haline geldi. Bu, mali teşviklerle birlikte, zorlayıcı planlama aracılığıyla gerçekleşti. Kontluklardaki 'Savaş Tarım Komiteleri' neyin nerede ekileceğine karar verebiliyor, işgücü ve makineleri (genellikle Sovyetlerin 'Makine ve Traktör İstasyonları'na benzeyen kollektif makine parklarından) tahsis edebiliyor ve verimsiz çiftçilerin yerine verimli olanları getirebiliyordu.

Sağlanan ilk sonuçlar oldukça etkileyiciydi. Gıda maddeleri ithalatı yarıya düşerken, İngiliz halkı da yeterli biçimde besleniyordu. Yurtiçi üretim, 1938-39 ile 1943-44 arasında işgücündeki yalnızca yaklaşık yüzde onluk bir artışla birlikte –ve bu, daha çok deneyimsiz kadın işçiler ve geçici işçilerden oluşuyordu– (kalori cinsinden) yaklaşık iki katına çıktı. Sağlanan uzun vadeli sonuçlar da daha az etkileyici değildi.** 1960'ta

Burada verilen sayılar s. 183'de verilenlerle karşılaştırılamaz.
Avrupa ülkelerinde tarım:

	Tarımdaki işgücü (milyon)	*dönüm (1961)*	*Tarım, ormancılık ve balıkçılık gayri safi yurtiçi üretimi (Milyon pound, 1960)*
Britanya	1	48,8	2,6
Fransa	4	85,3	5,8
B. Almanya	3,7	35,1	4,4
İtalya	6,7	51,1	4,8
Danimarka	0,4	7,8	0,8
Hollanda	0,4	7,5	1,1

Britanya'da tarımda çalışan kişi başına üretim, Hollanda hariç, diğer tüm Avrupa ülkelerinden yüksekti. Britanya'nın tarım sektöründe çalışanlar, Hollanda'da olduğu gibi, gayri safi yurtiçi hasıladan aldıkları pay kadar buna katkı sağlıyorlardı. Tarım, sanayisi olmayan bazı geri kalmış ülkeler hariç, diğer tüm Avrupa ülkelerinde gayri safi yurtiçi hasıladan aldığı paydan daha az üretim yapıyordu. Diğer bir deyişle, İngiliz tarımı artık bir yaşam tarzı değildi fakat uluslararası ölçülerle verimli bir sektör haline gelmişti.

NOTLAR

1. 5. Bölümde alıntı yapılan yapıtlara ek olarak, 1. not, C. Orwin ve E. Whetham, *History of British Agriculture 1846-1914* (1963), E. Whetham, *British Farming 1939-49* (1964), E. M. Ojala, *Agriculture and Economic Progress* (1952). Siyasi değişimlere ilişkin olarak, W. L. Guttsmann, *The British Political Elite* (1965). Ayrıca bakınız Şekil 4, 13.

2. C. R. Fay, *Co-operation at Home and Abroad* (1908).

3. F. M. L. Thompson, *English Landed Society* (1963), s. 332.

11
İki Savaş Arası Dönem[1]

Britanya'nın Viktorya dönemi ekonomisi iki dünya savaşı arasındaki dönemde yıkıma uğradı. Britanya toprakları ve İngiliz ticareti üzerindeki, her okul öğrencisinin bildiği, hiçbir zaman batmayan güneş ufukta kayboldu. İngilizlerin, Robert Peel'in zamanından beri yolunda gittiğine güvendikleri şeylerin çöküşü o kadar ani ve değiştirilemez biçimde gerçekleşti ki, o zamanlar herşeyin yolunda gittiğinden kuşku duyanlar bile şaşkınlığa uğradılar. Britanya'nın geleneksel ekonomisi, bu ülke Napolyon Savaşları'ndan beri meydana gelen ilk büyük savaşta kazananların yanında yer aldığı, kıtadaki en büyük rakibi olan Almanya boyun eğdiği, kimi zaman bir dereceye kadar ve ikna etmeyen biçimde bir 'manda' ilişkisi, bir 'himaye' ilişkisi ve uydu Orta Doğu devletleri olarak gösterilmeye çalışılan Britanya İmparatorluğu dünya haritasında eskisinden daha fazla yer kaplamaya başladığı anda, yalnızca duraklamakla kalmadı, fakat aynı zamanda daraldı. 150 yıldır kesintisiz olarak –her zaman aynı ve tatmin edici hızda olmasa da, artış göstermiş olan–istatistikler artık geriliyordu. 1914 öncesinde iktisatçıların üzerinde tartıştıkları bir olgu olan 'iktisadi gerileme' şimdi artık gözle görünür bir gerçek haline gelmişti.

1912 ile 1938 arasında Britanya'da imal edilen pamuklu kumaş miktarı yaklaşık 6.700 km²'den 2.500 km²'ye, bunun ihraç edilen kısmı ise yaklaşık 5.900 km²'den 1.300 km²'ye düştü. Lancashire 1851'den beri hiç bu kadar düşük bir miktarı ihraç etmemişti. 1854 ile 1913 arasında Britanya'nın kömür üretimi altmış beş milyon tondan iki yüz seksen yedi milyon tona çıkmıştı. Oysa 1938'e gelindiğinde 227 milyon tona düşmüştü ve bu düşüşünü sürdürmekteydi. 1913'te denizlerdeki İngiliz gemilerinin toplam tonajı on iki milyon tonu bulurken, bu sayı 1938'de on bir milyon tonun da altına düşmüştü. İngiliz tersanelerinde İngiliz gemi sahipleri için yapılan gemilerin 1870'te 343 bin olan toplam tonajı, 1913'te yaklaşık bir milyon ton oldu; bu tersaneler 1938'de toplam tonajı yarım milyon tondan fazla gemi imal ettiler.

Britanya'nın geleneksel sanayilerinin yıkıma uğraması, insani açıdan da milyonlarca erkek ve kadının işsiz kalıp yıkıma uğraması anlamına gelmekteydi; zaten iki savaş arasındaki döneme silinmez bir biçimde acı ve yoksulluğun damgasını vuran da buydu. Birkaç işkolunu barındıran sanayi bölgeleri tamamen mahvolmaktan kurtuldular. 1912 ile 1938 arasında pamuklu sanayindeki işçi sayısı yarıya indi (621.000'den 288.000'e), fakat Lancashire en azından işsiz kalanları emebilecek bazı işkollarına da sahipti ve buradaki işsizlik oranı hiç de en yüksek işsizlik oranı değildi. Asıl trajediyi yaşayanlar tek bir sanayi dalına bel bağlamış durumda olan kentler ve bölgelerdi. Bunlar 1913'te gelişmekte oldukları halde iki savaş arasındaki dönemde yıkıma uğradılar. 1913-14 yıllarında Galler'deki işçilerin yaklaşık yüzde üçü işsiz durumdaydı ve bu da ülke genelindeki oranın altındaydı. Oysa 1934'te –iktisadi iyileşmenin başlamasından sonra– Glamorgan'daki işçilerin yüzde otuz yedisi, Monmouth'dakilerin ise yüzde otuz altısı işsiz durumdaydı. Ferndale'deki insanların üçte ikisinin, Brynmawr, Dowlais ve Blaina'dakilerin dörtte üçünün, Merthyr'dekilerin ise yüzde yetmişinin cadde köşelerinde dikilip kendilerini oraya sürüklemiş olan sisteme sövmekten başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Durham'daki Jarrow'un sakinleri Palmers'in tersanesi sayesinde yaşıyorlardı. Bu tersane 1933'te kapandığında, her on işçiden sekizi işsiz kalmış ve burası metruk bir yer haline gelmişti; uzun zamandan beri vahşi ve gürültülü dünyaları haline gelmiş olan tersane çöktüğünde bu işçiler de neredeyse tüm tasarruflarını kaybetmişlerdi. Bunalımın karakterini belirleyen şey, kalıcı ve umutsuz bir işsizliğin samimiyetsiz bir hükümetin 'özel bölgeler' olarak adlandırdığı belirli metruk alanlarda yoğunlaşmasıydı. Bırakın diğer yerlerdeki daha küçük yerleşimleri, Güney Galler, merkezi İskoçya, kuzeydoğu bölgesi, Lancashire'ın bazı bölümleri, Kuzey İrlanda'nın ve Cumber-

land'in bazı bölgeleri, 1930'ların sonlarında ortaya çıkan mütevazı iyileşme hareketlerine bile direniyordu. 19. yüzyılın kirli, gürültülü ve soğuk sanayi bölgeleri –kuzey İngiltere, İskoçya ve Galler– belki de hiçbir zaman çok güzel ve rahat olmamışlardı ama, kesinlikle canlı ve zengindiler. Şimdi bunlardan geriye kalan yalnızca kir, soğuk ve artık çalışmayan fabrikaların ve madenlerin, kapanan tersanelerin korkunç sessizliğiydi.

1921 ile 1938 arasındaki dönem boyunca, çalışabilecek yaştaki her on yurttaştan en az biri işsizdi. Bu on sekiz yıllık dönemin yedi yılında, çalışan her yirmi kişiden en az üçü, en kötü yıllarda ise her beş kişiden biri işsizdi. Mutlak sayılar cinsinden ifade edilecek olursa, bu dönemde işsiz sayısı bir milyonun altına düşmedi ve en yüksek noktasında (1932) üç milyona yaklaşıyordu; üstelik bu sayılar çeşitli nedenlerle işsiz sayısını olduğundan daha düşük gösteren resmi kayıtlardan alınmıştır. Belirli sanayi dalları ve bölgelere ilişkin kayıtlar daha da kötü bir durumu sergiliyordu. İşsizliğin en üst noktaya vardığı yıllarda (1931-32) kömür madencilerinin yüzde 34,5'i, çömlek işçilerinin yüzde 36,3'ü, pamuklu sanayi işçilerinin yüzde 43,2'si, pik demir işçilerinin yüzde 43,8'i, çelik işçilerinin yüzde 47,9'u, ve gemi yapımcısı ve tamircilerinin yüzde 62'si –ya da yaklaşık üçte ikisi– işsizdi. 1941 yılına kadar işsizlik sorununun üstesinden gelinemedi.

Dünya savaşı yıllarını durgunluk yılları izledi ve herkes bu felaketlerin gölgesinde yaşadı. Her ne kadar bu felaketlerin etkileri bölgelere, sanayi dallarına ve toplumsal gruplara göre farklılık gösterdiyse de, çok genel sonuçlara da yol açtılar. Bu sonuçlardan ilki korkuydu; savaş zamanında ölme ya da sakat kalma, barış zamanında ise çaresizlik ve yoksulluk korkusu. Bu tür bir korku, tehlikenin derecesine tekabül etmeyebilir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ortalama bir yurttaşın hayatını kaybetme ihtimali gerçekte pek yüksek değildi ve iki savaş arasındaki dönemde işçilerin çoğunluğunun uzun süre işsiz kalması pek muhtemel değildi. Ancak bunun böyle olduğunu bilenler bile, aynı zamanda, kendilerinin ve yakınlarının uçurumun kenarında olduklarını biliyorlardı. Barış zamanında bile bir işin kaybedilmesi bir belirsizlik ya da yoksulluk dönemi yaşamaktan da öte bir anlam taşıyabilirdi. Bu, bir ailenin hayatının yıkıma uğraması anlamına gelebilirdi. İşte bir nesil boyunca erkekler ve kadınlar, havaya egemen olan böyle bir endişeyi yaşadılar. Her ne kadar bunun etkilerini istatistiksel olarak ölçmek mümkün değilse de, bu yılların bir değerlendirmesi yapılırken bunu göz ardı etmek de aynı ölçüde imkânsızdır.

Bu durumun etkileri, devletin artan faaliyetleri aracılığıyla, yurttaşların hayatlarında giderek daha belirleyici hale gelen siyasete de net bir

biçimde yansıdı. Savaş ve onu izleyen tedirginlik dolu yıllar esas olarak kol emeği işçilerinin partisi haline gelen İşçi Partisi'nin seçmen gücünü sekiz katına çıkardı. Bu partiye verilen oyların sayısı 1910'daki yarım milyondan 1922'de 4,5 milyona çıktı. Tarihte ilk defa bir proletarya partisi en önemli iktidar alternatifi parti haline geldi ve bu durumunu sürdürdü. İşçi sınıfının gücünden ve kamulaştırma ihtimalinden duyulan korku, orta sınıflar arasında kol gezmeye başlamıştı. Aslında bu korku İşçi Partisi liderlerinin bu yönde vaatlerde bulunmuş olmalarından ya da bunları uygulamaya başlamalarından çok, böyle bir kitle partisinin yalnızca varlığının bile akıllara ülke genelinde az da olsa Sovyet Devrimi ihtimalini getirmesinden kaynaklanıyordu. Sendikaların ve İşçi Partisi'nin önderleri aslında birer devrimci olmaktan çok uzaktılar. Bunların pek azı esas olarak, ya da herşeye rağmen normalde işverenlerin ve üst sınıfların bir işlevi olarak gördükleri iktidar sorumluluğunu almak konusunda kendilerine güvenebiliyor, kendi işlevlerini ise birtakım ilerlemeler ve ayrıcalıklar sağlanması için talepler öne sürmekten ibaret sayıyorlardı. Ancak bunlar, sınıflar ayrılığı ve sömürü bilinci etrafında birbirine kenetlenmiş ve gücünü 1926 Genel Grevi gibi benzeri görülmemiş dayanışma eylemleriyle kanıtlayabilen muazzam bir hareketin liderliğini yapıyorlardı. Onların hareketi, işçilere en mütevazı hakların verilmesi konusunda bile kapitalist sistemin yeteneğine ve hatta belki de istekliliğine güvenini kaybetmiş bir hareketti. Öte yandan bu insanlar, ülke dışında da ilk ve o gün için tek işçi sınıfı devleti ve sosyalist ekonomi olan Sovyet Rusya'yı gözlemekte ve belki de bir ölçüde idealleştirmekteydiler.

Bunalım, oyların İşçi Partisi'ne akışını daha da hızlandırdı, ancak sonradan bu eğilim 1931 bunalımının etkisi altında korkmuş ve kafası karışmış yurttaşların, geçici bir panik havası içinde 'ulusal' hükümete doğru yönelmeleriyle frenlendi (bkz. s. 222). İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, Britanya'nın ilk etkin İşçi Partisi hükümeti de kuruldu ve bu parti 1951'e gelindiğinde tarihinin en fazla oyunu topladı. Partinin gelişmesi 1950'nin refah yıllarında durdu.

Viktorya dönemi ekonomisinin yalnızca bir bölümü çöküşe karşı kısa bir süre direnir gibi oldu; o da sermayenin kaynağı ve uluslararası ticaretin ve mali işlemlerin merkezi durumundaki Londra idi. Britanya artık dünyanın en fazla borç veren ülkesi değildi; hatta şimdi bu konuda onun yerini almış olan ABD'ye verdiği ve ondan aldığı borçlar açısından dengedeydi. Oysa 1920'lerin ortalarına doğru Britanya'nın hem denizaşırı yatırımları, hem de daha çarpıcı olarak diğer görünmeyen gelir kaynakları –mali hizmetler ve sigortacılık hizmetleri vb.– daha önce hiçbir zaman olmadığı

kadar kazanç sağlamaktaydı. Eski bir dünya sanayi liderinin onyıllardan beri ertelenen ani ve şiddetli gerilemesine yol açan, iki savaş arası dönemdeki bunalım yalnızca Britanya'ya özgü bir olay değildi. Bu, 19. yüzyılın liberal dünyasının tamamını kapsayan bir bunalımdı, bu yüzden de İngiliz ticareti ve finansmanı İngiliz sanayinin kaybettiklerini artık geri kazanamazdı. Sanayileşme hareketi başladığından beri ilk kez *bütün* sanayi ülkelerinde üretimin büyüme süreci durma noktasına geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda üretim yüzde yirmi oranında azalmıştı (1913-21) ve üretimde artış sürecine henüz yeni girilmişti ki , 1929-32'nin durgunluğu üretimi geçici olarak üçte bir oranında geriletti (Bu ikinci düşüş büyük ölçüde Japonya ve SSCB dışındaki bütün önemli sanayi ülkelerinde aynı anda gerçekleşen çöküşten kaynaklanmaktaydı). Bütün bunların ötesinde, liberal dünya ekonomisinin temelini oluşturan üç büyük uluslararası akımı olan sermaye, işgücü ve mal akımları kesildi. Dünya imalât ürünleri ticaretinin hacmi 1913'teki düzeyine 1929'da henüz ulaşmıştı ki, bunun hemen ardından üçte bir oranında bir azalma meydana geldi. 1939'a gelindiğinde henüz eski durumuna pek gelememişti; 1929 durgunluğunda değer olarak yarıya indi. Britanya için yaşamsal öneme sahip olan dünya birinci ürünler ticareti, ki Britanya büyük ölçüde bu ürünlerin satıcısı olan ülkelere ihracat yapmaktaydı, 1929'dan sonra yüzde elliden daha fazla bir düşüş kaydetti. Birincil ürün üreticisi ülkeler, bunları çaresizlik içinde giderek artan miktarlarda ve çok düşmüş olan fiyatlardan sattıkları halde, bunun karşılığında 1936-38 arasında, 1913'te satın alabildiklerinin üçte ikisinden fazlasını, ya da 1926-29 döneminde satın alabildiklerinin üçte birinden fazlasını satın alamıyorlardı. Dünyada tüm ülkelerin sınırları boyunca , insanların ve malların serbestçe girişini, altının ise çıkışını engelleyen duvarlar yükseldi. Gelişen bir ticaret sisteminin uluslararası kavşak noktası olan Britanya'nın, durgunluk içindeki sanayi ülkelerinden ve daha fazla etkilenmiş birincil ürün üreticisi ülkelerden sağladığı yatırım gelirleri azalırken, dayandığı ticaret giderek yok oldu. 1929 ile 1932 arasında Britanya'nın dışarıdan elde ettiği temettüler 250 milyon poundtan 150 milyon pounda düştü, diğer görünmeyen kalem gelirleri 233 milyon poundtan 86 milyon pounda indi. Her iki kalem de eski düzeylerine kavuşmamıştı ki, bu kez İkinci Dünya Savaşı patlak vererek Britanya'nın yabancı ülkelerde elde bulundurduğu varlıklarını üçte birden fazla bir oranda azalttı. Nihayet 1932'de Serbest Ticaretin ömrü sona erdiğinde (bkz. s. 225), Viktorya dönemi ekonomisi de onun yanına gömüldü. Esas olarak liberal dünya ekonomisinin partisi olan Liberal Parti ise, 1931'de siyasal geleceğinin yanı sıra geleneksel *varoluş nedenini* de kaybetti.

Ekonomiden sorumlu olanlar o güne kadar güvendikleri herşeyin yıkıma uğramasıyla derin bir şoka, uyuşukluğa ve şaşkınlığa düştüler. İşadamlarının, politikacıların ve iktisatçıların, çözüm bulmak bir yana, gerçeklerin farkına varamamaları kahrediciydi. O zamanlar bizim bugün düşündüklerimizi düşünebilen, Ortodoks olmayan bir azınlığın mevcut olduğunu şimdi biliyoruz. Bunlar büyük durgunluğu tahmin eden ve bu başarılarından dolayı ve SSCB'nin bu durgunluğa karşı bağışıklığı nedeniyle prestij kazanan marksistler ve mevcut iktisadi ortodoksluğa ilişkin eleştirisi daha sonraki bir çağın ortodoks görüşü haline gelen J. M. Keynes'ti. Biz, iktisadi felaketin –1932-33'te– İngiliz ve dünya kapitalist sisteminin varlığını tehdit edecek boyuta ulaşmasına kadar bu azınlığın ne kadar küçük ve etkisiz bir grup olduklarını unutma eğilimindeyiz. 1920'lerin işadamları durgunluk dönemine, ücretlerde ve kamu harcamalarında yeterince geniş kısıtlamalara gidildiği takdirde İngiliz sanayinin kurtulacağı inancına sahip olarak ve iktisadi kasırgaya karşı ayırım gözetmeksizin koruma çağrılarını dile getirerek girdiler. Hem Muhafazakâr Parti'den hem de İşçi Partisi'nden politikacılar ise durgunluk dönemine girilirken, Richard Cobden'in ve Joseph Chamberlain'in hemen hemen aynı ölçüde sonuçsuz olan sloganlarını tekrarlamaktan başka pek bir şey yapmadılar. 'Hazine Ortodoksluğu'nun savunucuları olan bankerler ve devlet yetkilileri ise 1913'ün liberal dünyasına dönmenin hayalini kurdular, umutlarını denk bütçeye*, Merkez Bankası reeskont hadlerine ve Londra İş Merkezi'nin dünyanın finansal merkezi olma durumunu sürdürmesi gibi imkânsız bir umuda bağladılar. İktisatçılar da, sessiz bir Don Kişotluğa benzetilebilecek bir cesaretle bayraklarını, durgunluğun aslında ortaya çıkmayacağını kanıtlayan Say Yasası'nın direğine çektiler. Bir kaptanı ve tayfaları olan hiçbir gemi sahibi, başına gelen felaketlerin nedenleri karşısında bu kadar ilgisiz ve bu konuda bir şeyler yapmada bu kadar aciz kalmamıştır.

* * *

Yine de, 1914 öncesi dönemle karşılaştırdığımızda, iki savaş arasındaki durgunluğun daha az şiddetli olduğunu düşünme eğilimindeyiz. Edward döneminin pastırma yazına, İngiliz ekonomisinin gerilemesinin bir felakete dönüşmesini kesinleştiren o bilerek kaçırılmış fırsatlar dönemine ilişkin olarak söylenebilecek olumlu bir şeyler bulmak zordur. Zenginleri çok daha zengin yapmakla birlikte, en mütevazı amacını, yoksulların

* Böylece tam en fazla işe yarayacağı sırada kamu harcamalarında kesinti yaparak durgunluğun daha da artmasına yol açtılar.

yaşam standartlarını istikrara kavuşturma amacını bile gerçekleştiremedi (karşılaştırınız s. 153-154). Öte yandan –belki de iktisadi felaketin kendi halinden memnun olma imkânını pek vermemesinden dolayı– iki savaş arasındaki dönem tümüyle boşa gitmiş değildi. 1939'a gelindiğinde Britanya 1913'te gerçekleştirdiğinden çok daha büyük ölçüde –diğer sanayileşmiş ülkelerle karşılaştırıldığında– bir 20. yüzyıl ekonomisine benziyordu. Bilimsel teknolojinin, kitlesel üretim yöntemlerinin, geniş bir pazar için üretim yapan sanayinin, ancak hepsinden önemlisi iktisadi yoğunlaşmanın, 'tekelci kapitalizmin' ve devlet müdahaleciliğinin önemi çok daha fazlaydı. İki savaş arasındaki yıllarda İngiliz ekonomisi ne modernleştirildi, ne de uluslararası alanda rekabet gücü kazandı. Bugüne kadar demode olma ve dinamik olmama özelliliğini sürdürdü. Fakat en azından modernleşmenin bazı temelleri atıldı, ya da daha doğrusu önündeki bazı önemli engeller kaldırıldı.

İki savaş arası dönemdeki felaketin daha ciddi sonuçlar doğurmamasının üç nedeni bulunmaktadır: Ekonomi üzerindeki yeterince büyük baskılar yoktu; en verimli –ve aslında en vazgeçilmez– moderleştirme yöntemi olan devlet plancılığı, siyasi nedenlerden dolayı çok ihtiyatla kullanıldı; ve bu dönemde başlatılan iktisadi değişimlerin hemen hemen tamamı savunma amaçlı ve negatif nitelikteydi.

Ekonomi üzerindeki baskı, kısmen Britanya'nın uluslararası alandaki özel konumunun eyleme geçmek için en büyük dürtü olan 1929-33 büyük durgunluğunun etkisini bir ölçüde körletmesi nedeniyle yeterli düzeyde değildi. Britanya'nın geleneksel temel sanayileri 1921 sonrasında gerilemeye başlamış bulunduğundan dolayı, durgunluğun etkisi daha az dramatik oldu: Zaten yeteri kadar gerilemiş olanlar daha fazla gerileyemezdi.* Bundan başka, ihracat yapan sanayiler tahrip olmakla birlikte, ekonominin diğer dalları sömürge ve yarı-sömürge ülkelerden gelen birincil ürünlerin –gıda maddeleri ve hammaddelerin– fiyatlarındaki aşırı düşüşten olağanüstü yarar sağladılar. Yine, Viktorya dönemi ekonomisinin geniş yurtiçi pazarı için üretim yapmaya çok az dayanması nedeniyle, iç pazara doğru bir kaymanın etkisi çok büyük oldu. Britanya krizdeydi, fakat rekabet etme ya da ölme gibi en katı ve en az kaçınılabilir alternatiflerle karşı karşıya değildi.

İkincisi, devlet yetersiz müdahaleden uzak durdu. Müdahale ettiğinde elde ettiği sonuçlar, bazen, 1940 ile 1945 arasındaki dönemde dönüşüm

* Örneğin, ABD'de imalât sanayi üretimi (1913=100) 1929'da 112,7 iken 1932'de 58,4 oldu; Almanya'da 108'den 64,6'ya gerilediği; fakat Britanya'da yalnızca 109,9'dan 90'a kadar geriledi.

gerçekleştirdiği tarımda olduğu gibi, sansasyonel olmaktan çok uzaktı. Müdahale etmesine duyulan ihtiyaç açıktı, çünkü temel sanayi dalarından bazıları –özellikle demiryolları ve kömür madenleri– özel sektör eliyle pek restore edilemeyecek ölçüde zayıf düşmüştü ve bazıları da kendilerini iyileştirebilecek durumda değildi. Yine de her iki savaştan sonra devlet denetimi aygıtı büyük bir hızla parçalandı ve devletin özel sektöre müdahale etme konusundaki derin isteksizliği sürdü. Sanayinin modernleşmesi yönündeki hareketleri gibi müdahaleleri esas olarak negatif anlamda koruyucu nitelikteydi.

Bu durum özellikle iktisadi yoğunlaşma alanında belirgindi, çünkü Britanya 1914'te sanayileşmiş büyük ülkeler arasında belki de yoğunlaşmanın en az olduğu ülkeydi ve 1939'da yoğunlaşmanın en fazla olduğu ülke haline geldi. Elbette iktisadi yoğunlaşma yeni keşfedilen bir şey değildi. Üretim birimlerinin ölçeğindeki ve mülkiyet birimlerindeki artış, üretimin, istihdamın vb. giderek artan bir bölümünün sayıları giderek azalan dev şirketlerde yoğunlaşması, tekel ya da oligopol noktasına ulaşabilecek resmi ya da gayri resmi rekabet sınırlaması,* bunların tümü kapitalizmin en iyi bilinen eğilimleri arasındadır. Yoğunlaşma ilk önce Büyük Bunalım sırasında –1880'lerde ve 1890'larda– fark edildi, fakat 1914'e kadar Britanya'daki etkisi Almanya ve ABD'dekinden çarpıcı biçimde azdı. Britanya'nın bu sınai yapısı, tıpkı iktisat politikasının Serbest Ticarete bağlı olması gibi, küçük ve orta ölçekli, iyice uzmanlaşmış, aile yönetimindeki ve aile tarafından finanse edilen rekabetçi firmaya bağlıydı. Bunun, özellikle, uzunca bir süredir bireyler ve ortaklıklar tarafından toplanabilecek başlangıç yatırım sermayesinden daha fazlasını gerektiren ve yoğunlaşmanın savaşın gerekleri nedeniyle arttığı kamu hizmetleri ve ağır sanayilerde (demir ve çelik, ağır makine imalâtı, gemi yapımı) istisnaları mevcuttu. Fakat genel olarak, serbest piyasadaki küçük ve bütünleşmemiş sanayi yapısı egemendi; bu yapı başarılı olmayı sürdürdükçe ve genellikle devletin korumasından ve yardımından yoksun kaldıkça, gerilemesi için hiçbir neden yoktu. Ortalama üretim tesis büyüklüğü arttı. Yüzyılın son çeyreğinden önce, bankacılık ve ulaştırma sektörleri dışında pek görülmeyen anonim şirket yapılanması 1880'den itibaren sanayiye girdi ve bunların sayısı hızla arttı; bu da firmaların büyüklüğünün daha da artmasına yol açtı. 1914'te büyük kapitalist birleşmelerin bazı önemli örnekleri ortaya çıkmış durumdaydı ve bunlardan bazıları tekel konumuna ulaşmıştı. Yoğunlaşma eğilimi kuşkusuz arttı, fakat ekonomiyi kesinlikle dönüştürmedi.

* Bakınız s. 164'deki not.

Fakat, 1914 ile 1939 arasında, kısmen Birinci Dünya Savaşı'ndan kısmen de durgunluktan (özellikle 1930'dan sonraki büyük çöküşten) dolayı hız kazanarak ve devletin sürekli yardımlarının sağladığı teşvikle beslenerek ekonomiyi dönüştürdü. Ne yazık ki, yoğunlaşmanın ölçülmesi kolay değildi, çünkü akademisyen iktisatçılar gibi, istatistikçiler de, 1930'a kadar bunun niceliksel önemini ve teorik sonuçlarını ciddi biçimde araştırmadılar.* Yine de bu genel eğilim konusunda bir kuşku yoktur.

1914'ten önce birkaç üründe, dikiş ipliği, Portland çimentosu, duvar kağıdı, düz cam ve diğer bazı ürünlerde tekel konumu halihazırda mevcuttu; fakat 1935'te en azından 170 ürün bir, iki ya da üç firma tarafından üretilmekteydi. 1914'te 130 demiryolu şirketi mevcuttu; 1921'den sonra ortada birbiriyle rekabet içinde olmayan dört dev tekel kaldı. 1914'te anonim şirket statüsünde otuz sekiz banka vardı; bu sayı 1924'te yirmiye indi ve bunlar arasından 'Beş Büyük' (Midland, National Provincial, Lloyds, Barclays, Westminster) bu alana tümüyle egemen durumdaydı. 1914'te, daha çok demir ve çelikte olmak üzere yaklaşık elli ticaret birliği mevcuttu. 1925'e gelindiğinde yalnızca İngiliz Sanayi Federasyonu'nda (Ulusal İngiliz Sanayi Birliği gibi, savaşın son yıllarında kurulmuştu) bu örgüte bağlı bu türden 250 birlik mevcuttu;** İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaklaşık bin birlik bulunuyordu. 1907'de bir uzman araştırmacı hâlâ şunları yazabiliyordu 'Sanayinin büyük birliklerin eline geçmesinden daha önemlisi, bireysel girişimcinin hâlâ sahip olduğu hareket alanıdır.'[2] 1939'a gelindiğinde bir uzman gözlemci şuna işaret ediyordu: 'Sınai ve ticari örgütlenmesinin bir özelliği olarak, serbest rekabet Britanya sahnesinde hemen hemen ortadan kalkmıştır.'[3]

İktisadi yoğunlaşma istihdam açısından 1930'ların ortalarında iyice belirgin hale gelmiş durumdaydı. Genel olarak Britanya'daki 'fabrikaların' sayısı 140.000'in biraz üzerindeydi. O zamanlar Britanya'da sayıları 140.000'i biraz aşan fabrikalardan 30.000'i yirmi beş kişiden az işçi istihdam eden çok küçük işyerleriydi. Yine de bu az sayıdaki tesisler o zamanlar İmalat Sanayi Anketinin kapsadığı her beş işçiden yaklaşık birini istihdam etmekteydi ve bazı sanayi dallarındaki (elektrikli makineler, motor ve bisiklet üretimi, demir ve çelik merdaneleme ve tasfiyesi, ipek ve suni ipek, gazete basımı, gemi yapımı, şeker ve şekerleme) istihdam bunun yüzde kırkını geçiyordu. Diğer bir deyişle, tüm fabrikaların üçte biri tüm

* Bu, giderek önem kazanan bir belirtidir.

** İkinci Dünya Savaşı sırasında varlığını sürdüren yüz adet ticaret birliğinden oluşan bir örnek içinde yer alanlardan yirmi altı tanesi 1914'ten önce, otuz üç tanesi 1915-20 döneminde ve otuz yedi tanesi iki savaş arasındaki dönemde kurulmuştu.

işçilerin yüzde 21,5'ini istihdam ediyordu. Fakat giderek bir firma aynı sanayi dalında birkaç tesise sahip olmaya başladığından –diğer sanayileri bir kenara bıraksak bile– gerçekte istihdamdaki yoğunlaşma çok daha fazlaydı. Britanya'da en büyük üç firmanın tüm işçilerin yüzde yetmiş ya da daha fazlasını istihdam ettiği yirmi üç sektör vardı.

Bu durumu 1914 öncesindeki durumla tam olarak karşılaştıramayız, fakat tahmin edileceği gibi, 20. yüzyılın karakteristiği olan, teknolojik açıdan yeni sanayi dallarına göre daha az etkilenen tipik eski tür sanayi dallarının yapısı konusunda bilgi sağlamaktadır. 1914'te ortalama bir kömür madeninde –o günün ölçüleriyle olağanüstü büyük bir işletmeydi– yaklaşık üç yüz kişi istihdam edilmekteydi. 1930'a kadar bile tipik bir pamuk ipliği firmasında yüz ile üç yüz arasında işçi istihdam edilmekteydi ve işçilerin yaklaşık yüzde kırkı iki yüz kişiden az kişi istihdam eden tesislerde çalışmaktaydı. 1935'te 'ortalama' bir sanayi dalında en büyük üç firma işçilerin dörtte birinden biraz fazlasını istihdam ediyordu. Yoğunlaşmanın en fazla olduğu sanayi dallarında (kimya, makine ve taşıt, demir ve çelik) en büyük üç firma işçilerin yüzde kırk ve daha fazlasını; yoğunlaşmanın en az olduğu sanayi dalları –madencilik, inşaat, kereste– yüzde on ve daha azını istihdam etmekteydi. 1914 öncesinde İngiliz sanayinin büyük bölümünün durumunun bunlardan birincisinden çok sonuncusuna benzediği oldukça kesindi.

Ancak en çarpıcı değişim, Britanya'nın dev şirketlere, oligopollere, ticaret birliklerine vb. dönüşümü değil, J. S. Mill'i dehşete düşürebilecek bir değişimi iş dünyası ile devletin olumlu karşılaması ve onay vermesiydi. İktisadi yoğunlaşmaya karşı muhalefetin her zaman pratikte, teoridekine göre çok daha zayıf olduğu bir gerçektir. Britanya'da, ABD'deki gibi tekrar tekrar (oldukça etkisiz kalan) antitröst yasalarını zorla kabul ettiren, güçlü bir radikal-demokrat 'küçük insanlar' hareketi yoktu; ve teoride her türlü yoğunlaşmaya karşı düşmanca tavır içinde olan sosyalistler, getirdiği maliyetten çok, özel çıkarlara hizmet ettiği için yoğunlaşmaya karşı çıkıyorlardı. (İşçi Partisi pratikte yoğunlaşmaya hiç karşı çıkmadı.) Bununla birlikte, rekabetçi kapitalizme duyulan güven neredeyse Serbest Ticarete duyulan güven kadar güçlüydü. Fakat iki savaş arasında görülen şey, hükümetlerin rekabeti *azaltmak*, dev kartelleri, şirket birleşmelerini ve tekelleri teşvik etmek yönünde sistematik bir çaba içide olmalarıydı. Demir ve çelik sanayinde 1914 öncesinde bile fiyat anlaşmalarından geçilmiyordu; fakat bu, 1932 sonrasında olduğu gibi, devletle açık bir ortaklık (İthalat Vergileri Danışma Komitesi aracılığıyla) içinde miktar kısıtlamasına giden dev bir kartel biçiminde değildi. Serbest rekabete duyulan güven Serbest Ticarete duyulandan daha hızlı ve ıstırapsız biçimde yok oldu.

Bugün iktisadi yoğunlaşma kendi içinde arzulanan bir şey değildir. Çoğu kez, özellikle devletleştirme gibi uç uygulamalarda, sanayinin yeterince gelişmesinin güvence altına alınması önemlidir. 'Tekelci kapitalizm'in, rekabetin hiç kısıtlanmadığı bir piyasayla karşılaştırıldığında sırf bu nedenden dolayı daha az dinamik olduğu ve teknolojik ilerlemeyi daha az sağladığı yönündeki inanç doğru değildir. Yine de iki savaş arasındaki dönemde ortaya çıkan iktisadi yoğunlaşma aslında etkinlik ve ilerleme gerekçesiyle meşrulaştırılamaz. Bu yoğunlaşma güçlü biçimde sınırlandırıcı, savunmacı ve korumacı nitelikteydi. Bunalıma karşı bilinçsizce bir tepkiydi. Bu tepki, rekabeti ortadan kaldırarak kâr oranlarını sürdürmeyi, ya da verimlilik açısından bağımsız olduğu zamandakinden hiç de daha rasyonel olmayan çeşitli sermayeleri bir araya getirmeyi ve böylece yatırımcılara sermaye fazlası için yatırım alanı ve şirketlerin konumunun değişmesi nedeniyle yeni kârlar sağlayacak büyük sermaye grupları oluşturmayı hedefliyordu. Britanya yurtdışında rekabet edememesinin yanı sıra, ülke içinde de rekabetin olmadığı bir ülke haline geldi.

Bu dönemde İngiliz ticaret ve sanayinin güçlü bir biçimde ülke içine yönelişi, aynı zamanda ekonominin krizine karşı savunma niteliğinde bir tepkiydi. Bu gibi geri dönüşler pamuklu sanayi gibi eski, ihracata yönelik sanayileri yıkımdan kurtaramasa da, demir ve çelik gibi sanayiler, samimi bir biçimde, umutsuz uluslararası sahneden korunmuş yurtiçi piyasaya hızla döndüler. 1931'den sonra hükümet iç piyasayı sistematik biçimde korudu ve Birinci Dünya Savaşı'ndan beri varlığını sürdüren bazı sanayiler –özellikle motorlu taşıt imalâtı– tümüyle bu korumaya dayandı. Bununla birlikte, İngiliz sanayinin içe dönmesinin tek nedeni kaçış değildi. Bu neden, büyük ölçüde, İngiliz işçi sınıfının kitlesel tüketiminin umulmadık satış imkânları sunduğu gerçeğinin keşfedilmesiydi. Ekonominin her zaman ihracata yönelik olan dallarıyla, dışarıya yönelik olmadıkları için gelişen dalları arasındaki çelişki, en yüzeysel gözlemcinin bile dikkatini çekecek düzeydeydi.

Bu bunalım döneminde genişleyen sektörlerin en şaşırtıcı örneği perakende dağıtımdı (bkz. s. 149-150). 1911 ile 1939 arasında tütüncü dükkânlarının sayısı yaklaşık üçte iki oranında arttı, şekerleme dükkânlarının sayısı iki buçuk katı (1913-38), hazır ilaç satanların sayısı ise üç katından fazla artış kaydetti; ve mobilya, elektrikli eşya, madeni eşya gibi

Çelik üretimi ve iç pazarda tüketim (yıllık ortalama, milyon ton)

	1910-14	1927-31	1935-38
Üretim	7.0	7.9	11.3
İç pazarda tüketim	5.0	7.6	10.6

şeyleri satan dükkânların sayısı ise daha da hızlı arttı. Küçük dükkân sahipleri büyük işletmeler –kooperatifler, büyük mağazalar ve hepsinden önemlisi çok departmanlı mağazalar– karşısında gerilemekle birlikte, dükkân sayılarındaki bu artış hız kazandı. Kitlesel pazarın keşfi yeni bir şey değildi. Bazı sanayiler ve sanayi bölgeleri –özellikle Midlands– her zaman yurtiçindeki tüketici üzerinde yoğunlaşmış ve bu politikayla iyi sonuçlar elde etmişti. Yeni olan, gelişen iç pazara yönelik olan sanayilerle, umutsuzluk içindeki ihracata yönelik sanayiler arasındaki, gelişen Midlands ve güney doğu bölgesi ile gerileyen kuzey ve batı bölgeleri arasındaki çelişkide simgelenen gözle görünür karşıtlıktı. Birmingham ile Londra bölgeleri arasında uzanan geniş bir kuşakta sanayi gelişti: Yeni motorlu taşıt sanayi hemen hemen tümüyle bu bölgede yerleşmişti. Galler ve kuzey bölgesinden gelen göçmenler Coventry ve Slough'a gelirken, yeni tüketim malları üreten fabrikalar Londra'nın dışında, Great West Road boyunca hızla çoğaldı. Britanya sanayi açısından iki ayrı ülke haline geliyordu.

İç pazara dönüş sürecinin, yeni bir biçimde (kitlesel üretim) örgütlenmiş olan, teknolojik olarak yeni sanayilerin çarpıcı gelişmesiyle belli bir ilişkisi vardı. İki savaş arasındaki dönemde ortaya çıkan 'yeni' sanayilerden bazıları iyi ihracat yapmakla birlikte, bunlar temelde –19. yüzyılın önemli sanayilerinin tersine– yurtiçi talebe, ve genellikle de dış rekabete karşı doğal korumaya ya da devletin sağladığı kormaya dayanıyorlardı. Bunlardan bazıları –ve normal olarak daha karmaşık ve bilimsel teknolojiye dayalı olanlar– devletin yardımına ya da desteğine daha da fazla dayanıyorlardı. Uçak sanayi başka türlü varolamazdı. Elektrik üretim sektörü kompleksinin bundan en fazla yarar sağlayan sektör oluşu, üretilen enerjinin toptan alıcısının devlet tekeli olmasına ve ulusal 'Ağ'ın –o zamanlar başka yerde örneği bulunmayan bir enerji dağıtım sisteminin– inşa edilmiş olmasına bakarak anlaşılabilir.

Madalyonun arka yüzünde ise, doğal olarak, hem mevcut malların ucuzlaması ve bunların çeşitinin artması hem de daha etkin biçimde satılmaları sayesinde çalışan sınıfların hayat standartlarında ortaya çıkan belirgin, parçalı olmasına rağmen yaygın iyileşme vardı. 1914'e gelindiğinde yalnızca gıda maddeleri piyasası bu biçimde ciddi bir dönüşüme uğramıştı. 1914'ten sonra bir yandan iki dünya savaşının etkisiyle (daha etkin ve adaletli bir biçimde yönetilen ikincisinden çok birincisi)* bir yandan da devletin ve işverenlerin bunalıma çözüm olarak ücretleri ve

* Örneğin, 1939 ile 1941 arasında gıda maddesi tüketimi yaklaşık yüzde yedi azaldı. Bu tarihten sonra, etkin planlama sayesinde, bir miktar artış kaydetti. Birinci Dünya Savaşı'nda gıda maddesi tüketimi sürekli biçimde düştü.

sosyal güvenlik ödemelerini azaltmakta ısrarlı olmalarından dolayı kitlesel pazarın gelişmesi bir ölçüde gecikti. Buna rağmen, hatta kitlesel işsizlik de dikkate alındığında, bir ölçüde genel bir iyileşme olduğundan söz edilebilir. İşsizlikten dolayı uğranılan kayıpları nüfusun tamamına dağıtan (bu bir ölçüde gerçekdışıdır) en iyimser tahminler bile gerçek ücretlerde yüzde beşlik mütevazı bir artış olduğunu söylemektedir ve en iyimser olanlar (işsizliği hesaba katmayanlar) ise, inanılması çok güç olmakla birlikte, yüzde kırka kadar varan artışlardan söz etmektedirler. Ve iki savaş arasındaki dönemde yeni kitlesel üretim ekonomisinin zafer kazandığından kuşku yoktur.

Artık piyasaya çıkan ve kesin biçimde ucuzlayan kitlesel malların, belki de bisiklet hariç, henüz az sayıda kişinin satın alabileceği pahalı 'dayanıklı tüketim malları' olmadığı bir gerçektir. 1939'a gelindiğinde ABD her yıl 10.000 kişiye yüz elli, Kanada elli buzdolabı sağlarken, Britanya yalnızca sekiz buzdolabı sağlayabiliyordu. Orta sınıfta bile her 1.000 kişi arasında, motorlu taşıt satın almaya yeni başlayanların sayısı henüz dört kişiydi (1938). Heryerde bulunan radyo alıcıları hariç, 1930'ların sonunda kitlesel olarak satılan ürünler belki de yalnızca elektrik süpürgesi ve elektrikli ütüydü. En fazla etki yaratan yeni ürünler, sayıları hızla artan 'Woolworth' tipindeki, çeşitli ürünler satan dükkânlarda, hızla yayılan ve ürün çeşidi artan 'eczaneler'de (Boots mağazalarının sayısı 1900 yılında 200 iken, 1938'de 1.180'e yükseldi) ve benzeri mağazalarda satılan, ev içi kulanımına ve kişisel kullanıma yönelik ucuz mallardı. Örneğin ucuz kozmetik ürünleri ve aynı şekilde dolmakalemler bu dönemde kullanıma girdi. Her ikisi de, tesadüfen, sigaralar, içkiler ve imal edilmiş gıda maddeleri ile bilikte, en fazla reklamı yapılan ürünlerin başında yer alıyordu. Çünkü reklamcılık da iki savaş arasındaki dönemde erginliğe ulaştı ve onunla birlikte, ona bağımlı olan modern ulusal, birkaç milyon baskı yapan yayın organları da rüşdünü ispatladı.

Bununla birlikte, iki savaş arasındaki dönemde teknolojik devrim bir alanda hayat tarzına tümüyle yeni bir boyut eklemişti. Giderek gerileyen geleneksel müzikhollere ve aynı biçimde demode olmuş, fakat yaygınlaşan 'dans sarayları'na, 1918'den itibaren, üstünlük sağlayan teknolojik olarak özgün iki eğlence türü, radyo ve sinema eklendi. Bunlardan birincisi ikincisinden daha devrimci nitelikteydi, çünkü onu denetleyen ve ticari amaç gütmeyen kamu kuruluşu BBC'nin esas amacı bu olmamakla birlikte, tarihte ilk defa insanların evlerine daha önceden hazırlanmış, gece ve gündüz süren eğlenceyi soktu. Sinema, yoksul insanlar için lüks hayatın ikamesi olarak, hem meyhanelerin hem de müzikhollerin yerini aldı.

İsimleri egzotik hayalleri ve lüks otelleri çağrıştıran, rahat koltuklarda milyon dolara malolan gösterilerin izlendiği ve yanıp sönen renkli ışıkların ortasında ağır havayı dağıtan devasa orgların ortaya çıktığı barok tarzdaki Granadüler, Trocaderolar ve Odeonlar, işçi sınıfı mahallelerinde işsizlikteki artışla birlikte çoğaldı. Bunlar belki de o zamana kadar geliştirilmiş en etkili hayal yaratıcılarıydı, çünkü buralara yapılan bir ziyaret bir içkiden ya da varyete gösterisinden daha ucuza malolup daha uzun sürmekle kalmıyor, tüm eğlencelerin en ucuzu olan seksle daha kolay birleştirilebiliyordu.

Hayat standartlarındaki yükselme mütevazı düzeyde ve sınırlı oldu. Bu yükselişin büyük bir bölümü durgunluk yıllarının (en azından çalışanlar açısından) aynı zamanda geçinme giderlerindeki düşüş yılları olmasından kaynaklanıyordu. 1933'te bir pound 1924'tekine göre dört şilinlik daha fazla satın alma gücüne sahipti ve 1938'de haftada üç pound –1924'te çalışan erkek işçilerin ortalama geliri– gelir elde eden biri yine de beş şilinlik daha fazla satınalma gücüne sahipti.* İki savaş arasındaki yıllar bu kadar çarpıcı olmaktan uzak olmasaydı, 1940'larda tam istihdamla ve 1950'lerde refahla birlikte ortaya çıkan iyileşme bu ölçüde dikkat çekici olmayacaktı. Yine de, bunalımın, kitlesel işsizliğin ve –en azından işçi sınıfının uçta yer alan birçok üyesi için– yükselen hayat standartlarının hep birlikte gerçekleşmesi, iki savaş arasındaki dönemde İngiliz ekonomisindeki değişimleri yansıtmaktadır.

Britanya'nın uluslararası konumunda olan bir ülke için yurtiçi pazara dönüş, tereddütsüz biçimde memnuniyetle karşılanamazdı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, devlet yeni sanayileri ihracat yapmaları için teşvik ettiğinde, çok daha kolay olan yurtiçi pazara yönelik olarak oluşan tercihleri iyice ortaya çıktı. Bundan daha da ciddi olanı, yeni İngiliz sanayilerinin bile yabancı sanayilerin en iyileriyle karşılaştırıldığında teknolojik açıdan daha dinamik olmaları ve yeni buluşların İngiltere kökenli olduğu –ki genellikle böyleydi– durumlarda bile, genellikle İngiliz sanayinin bunları satışa sunulacak ürün biçimine getirmedeki başarısızlığı, ya da isteksizliğiydi. Temel bilimlerde Britanya'nın seçkin bir konumu vardı ve 1933'ten itibaren Almanya'dan en bilimsel beyinlerin göçüyle birlikte bu konum daha da seçkinleşti; ancak bu, tehlikeli bir biçimde, bir iki üniversitedeki çok az sayıdaki insana dayanıyordu. Britanya'nın nükler fiziğin, bilgisayar kuramının ve biyokimya ve fizyoloji gibi sanayi açısından henüz önemsiz durumdaki bilim dallarının gelişimindeki yeri sağlamdı. Ancak iki savaş

* Diğer bir deyişle, Britanya'da durgunluğun yükünün bir bölümü birincil ürün ihracatçısı azgelişmiş ülkelere aktarılmıştı.

arasındaki dönemde, yeni tekniklerin (devletin desteklediği silah sanayi –örneğin radar ve jet moturu– hariç) geliştirilmesinde Britanya'dan umutlu olanların sayısı fazla değildi, modern sanayi için bir modelin geliştirilmesinde Britanya'ya umut bağlayanların sayısı daha da azdı. Yüzyılımızda pratik olarak Britanya'da geliştirilen çok az sayıdaki tipik ürün arasında, 1936'da ilk kez burada yayına başlayan televizyon bulunmaktadır; fakat bu bile –karakteristik olarak– tek başına özel bir firma tarafından değil, devletin finanse ettiği BBC'nin dinamizmi sayesinde geliştirilebilmiştir. Belki de Britanya'nın televizyon kullanımında ABD dışında diğer ülkelere göre çok daha ileri konumda bulunması –ki bu ender bir durumdur– çok önemli bir olaydır.*

Bu uyuşukluk bir ölçüde İngiliz iş dünyasının, bilimsel teknolojiye dayalı sanayilerin geliştirilmesinde önemli olan, sistematik ve pahalı araştırma geliştirme faaliyetlerini gerçekleştirmemesinden kaynaklanıyordu. Balfour Sanayi ve Ticaret Komitesi 1927'de 'genel olarak bilimsel araştırma konusundaki yavaş ilerleme' ile Alman ve Amerikan sanayilerinin elde ettiği başarılı sonuç arasındaki derin çelişkiye işaret etmişti.[4] Buradaki başarısızlık araştırma alanından daha çok –çünkü ABD'de bile, Britanya'da olduğu gibi, bu alandaki gerçekten önemli gelişmeler İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, esas olarak devletin himayesinde ve daha çok askeri amaçlarla gerçekleştirildi– 'geliştirme' alanında, yani buluş veya icadın ticari alana uygulanmasındaki pahalı iyileştirme sürecinde ortaya çıktı. Çok az icat bir dev şirketin dışındaki biri tarafından geliştirilebiliyordu: Çok değerli bir suni elyaf (Terilen) üzerinde çalışmakta olan Calico Printer's Association'ın araştırmacıları elde ettikleri sonucu Britanya'da Imperial Chemicals, ABD'de Dupont şirketlerine devrettiler. Fakat Britanya'nın dev şirketleri, karşı kıyıdaki benzerlerine göre bu buluşa genelde daha az ilgi gösterdiler.

Bununla birlikte, herşey dikkate alındığında, İngiliz sanayinin sicili çok etkileyici değildi. İngiliz imalât sanayinin *toplam* üretimi (yani gerilemekte olanlar da dahil) 1907 ile 1924 arasındaki döneme göre, 1924 ile 1935 arasındaki dönemde çok daha hızlı artış gösterdi; ve bu, bunalım ve kitlesel işsizlik olduğu bir zamanda gerçekleşti. Kişi başına toplam sanayi üretimi 1850 ile 1913 arasında ancak iki katına çıkmış olabilir. 1913 ve 1924 arasında pek değişiklik göstermedi. Fakat o tarihten 1937'ye kadar Viktorya döneminin en parlak zamanındakinden çok daha hızlı artarak

* 1950'de Britanya'da yaklaşık 600.000 televizyon alıcısı bulunuyordu, Avrupa'nın diğer ülkelerinde ise hiç yoktu. 1960'ta bile Avrupa'daki tüm TV alıcılarının yarısından epey fazlası Britanya'daydı.

üçte bir oranında artış kaydetti. Doğal olarak bu, daha çok gelişen yeni sanayiler sayesinde oldu. Elektrikli eşya sanayilerinin üretimi, tıpkı elektrik üretimi gibi, 1924 ile 1935 yılları arasında iki katından fazla arttı. Uçak, ipekli ve suni ipekli üretimi (esas olarak bu sonuncusu) aynı kısa dönem içinde beş katı arttı. 1907'de 'gelişen sanayiler' toplam üretimin yalnızca yüzde 6,5'ini sağlıyordu; 1935'te neredeyse beşte birini sağladılar.

* * *

Bundan dolayı, İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Britanya 1914'tekine göre iktisadi açıdan çok farklı bir ülkeydi. Britanya tarımla uğraşan kişilerden çok daha fazla sayıda devlet memurunun olduğu bir ülkeydi; madencilerden çok daha fazla sayıda ulaştırma işçisi; sanayi işçilerinden çok daha fazla sayıda tezgâhtar ve büro işçisi; eğlence sektöründe ev hizmetçilerinden çok daha fazla sayıda işçi; ve imalât sanayindeki tekstil işçilerinden daha fazla sayıda madeni ve elektrikli eşya işçisi vardı (Bkz. Şekil 7-9). Britanya çok farklı bir sınai coğrafyaya sahip bir ülkeydi. 1924'te bile geleneksel sanayi bölgeleri (Lancashire ve Cheshire, batı Yorkshire, kuzey-doğu, Galler, Merkezi İskoçya) toplam sanayi safi üretiminin yarısını sağlıyordu. 1935'te, o tarihten sonra hızla gelişen yeni sanayi bölgeleri olan Metropoliten Londra ve Midlands'ınkini ancak aşan miktarda, toplam üretimin yalnızca yüzde 37,6'sı kadar üretim yapıyorlardı. Ve bu çok doğaldı: Güney Galler'de 1937'de bile, çalışan işçilerin yüzde kırk biri gerilemekte olan sanayilerde istihdam ediliyordu, fakat Midlands'da bu oran yalnızca yüzde yediydi; kuzey-doğuda yüzde otuz beşti, fakat Londra'da yalnızca yüzde birdi.

Britanya ekonomisi birbirine şu üç faktörle bağlı olan, gerilemekte ve gelişmekte olmak üzere iki ayrı sektörden oluşuyordu: Her ikisini de kavrayan büyük sermaye birikimi, her iki sektöre de yayılan artan devlet müdahalesi ve her ikisini de kuşatan ve Britanya'nın 19. yüzyıl dünya liberal kapitalizminin gelişme tarzına olağanüstü başarısız biçimde 'uyum sağlamasından' kaynaklanan eskilik. 1939'a gelindiğinde liberal dünya ekonomisi ölü durumdaydı. Ölümü –eğer kesin bir tarih belirlemek istersek– 1929-33 döneminde olmuştu. Ancak eğer bunun hayaleti herhangi bir ülkede azametle yürüyorsa, bu ülke, dünyanın atölyesi, tüccarı, gemicisi ve mali merkezi olma işini öğrenmiş olan, fakat bu uğraşısı gereksiz duruma geldiğinde ne yapacağını pek bilemeyen Britanya idi. Hâlâ da bu konuda ne yapacağımızı bilemiyoruz. Ancak bu, iş ne olursa olsun, devletin fonksiyonunda, 19. yüzyılda tahayyül edilemeyecek olan bir değişiklik anlamına geliyordu. Şimdi bu konuya girmemiz gerekiyor.

NOTLAR

1. Okuma Listesindeki Mowat, Ashworth, Pollard'ın yapıtlarına bakınız. G. C. Allen, *The Structure of Industry in Britain* (1961), D. L. Burn, *The Economic History of Steelmaking* (1940). Uluslararası duruma ilişkin olarak I. Svenilsson, *Growth and Stagnation in the European Economy* (1954), ve Arthur Lewis, *Economic Survey 1918-1939* (1949). Ayrıca bakınız Şekil 1, 3, 7, 10-11, 13, 15, 17-18, 22, 26, 28, 37, 41, 46, 49-52.

2. H. W. Macrosty, *The Trust Movement in British Industry* (1907), s. 330.

3. Aktaran Pollard, *Development* (1962), s. 168.

4. Committee of Industry and Trade, *Factors in Industrial and Commercial Efficiency* (1927), s. 38-9.

12
Devlet ve Ekonomi[1]

Sanayi devrimi öncesinde İngiliz hükümetinin ya da diğer hükümetlerin ekonomiye karşı tipik tavrı, kendilerini ekonomi için bir şeyler yapmakla yükümlü saymaları şeklindeydi. Hükümetlerin ekonomiye karşı genel tavırları bugün de hemen hemen aynıdır. Fakat tarihin kuralı ve aslında aklın kuralını temsil eden bu iki evre arasında, hükümetlerin ve iktisatçıların temel tavırlarının birbirine karşıt olduğu bir dönem olmuştur: Devlet ekonomiye ne kadar az müdahale etmeyi başarırsa o kadar iyidir. Genel olarak ifade edilirse, bu müdahalesizlik dönemi sınai Britanya'nın yükselişi, zaferi ve egemenliği ile çakışmıştı ve aslında yalnızca bu ülkenin, belki de bunun gibi bir ya da birkaç tanesinin durumuyla uygunluk içindeydi. Sanayi Devrimi'nden beri devletin iktisat politikasının ve kuramının tarihi, aslında *laissez-faire*'in* yükselişinin ve düşüşünün tarihidir.

İktisat politikası, her zaman en iyi kurama olmasa bile, doğal olarak kurama dayanır. Bu yüzden bu bölüme iktisat kuramını kısaca ele alarak başlamak mantıklı görünmektedir, çünkü bu araştırma konusu, bu kitabın ele aldığı dönemin büyük bölümünde, yurtseverlerin söylediği ölçüde

* [Bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler, ç.n.]

olmasa bile, İngilizlerin hâkimiyetindeydi. Bununla birlikte, buna ilişkin literatürde geniş bir biçimde incelenmiş bulunan İngiliz iktisat kuramının gelişimine geniş yer verilmemesinin iki nedeni vardır. Herşeyden önce, aslında uygulamalı bir bilim olan iktisat, mevcut pratik tartışma ortamından kaçınılmaz olarak çok fazla etkilenir ve ekonominin durumunu yansıtır. 19. yüzyılın birinci üçte birlik bölümünde olduğu gibi, ekonominin geleceği umutsuz göründüğünde, 'karamsar bilim' haline gelme ihtimali daha fazladır; ücret sorunları o zamana kadar bunun üzerinde fazla düşünmemiş olan sanayicileri meşgul etmeye başladığında, iktisatçılar bu sorun üzerinde kafa yormaya başlamışlardır; iki savaş arasındaki bunalımda ufukta kitlesel işsizlik göründüğünde, iktisattaki en karakteristik değişiklik olan Keynesçilik tam istihdam sorununu merkezine almıştır. Bundan başka, iktisadın önemli bir bölümü hükümete ya da iş dünyasına ne yapmaları gerektiğini söylemekten çok, yaptıklarının doğru olup olmadığını söyleme işleviyle yükümlüdür. İkinci olarak, hükümet politikası, siyasi açıdan en fazla kabul edilebilir iktisat olarak, zamanın en çağdaş iktisadını (teoriyi gençliklerinde öğrenmiş olan orta yaşlı insanların politikaları belirlemeleri ile daha genç olanların etkili yerlere gelmeleri arasındaki zaman boşluğu dikkate alındığında bile) değil, genellikle uzmanlar ordusunun dışındaki kesimleri etkileyen, bilimin basitleştirilmiş ve bayağılaştırılmış versiyonunu yansıtır. Bugüne kadar az sayıda profesyonel iktisatçının hükümette bakan olduğu ve hiç birinin Hazine Bakanı olamadığı Britanya gibi bir ülkede bu süzme süreci –iki dünya savaşı haricinde ve bir ölçüde de İkinci Dünya Savaşı'ndan beri– her zaman çok etkili olmuştur. Politika normal olarak 'ortodoks'tur, yani bir ölçüde, eleştirel olmayan dogma ile pekiştirilmiş teoridir. Elbette bir zaman dönemi içinde ortodoksluklar bile bazen değişime uğrar.

Elbette devletin tümüyle *laissez-faire* politikasını benimsemesi şartlar açısından bir çelişkidir. Çağdaş devletlerin iktisadi hayatı *etkileyememesi* mümkün değildir, çünkü devletin varlığı bunu gerektirir: Ne kadar mütevazı olursa olsun 'kamu kesimi' yalnızca istihdam açısından bile her zaman çok büyük bir 'sektör'dür ve kamu gelirleri ve harcamaları toplam ulusal gelirin önemli bir kısmını oluşturur. İngiliz *laissez-faire*'inin zirvesinde olduğu 1860'larda bile kamu harcamaları ulusal gelirin önemli bir oranına ulaşmış bulunuyordu. En az müdahaleci devletin döviz gibi bazı belli iktisadi konularda denetim uygulamaktan kendini çok ender olarak alıkoyması bir yana, devletin herhangi bir faaliyeti –bir yasalar ve yönetmelikler sistemi– doğal olarak, iktisadi hayatı etkiler. Söz konusu olan, devlet müdahalesi olgusu ve hatta bu müdahalenin derecesi değil, bunun

niteliğidir. Klasik liberal iktisatta, devlet müdahalesinin amacı, esas olarak, kendi kendini düzenleyen ve kendi kendine genişleyen, 'ulusun zenginliği'ni maksimize etmeye yönelen bir sistem olarak kabul edilen kapitalizm için en uygun koşulları yaratmak ve sürdürmektir.

İngiliz Sanayi Devrimi'nin başlangıcında en büyük sorun bu koşulların yaratılmasıydı; 1846'dan (Tahıl Yasaları'nın yürürlükten kaldırılmasından) itibaren ise en büyük sorun bu koşulların sürdürülmesiydi. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise bu koşulların, saf kurama göre müdahale edilmemesi gereken alanlarda sürekli artan devlet müdahalesi olmaksızın sürdürülemeyeceği giderek açıklık kazanmaya başladı, fakat liberal ekonomiyi sürdürme çabaları 1931'e (Serbest Ticarete son verilmesine) kadar sona ermedi. Özet olarak bu, (bütün kısa şeylerin içerikleri sınırlı olmak durumundadır) Britanya'nın sanayi alanındaki zaferi döneminde devlet politikasının tarihidir.

Özel şirketlerin kolayca faaliyet sürdürmeleri için en uygun koşulların yaratılması, herşeyden önce, mevcut iktisadi ortodoksi tarafından haklı gösterilemeyecek olan mevcut devlet müdahalesinin birçok biçiminin ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Bunlar 19. yüzyılın başlarında dört çeşitti. Birincisi, bugün genellikle *merkantilizm* olarak adlandırılan geleneksel iktisadi politikalarının kalıntıları mevcuttu. Merkantilizmin amacı, iktisadi liberalizmin amacının tam tersiydi, yani devlet gücü aracılığıyla ulusal zenginliğin sistematik biçimde arttırılmasıydı (ya da ulusal zenginlik yoluyla devlet gücünün arttırılmasıdır, ki genellikle ikisi aynı anlama gelmektedir). İkincisi, devletin görevinin, her insanın Tanrının kendisinden bulunmasını emrettiği konumda (bu genellikle aşağı bir konumdur) yaşama hakkının olduğu istikrarlı bir toplum düzenini sürdürmek olduğunu kabul eden geleneksel toplumsal politikasının kalıntıları mevcuttu. Bu düşünce, politikaları belirleyen en yüksek kademelerde dahi gözden düştükten sonra bile; yalnızca yoksul emekçiler tarafından değil, durumları onlardan daha iyi olan, ancak geleneksel düşünce yapısına sahip olanlar tarafından da hep kabul edilegelmiştir. Örneğin, 1830'larda bile, bazı kontluklarda tarım işçilerinin büyük ayaklanmalarından etkilenen aydınlar ve yüksek memurlar, üst kademelerin tavsiyelerine karşı çıkarak, asgari ücret belirlenmesini ve işsizliğe yol açan makinelerin ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Bundan dolayı Westminster tarafından hadleri bildirildi. Üçüncüsü, hızlı sınai gelişmenin önünde engel oluşturan bazı toplumsal grupların, özellikle toprak sahibi sınıfların yerleşik çıkarları vardı. Son olarak, gelişmenin yolunu tıkayan muazzam, çeşitlilik arzeden, verimsiz ve masraflı bir sürü kurumdan ve kurumsal boşluktan oluşan bir yığın gelenek mevcuttu.

Bunlardan birincisi kuramdaki, üçüncüsü ise uygulamadaki en ciddi sorunu oluşturuyordu (dördüncüsü ise yerleşik çıkarları koruyordu). Aslında ikincisini esas olarak yalnızca yoksullar savunuyordu. Tudor döneminde yürürlüğe konulan toplumsal yasalar, Yoksullar Yasası hariç, uzun süredir eskimiş durumdaydı. Bununla birlikte, 18. yüzyılda bazı güçlü –yani normal olarak ayaklanmaya çok yatkın– işçi kitleleri, arada sırada fiyat ve ücretlerin yasalarla belirlenmesi ve diğer çalışma koşullarının yasa denetimine tabi olmasına ilişkin haklara hâlâ sahiptiler. 18. yüzyılın sonlarında işgücünün piyasa fiyatı üzerinden alınıp satılabilen bir meta olduğu kabul ediliyordu ve Napolyon Savaşları'nın zorlu yıllarında ilk işçi sınıfı hareketi geçmişteki yasaların sağladığı yasal güvenceleri yeniden canlandırmaya giriştiğinde, bu yasaların kalıntıları 1813 yılında Parlamento tarafından hiç tartışma yapılmadan yürürlükten kaldırıldı. O tarihten 20. yüzyılın başlarına kadar, ücretlerin yasalarla belirlenmesi –günlük çalışma saatlerinin ve diğer bazı çalışma koşullarının olmasa bile– resmen yıkımın başlangıcını oluşturan bir gelişme olarak görüldü. Ta 1912'de bile, duygusallıktan uzak bir kişi olan Asquith, ülke genelindeki bir kömür grevinin hükümeti kabul etmeye zorladığı (işlerliği olmayan) Maden İşçileri Asgari Ücret Yasa Tasarısı'nı sunarken ağlamıştı.

Yoksullar Yasası siyasal nedenlerden dolayı yürürlükten kaldırılamazdı, çünkü bir insanın gerçekte özgürlük ve mutluluk olmasa bile, yaşama hakkı olduğu yolunda doğal ve derin inançları olan yoksullar ve istikrarlı bir toplumsal düzenin sürdürülmesi yönündeki güçlü bir istek duyan, diğer bir deyişle, insanların ve toprağın merhametsizce metaya dönüştürülmesine karşı çıkan tarım kesimi tarafından destekleniyordu. Yalnızca İskoçya'da Kalvenist düşünce yoksulların kurtarılması işini, bir anlamda ahlâki açıdan zorlayıcı olsa da, tümüyle kilisedeki daha iyi durumda olanların yardımseverliğine bırakarak, yoksulların varlıklarını sürdürme *hakkını* ortadan kaldırmıştı. Dahası, sınai gelişme hızının artan nüfus için yeterli istihdamı henüz sağlayamadığı sanayileşmenin erken dönemlerinde, çok fark gözetmeyen bir Yoksullar Yasası'nın, özellikle kırsal kesimde büyük boyuttaki gizli işsizliğin emilmesinde yararlı olduğu son zamanlarda öne sürülmüştür.

Aslında 18. yüzyılın Yoksullar Yasası'nın, burjuva kuramına inat, daha cömert hale geldiği yönünde kanıtlar bulunmaktadır ve bunlar yoksulluğun bir felaket halini aldığı 1790'ların ortalarındaki zor yıllarda kırsal kesimdeki orta sınıf 'Speenhamland Sistemi'ndeki iktisat kuramı ile uyuşmuştur. Bu sistemin en iddialı biçimleri, gerektiğinde mahalli vergi gelirlerinden sağlanan kaynaklarla sübvanse edilen, geçim giderlerine

dayalı bir asgari ücret sistemi oluşturma işine girişti. 'Speenhamland', tarım işçilerinin yoksullaşmasını durduramadı, her halükârda yaygın biçimde ve sürekli olarak uygulanmadı, fakat Yoksullar Yasası'nı kuramcıların düşündükleri ideal durumdan daha ileriye götürdüğü için onları dehşete düşürdü. Bunların amacı (a) yoksullar Yasası'nın maliyetini mümkün olduğu kadar azaltmak; (b) bunu gizli ya da açık işsizlikten kurtarmanın değil, işsizleri serbest işgücü piyasasına yöneltmenin bir mekanizması olarak kullanmak; (c) o zamanlar yoksulluğu artırdığına yaygın biçimde inanılan nüfus artışını azaltmaktı. Muhtaç durumda olanlara herhangi bir yardımda bulunmamak mümkün olamazdı, fakat bu yardımın işsiz kalmayı sürdürmekten caydırıcı olması ve piyasadaki en düşük ücretten ve en az çekici olan işten 'daha az uygun' olması gerekiyordu. Bu insanlıkdışı nitelikleri olan 'Yeni' Yoksullar Yasası 1934 yılında siyasal baskılar ve istatistik adı altında gizlenen yalanlar birlikte kullanılarak parlamentoda büyük çabalarla kabul ettirildi. Tamamen çaresiz olmayan işçilerin başkaldırısı bu yasanın sanayileşmiş kuzey bölgesinde tam olarak uygulanmasını (işyeri dışında yardım verilmemesi, yasa kapsamındaki ailelerin ayrılmaya zorlanması vb.) engellemekle birlikte, bu yasa modern Britanya tarihinde her yasadan daha şiddetli bir mutsuzluk yarattı. Ne ilginçtir ki, hiç kimse bu yasanın işgücü arzını esnek duruma getirip getirmediğini araştırmamıştır. Esnek duruma getirmiş olması da pek muhtemel değildir.

Kurumsal süprüntüler yığınının ortadan kaldırılmasını savunan görüşler, bunun görünürde epeyce tasarruf sağlamasından dolayı, inandırıcı görünüyorlardı. Eski yerleşik çıkarların –özellikle kraliyetin, kilisenin ve aristokrasinin,– fakat aynı zamanda avukatların yoğun engellemeleri böyle bir yeniden düzenlemenin kapsamını sınırlandırıyordu. Daha samimi ve hatta daha basit bazı reformların –örneğin alfabenin, ağırlık ve ölçü birimlerinin mantığa uygun hale getirilmesi gibi– yapılabilmesi genellikle bir toplumsal devrimi gerektirir ve böyle bir şey de mevcut değildi. Bununla birlikte monarşi, yerleşik kilise, eski üniversiteler, Savaş Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, mahkemeler ve diğer bazı eski kurumlar radikal reform dönemini yara bere almadan atlatsalar da, özellikle 1780'lerde, 1820'ler ve 1830'larda ve 1867 ile 1874 arasında siyasal ve idari yapıdaki üç temizlik döneminde çok şey gerçekleştirildi (Reform faaliyetinde bu üç dönem arasında meydana gelen kesintiler, büyük ölçüde Jakobyen ve Çartist dönemlerdeki toplumsal devrim korkusundan kaynaklanıyordu). 'İktisadi Reform' –merkezi devlet aygıtının büyük siyasal gücü olanlar tarafından mali yardımların dağıtım merkezi olarak kullanılmasına yapılan bir saldırıydı– 1780'lerde başladı, fakat bu konuda fazla bir gelişme

olmadı. Maaşa bağlı (makamın sağladığı tımar geliri ya da gelir yerine) devlet memurluğu, özel fonların ve kamu fonlarının birbirinden ayrılması ve bu fonların hesaplarının düzgün biçimde tutulması gibi ilkeler üzerinde, en azından konuşulmaya başlandı. 'Bütçe' –bu kelime 18. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlandı– daha çok 1793 sonrasında savaşın finansmanı ihtiyacından dolayı ortaya çıkmış olsa da, bu gibi düşünsel faaliyetleri yansıtmaktadır. 1820'lerde orta sınıftan gelen bakanlar ceza yasasında ve mali sistemde büyük bir temizlik harekatı yaptılar ve reformcu yeni parlamento 1932'den itibaren eski yolsuzluklara karşı büyük bir saldırı başlattı. Parlamento eski yerleşik çıkarların zarar görmediği alanlarda, özellikle Yoksullar Yasası'nda ve kent yönetiminde (Belediye Reformu Yasası, 1835) başarılı oldu, fakat diğer alanlarda batağa saplandı. Bununla birlikte, 1860'dan sonra devletin hizmetinin önemli bir dönüşüme uğraması, eski okullardaki ve üniversitelerdeki kısmi reform, ilköğretimde özel okullar sisteminin oluşturulması, hatta bazı yasalarda yapılan mütevazı temizlikler ile birlikte ilk önerilerin en azından bazıları gerçekleşmiş oldu.

Kısmi bir yenileşmenin ötesine gitmenin reddedilmesinin nedeni, İngilizlerin eskinin sürdürülmesi konusundaki efsanevi tercihleri ve yine aynı ölçüde olmak üzere mantıktan hoşlanmama konusundaki efsanevi özellikleridir. Kurumsal reformların tamamlanamadığı bir dönemde Britanya'nın *laissez-faire* iktisadının egemenliğinde olduğu kadar, tümüyle bir doktrinin *a priori* egemenliği altında olan çok az sayıda ülke olmuştur. Çok az sayıda ülkenin kurumları, aynı dönemde, bu efsanenin idealize etmeye çalıştığı İngilizler tarafından Hindistan'ın kurumlarının yeniden oluşturulması kadar, radikal ve acımasız biçimde yeniden oluşturulmuştur. Bu dönemde İngiliz kurumlarının varlıklarını sürdürmeleri, devrim tehlikesi dışında bölünemeyecek olan eski yerleşik çıkarlarla, kesinlikle yaşamsal olduğuna inandıkları alanlar, yani iktisadi politika dışında, böyle bir tehlikeye girmek için hazırlıksız olan sanayiciler arasındaki siyasal bir uzlaşma sayesinde mümkün olmuştur. Bunlar korumacılık ve serbest ticaret konusunda ölümüne savaşmaya, en militanları ise gerektiğinde ölüme kadar varabilecek ayaklanmalara hazırdılar. Bunun farkına varan ve 1846'ya gelene kadar rant gelirlerinin tehlikeye düşme ihtimali çok azalmış olan 'toprak sahipleri' 1846'da Tahıl Yasaları'nın yürürlükten kaldırılmasına sessiz biçimde müsade ettiler. Fakat başka hiçbir şey böyle bir tehlikeye değmezdi. Kurumsal verimsizliğin maliyeti yüksek olsa da, dünyanın en dinamik sınai ekonomisi için fazla bir önem taşımıyordu. Bariz bir örnek verecek olursak, ihtiyaç duyduğu tüm sermayeyi ve hatta daha fazlasını, normal anonim şirketi neredeyse dışlayan bir hukuk sistemi

yürürlükteyken sağlayabilen bir ekonomi, birkaç gereksiz şeyi bahane etmeyecektir. Kurumsal verimsizliğin –örneğin her demiryolu hattı için büyük zorluklarla özel bir yasa çıkarılmasının gerekli olmasının– İngiliz demiryollarının mil başına maliyetini, diğer demiryollarına göre çok arttırdığı bir gerçektir. Britanya'nın demiryolu inşa faaliyetinin bu yüzden engellendiğini gösteren hiçbir kanıt mevcut değildir.

Laissez-faire'in önündeki tüm bu engellerin ortadan kaldırılması, yolları üzerindeki toplumsal gruplara sanayicilerin ne kadar baskı uygulayabileceklerine ya da ne kadar baskı uygulamak istediklerine bağlıydı. Yalnızca eski 'merkantilist' politikalara son verilmesi de kurumsal ilke sorunlarını ortaya çıkardı. Bunun bir ölçüde yerleşik çıkarlar sorunu olduğu doğrudur. Ancak köle sahipliğini ve sömürgelerde üretilen şekerlerin satışında tekel hakkını temsil eden 'Batı Hindistan çıkar grubu'nun ya da her zaman İngiltere'nin en önemli sanayinin sistematik gözetimini ve korunmasını destekleyen eski yünlü kumaş çıkar grubunun, özellikle 'toprak sahipleri'ne göre çok daha az siyasi desteğe sahip olması nedeniyle, pamuklu kumaş çıkar grubundan daha az öneme sahip olduğunu göstermek oldukça kolaydır. İngiliz kapitalizminin çıkarlarına en iyi hizmet edecek politikanın, imalât sektöründeki ve sanayideki tüm devlet desteğinin ve korumasının ortadan kaldırılması olduğunu göstermek o kadar da kolay değildi. Geçmişte İngiliz ekonomisinin zaferi, büyük ölçüde, İngiliz hükümetlerinin kendi işadamlarını insafsız ve saldırgan bir iktisadi ayrımcılıkla muhtemel tüm rakiplere karşı açıkça savaş açarak korumayı kesin biçimde arzu etmesi sayesinde gerçekleşmişti.

Fakat bu zafer, eksiksiz uygulanan bir *laissez-faire*'i mümkün, hatta arzulanan bir şey haline getirmiştir. Napolyon Savaşları'nın sonuna gelindiğinde, Britanya'nın konumu tartışılamaz derecede açıktı. Tek sınai güç olarak herhangi bir ülkeden daha ucuza mal satabilecek durumdaydı ve ayrımcılık ne kadar az olursa o kadar ucuza satabilirdi. Dünyadaki tek deniz gücü olarak, kendi refahının bağlı olduğu Avrupa dışındaki tüm yerlere giden yolları kontrolü altında tutuyordu. Önemli tek istisna (Hindistan) hariç, iktisadi açıdan sömürgelere bile ihtiyaç duymuyordu, çünkü azgelişmiş dünyanın tamamı onun sömürgesi durumundaydı. Bu ülkeler serbest ticaret koşullarında fiyatın en düşük olduğu ülkeden satın aldıkça ve fiyatın en yüksek olduğu ülkeye satış yaptıkça, diğer bir deyişle, mevcut tek büyük piyasa olan Britanya'ya satış yaptıkça ve Britanya'dan satın aldıkça bu böyle sürecekti. Her ne olursa olsun, Britanya'nın sanayileşmeye erken başlaması biçimindeki tarihsel rastlantıyla, Britanya'ya dünyanın atölyesi ve dünyanın geri kalanının da pamuk, kereste ve çay üreticisi olma rolünü uygun gören

bir ilahi takdiri birbirine karıştıranlar durumu böyle görüyorlardı. İngiliz sanayinin ihtiyaç duyduğu tek şey barıştı: Barış da mevcuttu.

Bu yüzden merkantilizmin iki ana direği çökmüştü. Bunlar Britanya'nın ticaretini iktisadi yollardan (sömürgelerde buna tanınan bir istisna dahil) koruma isteği ve bunun silah gücüyle sürdürülmesi gereğiydi. Bunlardan birincisi daha önce Adam Smith tarafından ortadan kaldırılmıştı; ikincisiyle ise hâlâ –çok makul biçimde– ilgileniyordu. 1815'ten sonra bu bile etkisini kaybetti. Ve böylece, özellikle 1820'lerde merkantilist yasaların hâlâ varlığını sürdürenleri yürürlükten kaldırıldı. Resmen 1849'da yürürlükten kaldırılmakla birlikte Denizcilik Yasaları ve 1850'lerde de sömürgelerdeki ayrıcalıklar sistemi gevşetildi, İngiliz makine ve teknik uzmanlarının ihracı üzerindeki yasaklar kaldırıldı (bu uzun süredir komedi durumuna gelmişti). Sistemin geri kalanı 1846'dan sonra Tahıl Yasaları'yla birlikte ortadan kalktı (bkz. 5. Bölüm).

* * *

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Britanya'daki devlet politikası, *laissez-faire*'e, modern bir devlette o zamana kadar uygulanabilenlere göre daha fazla yaklaşmıştı. Devletin boyutları küçüktü ve diğer devletlerle karşılaştırıldığında daha az maliyetliydi, zamanla diğer devletlerle karşılaştırıldığında maliyeti daha da azaldı. 1830 ve 1880'ler arasında Avrupa'da kişi başına yıllık kamu harcamaları üç katına çıktı ve Avrupa'ya bağlı olan denizaşırı ülkelerdeki artış daha da yüksek oldu (fakat bu artış gülünç derecede düşük bir düzeyden başlamıştı), fakat Britanya'da oldukça istikrarlı bir seyir izledi. Devlet darphane, bazı silah üretim tesisleri ve –kaçınılmaz olarak– bazı inşaatlar hariç doğrudan üretim faaliyetine girmekten kaçındı. Hatta normal olarak devletin kesin fonksiyonlarından olan eğitim gibi bazı alanlarda (1870'e kadar) doğrudan sorumluluk almamayı bile başardı. Müdahale ettiğinde –özellikle karmaşık yurtiçindeki faaliyetler devletin bunlara ilişkin yönetim giderlerini artırıyordu– bu, trafik polisinin yaptığı işe benziyordu ve teşvik etmek ya da cesaretini kırmak için değil, düzenleme amacıyla yapılıyordu. Bu alanlardan birine yapılan devlet müdahalesi diğerlerinde de aynı müdahalenin olacağı anlamına gelmiyordu. İki örnek, devlet müdahalesinin derecesini gösterebilecektir. Britanya, sanayisine mali bir koruma uygulamayı sistematik biçimde reddeden, devletin demiryolu sisteminin bir bölümünü inşa etmediği, bunun (doğrudan ya da dolaylı olarak) finansmanına katılmadığı, hatta planlamasını bile yapmadığı tek ülkeydi.

Yine de, devletin herhangi bir durumda ekonomiye müdahale edebileceği iki yol vardı ve bundan dolayı bu iktisat politikası bu ikisi üzerinde, vergilendirme ve kambiyo üzerinde yoğunlaşmıştı.

18. yüzyılda devlet gelirlerinin üç temeli vardı: Tüketim üzerine konulan vergiler (ithal edilen mallar üzerine gümrük vergileri, yurtiçinde üretilen mallar üzerinden satış ve tüketim vergileri), mülkler (esas olarak arazi ve emlak) üzerine konulan vergiler, çeşitli hukuki işlemlerden alınan vergiler (yani damga vergisi). 1750'de –gerçekte 18. yüzyılın büyük bölümünde olduğu gibi– devlet gelirlerinin yaklaşık üçte ikisi gümrük vergilerinden ve geri kalanının büyük bölümü, damga vergileri artma eğiliminde olmakla birlikte, doğrudan vergilerden sağlanıyordu. Bunları, esas olarak özel amaçlar için yapılan borçlanma izliyordu. Modern maliye sistemi bu temellerden birincisini olduğu gibi bıraktı ve ikincisinin yerine, mülkiyetten alınan veraset vergisini getirdi ve hepsinden önemlisi bir üçüncü vergiyi, gelirler üzerinden alınan artan oranlı vergiyi bunlara ilave etti. 1939'a gelindiğinde gümrük ile satış ve tüketim vergileri vergi gelirlerinin yalnızca üçte birini, gelir ve kârlar üzerinden alınan doğrudan vergiler yüzde kırkını, veraset vergisi de yüzde sekizini sağlıyordu. Vergi gelirlerinin geri kalanı, esas olarak, devlet kurumunun çok şişmiş bulunan faaliyetlerinden, yani posta işletmesinden, motorlu taşıtlar üzerindeki yeni vergilerden ve daha az önem taşıyan diğer kaynaklardan elde ediliyordu. Gelir vergileri ilk defa devrim ve Napolyon Savaşları sırasında (1799-1816) geçici bir önlem olarak yürürlüğe konulmuştu, fakat yurttaşların ve iktisatçıların belirgin memnuniyetsizliğine rağmen, 1842'de kalıcı olmak üzere –uzunca bir süre hâlâ geçici oldukları düşünülse bile– yeniden yürürlüğe konuldu. Gladstone 1874 yılında gelir vergisini yürürlükten kaldırmayı –o zamanlar pound başına 2 peni gibi yıkıcı bir oranda uygulanıyordu*– önerdi ve seçimi kazansaydı bunu yapabilirdi. Bu vergi 1900 yılından itibaren ve özellikle 1909'dan sonra hızlı bir artış kaydetti. Esas olarak toprak sahibi aristokrasinin büyük birikimlerine yönelik olan veraset vergileri iş dünyasında hiçbir zaman gelir vergisi kadar memnuniyetsizlik yaratmamıştır, fakat toprak sahipleri yüzyılın sonlarına doğru toplumsal harcamalar ve silahlanma harcamaları için paraya ihtiyaç doğduğunda, bu vergilere başarılı biçimde karşı koydular. Bu vergiler Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde önemli bir vergi kaynağı haline geldi, fakat gelir vergileri ile karşılaştırıldığında hâlâ tali bir durumdaydılar.

20. yüzyıla kadar bu vergilendirme tarzı, en etkin ya da toplumsal açıdan en eşitlikçi gelir sağlama yöntemlerine ilişkin sistematik veya

* Kırım Savaşı sırasında pound başına 1 şilin 4 peni olan en yüksek düzeyine ulaştı.

akılcı düşüncenin sonucunda ya da değişik vergilendirme türlerinin iktisadi etkileri dikkate alınarak geliştirilmemiştir. Maliye politikasının belirlenmesinde önem verilen üç konu vardı: İşadamlarına en az müdahale etmenin, zenginlere en az yükü yüklemenin ve bununla birlikte kamu harcamaları için gerekli asgari miktarı daha fazla borçlanmadan sağlamanın yolları. Basit siyasal iktisat, toplumsal açıdan adaletsiz olmaları nedeniyle dolaylı vergileri (gümrük vergileri, satış ve tüketim vergileri gibi) tercih etmişti: Yoksullar bu vergiler için gelirlerinin daha büyük bir oranını harcıyorlar ve zenginlere tüm ekonominin yararına birikim yapmaları için daha fazla sermaye kalıyordu. *Laissez-faire* iktisat kuramı, daha karmaşık olsa da daha iyiydi. Basit siyasal iktisat dolaylı vergilerden hoşlanmıyordu, çünkü bunlar ticaretin serbestçe akışını önlüyor ve aynı zamanda, yoksulların geçim masraflarını artırdıkları ölçüde, onların açlık çekmemesi için gerekli olan asgari ücretin düzeyini de yükseltebiliyorlardı. 1825 ve 1856 yılları arasında eski vergilerin tümüyle yürürlükten kaldırılması, dolaylı vergileri gelir sağlamak için gerekli asgari düzeyine düşürdü ve bunların yurttaşlar üzerindeki yükü farkedilebilir ölçüde azaldı. Serbest Ticaret doktrini bunun yükselmesini önledi. Britanya, posta işletmesi dışında, yeni Alman İmparatorluğu'nun gelirlerinin yarısından fazlasını sağlayan devlet işletmelerine* sahip olmadığından dolayı, uzun vadede gelir ve mülkiyet üzerinden alınan doğrudan vergiler giderek artan bir yük olmayı sürdürecekti.

Kamu maliyesinin temel amacı harcamaları düşük, bütçeyi denk tutmaktır. Günümüzün güdümlü ya da denetimli ekonomilerinde fazla bir anlamı olmayan bu politika *laissez-faire* koşullarında çok daha akılcı bir politikayı ifade ediyordu ve bu durum, kamu borçlanmasının azaltılması gerektiğini söyleyen aynı ölçüde katı düşünce için de geçerliydi. Kamu borçları 18. yüzyıl boyunca düzenli olarak ve Fransa'yla yapılan en son ve en büyük savaş sırasında (1793-1815) hızlı biçimde artmıştı ve 1900'den sonra ekonomide giderek büyüyen kamu sektörünün yatırım harcamaları için önemli miktarda borçlanmaya gidilmiş olmakla birlikte, savaşlar borçlanmanın en önemli nedeniydi. 1815 sonrasındaki barış yüzyılı borçları yavaş yavaş en yüksek düzeyinin (1819) dörtte üçü düzeyine kadar azalttı, fakat borçlar 1914'ten sonra hızlı bir artış kaydederek on katından fazla arttı. Bu mali kaynağın geçici olacağı umudu, gelir vergisinde olduğu gibi yok oldu.

Devletin vazgeçilmez nitelikteki ikinci iktisadi faaliyeti olan kambiyo denetimi iş hayatı üzerinde çok daha doğrudan etki yaptı. Başlangıçta sorun, esas olarak Britanya'nın uluslararası ticaretinin ve finansmanının,

* Örneğin demiryolları.

çıkarları açısından pound sterlinin nasıl sabit tutulacağıydı. Genellikle sürekli deflasyonist bir eğilim olarak görülen durum, hiç de 19. yüzyıl ortodoks iktisatçılarının kabul ettikleri kadar belirgin değildi ve fırsat buldukça enflasyonun denetim altında tutulmasını savunan Birminghamlı banker Attwood gibi kişilerin bir kenara itilmesine neden oldu. Fakat uluslararası ticaretin ve finansal sistemin dayanağını oluşturan bir ülke için akıldışı değildi. 18. yüzyılın başlarından beri bu istikrarın temeli, döviz birimi ve sabit bir altın miktarı arasındaki basit ve katı bir ilişkiyi ifade eden 'altın standartı' olmuştu. Bu temel, 1931'den önceki dönemde, iki büyük savaş sırasında –1797-1821 ve 1914-25– yalnızca iki defa parçalandı; bunalım bunu temelli ortadan kaldırdı.

Altın standartı iki soruna yol açtı. Bunlardan birincisi, madeni para ve banknot ihracının nasıl denetleneceği ve paranın içindeki altın ve gümüş miktarının düşürülmesinin ve fazla para çıkarılmasının nasıl önlenebileceğiydi; ikincisi ve daha güç olanı ise, her ikisi de enflasyonu savunan bir azınlık hariç, hiç kimsenin istemediği kambiyo denetimi ve konvertibiliteye son verilmesi uygulamasına başvurmadan, ülkeye altın giriş ve çıkışının nasıl denetlenebileceğiydi. Uygun alternatif olan, altın ve gümüş külçe arzının ayarlanması, ülkeye altın akışı olduğunda etkili olabilirdi, ancak ülkeden altın çıkışı olduğunda büyük bir para darlığı yaratabilirdi; gerçekte altın standartı bunlardan ikincisi söz konusu olduğunda zaman zaman askıya alınmış (1847, 1857 ve 1866 bunalımlarında olduğu gibi) ya da yürürlükten kaldırılmıştır (1797, 1914 ve 1931'de olduğu gibi). Bu sorunlardan birincisine getirilen çözüm, banknot çıkarma yetkisinin Bank of England'da (İngiltere Merkez Bankası'nda) toplanması olmuştur; madeni para çıkarılması uzunca bir süredir darphanenin yetkisinde bulunuyordu. Bu, onyıllarca süren ateşli tartışmalardan sonra 1844'te Banka Ana Sözleşmesi Yasası'nın çıkarılmasıyla pratik amaçlar açısından gerçekleşmiş ve o zamanlar oldukça konu dışı kalmıştır, çünkü para dışındaki ödeme araçları (poliçeler, çekler ve diğerleri), nakit ödeme ile yapılan küçük işlemler dışında, giderek yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştı. Bunlar banknot ihracının denetim altına alınmasından pek etkilenmediler.

İkinci sorun ise 'Merkez Bankası Reeskont Oranı'nın –İngiltere Merkez Bankası'nın poliçeleri iskonto ederken, yani bunların karşılığında para öderken uyguladığı faiz oranının– ayarlanması yoluyla çözülmüştü, ya da sorunun bu yolla çözüldüğüne inanıldı. Merkez Bankası'nın 'en son borç verecek yer' olarak faaliyet göstereceği düşünülüyordu. Reeskont oranının bir yandan yeterince cazip, yani yüksek bir faiz oranı aracılığıyla Londra'ya altın akışını sağlayarak (öne sürüldüğü gibi) Merkez Bankası'nın

çok önemli olan altın ve gümüş külçe rezervlerini korurken, öte yandan diğer bankalara sağlamaya hazır olduğu yardım miktarına ilişkin bir işaret olması düşünülmüştür. Londra'nın iş merkezinin, ülkenin mali merkezi olması ve giderek dünyanın mali merkezi olmaya başlaması nedeniyle, Merkez Bankası reeskont oranı tüm dünyadaki kısa vadeli borçların faiz oranını belirlemeye başladı ve kuram, bunu gerçekleştirirken Merkez Bankası'nın iktisadi duruma göre borçlanmayı teşvik ederek ya da borçlanmaktan caydırarak kredilerdeki dalgalanmaları hafifleteceğini söylüyordu. Bu tür bir düzenleme 1840'ların ortalarında ciddi biçimde başlatıldı.

Bunların tümü iki varsayıma dayanıyordu. Birincisi, İngiltere Merkez Bankası'nın yalnızca bir merkez bankası olarak çalışacağı ve ikincisi, bu tür kısa vadeli işaretlerle düzeltilemeyecek hiçbir dalgalanmanın olmadığı varsayımıydı. Birinci koşul, Merkez Bankası Ana Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesinden yarım yüzyıl sonra, Merkez Bankası'nın normal bankacılık faaliyetlerinden ve kâr güdüsünden yavaş yavaş ve istemeyerek vazgeçmesi ve bir devlet bankası olarak yükümlülüklerini öğrenmesiyle gerçekleşmiştir. 1890'daki 'Baring krizi'nden sonra bunların ikisinden de vazgeçilmiş olabilir. İkinci koşul kutsal bir efsane olarak kaldı. İngiliz parasının istikrarı İngiliz ekonomisinin uluslararası alandaki egemenliğine bağlıydı ve bu egemenlik sona erdiğinde, reeskont oranlarının ayarlanmasının fazla bir yararı kalmayacaktı. Reeskont oranlarının ya da devletin piyasaya borç veren ve borç alan olarak müdahale etmekte kullandığı diğer yöntemlerin, her birkaç yılda bir ekonominin ilerlemesini noktalayan genişlemelerin ve durgunlukların şiddetini azalttığına ilişkin hiçbir kanıt mevcut değildir.

* * *

Laissez-faire'in temelleri 1860'larda ve 1870'lerde parçalandı. Diğer ülkeler sanayileştikçe, Britanya'nın dünyanın tek ya da bu olmasa bile, başlıca atölyesi olma durumunu sürdürmesi için serbest ticaretin yeterli olmadığı ortaya çıktı: Britanya artık bu konumunu sürdüremiyorsa, uluslararası iktisadi politikasının temelleri de gözden geçirilmeliydi. 'Büyük Bunalım' Britanya'yı vurduğunda, İngiliz ekonomisinin düşük vergiler ve istikrarlı bir para dışında devletten istediği tek şeyin ona karışılmaması olduğu, geçmişe göre giderek daha az belirgin hale geldi. Çalışan sınıflar seçimleri kazandığında –1867'de ve özellikle 1884–85'te– daha fazla refah için önemli boyutta devlet müdahalesini talep edecekleri –ve bu taleplerinin karşılanacağı– açıklık kazandı. Avrupa'da büyük bir güç olarak Almanya'nın ve iki yeni güç olarak ABD ve Japonya'nın ortaya çıkmasından sonra, artık dünya

barışı (ve bunun bir sonucu olarak küçük bütçeler) eskisi gibi söz konusu olamazdı. Dahası –bu henüz bariz olmamakla birlikte– kısıtlanmamış özel işletmenin mantıki sonucunun, daha küçük patronlardan oluşan rekabetçi bir ekonominin gözden uzak bir köşesinde yer alan mütevazı bir devlet aygıtı olacağından kuşku duyulmaya başlanabilirdi. Bu devlet, giderek büyüyen, bürokratikleşen ve rekabetçi olmaktan uzaklaşan büyük şirketlerin arasında, giderek şişen ve bürokratikleşen bir devlet olabilirdi.

İş dünyasının görüşlerinin ve devlet politikasının bu yeni duruma uyar hale getirilmeleri beklenemezdi. Büyük Bunalım sırasında, *laissez-faire* 'bireyciliği' ile tüm bağların koparılmasını talep eden küçük ideolog gruplar ortaya çıktı. *Laissez-faire* 'bireyciliği' İngiliz kapitalizmi ile o kadar özdeşleştirilmişti ki, bu iki terim, tıpkı devlet müdahalesinin sosyalizm ile karıştırılması gibi, çoğu zaman birbiriyle karıştırılıyordu. Britanya'da 1880'lerde yeniden ortaya çıkan gerçek sosyalistler sorunlara esas olarak işçi sınıfı açısından, *laissez-faire* karşıtı çeşitli 'ulusal etkinlik' politikalarını ve emperyalizmi savunanlar ise İngiliz ekonomisinin uluslararası rekabet gücü ya da daha genel (ve daha tehlikeli) biçimde, Britanya'yı hem dalgaları hem de ilerlere uzanan kıyıları yönetmeye çağıran büyük ulusal ve ırkçı gelecek açısından bakıyorlardı. Ancak sosyalistler, işçi hareketine kısa sürede alışılmamış sayıda çok lider sağlamalarına rağmen, işçi hareketi içinde bile küçük bir azınlık grubu olarak kaldılar. 1918 yılına gelinceye kadar, İşçi Partisi, kuramda bile olsa, üretim, dağıtım ve değişim araçlarının devletleştirilmesi programını hazırlayıp kamuoyuna ilan edememişti. Sistematik emperyalistler –açık biçimde tanımlanması zor olan bir eğilime bir ad vermek gerekirse– yöneten sınıflar arasında benzer bir konuma sahiptiler ve bu yüzden politika üzerinde daha doğrudan bir etkide bulunabiliyorlardı. Fakat bunlar –Lord Milner'in meslek hayatının da gösterdiği gibi– üst sınıflardaki siyasi görüşlere neyse ki pek benzemiyorlardı, çünkü üst sınıfların siyasi görüşleri, rahatsızlık verici biçimde, daha sonraları faşizm olarak bilinen görüşlere işaret ediyordu. İşçi sınıfının büyük bölümü –doğal olarak işletme sahibi sınıfların daha da geniş bölümü– ideologların 'bireycilik' olarak adlandırdıkları görüşler, küçük hamleler ve girdaplar yoluyla 'kollektivizm'e sürüklendi.

Doğal olarak olaylar her zaman gelişiyordu, bazen bu etki diğerlerinin beş katı daha şiddetli ve karşı konulmaz nitelikte olabiliyordu: 'Büyük Bunalım' sırasında (özellikle 1880'lerin ve 1890'ların sonlarında), 1906'dan sonra, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşın hemen sonrasında, 1929 durgunluğunun etkisi altında ve ikinci Dünya Savaşı sırasında durum böyleydi.

Birinci dönem, iktisat politikasında hiçbir değişiklik meydana getirmedi. Bunun nedeni (İngiltere'nin devam eden talihsizliğinin sonucunda) durgunluğun iş hayatında ve siyasette yeterince korku yaratmadan geçip gitmesiydi. Bu dönem, yalnızca geleneksel ortodoksluğun ve özellikle onun yarı dinsel nitelikteki sembolü olan Serbest Ticaretin terkedilip terkedilmeyeceği tartışmasına yol açtı. Toplumsal politikada da –benzer nedenlerden dolayı– herhangi bir ciddi değişikliğe yol açmadı. Öte yandan, 'emperyalizm' ve savaş –savunucuları tarafından hem iktisadi hem de sosyal sorunlara çözüm oldukları düşünülüyordu– Britanya'nın dış politikasında devrim yarattı. Devlet kendi yaklaşımını uyarlamak durumunda kalıyorsa, bu büyük ölçüde, bayrak –ve kılıç– hışırtısının getirdiği idari ve mali yüklerden kaynaklanıyordu. Deniz kuvvetlerinin harcamaları 1875–84 arasındaki dönemde yılda ortalama 10 milyon pound iken, 1890'ların ikinci yarısında yılda 20 milyon sterline, savaş öncesi yıllarda ise 40 milyon poundun epey üzerine çıktı. Devletin büyük ölçüde silah üretimi ve haberleşme ile ilgili doğrudan üretim yapan şirketlere açtığı krediler sıfırdan, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 50 milyon pounda çıktı. Devletin geçmişteki düşük maliyetli ve pasif politikasını imkânsız hale getiren, toplumsal refah için yapılan önemsiz harcamalar değil (eğitim hariç), devletin yukarıda belirtilenler için yaptığı harcamalardı.

İşçi Partisi'nin kurulması ve bunun sonrasındaki radikal grevler, 1906'da kırk tane işçi sınıfından milletvekilinin seçilmesine kadar, uygulanan bu politikada fazla bir değişiklik getirmedi fakat 1912'de toplumsal refah mevzuatında umut veren bir çerçevenin oluşmasına yol açtı. Bunun maliyetleri hâlâ düşük düzeylerdeydi, ancak geçmişin *laissez-faire* devleti ilkelerinden iki önemli sapmaya işaret ediyordu. Yürürlükten kaldırılması yolundaki girişimler 1929'a kadar dirençle karşılaşan Yoksullar Yasası'nın, artık yoksullar konusunda devletin sorumluluğunu tümüyle temsil etmediği düşünülüyordu ve daha önemlisi, işgücü piyasasına devletin doğrudan –gerektiğinde fiilen ücretleri belirleyerek– müdahale etmesi gereği kabul ediliyordu. Bunun gibi, devletin ekonominin bütününe zarar verebilecek işçi-işveren anlaşmazlıklarına müdahale etmesi gerektiği de kabul ediliyordu. Bu, kökleri 1893'teki ülke genelinde kömür madenlerindeki lokavta uzanan, aynı şekilde çok yeni bir sapmaydı; Britanya'nın etkili hiçbir rakibinin olmadığı mutlu günlerinde hiç kimsenin aklına gelmeyen bir durumdu. Bu değişimler, diğer iki değişikliği gerektiriyordu: Bunlar, sendikaların yalnızca yasalar tarafından izin verilmiş kuruluşlar olmayıp devletin faaliyetleri içinde yer alan kuruluşlar olduğunun resmen kabul edilmesi ve vergilerin, en azından potansiyel olarak, gelirlerdeki büyük eşitsiz-

likleri azaltarak toplumsal hoşnutsuzlukları bastırmada bir yöntem olarak kullanılmasıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği siyasal radikalleşme hareketleri bu değişikliklerden bazılarını kuramsal alandan çıkararak, maliyeti yüksek olan uygulama alanına soktu ve hükümetleri de, gerçekte sanayilerin devletleştirilmesini vaat eden daha dehşetli bir işçi hareketinin ortaya çıkacağı beklentisiyle karşı karşıya bıraktı. 1919 yılında savaş açmış durumdaki maden işçilerine madenlerin devletleştirileceği sözü kurnazca planlar sonucunda verildi. Ancak savaşın en önemli sonucu, Viktorya sisteminin geçici olarak, fakat hemen hemen tamamen yıkılmasıydı. Bir dünya savaşı 'normal iş koşulları' ile bir arada olamazdı. Devlet, 1918'e gelindiğinde, bazı sanayilerin işletilmesini üstlenmiş, bazılarını üretimlerini resmen isteyerek ya da 'lisans'a bağlayarak denetim altına almış, kendi ihtiyaçlarını yurtdışından büyük partiler halinde almaya başlamış, sermaye yatırımlarına ve dış ticarete sınırlama getirmiş, sabit fiyat uygulamasını başlatmış ve tüketim mallarının dağıtımını denetim altına almış bulunuyordu. Maliye politikası büyük ölçüde, dolaylı olarak uyarılmış enflasyon aracılığıyla, insanların vazgeçmeyi istediklerinden daha fazlasını savaş harcamalarına yöneltmek için –beceriksizce– kullanıldı. 1915'te McKenna vergileri adı verilen ve savaş dönemi maliye politikasının bir bölümünü oluşturan vergiler (otomobil, bisiklet, saat, müzik aletleri ve film ithalatına konulmuştu) Serbest Ticaret duvarında ilk *de facto* gediği açtı; bunlar daha sonraları koruyucu gümrük vergileri olarak –İngiliz motorlu taşıt sanayinin sürekli yararına olmak üzere– uygulamada kaldı. Aslında Britanya, 1916 ile 1918 arasında İkinci Dünya Savaşı'nın güçlü devletçi ekonomisinin bitmemiş ve gönülsüzce hazırlanmış ilk taslağını geliştirmek zorunda kaldı.

Bu yapı, 1918'den itibaren çirkin bir acelecilikle parça parça söküldü. 1922 yılına gelindiğinde bundan geriye çok azı kalmıştı ve 1926'da son bir nostaljik çaba, altın standartını fiilen tekrar yürürlüğe koydu. Bu yapılırken, 1913'ün kendi kendini düzenleyen mutlu özgürlüğünün bütünüyle geri geleceği umut ediliyordu. Bununla birlikte, hiçbir şey her yönüyle eskisi gibi olamazdı. Devlet aygıtı eskisinden daha büyük ve kapsamlı olarak devam etti. 'Temel' sanayilerin korunması artık bir kuramsal sorun olmaktan çıkmıştı. Sanayilerin devlet tarafından zorla modernizasyonu ve birbirleriyle birleştirilmesi, hatta devletleştirilmeleri artık bir uygulama sorunuydu. Herşeyden önce, devletin müdahale eylemi test edilmişti. Bundan böyle devlet müdahalesinden nefret edilmesi mümkün olabilirdi, fakat bu müdahalenin etkili olamayacağının öne sürülmesi artık mümkün değildi.

İlginç olan şu ki, iki savaş arasındaki bunalım, devletin refaha yönelik çabalarından çok daha fazla olmak üzere, iş hayatına müdahalesini teşvik etti. İşçilerin siyasi baskıları 1920'lerin başlarından itibaren hafifledi. Devletin 1914 öncesindeki planlara –önemli ölçüde yenilik getiren yeni planlar hiç yoktu– uygun olarak hızla yükselmekte olan refah harcamalarına ilk tepkisi, bunları 'hayat sigortası açısından mantıklı' boyutlara indirmek için, yani sonuna kadar kısmak için hummalı bir çaba içine girmek oldu. Mali ortodoksinin 1929 durgunluğuna kendiliğinden tepkisi, genel olarak harcamaların kısılması biçiminde oldu. Kamu görevlilerinin aylıklarında 1931'de yapılan kesintiler, 1797'den beri İngiliz Donanmasında ilk ayaklanmaya yol açtı. İşsizlik yardımlarındaki kesintiler ve özellikle 'Yoksullar Hakkında Mali Durum Soruşturması' protesto yürüyüşlerine ve ayaklanmalara neden oldu. Refah harcamalarını denetim altında tutmak için getirilen bu umutsuz önlemler sonucunda biriken kızgınlıklar, 1945'te İşçi Partisi'nin gecikmiş seçim zaferinin en önemli nedenlerinden biriydi. Fakat durgunluk, kısa vadede hükümetlerin refah devletine yönelmelerine yol açmadı; refah devletinin kapsamının genişlemesini önlemek için umutsuz çabalara girmelerine neden oldu.

Öte yandan bunalımın yaraladığı sanayiler devletin müdahale etmesi için haykırmaya başladılar ve bu yüzden kısa süren denetimsizlik dönemini, devletin iş hayatına daha önce görülmemiş boyutta müdahalede bulunduğu bir dönem izledi. Bu dönem, çok bariz biçimde özel sektörün yararına olduğundan bu kesimde memnuniyetle karşılandı. Yeni ya da (daha akla yakın olanı) askeri nitelikte olan bazı sanayilerdeki özel işletmeler genişletilir ya da yenileri kurulurken, kamu kesiminde büyük değişikliklere gidilmedi. 1914'ten önce bile Deniz Kuvvetleri İngiliz hükümetini Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin (1914), Conrad buharlı gemi şirketinin (1904) ve –hükümette büyük miktarda rüşvetin yol açtığı büyük bir skandal yaratmak pahasına– Marconi Radyo ve Telgraf Şirketi'nin (1913) ortağı haline getirerek ya da devletin bunları sübvanse etmesini sağlayarak *laissez-faire* politikasında gedikler açılmasına neden olmuştu. Öte yandan Posta İşletmesi de en büyük telefon şirketini satın alarak (1912) henüz tabu bir kelime durumunda olsa da telefon hizmetlerini fiilen devletleştirmişti. Savaştan sonra bu gibi sektörlere –özellikle hava ulaşımına ve radyo işletmeciliğine– sağlanan devlet desteği genişletildi ve radyo yayıncılığı, esas olarak siyasi nedenlerden dolayı bir devlet tekeli olarak geliştirildi. Bununla birlikte, devletin önemli müdahaleleri, savaş deneyimiyle çoğalttığı yasaklamalar, hâlâ özel sektörü ikame etmekten çok, daha verimli yapmayı hedefliyordu. Bunun pratikteki anlamı, sanayinin geleneksel

olarak rekabetçi ve dağınık görünümünün ortadan kaldırılmasıydı. Daha önce gördüğümüz gibi, Britanya, iki savaş arasındaki dönemde, özellikle 1930'larda, dünyanın en az tröstleşmiş ve devlet denetimi altındaki ekonomilerinden biriyken, büyük ölçüde doğrudan devlet müdahalesi sayesinde en fazla tröstleşmiş ve devlet denetimi altındaki ülkelerinden biri haline geldi. Britanya, pamuklu sanayiinde sağladığı başarı daha az olmakla birlikte, demiryolu şirketlerini birleştirmiş (1921), elektrik üretiminin birkaç şirkette toplanmasını sağlamış –gerçekte bunları kısmen devletleştirmiştir– (1926), demir ve çelikte devlet himayesinde bir tekel (1932) ve bir ulusal kömür karteli (1936) oluşturmuştur. Devlet, yine Viktorya çağı kapitalizminde aynı şekilde düşünülemeyecek biçimde, özellikle tarımda fiyatları ve üretim miktarını yasal düzenlemelerle belirlemeye başlamıştır. Tarım kesiminde üretilen ürünlerin (domuz, domuz pastırması, süt, patates ve şerbetçiotu) yaklaşık üçte biri, 1930'ların başlarındaki devlet destekli pazarlama programları kapsamına alınmıştı. 1930'ların sonlarına gelindiğinde, durgunluk içindeki sanayi bölgelerindeki çöküş, devletin yaptığı planlar aracılığıyla sanayinin doğrudan doğruya ve sübvansiyonlarla geliştirilmesi biçimindeki bir politikayı en azından ilke düzeyinde ortaya çıkarırken, bu programlardan bazıları devletleştirmenin eşiğine –örneğin kömür madeni sahiplerine verilen işletme payları (1938) ve İngiliz havayolları (1939)– gelmişti. İkinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında devletin faaliyetlerinin genişlemesi siyasal açıdan hâlâ şaşırtıcıydı. Bu müdahale iktisadi ve idari açıdan sınırları iyice belirlenmiş bir biçimde devam etti.

Fakat durgunluğun en dramatik sonucu, Serbest Ticaretin ölmesiydi. Serbest Ticaret eski rekabetçi toplumun neredeyse en kutsal sembolü olduğundan, onun ölümü yeni bir dönemin açıldığını alenen göstermekle kalmadı, devlet işletmeciliğinin büyük ölçüde genişlemesini teşvik etti. Devlet müdahalesi, gerçekleştiği süre içinde, dikkatli biçimde ele alınması ve sınırlarının titiz biçimde çizilmesi gereken bir istisna, ideal olandan bireysel ve üzücü bir sapmaydı. Sona erdikten sonra, onu geçmişin homoeopatik* dozlarıyla ölçmenin ne anlamı olabilir ki?

Serbest Ticaretin 1931'de altın standartıyla birlikte ortadan kalkması doğaldı. Çok daha şaşırtıcı olanı, daha önce ortadan kalkmamasıydı. Serbest Ticaret daha 1880'lerde 'Adil Ticaret Taraftarları' heryerde gümrük vergileri koymakta olan diğer ülkelere karşı pazarlık silahı olarak misillemede bulunmayı önerdiklerinde eleştiri ateşi altında kalmıştı. Bir ara

* [Hastalığın, sağlıklı insana verildiğinde hastalık belirtileri gösterecek ilaçlarla ve genellikle küçük dozlarla tedavisi, ç.n.]

(1886'da) Manchester Ticaret Odası lehte ve aleyhte düşüncelere sahipti. 1902'den sonra Joseph Chamberlain'ın Gümrük Vergilerinde Reform Kampanyası, bunu iç politikanın önemli bir konusu haline getirdi ve Muhafazakâr Parti'nin bu düşünceye yönelmesine yol açtı. Bu düşüncenin gerisindeki, büyük ölçüde savunma konumundaki varsayım, artık İngiliz sanayi tüm dünya üzerinde hâkim durumda olmadığına göre, İngiliz İmparatorluğu'nun saldırgan yabancılara karşı etrafını çitlerle çevirdiği dörtte birlik bölümü üzerinde yoğunlaşmasının daha iyi olabileceği biçimindeydi. Serbest Ticarete karşı alınan tavır, özellikle İngiliz sanayinin dünyanın artık en güçlü ve en verimli sanayi olmadığı ve ülkenin özellikle 20. yüzyılın teknolojik olarak yeni sanayilerinde geride kaldığı bir durumda, güçlüydü. Dünya pazarında diğerlerinden daha düşük maliyetle üretim yapamayan bir sanayinin piyasadan çekilmesi gerektiğini söyleyen Manchester kaynaklı klasik düşünce, birkaç sanayinin, hatta İngiliz sanayinin bile feda edilmesini kaldırabilirdi, fakat Britanya'nın temel sanayilerinin ve geleceğinin büyük ölçüde feda edilmesine pek katlanamazdı. Dahası, 1860'ta büyük bir savaş ihtimalinin dikkate alınmaması makul olmakla birlikte, artık 1890'larda pek makul değildi. Adam Smith'in de kavramış olduğu gibi, ulusal savunmanın gerekleri, ticaretin gereklerine bile üstün gelmişti.

Bununla birlikte, Serbest Ticaretin tüm eleştirilere rağmen devam etmesinin üç nedeni vardır. Bunlardan birincisi, 1873-96 Büyük Bunalımı'nın, devlette ve iş dünyasında yeterince korku salmadan sona ermiş olmasıdır (bkz. s. 175-176). İkincisi ve daha önemlisi, uluslararası ticarete bağımlı olan İngiliz ekonomisinin büyük bölümünün, korumadan sağlayacağı bir yararın olmamasıydı (korumacılık tehditinin yabancı ülkelerin gümrük duvarlarını indirmelerine yol açacak derecede olması hariç, ki böyle bir şey pek muhtemel değildi). Gümrük duvarları iç pazarı koruyordu. Bu duvarlar ihracat pazarlarının korunmasında fazla bir yarar sağlamıyorlardı ve diğer ülkelerin Britanya'ya yaptıkları ihracatı olumsuz yönde etkiledikleri ölçüde, ki bu ihracat gelirleri İngiliz mallarının satın alınmasında kullanılıyordu, durumu daha da kötüleştiriyorlardı. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında 19. yüzyılın temel ve ihracata yönelik sanayileri çöktüğünde ve iç piyasaya yönelik sanayiler kesin biçimde önemli hale geldiklerinde, korumaya giden yol açıldı. Sonuncusu ve en önemlisi, İngiliz sanayileri güç kaybederken, İngiliz finansal sistemi zafere koşuyordu. Londra İş Merkezi'nin dünya çapındaki hâkimiyeti 1870-1913 arasındaki dönemde en güçlü durumuna geldi ve ödemeler dengesindeki rolü daha hayati bir hale geldi. Londra İş Merkezi, ancak engellerden arınmış ve

bütünleşik, her halükârda sermayenin serbest hareketinin engellenmediği bir dünya ekonomisinde faaliyet gösterebilirdi. Kendilerini sanayiden çok Londra İş Merkezi'ne yakın hisseden hükümetler bu gerçeğin farkındaydılar. Birinci Dünya Savaşı sırasında bile Londra İş Merkezi'ni sıkıntılardan korumak için kahramanca çabalar sarfedilmişti. Sınai ve mali sistem arasında bir tercih yapılması gerekirse, sıkıntıya düşecek olan sanayi kesimi olacaktı. 1931'deki durgunluk, merkezinde Londra ve sterlinin yer aldığı tek bir dünya ticaret ve finansal işlemler ağını sonunda parçalayınca, Serbest Ticaret de bitti. Yine de bunu terkeden Britanya olmadı. Londra'yı bırakan, dünya oldu

* * *

Bu yüzden 1930'ların ortalarına gelindiğinde *laissez-faire*, bir ideal olarak bile ölü durumdaydı. Yalnızca geleneksel ekonomi muhabirleri, küçük sanayinin sözcüleri ve iktisatçılar için bir anlam ifade ediyordu ve iktisatçılar bile bu konuda bir geri çekilme harekatına başlamışlardı. 1920'lerin tipik 'derinliksiz' yazarı J. M. Keynes, daha önceleri ima edilenler hakkında fazla bir şey söylemeyen, fakat bunları da okuyucuların 1931 bunalımının etkisinde yaşadıkları bir sırada söyleyen *Genel Kuram* (1936) adlı yapıtı sayesinde, iktisatta yeni bir ortodoksinin dayanağı haline geldi. Bu nedenle, her ikisi de John Stuart Mill'den aynı ölçüde uzak olan iki iktisat politikası karşı karşıya gelmiş oluyordu. Bir yanda, esas olarak işçi sınıfının isteklerine dayanan, fakat büyük durgunluğa karşı bağışıklığıyla sosyalist olmayanları bile etkileyen SSCB deneyimiyle büyük güç kazanan sosyalizm bulunuyordu. Sosyalizm, üretim araçlarının, dağıtımın ve bölüşümün devletleştirilmesi ve Sovyetlerin Beş Yıllık Planlarının çok çekici hale getirdiği 'planlama' sloganı dışında, kesin politika açısından fazla bir şey içermiyordu. Öte yandan, kapitalist sistemin temellerini kurtarmak isteyen, fakat bunun ancak güçlü ve sistematik biçimde müdahale eden bir devlet çerçevesinde, hatta 'karma ekonomi' aracılığıyla bile gerçekleştirilebileceğini kavrayanlar –bunların başlıcaları liberal kökenli (J. A. Hobson gibi) ya da hâlâ liberalliğini sürdüren (Keynes ve Beveridge gibi) iktisatçılardı– bulunmaktaydı. Özellikle bazı Keynesçilerin kendi esin kaynakları olan liberalizmi terkederek sosyalizme yönelmeleri ve İşçi Partisi'nin, daha geleneksel sosyalist sloganlar yerine Keynesçi politikaları kendi politakası olarak benimsemeye başlaması nedeniyle, pratikte bazen bu iki eğilim arasındaki farkların ayırt edilmesi zor oluyordu. Yine de, genellikle, sosyalistler toplumsal eşitlik ve adaletten yana oldukları için

kendi önerilerini, sosyalist olmayanlar ise İngiliz ekonomisinin etkinliğinin sağlanmasından yana ve toplumsal çöküntüye karşı oldukları için kendi önerilerini tercih ediyorlardı. Her iki taraf da durgunluğu ve kitlesel işsizliği ancak sistematik devlet müdahalesinin (niteliği ne olursa olsun) ortadan kaldıracağı noktasında birleşiyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı, 1940'tan sonra Britanya'yı kendi yaşamını sürdürmek için, o güne kadar gerçek bir sosyalist ülke dışında, devlet eliyle planlamanın ve düzenlemenin en ileri boyutlara vardığı bir ekonomiye zorlayarak bu tartışmaların etrafından dolaştı. Bu ekonominin inşasında bir ölçüde, sistematik olarak geliştirilmiş olan 1916-18 deneyimleri, bir ölçüde 1930'ların deneyimleri, bir ölçüde de, akademisyenlerin ve kamu yönetimi dışından uzmanların kitlesel olarak devlet hizmetinde görevlendirilmesiyle hızla devletin içine sızan Yeni Keynesçi iktisat etkili oldu. Fakat burada, aynı zamanda, Birinci Dünya Savaşı'nın tersine, devlet politikasına sosyal eşitlik öğesini sokan işçi sınıfının zımni politik baskısı da çok büyük bir rol oynadı. Hükümet çalışan sınıflara daha yakındı (bunun tek nedeni, savaşın, birincisinin tersine, daha popüler olması ve bu popülerliğin sürmesi olsa da). Hükümet 'yüklerin adil paylaşılması' politikasını sistematik bir biçimde uygulamakla kalmadı. Aynı zamanda, refah yasalarının kapsamının genişletilmesi konusunda da önceden davrandı (örneğin 1942'deki Beveridge Raporu) ve devletin temel amacı olarak 'yüksek bir istihdam düzeyini' sürdürmeye –bu, çok büyük bir sapmaydı– çalıştı (1944). Savaş sona erdiğinde, 1913'e giden yolun üzerinde oldukça büyük engellerin olduğu açıktı. İktisadi düzenleme ve denetim aygıtı, 1945'ten sonra, 1918'den sonra olduğu gibi, hızlı bir biçimde sökülerek parçalandı. 1950'lerin ortalarından itibaren özel işletmeleri ve serbest piyasayı gözeten politikalara çok bariz bir dönüş oldu. Bununla birlikte, kısıtlama uygulanmayan bir iş dünyasına bırakılan hareket alanı, 1941 öncesindeki herhangi bir dönemden daha dardı ve 'esnek istihdam' – yüzde bir veya ikiden daha yüksek bir işsizlik düzeyi– talebinde bulunanlar siyasal açıdan etkili değillerdi.

1945-51 arasındaki İşçi Partisi hükümetleri, bir anlamda, iki savaş arasındaki dönemin acı deneylerinin gecikmiş bir sonucuydu. Bununla birlikte, elde ettikleri başarı, devlet politikası açısından devrimci nitelikte değildi. Uzun süreden beri *de facto* kamu denetimi altında olan bazı sanayileri (Bank of England, Cable & Wireless, havayolları, gaz ve elektrik işletmeleri), özel sektör tarafından kurtarılamayacak kadar tükenmiş diğer bazı sanayileri (özellikle kömür madenlerini ve demiryollarını) ve aslında iflas durumuna gelmemiş olan iki sanayi dalı, demir ve çelik ile

karayolu taşımacılığını devletleştirdiler. Bunlar 1950'lerin başlarında yeniden özelleştirildi. Ekonomide böylece ortaya çıkan kamu sektörü o sıralarda kıta Avrupasındaki ülkelerin bazılarınınkinden çok olmasa bile, biraz daha büyüktü. Bu sektörü uygun bir biçimde işletmek için hiçbir ciddi çaba gösterilmedi. Devletleştirmenin standart biçimi, iki savaş arasındaki dönemde *ad hoc* (radyo yayıncılığı, elektrik üretimi ve Londra ulaşım sistemi için) geliştirilen, yani özerk ve kuramsal olarak kâr etmeye çalışan, gerektiğinde diğer kamu işletmeleri ile rekabet eden, 'kamu işletmesi' biçimindeydi. 'Toplumsal kârlılık' kavramı (zararda olan bir işletmenin, gerçekte ekonomiye, zararından daha fazla yarar sağlayabileceği düşüncesi), esas olarak kamu taşımacılığı alanındaki yatırımlarla ilişkili olarak, ancak 1950'lerin sonlarında gündelik siyasetin konusu haline geldi. Hükümet de (bu amaçla oluşturulan savaş dönemi mekanizmasının çoğunun faaliyetine son vermişti) *ad hoc* ve esas olarak negatif müdahaleler dışında, ekonomiyi 'planlama' yönünde ciddi bir çaba göstermedi. Kamu sektörünün ve özel sektörün birlikte gelişmesini koordine etmek ve denetlemek için geçici olarak –ancak 1950'lerin sonlarında (NEDC)– geliştirilen bu mekanizmalar İşçi Partisi'nden çok az ölçüde, fakat hızlı iktisadi gelişmesiyle giderek gözlemcileri etkileyen Fransa'nın planlama deneyimlerinden büyük ölçüde esinlenerek oluşturulmuştur.

Öte yandan, İşçi Partisi iktidarı döneminde refaha yönelik planlama çalışmaları –kapsamlı Ulusal Sosyal Güvenlik sistemi (1946) ve hepsinden önemlisi Ulusal Sağlık Hizmeti (1948) sayesinde– daha öncekilerin tümünden daha iddialıydı. Sosyal refah harcamaları –ister *kişi başına* ister ulusal gelirin yüzdesi olarak hesaplansın– on yıldan daha uzun süren enflasyonun da etkisiyle çok yüksek değildi. 1964'te ulusal gelirin yüzdesi olarak *tüm* Ortak Pazar ülkelerinin çok gerisindeydi. Fakat İşçi Partisi'nin yaptığı reformlar sayesinde Britanya, Avrupa'daki diğer ülkelerin hepsinden daha kapsamlı ve çok çeşitte toplumsal güvenlik hizmetlerine kavuştu.

John Stuart Mill'in ya da Gladstone'un, devlet hâkimiyetindeki bir ekonomiye sahip olan 1960'ların Britanyası hakkında ne düşünebilecekleri ilginç bir spekülasyon konusudur: Kamu harcamaları gayri safi milli hasılanın neredeyse yüzde otuzuna, yerel yönetimler de hesaba katıldığında yüzde kırkına ulaşmıştı. Kamu işletmeleri gayri safi sabit sermaye yatırımlarının yüzde otuz ikisini, kamu sektörü bir bütün olarak alındığında yüzde kırk ikisini gerçekleştiriyordu. Fakat aslında bu gelişmeler yalnızca Britanya'ya ya da belli bir siyasal yönelime sahip ülkelere özgü değildi. 1960 yılına gelindiğinde, on bir Batı Avrupa ülkesinde (ve ABD'de) kamu harcamaları GSMH'nin yüzde yirmi beşini aşmıştı ve Britanya'ya ek

olarak, Fransa, İtalya ve Hollanda'da –ve kömür dışında Batı Almanya'da– ekonominin beş karakteristik sektörü (demiryolları, havayolları, elektrik enerjisi üretimi, merkez bankası ve kömür) büyük ölçüde devlet denetimindeydi. Avusturya'da kamu sektörü Britanya'dakinden daha genişti, Fransa ise kamu harcamaları için, Britanya'yla karşılaştırıldığında, GSMH'nin daha büyük bir yüzdesini ayırıyordu. Aslında, diğer ülkelerin kamu sektörleri birçok açıdan, özel girişimin geleneksel alanına Britanya'ya göre daha fazla girmişlerdi: Fransa ve İtalya'da motorlu taşıt sanayinin geniş kesimleri, Fransa ve İtalya'da petrol sanayi, Fransa'da uçak sanayi, Avusturya'da demir ve çelik sanayi, İtalya ve Avusturya'da makine imalâtı kamu mülkiyetindeydi. Bu ülkelerden hiç biri sosyalist olduğu iddiasında değildi. Bunların hepsi de geleneksel kapitalist ekonominin karma ekonomiye ve büyük şirketlere dönüşümünü yansıtıyordu. Bir sektörün faaliyetini diğerininkinden ayırmak giderek güçleşiyordu. Devletin ekonomiye girip girmeyeceği ya da hangi ölçüde gireceği artık en önemli iktisat politikası sorunu olmaktan çıkmıştı. Artık sorun, devletin ekonomiyi nasıl denetleyeceği, kârların bir bölümünü özel işletmelere sunmak istediğinden, ekonomiyi 'denetleyen' ve o güne kadar henüz girilmemiş 'hâkim tepeleri' ele geçirmekten kendini ne ölçüde alıkoyacağı ve denetimdeki amaçlarının ne olması gerektiği gibi konulardı.

NOTLAR

1. Bakınız Okuma Listesi, özellikle Mowat, Pollard, Clapham. Devletin bazı faaliyetlerine ilişkin olarak, U. K. Hicks, *British Public Finance 1880-1952* (1954), F. Shehab, *Progressive Taxation* (1953), M. K. Bowley, *Housing and the State 1910-1944* (1945), W. Hancock and M. Gowing, *British War Economy* (1949). Londra İş Merkezi ve devlete ilişkin olarak, W. Bagehot, *Lombard Street* –klasik Viktorya anlatım tarzı– L. Feaveryear, *The Pound Sterling* (1934), E. V. Morgan, *The Theory and Practice of Central Banking* (1943). Devletin fonksiyonlarına ilişkin olarak, E. Halévy, *The Growth of Philosophical Radicalism*, B. Semmel, *Imperialism and Social Reform* (1960), R. F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes* (1951), E. Eldon Barry, *Nationalisation in British Politics* (1965). Toplumsal reform ve sosyal güvenliğe ilişkin olarak, E. H. Phelps Brown, *The Growth of British Industrial Relations* (1959). 1945 sonrasındaki İşçi Partisi iktidar dönemine ilişkin olarak, A. Rogow, *The Labour Government and the British Industry* (1955). İktisadi düşünce tarihine ilişkin olarak, E. Roll, *A History of Economic Thought* (3. baskı, 1954). Ayrıca bakınız Şekil 38-42.

13
Uzun Genişleme[1]

1960'ların İngiliz ekonomisinde Kraliçe Viktorya döneminden kalan özelliklerin sayısı pek fazla değildi, ekonominin bazı öğeleri Kral Edward döneminin emperyalizminden kalmaydı, daha büyük bir bölümü Kral George dönemine aitti; İkinci Dünya Savaşı arifesinde ortada olmayan ya da tahmin edilemeyen özelliklerin ise çok azı mevcuttu.

1965 yılının en büyük yirmi sanayi işletmesine baktığımızda, Benjamin Disraeli'nin döneminden kalan tek bir kuruluşun olduğunu (P & O Steam Navigation Company) görürüz. Bazı kuruluşlar (Shell, British American Tobacco Company, Imperial Tobacco Company ve Courtaulds gibi) bugünün ölçeğiyle veya günümüzdeki çeşitlenmiş faaliyet alanlarıyla olmasa bile, yine de Kral Edward döneminde yaşayanların tanıyıp bildikleri kuruluşlardı. Diğerleri ise, o dönemdeki iktisadi yoğunlaşmayı inceleyen uzmanlar tarafından gelişen birlikler olarak görülmekle birlikte, modern biçimlerini ancak iki savaş arasındaki dönemde almışlardır: Imperial Chemical Industries 1926'da, Unilever 1927–30'da (Shell ve Anglo-Dutch işletmeleri gibi) kuruldu, Vickers ile Armstrong 1928-29'da birleşti, Guest, Keen & Nettleford'un esas birleşme olayı 1902'ye kadar geri

gitmekle birlikte, modern şeklini 1920'lerin sonlarında aldı. Bazı şirketler (Ford, AEI, Bowater, Hawker Siddeley) ancak iki savaş arasındaki dönemde yeterince tanınır oldu. Bunlardan hiçbiri esas olarak son otuz yıldaki bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmamıştır.* Büyük bankacılık ve sigortacılık kuruluşları 1921 yılındaki birleşmenin 'Beş Büyük' bankayı (Barclays, Lloyds, Midland, National Provincial, Westminster) yarattığı ve büyük sigorta şirketlerinin ve konut finansmanı birliklerinin sermaye piyasasında yatırımcı olarak hâkim bir konuma geldikleri iki savaş arasındaki döneme kadar uzanmaktadır. (Bu gibi kuruluşlar tarafından kanalize edilen 'küçük' tasarruflar 1901-13 arasında yalnızca 32 milyon pound iken ve net sermaye birikiminin yüzde on üçünü oluştururken, 1924-35 döneminde 110 milyon pounda ulaştı ve toplam yatırımların yarısını oluşturdu; bunun hemen hemen tamamı sigorta şirketleri ve konut finansmanı birlikleri tarafından denetleniyordu.)

Tablonun diğer yüzünde, işçi sendikası hareketi, 1911'deki büyük 'işçi ayaklanması' ile Genel Grev'in sona erdiği tarih arasındaki dönemde ortaya çıkan, yenileşme ve modernleşmesini tamamlamamış bir dev olarak göze çarpmaktadır. İşçi Sendikaları Kongresi 1920'den beri yenilenmemiştir (bu, o günden beri çeşitli adlar alan ulusal işverenler örgütü durumundaki İngiliz Sanayiciler Federasyonu'nun kurulmasından dört yıl önce gerçekleşmiştir). İşçi Sendikaları Kongresi'nin dev örgütleri; Ulaştırma ve Genel İşçiler Sendikası (1924 ve 1929 yıllarındaki birleşmelerin ürünüdür), Genel İşler ve Belediye İşçileri Sendikası (sonunda 1928 yılında birleşmiştir), Birleşik Makine İmalatı İşçileri Sendikası (bu adla 1921'de kurulmuştur), daha eski olan Madenciler Federasyonu (1944'te Ulusal Maden İşçileri Sendikası'na dönüşmüştür) ve Ulusal Demiryolu İşçileri Sendikası (1913)'dır. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sendikal yapıda, dağıtım sektöründeki sendikaların birleşmesi dışında hiçbir önemli değişiklik olmamıştır. Bununla birlikte, 1960'ların başlarında küçük zanaat sendikalarının (örneğin matbaacılık ve gemi inşası alanlarında) birleşme eğilimleri ortaya çıkmıştır ve altyapı inşaatı alanında daha ileri derecede ve çok ihtiyaç duyulan modernleşmenin işaretleri görülmüştür.**

The Times tarafından her yıl düzenli olarak araştırılan yüz büyük sanayi kuruluşu arasında listeye gerçekten yeni girenler, Great Universal Stores (26.) ve Rank Organization (47.)'dır.

** Bu artık söz konusu değildir. 1960'ların ortalarından beri sendikalar ve daha önemlisi büyük şirketler arasındaki birleşmeler büyük hız kazanmıştır: Büyük şirketler arasındaki birleşmeler, devletin etkin desteği sayesinde gerçekleşmiştir. Aslında, ileride tarihçiler, 1964'ten sonraki İşçi Partisi hükümetlerinin gerçekten sağladıklarını iddia edebilecekleri tek başarının, 1920'lerden beri en hızlı ve şiddetli iktisadi yoğunlaşma sürecini başlatmaları ve hızlandırmaları olduğunu yazacaklardır (Aralık 1968).

1930'larda önceden görülen belirtilerden daha büyük boyutta olmasa da, yalnızca kamunun faaliyetleri alanında önemli bir değişiklik meydana gelmiştir.

Daha önce gördüğümüz gibi, İngiliz ekonomisi iki savaş arasındaki dönemde geleneksel temellerinin çöküşüne başlıca dört yoldan tepki göstermiştir:

1. Geleneksel temel sanayiler ve bunlarla ilgili tüm sanayiler kendi ihracat pazarlarındaki değişimle birlikte çöktüler.

2. Ticaret ve finansman sektörü, liberal ekonominin çökmesi sonucunda yolunu şaşırsa da, aynı biçimde çöküp gitmemek için, özellikle resmi ve gayri resmi imparatorluk içinde gerekli gücü ve uluslararası ilişkilerini korumuştur. Bu sektör, yararlanmaya devam ettiği bazı alternatif imkânlara sahipti ve Londra İş Merkezi'nin ve poundun hayati önemde iktisadi varlıklar olduğunu düşünen hükümetlerin eksilmeyen desteğini arkasına almıştı.

3. İngiltere'nin bir kitlesel tüketim ekonomisini geliştirme sürecini yakalamada katetmesi gereken çok uzun bir yolu olması nedeniyle, özellikle yurtiçi piyasaya dayalı teknolojik olarak yeni kitlesel üretim sanayileri çok büyüdü ve gelişti. Öte yandan kolay gerçekleşen bu gelişme, uluslararası rekabette çok etkili olabilecek sanayilerin ortaya çıkmasını sağlayamadı ve yurtiçi pazarı sanayinin dinamik kesiminin en önemli faaliyet alanını oluşturduğu için bu kesimin çıkarlarıyla ülkenin uluslararası ticaretteki çıkarları arasında, ödemeler dengesine yansıdığı biçimiyle sürekli bir sürtüşme ortaya çıktı.

4. Hem özel sektördeki yoğunlaşmada hem de ekonomiye devlet müdahalesinde çarpıcı bir gelişme meydana geldi. Gerçekte bu iki süreç birbiriyle çok yakından ilişkiliydi.

İngiliz ekonomisi genel olarak bu gelişme çizgisini sürdürdü ve ekonominin hareketini etkileme yönündeki çabalar (daha çok devlet müdahalesiyle) bu eğilimlerin yönünü değiştirmekten çok, bunların düzene sokulmasına yardım etti. Geleneksel temel sanayiler gerilemeye devam etti ve bu sanayilerin ihracat pazarlarındaki güçleri de, tersi yöndeki sürekli ve umutsuz çabalara rağmen, aynı biçimde geriledi. *Kömür* geriledi. İkinci Dünya Savaşı arifesinde kömür üretimi Birinci Dünya Savaşı arifesindekinin yüzde yirmi gerisindeydi. İkinci Dünya Savaşı'ndaki kesintiden sonra eski halini buldu, fakat 1950'lerin başlarında en yüksek olduğu dönemde bile, 1939 yılındaki

Kömür üretimi (milyon ton)

1913	287	1954	224
1939	231	1960	194
1945	183	1964-65	193

üretim miktarına pek ulaşamamıştı ve o tarihten sonra tekrar azalmaya başlayarak 1913'teki düzeyin üçte bir altına düştü.* Kömür ihracatı 1913'te 98 milyon tondan, 1939'da 46 milyon tona düştü ve savaştan beri de hiçbir zaman 20 millyon tona ulaşamadı. 1961-65 yıllarında 25-35 milyon tona ulaşması için yapılan tüm iyimser planlara rağmen, altmışların başlarında 5 milyonluk komik bir düzeyde bulunuyordu. *Tekstil* giderek zayıfladı. 1937'de 1913'dekinin ancak yarısı kadar dokuma üretildi, 1950'lerde tepe noktasına çıkan üretim 1937'deki düzeyinin üçte ikisine ancak ulaşmıştı ve on yılın (1951-60) ortalaması bu sayının yarısından biraz fazlaydı.* *Gemi yapımı*, daha çok gemilerin (özellikle tankerlerin) büyüyen boyutlarına bağlı olarak, daha iyi bir durumda görünmekteydi.** Yine de, gemi yapımı açısından, tıpkı 1920'lerin en iyi yılının 1913'ten biraz daha kötü olması gibi, 1950'lerin en iyi yılı da (o yıl denize indirilen tonaj olarak), durgunluğun bu sanayii filen çökertmesinden önce, 1920'lerin en iyi yılının altındaydı.

1930'larden beri, ya da her halükârda İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, birçok ciddi gözlemci bu gerilemeye alışmış durumdadır. Britanya'nın refahının temellerini ne oluşturursa oluştursun, artık kömür ve pamuk, pik demir, çelik kirişler ve tersaneler oluşturmayacaktı.*** Giderek daha berraklık kazanan gerçek sorun, ekonominin eski ve demode olmuş sektörlerinin iki yönlü küçülmesinin, bunun yol açacağı derin beşeri ıstırapları asgariye indirecek şekilde nasıl planlanacağıydı. Britanya'nın geleneksel ekonomisinin iki savaş arasındaki dönemde aniden çökmesi bunun yol açabileceği beşeri felaketleri gözler önüne serdi: Atıl duran ve çaresizlik içindeki sanayiler, sanayileri durmuş, inşaatları ve toplumsal teçhizatı bakımsızlık ve yatırım yokluğundan giderek çürüyen; ülkenin daha iyi konumdaki bölgelerine, ya da daha büyük ihtimalle eski memleketlerine kaçan, moralleri yıkılmış, yaşlanan, istihdam edilmeleri giderek güçleşen, hatta geri dönülmesi hemen hemen imkânsız olan; hayatın zor olmasına rağmen herkesin iyi bildiği tek zanaat dalında çalışabildiği o eski zamanların geri gelmesini umut eden insanların yaşadığı bölgeler. Gemi yapım sanayi, 'iktisadi olmayan' tersaneleri kapatarak finansal zararlarını asgariye indirebilirdi,

Kumaş üretimi (milyon metre)

1913	7361	1951	1793
1937	3752	1951-60	1920
1945	1689	1962	2388

Gemi yapımı (kızağa konulan gemilerin gros tonu)

1913	1.866.000
1927-29	1.570.000
1951-60	1.300.000

*** Bu görüntülerin, geleceğe ilişkin karamsar görüntüyü, en azından tersaneler açısından, abarttığı öne sürülebilir.

ancak bu, Jarrow örneğinde olduğu gibi, zanaatkâr ve işçilere karşı istemeyerek girişilmiş bir yok etme hareketi pahasına gerçekleşebilirdi. Kötü durumdaki bölgelerde (özellikle İskoçya, Güney Galler ve kuzey-doğu) örneğin yeni kurulan 'sanayi bölgeleri'nde fabrikalara cazip imkânların sunulması gibi, istihdamı ve sanayilerin çeşitlenmesini teşvik etmek için alınan önlemler ilk defa 1930'larda uygulamaya konuldu. Savaş da sivil nüfusu savaş için istihdam ederek ve böylece heryerde çok sayıda iş imkânı yaratarak bu gelişmeye daha da katkıda bulundu. Genel refahın ve iktisadi gelişmenin, zengin güney ve güneydoğu ile göreli zengin, fakat aynı zamanda göreli olarak geri kalmış kuzey ve Galler arasındaki uçurumu ve hatta giderek artan farklılıkları otomatik biçimde azaltmadığı ortaya çıkınca, 1945'ten itibaren ve özellikle 1950'lerin sonlarında bölgesel kalkınma teşvik edildi.

O halde bölgesel kalkınmanın geçmişi 1930'lara kadar uzanmaktadır. Öte yandan, gerilemekte olan sanayilerin planlı biçimde ve bir toplumsal süreç olarak modernleştirilmesi İkinci Dünya Savaşı öncesinde pek başlamamıştı. Bu, bu gibi gerilemelerin sanayilerdeki işçiler üzerindeki etkileri konusunda da düzenli biçimde kafa yorulmasını ifade ediyordu ve 1930'larda işçilerin savunulmasıyla ilgili kuruluşlar, yani sendikalar, oldukça güçsüz ve siyasal açıdan gözden düşmüş durumdaydılar. İkinci Dünya Savaşı, işgücü darlığına yol açtığından ve savaş için etkin bir desteğin harekete geçirilmesini gerekli kıldığından dolayı, sendikalara güç kazandırdı ve 1945-51 dönemindeki İşçi Partisi iktidarı sendikaların konumlarını güçlendirdi. Bundan başka, en eski ve en fazla gerileyen sanayileri (madenleri ve demiryollarını) devletleştirdi ve böylece özel ellerde oldukları zamandan daha fazla sendika baskısı altına soktu.* Sonuçta, çok güç ve trajik olma potansiyeli taşıyan bir durum, başarılı ve hakça bir biçimde halledildi.[2] Kömür madenciliğinde 1949 ile 1960 yılları arasında çalışan işçi sayısı, gerçekte asgari düzeydeki işten çıkarma ve işçi fazlalılığına rağmen yaklaşık altıda bir azaldı; kömür madenlerinin sayısı yaklaşık üçte bir oranında geriledi; vardiya başına üretim yaklaşık üçte bir oranında artış kaydetti, makineleşme büyük ölçüde arttı.** ABD'deki Appalaş Dağları gibi bölgelerde insanların karşılaştıkları tahribata bir göz atılması, İngiliz deneyiminin insancıllığı ve başarısı konusunda bir ölçü sağlayabilir. Demiryollarında bu başarı daha az belirgindi. Bunun

* Bu dönemde madenciler, 20. yüzyıl Britanyasının en parlak ve yetenekli sendika lideri olan komünist Arthur Horner'in yönetimde olmasının sağladığı avantaja sahiptiler.

** Kömür, 1949-62.

	1949	*1962*
İstihdam (kişi)	720.000	556.000
NCB (Ulusal Kömür Birliği) madenlerinin sayısı	901 (1951)	669
Vardiya başına üretim (cwt)	66	91

nedeni kısmen, bunların devletleştirilme koşullarının daha külfetli olması –ki bu, kömürün devletleştirilmesinden yedi kat daha pahalıya malolmuştur–, kısmen demiryolu işçilerinin, maden işçilerinin tersine, ücret düzeylerini yükseltme imkânına sahip oldukları zamanlarda bile ücretlerini yeterince yükseltememeleri, kısmen de ulaştırma alanındaki modernleştirmenin ne anlama geldiği konusundaki belirsizliklerdir.

Fakat eskiler gerilerken yeniler gelişti. İmalat sanayi 1920'lerin ortaları (1924) ile 1957 yılları arasında yaklaşık iki buçuk katı (değer olarak) büyüdü. Bununla birlikte, bu sanayinin içinde, gerçekte gerileyen (madencilik gibi), ortalamadan çok daha yavaş büyüyen (tekstil, deri, konfeksiyon gibi), az ya da çok ortalamayı tutturan (gıda, içki ve sigara, kağıt ve matbaacılık gibi) ve ileri doğru sıçrama yapan dallar arasındaki farklılıklar çok şaşırtıcıdır. *Makineli aletler ve elektrikli aletler* sektörlerinden oluşan büyük sanayi kompleksi, gelişmesi yavaş olan gemi yapımı sanayini içerdiği halde, yüzde 343 artış kaydetti; *kimya sanayi* üretimi dört katına çıktı, 'taşıt araçları' –esas olarak motorlu taşıtlar ve uçak– ve yeni tüketim malları sanayilerinin çoğunu temsil eden 'diğer imalât sanayi' üretimi neredeyse beş katı arttı. Her ikisi de savaş için vazgeçilmez nitelikteki bilim ve teknolojiye dayanan iki dünya savaşı –ikincisi birincisinden daha fazla olmak üzere– bu yeni sanayileri besledi. Kömür işçilerinin sayısı 1939'da yaklaşık 770.000 iken, 1945'te yaklaşık 710.000'e düştü. Fakat yeni elektronik sanayindeki işçi sayısı iki katına (savaş öncesindeki genişleme dönemindeki tepe noktası olan 53.000'den 1944'te 98.000'e) çıktı. Savaş, İngiliz ekonomisinin 19. yüzyıldan ayrılarak 20. yüzyıla yönelmesine yardımcı oldu.* Otuzlu yıllar temelleri kazdı; savaş temelleri attı. Savaş sonrasında barış koşullarına uyum sağlandıktan sonra, binanın inşaatı yükselebilirdi.

Bu süreci, 20. yüzyıla yönelik yeni sanayilere örnek olarak motorlu taşıtlar ve elektronik sanayini vererek anlatabiliriz.[3] Motorlu taşıtlar sanayi, kendisini, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, o dönemde dünyanın fiilen tek ihracatçısı olan ve hiç kuşkusuz diğer ülkelerin tüm kitlesel otomobil imalâtını silip süpürebilecek kadar güçlü Amerikan sanayiinden

Üretim ve İkinci Dünya Savaşı

	1938	*1944*
Kömür	227 m. ton	193 m. ton
Kumaş	4103 m. yard	1939 m. yard
Kızağa konulan gemiler	1.057.000 gros ton (1937)	959.000 gros ton
Ham çelik	10,4 m. ton	12,1 m. ton
Elektrik	24.600 kw	38.800 kw
Kimyasal maddeler (1958=100)	35,8	53,7 (1946)
Traktör	10.000	28.000 (1946

koruyan McKenna gümrük vergileri sayesinde çökmekten kurtuldu (1929'da ABD'nin ihracatı, Britanya, Fransa, Almanya ve İtalya'nın ihracatlarının toplamından fazlaydı ve Britanya'da *imal edilen* otomobillerin yaklaşık iki katıydı). Britanya'nın üretimi Büyük Bunalım öncesinde yaklaşık 180.000 otomobile ve 60.000 ticari araca yükseldi, 1930'larda iki katından fazla artış kaydetti. 1948-49 yıllarında savaş öncesi dönemin üretim miktarına ulaşmıştı. Savaş ekonomisi özel araca fazla ihtiyaç duymamıştı (Ticari araç üretimi savaş sona erdiğinde savaş öncesi döneme göre daha yüksekti; yeni tip traktörlerin üretimi savaş öncesi dönemdekinin iki katına çıktı). 1955'e gelindiğinde otomobil üretimi tekrar ikiye katlandı, 1950'lerin sonlarında bir milyon rakamını aştı; 1960'ların ortalarında yaklaşık iki milyondu. Ticari araçların üretimi ise 1949'da savaş öncesi dönemin iki katına çıktı ve 1950'lerin sonunda tekrar ikiye katlandı. *Elektronikte*, daha önce gördüğümüz gibi, savaş sonrasındaki istihdam savaş öncesindekinin yaklaşık iki katıydı. Savaş sonrasının koşullarına uyum sağlanması daha uzun sürdü. Bunun nedeni, büyük ölçüde, 1930'ların en önemli yurtiçi pazarını oluşturan radyo alıcılarındaki gelişmenin durması –çoğu kişi artık radyo sahibiydi– ve 1950'lerin önemli yurtiçi pazarını oluşturan televizyonun henüz yerleşmemiş olmasıydı. Yine de, elektronik sanayindeki istihdam 1950 ile 1955 yılları arasında bir defa daha iki katına çıktı ve bugün yaklaşık 200.000 kişi civarındadır. Diğer bir deyişle, 1939 yılında elektronik sanayinde istihdam edilen her kişiye karşılık on beş kömür işçisi varken, 1950'lerin ortalarında bu sayı yalnızca üçtü.

Eski sanayi dallarından yeni sanayi dallarına geçiş, İngiliz ekonomisinin en önemli sorununa, yani ihracata bir çözüm getiriyor gibi göründüğü için memnuniyetle karşılanmıştı. İki savaş arasında ihracat, Britanya'nın 1914 öncesinde dünya pazarlarında hâkimiyet kurmasını sağlayan mallarla (daha o zamanda bunların arasında önemli ölçüde makine bulunuyordu) olabildiğine durumu idare etmişti. 1938 yılında bile, ihracatımızın yaklaşık yüzde yirmisi makine, taşıtlar ve elektrikli aletlerden oluşmakla birlikte, neredeyse yüzde otuz sekizi hâlâ tekstil ve kömürden oluşuyordu. Belli başlı eski ürünlerimize olan talep iyice azaldığından burada da fazla umut yoktu. Ancak 1950'lerin ortalarına gelindiğinde durum büyük ölçüde değişmiş bulunuyordu. Makine-elektrikli aletler-taşıt sanayilerinin oluşturduğu kompleks, tek başına, artık yurtdışına yapılan satışların yüzde otuz altısını oluştururken, 'eski' ihraç malları toplam ihracatın yüzde onundan daha azını oluşturur (kömür ihracatı neredeyse bitmişti) duruma gelmişti. Sonunda, Britanya'nın 20. yüzyıl dünyasında satabileceği, 19. yüzyıl dünyasındakinden farklı birşeyleri var gibi görünüyordu. Britanya'nın ihracatındaki

sürekli gerilemenin 1950'lerde durduğu, belki de hafifçe tersine döndüğü konusunda kuşku yoktur. 1900 yılında ihracatımız yurtiçi toplam tüketim harcamasının yaklaşık yüzde otuz altısı iken, 1913'te yüzde kırkını aşıyordu; yani Britanya'da her türlü mal ve hizmet tüketimi için harcanan her pounda karşılık sekiz şilin değerinde ihracat yapılmıştı. İki savaş arasındaki en iyi yıllarda (1935-39) ihracat yurtiçi tüketim harcamalarının yüzde yirmi yedisi düzeyindeydi; fakat 1950'lerde, ortalama olarak yüzde otuzu biraz aşıyordu. Diğer bir deyişle, iki savaş arasında Britanya'nın üretimi denizaşırı pazarlardan hızla iç pazara yönelirken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında tekrar denizaşırı pazarlara yöneldi.

Bu, 1945'ten beri, ihracat ya da ölüm arasında bir tercih yapılması gerektiğini sürekli olarak (galiba bu etkisiz oldu) söyleyen ve devlet dairelerinin dosyalarını ihracatı teşvik etmek ve zaman zaman iç tüketimi kısmak amacına yönelik sayısız plan ve araçlarla dolduran tüm savaş sonrası hükümetler tarafından memnuniyetle karşılanan; aslında umutsuzca savunulan bir değişikliktir. Gerçekte İngiliz ekonomisinin ihracat performansı olağanüstü oldu. 1938'den beri ihracat hacmi yaklaşık iki buçuk kat artarken, ithalat hacmi yüzde elliden daha az arttı. 1930'larda mal ihracatımız ithalatın üçte ikisini karşılarken, 1950'lerin sonlarında yüzde doksanından fazlasını karşılamaya başladı. Britanya'nın ihracat performansına ilişkin sürekli tehlike uyarılarının mevcut olduğu bir durumdaki bu başarı, uzmanlar dışındaki kesimlerde daha fazla dikkati çekmiştir.

Bununla birlikte, bu durum iki gözlemle biraz değiştirilebilir. Bu, biraz sonra ele alacağımız nedenlerden dolayı Britanya'nın ödemeler dengesi sorununu halletmemiştir; ihracat hamlesi uluslararası ölçülerle değerlendirildiğinde biraz yavaştır ve dikkati çekecek kadar etkileyici değildir.[4] Tek başlarına değerlendirildiğinde beklenmedik ölçüde başarılı olan yeni sanayiler dünya ölçüleriyle başarılı değillerdi. Motorlu taşıt sanayi bu zayıflığı bir kez daha gözler önüne serebilir. Bu sanayi 1930'larda –esas olarak İmparatorluk içinde yer alan ülkelere– ihracata başladı, fakat gerçek fırsat İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki birkaç yılda, bu alanı neredeyse tamamen ele geçirdiği zaman ortaya çıktı. Bu fırsat, kısmen Amerikan otomobil ihracatındaki azalmadan, kısmen savaş nedeniyle kıtadaki otomobil sanayinin çökmesinden, kısmen de İşçi Partisi hükümetlerinin tercih ettikleri yurtiçi talebini düşük tutma politikasının sanayii iç pazarda satış biçimindeki kolay alternatiften yoksun bırakmasından kaynaklanıyordu (Hiç kuşkusuz, sanayi ihracatın arttırılması için önemli miktarda yardım da almıştır). İngiliz motorlu taşıt sanayi savaş sonrasında stokların

yeniden oluşturulduğu en iyi üç yıl içinde ABD'ninkinin iki katından fazla, yani bir milyondan biraz fazla sayıda; Fransa, İtalya ve Almanya'nın toplamlarının iki katı kadar otomobil ihraç etti. O yıllarda (1948-52) İngiliz otomobil üretiminin üçte ikisi kadarı dışarıya satıldı. Ama iç piyasadaki kötü koşulların sona ermesiyle birlikte, sanayi doğal olarak iç pazara döndü ve göreli ihracat çabası gevşedi. Bu arada, daha canlı olan yurtiçi pazarlara satış yaptıkları halde diğer Avrupa ülkelerin motorlu taşıt sanayileri büyük bir heyacanla ihracat yapıyorlardı. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde Almanya yurt dışına, Britanya'dan daha fazla sayıda otomobil satıyordu ve Avrupa'nın belli başlı üç üretici ülkesi, toplam olarak Britanya'nın iki katı üretim yapmamakla birlikte, İngiltere'nin iki katı ihracat yapıyorlardı. 1963'e gelindiğinde, Almanya Britanya'dan çok daha fazla Fransa ve İtalya ise Britanya kadar otomobil üretiyorlardı. Oysa 1955'te Britanya hâlâ Almanya'dan oldukça fazla üretim yapıyor ve Fransa'nın iki, İtalya'nın dört katı otomobil üretiyordu.*

Britanya görünen kalemlerde yeni ihracat kaynakları elde ederken, bir zamanlar uluslararası ödemeler dengemizi rahatça dengeleyen görünmeyen kalem kaynakları azaldı. Britanya artık ne dünyanın ticaret ve finansman sisteminin merkezi, ne de en büyük deniz taşımacısıydı.** Öte yandan Britanya'nın yurt dışındaki yatırımları görünürde kendi durumlarını oldukça iyi korumuşlardı. Bu yatırımlar 1914'ten sonra kötü bir darbe yemişti. Savaşlar bu yatırımları tasfiyeye zorladı, durgunluk yatırımların değerlerini azaltarak yatırım şevkini kırdı ve 1930'lardan itibaren yeni bir bulut, dışarıya yatırım yapan yatırımcının ufkunu kararttı: Yalnızca sicilli Bolşevik hükümetlerin değil, azgelişmiş dünyadaki tüm bağımsız rejimlerin de olacağını haber verdikleri devletleştirmenin tehdidi. Bu, kaçınılmaz olarak, demiryolları ve kamu hizmetleri gibi, İngiliz sermayesinin geleneksel yatırım alanlarına darbe indirdi ve madenlerle petrol

Britanya motorlu taşıt sanayinin göreli durumu. Üretim miktarları (bin otomobil)

	1929	*1937*	*1950*	*1955*	*963*
ABD	4.587	3.916	6.666	7.920	9.100
Almanya	117	264	216	706	2.700
Fransa	211	177	257	560	1.700
İtalya	54	61	101	231	1.800
Britanya	182	390	523	898	2.000
Britanya'nın top. iç. %	3,5	8	7	8,5	11
Britanya'nın Avrupa top iç. %	32	44	48	37,5	24

** 1939 yılında bile İngiliz Uluslar Topluluğu, dünyadaki deniz taşıma araçlarının tonaj olarak yüzde otuzundan fazlasına, tek başına Britanya ise yüzde yirmi beşine sahip bulunuyordu. 1964'te İngiliz Uluslar Topluluğu'nun payı yüzde on sekize, Britanya'nın payı ise yüzde on dörde düşmüştü.

kuyularını bile tehdit etti. Yine de, İngiliz sermayesinin yurtdışına akışı 1945'ten itibaren büyük ölçüde yeniden başladı. 1946 ile 1959 yılları arasında yaklaşık 4 milyar poundluk sermaye ihracı oldu. Bu, bir yılda Britanya'nın kendi ülkesinde yaptığı sabit sermaye yatırımlarının üçte biri ile dörtte biri arasında değişen bir miktardır. Bu, Kral Edward döneminin en iyi yıllarından (1909-13) çok daha düşük olmakla birlikte 19. yüzyılın sonlarındaki miktara yakındı. Ancak bu durum, özellikle 1950'lerden itibaren oldukça büyük miktarda yabancı sermayenin (esas olarak Amerikan sermayesinin) Britanya'ya gelmesiyle dengelenmiştir. 1950'ye gelindiğinde, yabancıların Britanya'daki yatırımlarından, İngilizlerin yurtdışındaki yatırımlarından elde ettiklerinin yaklaşık üçte ikisi kadar kâr elde ettikleri tahmin edilebilir.

Yurtdışı yatırımlardaki bu yeni dönem, bazı yönlerden, geçmişteki sermaye ihracatına benziyordu. Dış yatırım giderek artan ölçüde, gerçekten azgelişmiş durumdaki bölgeler yerine gelişmiş bölgelere gitti, ve eski İmparatorluk sınırları içindeki (bugün iktisadi açıdan 'Sterlin' bölgesi olarak varlığını sürdürmekte olan) bölgelere eğilimini sürdürdü.* Fakat başka yönlerden bakıldığında durum değişmişti. Artık çok daha az bir bölümü kişisel olarak yatırım yapan bireylerden ya da devlet tahvilleri gibi kaynaklardan geliyordu. Çok daha fazla bir bölümü denizaşırı ülkelere bağlı şirketler kuran ve paralarını yabancı şirketlere yatıran büyük şirketler tarafından doğrudan sağlanıyordu. Güneş eski tür rantiyelerin üzerinede batıyor, dev uluslararası şirketlerin üzerinde ise tüm parlaklığıyla yükseliyordu. Petrol şirketleri bu tür şirketlerin en iyi bilinen örnekleriydi ve aslında petrole yapılan yatırım olmasaydı, eski ve yeni sömürgelere yaptığımız sermaye ihracı gerçekleşenin yarısından biraz daha fazla olurdu. Fakat ne yurtdışı yatırımlar ne de bu gibi ülkelere Britanya devletinin verdiği borçlar artık çok etkileyici değildi. Mutlak değerler olarak (1962), Fransa'nın yaptığı yardımların yarısından ve Almanya'nın yaptığından daha azdı. Merkezi hükümetin harcamalarının yüzdesi olarak alındığında ABD, Fransa, Almanya, Belçika ve Japonya'nınkinden; hatta ulusal gelirin yüzdesi olarak Japonya hariç, bu ülkelerin tümünden daha düşüktü.

İlk bakışta bu yatırımların çoğu –azgelişmiş ülkelerde yarısı, hatta daha fazlası– İngiliz şirketlerinin denizaşırı ülkelerde alıkoydukları kârlardan sağlanıyordu. Yine de ülkenin ödemeler dengesinin fazla vermeden dışarıya net sermaye akışını belli bir süre için sürdürmesi zordu ve Britanya'nın ödemeler dengesinin sürekli güçlük içinde olduğu herkesçe bilini-

* 1962'de Britanya'nın doğrudan petrol ve sigortacılık dışındaki yurtdışı yatırımlarının üçte biri, hafif deyimiyle, 'gelişmekte olan ülkeler' olarak adlandırılan ülkelere yapılmıştır.

yordu. Ödemeler dengesinin sermaye ihracımız kadar bir fazlalığa sahip olmadığı açıktır. Bunun büyük bölümü, savaş sonrasındaki ilk on yılda dolar kredileri ve yardımları, 1950'lerin ortalarına kadar Londra'da birikmiş olan sömürgelerin sterlin 'bakiyeleri', petrol zengini şeyhlerin burada birikmeye devam eden bakiyeleri, bunun yanı sıra Sterlin Bölgesi'nin (yani Güney Afrika'nın) altın üretimi ve Sterlin Bölgesi'nde dolarla yapılan ticaretteki fazla gibi çeşitli kısa ve uzun vadeli borçlanmalarla karşılanmıştır. Ayrıca giderek, Britanya'ya yapılan yabancı yatırımlara ve özellikle yüksek faiz oranları nedeniyle kısa dönemler için Londra'ya çekilen çok büyük miktardaki 'sıcak para'ya da dayanıyordu. Çünkü Londra İş Merkezi, sterlini yabancı spekülatörler için cazip hale getirerek (bu, diğer şeylerin yanı sıra, sterlinin istikrarlı ve değeri yüksek bir düzeyde tutulması anlamına geliyordu), eski fonksiyonlarındaki gerilemeyi dengelemeye daha fazla çaba harcamıştır. Bu yalnızca uzun vadeli yatırım yapmak için kısa vadeli borçlanmanın taşıdığı risklerden ve yurtdışındaki kreditörlere ve yatırımcılara yapılacak ödemelerin büyük yükünden dolayı değil, aynı zamanda Britanya'dan kitlesel biçimde ve hızlı sermaye çıkışının oluşturduğu sürekli risk nedeniyle de tehlikeli bir durumdu. Dahası, bunun giderek hem sanayi hem de devletin sırtına çekilmez bir yük yüklediği söylenebilir.

1931 yılından beri pound üzerinde zaman zaman tehlikeli oyunlar oynanmıştır ve bu oyunlar 1964 sonrasındaki İşçi Partisi iktidarları sırasında üzüntü verecek biçimde yaygınlık kazanmıştır. Hükümetin sterlini keyfi olarak yüksek ve istikrarlı bir döviz kurunda tutmaya kararlı olması yüzünden bu oyunlar, İngiliz hükümetinin elinde bulundurduğu ve sterlinin değerini sabit tutmak için piyasaya sürdüğü altın ve dövizi tükettikçe, birkaç hafta, hatta birkaç gün içinde siyasi-iktisadi fırtınalara dönüşme eğilimi göstermiştir. Artık İngiliz hükümetleri, böyle kolayca elden çıkarılabilir varlıklara diğer ülkelere göre daha az sahip olduğundan, bu türden her bunalım büyük bir felaket olma potansiyeline sahipti.* 1931 ve 1964-66'da olduğu gibi, bu tür bunalımlar birçok defa hükümetleri gafil avladı ve iç politikalarını destekçilerimizin ve kreditörlerimizin isteklerine uyarlamak pahasına, pounda dışarıdan destek aramak zorunda bıraktı.

Bu tehlikelere rağmen, sterlinin bir dünya parası olma konumunun sürdürülmesinin avantajı, geleneksel 'görünmeyen' gelirlerin öneminin

1937'de hükümet, sterlin yatırımlarını hızla elden çıkarabilecek yabancıların satmak isteyecekleri her 5 sterlinlik yatırım için yaklaşık 6 sterlin değerinde altın ve dövizi elde çıkardı. Örneğin, 1962 Aralık ayında yabancılara her 4 sterlinlik yatırımları karşılığında yalnızca 1 sterlinlik rezervi elden çıkardı.

azalması karşısında, Britanya'nın ödemeler dengesinin, yabancıları sterline çekerek diğer yollardan elde edilebileceklere göre daha fazla avantaj sağlamasıydı. Bunun dezavantajı ise, yabancıların sterlini, artık arkasında büyük ve gelişen bir ekonomi olduğu için değil, yalnızca ellerinde sterlin bulundurmaları için kendilerine özel teşviklerin sağlanması nedeniyle cazip bulmaları ve bu teşviklere sahip olmalarına rağmen, gerçek ya da hayali, en küçük bir sorun belirtisi karşısında sterlini elde çıkarma konusunda yeterince ürkek olmalarıydı. Dahası, özel teşvikler (yabancıların güvenini sağlayacağı düşünülen yüksek faiz oranları, değerli tutulmuş pound, yurtiçindeki deflasyon) tüm İngiliz ekonomisinin gelişmesine zarar verebilirdi. Yine fabrikalar, bankaların lehine gözden çıkarılabilirdi, ancak bu gözden çıkarma, artık 1913 öncesinde olduğu gibi, Londra İş Merkezi'ne gelen, ödemeler dengesinin büyük ölçüde bağlı olduğu muazzam ve elde edilmesi kesin kârları teşvik etmek için değil; Londra'ya ara sıra gelen yüksek kârların, tekrar tekrar ortaya çıkan ve tahmin edilebilen döviz krizlerindaki büyük kayıplardan daha yüksek olacağı biçimindeki, riski giderek artan bir kumar için yapılabilirdi. Bu tür krizler 1947, 1949, 1951, 1955-57, 1960-61, 1964-66, ve poundun savaştan beri ikinci defa devalüe edilmek zorunda kalındığı 1967'de meydana geldi ve sterlinin bir dünya parası olarak günlerinin sayılı olduğu ortaya çıktı. Bununla birlikte, o sıralarda sterlinin bir parçasını oluşturduğu uluslararası para sistemi o kadar karışıklık içindeydi ki, ardı ardına –ABD de dahil– çeşitli ülkeleri etkileyerek bulaşıcı duruma gelmiş ve böylece poundun etkilenme ihtimaline süreklilik kazandırmıştı.[5]

Gözlemciler bazen, Britanya'nın kötü duruma düşme ihtimalini bu kadar artıran gerçek ödemeler dengesi açıklarının normalde oldukça önemsiz olduğu biçimindeki ironik olguya işaret etmişlerdir. Bu açıklar, çoğu durumda, Britanya'nın, dünya siyasetinde giderek zayıflayan bir siyasi rolü sürdürmesi için yapılan çok büyük askeri harcamaların ancak çok küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Bu harcamaların ulusal gelirin yüzde yedi ya da sekizinden, örneğin Fransızların ve Almanların aynı amaçlar için yaptıkları harcama yüzdesine düşürülmesi birçok yılın cari işlem açıklarını kapatabilirdi.*

Ancak ödemeler dengesindeki açıklar, görünenden daha derin bir sorunun belirtileriydi. Fakat bu, ekonominin dünya ölçülerine göre daha

* Britanya savunma için, ABD ve SSCB ile İsrail ve Mısır gibi sürekli bölgesel savaş sınırında bulunan birkaç ülke hariç, diğer tüm ülkelere göre, gelirinin daha yüksek bir yüzdesini harcamıştır.

yavaş olan büyümesini tehlikeye atmadan gerçekleştirilebilir miydi?* Deneyimler bunun olamayacağını gösterir gibiydi, çünkü döviz krizleri hep iç talebin kısılması yoluyla çözülmüş ve ekonomi gelişmeye başlar başlamaz tekrar ortaya çıkmış, ithalatın ihracattan daha hızlı artmasına neden olmuş; böylece ödemeler dengesinde tekrar açık yaratmıştır. Ekonominin durgunluğa düştüğü, ya da hızlandığı ve sertçe frene basıldığı birbirini izleyen dönemler arasında yalpaladığı bir serbest piyasa ekonomisiyle, iktisadi gelişmenin ödemeler dengesinde açıklar yaratmasını önlemek için ithalatın ve sermaye ihracının devlet denetimi altında olduğu bir planlı ekonomi arasında tercih yapılması gerekiyordu. 1945'teki İşçi Partisi hükümeti, esas olarak, daha sonra ülkedeki kemer sıkma politikası sonucunda halk tarafından sevilmemesine neden olan ikinci yolu seçti. 1951'den sonraki Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi hükümetleri birinci yolu seçti.

Bu gibi sorunlar, ülkenin çağdaş tarihindeki en uzun ve en sürekli genişleme döneminden yararlanan İngilizlerin çoğunluğunun zihinlerini fazla meşgul etmedi. İşsizlik İkinci Dünya Savaşı sırasında hemen hemen ortadan kalkmıştı ve bundan sonra da, birkaç bölge dışında önemsiz olarak kaldı. İşsizlik 1950'lerde Britanya için yüzde 1,7 düzeyindeydi. O onyıl içinde hisse senedi fiyatları üç katına; tüketim harcamaları fiyatlardan daha hızlı artarak, neredeyse iki katına çıktı. Şirketlerin kârları ara sıra –1952, 1957 ve 1960'ların başlarında tekrar– durakladı, fakat genel olarak düzenli biçimde artarak 1946 ile 1955 arasında iki katına çıktı, sonraki beş yılda da tekrar üçte bir oranında artış kaydetti. Genişleme ve durgunluğun birbirini izlediği iş devrelerinin yankıları iyice azalmıştı. İş dünyası savaş sonrası dönemdeki İşçi Partisi hükümetlerinin denetimleri yoluyla engellendiği duygusuna kapıldı, fakat Muhafazakâr Parti hükümet-

* Sabit fiyatlarla GSMH ortalama yıllık artış oranları (*Kaynak*: UN Statistical Yearbook)

	Dönem	*GSMH artış yüzdesi*	*Kişi başına GSMH artış yüzdesi*
ABD	1954-62	2,9	1,2
Belçika	"	3,5	2,5
Fransa		4,9	3,7
Batı Almanya		6,4	5,1
İtalya		6,1	5,5
Hollanda		4,3	2,9
Norveç		3,7	2,8
İsveç		3,7	3,1
Britanya	1953-61	2,7	2,1
SSCB	"	9,4	7,5
Çekoslovakya	1954-62	6,2	5,3

leri bunları özellikle gevşetince, çok azı ciddi biçimde yakınmaya devam etti. Muhafazakâr Parti'nin güneşi özel girişim ve özel tüketim harcamalarının üzerinde pırıl pırıl parlıyordu. Kanadalı bir milyoner bu dönemin en çarpıcı icatlarından biri olan televizyonlarda reklam yayınlarının başlaması üzerine, 'Bu para basmak için lisans almaya benziyordu' demiştir. Aynı şekilde samimi olsalardı, diğerleri bu sözlerin aynısını söyleyebilirlerdi; bunlar arasında, verimli olmayan bazı büyük işadamları için bile elverişsiz olan bu koşullarda büyüme yeteneğine sahip olmayanlar da bulunuyordu.

Bu yüzden, iktisatçıların ve kamu görevlilerinin, ekonominin kritik durumuna ilişkin sürekli kaygıları, yurt dışına giderek, özellikle Kuzey Amerika'daki daha yüksek hayat standartını ve Avrupa kıtasının bazı ülkelerindeki daha hızlı iktisadi gelişmeyi görenler hariç; İngiliz halkı üzerinde fazla etki yapmadı. 'Bunalım'ın işsizlik ve yoksulluk, para darlığı, üretimde düşüşler ve sıfır kârı ifade ettiği bir kuşak için, Britanya'daki hanehalklarının yüzde doksan birinin elektrikli ütüye, yüzde seksen ikisinin televizyon alıcılarına, yüzde kırk beşinin çamaşır makinesine; yüzde otuzunun da buzdolabına sahip olduğu ve işçilerin kullandığı bisikletin yerini hızlı bir biçimde otomobillerin, gençlerin motorsikletlerinin ya da scooter'larının aldığı bir döneme ilişkin olarak bu kelimenin kullanılması anlaşılamaz bir olaydı (Çamaşır makinelerinin yaklaşık yarısı, buzdolaplarının yarıdan fazlası, ve TV alıcılarının üçte birinden fazlası ilk defa 1958 ile 1963 yılları arasında satın alınmışlardı). Çoğu insanın maddi açıdan 'hiç bu kadar iyi durumda olmadığı', yalnızca teknolojik devrimden ve gelirlerin daha yüksek olmasından değil, aynı zamanda taksitli satışların yaygınlaşmasından kaynaklansa bile, yine de tartışma götürmeyen bir olguydu. Taksitli satış iki savaş arasındaki dönemde yaygınlaşmış ve o zamanlar bile kendi finansal kurumlarını geliştirmişti. Eski alışkanlıklar, hâlâ Taksitli Satış Kurumlarına ilişkin mantıkdışı bir memnuniyetsizlik biçiminde yansısa bile, taksitli satışlar İkinci Dünya Savaşı sonrasında borçlanma konusundaki geleneksel ihtiyatın ve uygun görmeme düşüncesinin bağlarını kopardı. 1957'ye gelindiğinde, İngiliz halkı, banka hesaplarından fazladan çekilen toplam 4,5 milyar pound bir kenara bırakılsa bile, fazla taksitli satışlardan dolayı 369 milyon pound, 1964'te yaklaşık 900 milyon pound borçlu durumdaydı. İngiliz hayat standartı artık büyük ölçüde borca dayanıyordu ve bu yüzden İngiliz otomobil sanayinin 1956 yazında keşfettiği gibi, gelirin yanı sıra kredi kısıtlamalarından özellikle zarar görebilirdi.

Bu koşullar altında Britanya'nın ekonomisini modernleştirme konusunda kendi canlılığı fazla değildi. Belki de özel sektörün yapısal bir değişim konusundaki şaşırtıcı güçsüzlüğünün nedeni buydu. Bir karşılaştırma yap-

manın zorluğuna ve 1950'lerde bazı alanlarda oldukça önemli boyutta şirket birleşmelerine rağmen, iktisadi yoğunlaşma 1930'lar ile 1960'ların başları arasındaki dönemde çok fazla artmış gibi görünmüyordu. Değişim güçlerini daha da zayıflatan, devletin tüm şirketlere sağladığı koruyucu şemsiyeydi. Bunun ilke olarak böyle olması için hiçbir neden yoktu. Sosyalist olsun ya da olmasın, diğer ülkelerde devlet hem değişimin barış gücü, hem de ekonominin gelişmesinin itici gücü olmuştu. Ancak Britanya'da böyle olmadı.

Daha önce gördüğümüz gibi, devletin ve diğer kamu kuruluşlarının rolü 1930'lardan beri, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren büyük ölçüde artmıştır. Bu, sıradan bir vatandaş açısından başlıca iki şekilde meydana gelmiştir: Yasal düzenlemeler ve zorlamalar, doğrudan ve dolaylı toplumsal ödemeler ve sübvansiyonlar (bunların tümüne 'refah devleti' adı verilmektedir). Sıradan işçinin kısmeti, devlet politikasının diğer iki uzantısından fazla etkilenmedi. Ticaret ve sanayiyi çok daha fazla etkileyen bu uygulamalardan birincisi, 1950'lerde Britanya'nın çalışan nüfusunun yüzde yirmi beşini (1914'te bu oran yüzde üçtü) istihdam eden kamu kesiminin genişletilmesi, ikincisi ise ekonomiyi düzenleme yönündeki müdahalelerin kapsamının genişletilmesidir. Bunlardan ikincisi, normal olarak, devleti tam istihdamı sağlama yükümlülüğü altına soktu; ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sağlanan tam istihdamın ne kadarının bu takdire değer amaçtan kaynaklandığı açık değildir.* Kamu kesiminde çalışanların koşulları, diğerlerininkinden farklıydı. Büyük ölçüde koşulların esnek olmamasından kaynaklanan bu farklılık bazen daha iyi, bazen iyi, bazen de daha kötüydü. Eski kamu hizmeti türleri ise daha fazla güvenlik ve emeklilik hakları açısından diğerlerinden farklıydı.

1914'ten önce mütevazı bir ölçüde yürürlüğe konulan emekli aylığı, sağlık sigortası ve işsizlik sigortası gibi bellibaşlı toplumsal güvenlik ödemelerinin miktarı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra beklenmedik ölçüde artış kaydetti.** İkinci Dünya Savaşı ve bunu izleyen İşçi Partisi hükümeti çeşitli toplumsal ödemeleri birleştirip kapsamlı bir sağlık hizmeti oluştu-

Bununla birlikte, iki savaş arasındaki dönemden kalan, devletin göçe ilişkin katı kısıtlamalar koyma politikası, 'İngiliz Uluslar Topluluğu' ile ilişkilerin, eski sömürgelerden ve bağımlı ülkelerden çok sayıda insanın serbestçe ülkeye girmesine imkân vererek bu politikayı etkisiz duruma getirmediği sürece muhtemelen yararlı olmuştur. Bu, değişik renkteki insanların göçünün 1963 yılında yine bu önlemin iktisadi sonuçları dikkate alınmadan –kesin biçimde sınırlandırılmasına kadar devam etmiştir.

** Sosyal yardımlardan faydalananlar (milyon kişi)

	1914	*1938*
Emekli Aylığı	0,8	2,5
İşsizlik Sigortası	2,25	15
Sağlık Sigortası	13	20

rarak, ikinci ve sonraki çocuklar için aile tazminatları gibi yeni ödemeleri getirerek bu toplumsal güvenlik sisteminin kapsamını çok genişletti. Örnek olarak tek bir yılı (1956) alırsak, Britanya ve Galler'de çeşitli toplumsal güvenlik ödemeleri için yaklaşık 15 milyon başvuru yapılmıştır ve bu, her üç kişiden birinin başvurması anlamına gelmektedir.* Ayrıca 8,4 milyon çocuk için 3,25 milyon aile çocuk yardımı, bundan daha fazla sayıda kişi de çocukları için vergi indirimi biçiminde dolaylı sübvansiyon sağladı. Bunlara, okuldaki yemekler ve süt yardımı gibi çeşitli ayni yardımlar dahil değildir. Bir buçuk milyon kişi, eski Yoksullar Yasası'nın daha insancıl hale getirilmiş biçimi olan Ulusal Yardım Fonu'ndan yardım aldı. Neredeyse herkes 1948 yılında yürürlüğe konulan Ulusal Sağlık Hizmeti'nden yararlandı ve çocukların yüzde doksan ile doksan beşi, mali kaynakları tümüyle ya da kısmen kamu fonlarından karşılanan okullara devam etti. Kamu refahı ağının dışında kalan kişi sayısı hiçbir zaman bu kadar az olmadı.

Bu sistemin ortalama yurttaşın gelirine ne kadar katkıda bulunduğu bir diğer karmaşık sorudur. Yoksullar Yasası'na göre yapılan ödemeler ve yetmiş yaşın üzerindekilere yapılan 5 şilinlik yaşlılık yardımı hariç, 1914'ten önce kişilere yapılan gerçek yardımlar aslında önemsizdi. 1938'e gelindiğinde, bu yardımlar (vergiden önceki) toplam kişisel gelirlerin yaklaşık yüzde altı ile yedisine ulaşmış olabilir. Ne ilginçtir ki bu yardımlar o zamandan beri çok fazla artmadı: 1956'da bunların ancak yüzde yediye ulaştıkları tahmin edilmektedir. Bunun nedeni, fiyatlardaki artışların, mevcut toplumsal güvenlik ödemelerinin gerçek değerini, savaş öncesindeki ödemelerin gerisine düşürmesi ve ayrıca işsizlikteki azalmaydı. Toplumsal güvenlik aygıtı çok daha fazla sayıda kişiyi kapsar hale gelmişti, fakat tüm muhtaç yurttaşlara yaptığı yardımlar hâlâ marjinal durumdaydı. Bundan başka, 1960'a gelindiğinde diğer birçok Avrupa ülkesindeki yardımlardan (sağlık hizmeti ve Ulusal Yardım Fonu hariç) daha azdı. Bu yetersizlik özellikle, çalışamaz duruma gelenlere yapılan yardımlarda belirgindir. Bugün, 1914 öncesinde ve iki savaş arasındaki dönemde olduğu gibi, yalnızca işsizlik yardımına, emekli maaşına, ulusal yardıma ve diğerlerine bağımlı olan kişi gerçekte çok yoksullaşmış birisidir.

* Bunun yaklaşık dökümü şöyledir:

İşsizlik	2,2 milyon başvuru
Hastalık	6,9
Emekli aylığı	4,2
Dul aylığı	0,4
Ölüm yardımı	0,2
Doğum yardımı	1,1

Öte yandan, devletin müdahalesi konut, eğitim ve 1948'den beri de sağlık alanında önemli bir rol oynadı. Birinci savaş sırasında ve savaş sonrası dönemde, kira kontrollerine ek olarak, kamu kesiminin esas olarak yerel yönetimler aracılığıyla sistematik biçimde konut inşa etmesi uygulaması başlatıldı. İki savaş arasında özel kişiler tarafından sübvansiyonsuz olarak inşa edilen 2,7 milyon konuta karşılık, doğrudan doğruya devlet tarafından ya da devlet sübvansiyonuyla 1,9 milyon konut inşa edilmiştir. 1950'lerde özel inşaatçıların yaptıkları konut sayısında, yeniden düzenlenmiş serbest piyasa ekonomisine resmen geri dönülmesinin sağladığı teşvikle önemli bir artış görülmekle birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra konutların büyük çoğunluğu yerel yönetimler tarafından inşa edilmiştir. Bu değişiklikten önce, Britanya ve Galler'deki 13,5 milyon konuttan üç milyonu devletin mülkiyetindeydi ve dört milyon konutta ise devletin kira denetimi vardı. Devlet müdahalesinin önemini açıkça gösteren bu durum; doğal olarak, örneğin kiralık konutların denetlenmeyen kiralarını yükselterek ters yönde de işlemiştir.

Fakat ne gariptir ki, sendikaların zayıf olduğu sanayi dallarında yasal asgari ücretin uygulanması, ya da ücretli tatil gibi çalışma koşullarını düzeltici birkaç müdahale hariç –bunların çoğu da 1945'ten öncedir– çoğu kişinin gelirinin temel dayanağı olan ücretler ve maaşlar, kamu denetiminin artmasından fazla etkilenmedi (1938'deki Ücretli Tatil Yasası'ndan önce 4,5 ile 7,5 milyon arasındaki kişi ücretli tatilden yararlanıyordu; beş yıl sonra bu rakam on beş milyon oldu ve savaştan beri de hemen hemen çalışan İngilizlerin tamamı yararlanmaktadır). Fakat ücretleri esas olarak belirleyen işverenler ve işçi sendikaları arasındaki serbest pazarlıktı ve devletin müdahaleleri, bunalım dönemleri hariç, temelde bunu desteklemek için düşünülmüştü. 1890-1914 döneminden beri bu tür pazarlıklar, giderek aslında ülke genelinde örgütlenmiş sendikalarla, belli bir 'sektör'ün işverenlerinin bir araya geldikleri kuruluşlar arasındaki ulusal anlaşmalar haline gelmeye başladı. Bununla birlikte genel iktisadi koşulların, fiyatlardaki genel hareketin ve her kesimdeki işçilerin diğer sanayilerdeki benzer konuma sahip işçilerden geri kalmama çabasının ücretlerin tüm yapısını aynı yönde geliştirmesine rağmen durum böyle olmuştur. Uygulamada bu gibi sözleşmeler, ulusal bir tarzda yapıldıkça daha belirsiz bir hal almışlardır. Dahası, ulusal sendikalar ve işveren örgütlerinin –ki işveren örgütleri İkinci Dünya Savaşı ile 1960'ların başı arasındaki dönemde sanayi alanındaki en mahafazakâr kurumlardı– her biri, örneğin ücret ödemesi gibi giderek gerçeklikten uzaklaşan, biçimsel sistemlerin sürdürülmesini kendi açılarından tercih ettiler; böylece üzerinde

pazarlık yapılan asgari ücretle, ödenen net ücretler arasındaki fark giderek çok fazla arttı. Bunun sonucunda, işverenlerin *gerçekte* işçilerine ödemeye hazır oldukları ücretlerin belirlendiği *gerçek* pazarlıklar, giderek, tek tek firmaların temsilcileri ile, sayıları giderek artan 'işçi temsilcileri' ya da işçiler arasından doğal biçimde çıkan görüşmeciler arasında, büyük ölçüde işyeri düzeyinde yapılan, biçimsel olmayan ve oldukça düzensiz bir toplu pazarlık ağına dönüştü. Bu, endüstriyel ilişkilerde bir *laissez-faire* niteliğindeydi ve bu sözleşmelere ilişkin olarak, sayılarının hızla artması dışında –1959-60 döneminde toplam sayılarının 90.000 ile 200.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir– hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktaydı. Birleşik Makine Sendikası'nın yaptığı sözleşme sayısı 1947 ile 1961 yılları arasında yaklaşık yüzde altmış oranında artmıştır. Bu artışın yarısı 1957 ile 1961 yılları arasında gerçekleşti.[6]

Böylece devletin müdahalesi *statükoya* istikrar kazandıran bir işlevi yerine getirdi. Bu müdahale, işçilerin gelirlerinin (çok yoksul olanlar hariç) tesbit edilmesini sağlayamadı, fakat bu gelirlere ilaveler yaptı. Devletin müdahalesi –bunalım dönemlerinde kısa süren baskınlar hariç– toplu pazarlıkların sonuçlarını ya da ücret sisteminin yapısını ciddi biçimde etkilemeden, her kişinin ya da grubun pazarlık yapması için bir temel oluşturdu ve bu türden sendikaları, işveren örgütlerini, mevcut biçimleriyle tanıdı (ve böylece bunlara süreklilik kazandırdı). Daha alt düzeyde ise, sorunların çözümünü serbest pazarlık ve geleneklere bıraktı. Sonuçta ortaya çıkan, ücret düzeyinin ve bu düzeyin tesbit tarzının, giderek kuramdan ve sanayinin yapısının gerçeklerinden uzaklaşmasına yol açan karmaşık bir dağınıklık süreci oldu. Tam istihdam, hayat standartlarındaki genel iyileşme ve hızla gelişen sanayilerin tüketicilere ücret artışları (yükselen geçim giderlerini karşılamak için daha fazla ücret artışını meşrulaştırmak pahasına) sağlaması, bu koşulların dezavantajlarını, iktisatçılar ile, düşük ücretlerinin ve statülerinin sürmesine neden olduğu, düşük ücret alan işçi grupları hariç, gözlerden sakladı. 1960'ların başlarında bu sisteme yöneltilen eleştiriler artıyordu, fakat bunların büyük bölümü, sendikaların bu türden toplu pazarlıklarına muhalefet etme gibi negatif bir biçim aldı.* Bu ise ekonominin kötü durumunun nedeninin işçiler olduğu yolundaki geleneksel ve yanlış görüşü yansıtıyordu. Fakat bu doğru değildi. İşçilerin ve işletme yönetimlerinin iktisadi açıdan mantıksız davranışları bir madalyonun iki yüzü gibiydi. Aslında, sendikaların

* Bu gibi durumlarda genellikle olduğu gibi, avukatlar sendikaların yasal statülerine karşı bir saldırı başlattılar ve 1966'da paniğe kapılan hükümet, serbest pazarlıkla yürütülen toplu sözleşmeleri geçici olarak yürürlükten kaldırarak sendikaları güçlendirmeye çalıştı.

baskısını sınırlandırma girişimlerinin, ekonomiyi en azından sanayinin modernleşmesi için güçlü bir teşvik aracından yoksun bıraktığı söylenebilir.

Aynı biçimde devlet de iş dünyası üzerinde çok az planlı müdahalede bulundu. Britanya 1945'ten itibaren oldukça önemli boyutta bir kamu kesimini geliştirdi ve devlet ekonominin genel gidişatını belirleme gücünü elinde tuttu. Bununla birlikte, çok başarılı olan savaş dönemindeki planlama ve savaş sonrasındaki yeniden inşa mekanizmalarının ortadan kaldırılmasından sonra, Fransa'nın iktisadi başarısının buna ilgiyi yeniden uyandırdığı 1960 yılına kadar kendi gücüyle yapabileceği şeylere karşı ilgisiz kaldı. Devletleştirilen sanayiler (kömür, demiryolları ve diğer ulaştırma ve haberleşme araçlarından bazıları ile önce devletleştirilen, sonra özel sektöre geri verilen ve sonra tekrar devletleştirilen çelik sanayi) çeşitli koşulların bir araya gelmesinin sonucuydu,* fakat bunların her biri birbirinden oldukça farklı biçimde faaliyet gösteriyordu ve amaçlarının, ekonominin diğer sektörlerine bir hizmet sunmak mı (eğer böyle ise hangi hizmeti hangi maliyetle sunacaklardı); uçak yapımı gibi bazı İngiliz sanayilerinden mal sipariş etmek mi; yoksa bütçe açıklarını parlamento ve basında uygunsuz tartışmaları önleyecek düzeyde tutmak mı olduğu konusunda kararsızdılar. Normal olarak en yüksek kârı sağlama ilkesine göre faaliyet gösteren rakip özel işletmelerle ilişkileri ise belirsizdi. Bu sanayilerin satın alma politikaları –kamu kesiminin verdiği siparişlerin büyüklüğü, bazı sanayiler üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamıştı– tanımlanmamıştı. Doğal olarak, bu sanayiler ekonomide oynayabileceklerinden çok daha küçük bir rol oynadılar.** Bu durum, yalnızca devletleştirilmiş sanayiler için değil, aynı zamanda daha da önemli olan, kamu denetimindeki yatırımlar için de geçerlidir.

Bunların sonucunda, mevcut kamu işletmeciliği kuramı kamu kuruluşlarını, savaş dönemi dışında, iktisadi büyümeyi gerçekleştirmenin bir aracı olarak görmedi. 'Gelişmiş' ekonomilerin ilki olan Britanya, olayları, gelişmiş ülkelere yetişmeye, zenginleşmeye, ekonomisini yeniden inşa etmeye çalışan; hatta teknolojik öncülük konusunda yerleşmiş geleneği

* Örneğin enerji üreten sanayilerden elektrik ve gaz uzun süredir kısmen kamu mülkiyetindeydi. Kömür, özel şirketlerin elinde iflas etmiş olduğundan ve hem kömür işçileri hem de kamuoyu kamu mülkiyetinde ısrar ettiğinden devletleştirildi. Petrol hiç devletleştirilmedi; bunun nedeni galiba Britanya'nın değerli döviz kaynağı olan petrol kuyularını (bu döviz gelirleri, devletin çok iyi ilişkiler sürdürdüğü bir avuç dev şirket aracılığıyla elde ediliyordu) diğer ülkelerin devletleştirmesini cesaretlendirmek istememesiydi.

** Belki de BBC dışında, Avrupa'daki kamu işletmeleri (örneğin otomobil sanayindeki Renault ve Volkswagen, Fransa'daki ve bazı ülkelerdeki kamu mülkiyetindeki demiryolları, İtalyan petrol ve doğal gaz sanayi) ile teknolojik olarak ya da ekonomiye hız kazandırma açısından karşılaştırılabilecek başka örnek yoktur.

olan ülkelere çok doğal görünen ilişkiler açısından düşünmekte güçlük çekiyordu. İngiliz sosyalistleri, kamu sektörünü, geliri yeniden dağıtmanın bir aracı, toplumsal adaletin bir ölçüsü ya da daha muğlak biçimde (ve kâr peşinde koşan kapitalizmin tersine) bir 'kamu hizmeti' olarak tasavvur ediyorlardı (Aslında bu, 'halk' için mümkün olan en ucuz mal ve hizmetlerin üretilmesi anlamına geliyordu; ancak devletleştirilmiş sanayilerin başlıca müşterileri özel işletmeler olduğu için, özel işletmelere sübvansiyon sağlanması ve kamu sektörünün kendisini modernize etmesi için gerekli güdünün azalması anlamına geliyordu). İşadamları da bu konuya ilişkin olarak, eğer düşünmüşlerse, farklı bir terminolojiyle olmakla birlikte; genellikle aynı biçimde düşünmüşlerdi. Onlara göre ideal kamu işletmesi (a) özel işletmelere müdahale etmeyen (b) vergi ödeyenlere ek bir yük getirmeyen (c) piyasa fiyatlarının altında mal ve hizmet sunan (d) mal ve hizmetleri tekel fiyatlarından satın alan (e) araştırma ve geliştirme maliyetlerini karşılayan ya da sübvanse eden bir kuruluştu.* Bu amaçlar birbirine zıttı. Sonuçta devlet, kamu kesimini, kamu harcamalarında olduğu gibi, geleneksel olarak temelde ekonomiyi kısa vadedeki dalgalanmalardan koruyan bir istikrar aracı olarak gördü. Ekonominin çok büyük bir parçasının sahibi olunca, özel sektörü yalnızca mali önlemlerle teşvik etmek ya da caydırmakla yetinemezdi. Aynı zamanda, muazzam ağırlığını şu ya da bu yönde (yani, uygulamada zaman zaman kamu yatırımlarında kısıntıya giderek) kullanması da gerekirdi. Fakat en azından İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemin büyük bölümünde, devlet hâlâ ekonominin daha hızlı büyümesini sağlamak için bir şeyler yapması gerektiğine çok yavaş da olsa ikna olmaya başladı.

Devletin bu konudaki başarısızlığının nedenlerinden biri, özel sektörden, çoğu zaman kamu bürokrasilerine benzeyen bir yapıda olan ve tepe yöneticilerinin bunalım dönemlerinde, tıpkı emekli olmuş yüksek memurların ekonominin kontrolünü ellerinde bulunduran dev şirketlere geçmesi gibi, kamu kesimine geçtiği,** iktisadi açıdan belirleyici bir avuç dev şirketten çok farklı olduğunu pek düşünememesiydi. Her iki sektörün yöneticileri de aynı biçimde düşündükleri ve kamudaki iktisatçıların (ki bunlar diğer iktisatçılardan farklı değillerdi), genel tavsiyelerine uydukları

1949 ve 1958 yılları arasında devletleştirilen sanayiler özel sektörden yaklaşık 12 milyar sterlin tutarında mal ve hizmet satın aldılar. Devlet de muhtemelen bu miktarda alım yaptı.

** 1966'da Imperial Chemical Industries'in genel müdürü eski bir devlet memuruydu. Oysa devletleştirilmiş demiryollarını modernleştirmek için atanan uzman Imperial Chemicals'ın bir yöneticisiydi.

sürece, bir sektörün normal iş kurallarına uygun faaliyet gösterip göstermemesi, hatta görünürde özel mülkiyette ya da kamu mülkiyetinde olup olmaması önemsiz görünüyordu. Devletleştirme, İşçi Partisi'nin sol kanadı ve diğer sosyalistler dışındaki geniş bir kesim tarafından ilgisiz bir konu, ve devletleştirilmiş sanayiler de tarihi yanlışlar olarak görülüyordu. Hatta bir ara İşçi Partisi yönetimi, devletleştirilmemiş sanayileri kontrol etmenin en iyi yolunun, devletin belli başlı özel şirketlerin hisse senetlerinden bir miktar satın alması olduğunu bile önermiştir. Dışarıdan bakanlar, 1964-66 dönemindeki mali bunalımda, kuramsal olarak hükümetin sözcüsü konumunda olan, devletleştirilmiş Bank of England'ın başkanının, pratikte hükümete karşı Londra İş Merkezi'nin sözcüsü gibi davranmasını çelişki olarak görebilirler; ancak bu, iki sektörün kaynaşmasından ve gerçekte ekonominin, herhangi bir büyük işletmenin yöneticileri türündeki kişilerin uzlaşması ile yönetildiği yolundaki inançtan doğal olarak kaynaklanan bir çelişkidir.

Bu yüzden, 1960'ların başlarındaki Britanya ekonomisi, aynı zamanda kamu politikası tarafından harekete geçirilmekle birlikte, hâlâ büyük ölçüde 'doğal' güçlere, doğal evrim güçlerine dayanıyordu. Devlet 1951'den itibaren kısa vadeli bunalımlara karşı (kuramsal olarak) aldığı önlemler dışında, idari denetimlerden kendisini bile bile çekince, bunu rahatlıkla gerçekleştirdi. O tarihe gelindiğinde bu durum, dozu giderek artan ağır eleştirilere uğruyordu ve bir süre sonra çok daha sistematik planlama ve modernleştirme önlemlerine, bozuklukların ve verimsizliklerin düzeltilmesi için gerekli önlemlere ihtiyaç duyulacağı açıktı. Britanya'nın performansı, uluslararası ölçülere göre düşüktü. Britanya'nın uluslararası ekonomi içindeki konumu açıklığa kavuşmamıştı. İngiliz ekonomisinin, kendisinden çok daha büyük olan ABD, SSCB ve Avrupa Ekonomik Topluluğu gibi süper ekonomilerin rekabetine karşı koyup koyamayacağı hiç de belli değildi. Fakat bu karşı koyuşun yolunu henüz bulamadığı da kesin gibiydi.

NOTLAR

1. Peter Donaldson, *Guide to the British Economy* (Pelican, 1965) ve G. C. Allen, *The Structure of Industry in Britain* (1961) giriş niteliğinde yararlı kitaplardır. A. R. Prest, ed., *The UK Economy, A Manual of Applied Economics* (1966) daha ileri düzeydedir. Daha geniş bir çerçeve için, M. M. Postan, *An Economic History of Western Europe 1945-1964* (1967). Ayrıca bakınız Şekil 1, 6-7, 10-11, 13, 15, 18-19, 22, 25-30, 32-37, 39, 50-52.

2. Bununla birlikte, kömür üretiminin aniden düşmesi, 1960'ların ortalarında Britanya dahil, tüm Avrupa ülkelerini çok daha ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

3. Bakınız G. Maxcey and A. Silberston, *The Motor Industry* (1959).

4. 1965 yılında çeşitli ülkelerin GSMH'nin yüzdesi olarak ihracatları ve bunun endeksi (*Kaynak: Guardian*, 22 Kasım 1967)

Ülke	*SYİH'nın yüzdesi olarak ihracat*	*Endeks (1958=100)*
ABD	3,9	153
Japonya	10,1	294
Fransa	10,8	196
İtalya	12,7	278
Britayna	13,7	148
B. Almanya	15,9	203
İsveç	20,2	190
Belçika/Lüksemburg	36,4	210

5. Sonunda pound 1967 Kasım ayında devalüe edildi. Bu satırların yazıldığı tarihte devalüasyonun sonuçları henüz tahmin edilememektedir.

6. R. C. on Trade Unions, Research Paper 1: *The Role of the Shop Stewards in the British Industrial Revolution* (1966), s. 5. İşyeri temsilcilerinin rolü ve niteliklerine ilişkin daha fazla bilgi için Commission's Research Paper 10 (1968).

14
1914'ten Beri Toplum[1]

Bu yüzyıl, iktisadi açıdan hayat standartlarında dikkati çeken iyileşmelerin olduğu bir yüzyıldı. Toplumsal açıdan aynı ölçüde çarpıcı ve karışıklık yaratan değişimlerin yüzyılıydı. Savaşlar ve savaşlar arasındaki dönemlerdeki bunalımlar İngilizlerin kafalarını bu dünyevi değişimlerden büyük ölçüde uzak tuttu –onların daha acil meşguliyetleri vardı– fakat 1960'ların başlarında, insanların maddi koşullarının ve alışkanlıklarının çok daha derinlemesine ve hızla değiştiği huzur dolu yıllardan sonra, toplumun eğitim görmüş kesimlerine şaşkınlık dolu bir kendini inceleme ve eleştiri havası hâkim oldu. Ülkeye ne olmuştu, ne olmaktaydı?

İlk bakışta en belirgin olgu, ülkenin uluslararası alandaki gerilemesiydi. Britanya 1931'den itibaren artık uluslararası ekonominin merkezini oluşturmuyordu, 1945'ten itibaren artık önemli büyüklükte resmi bir İmparatorluk bile değildi ve diğer sanayileşmiş ülkelerle yapılan karşılaştırmalar giderek daha kötü sonuçlar veriyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, gerçekte, Britanya'nın uluslararası konumundaki değişimler ülke içindeki hayatı pek etkilemedi. İşadamlarının hayatları kârlara bağlıydı ve kaynağı ne olursa olsun, bu kârlar çok iyi durumdaydı. İşçilerin hayatları

istihdamlarına ve ücretlerine bağlıydı ve bunların her ikisi de eskiye göre daha iyiydi. Profesyonel sınıfların ve aydınların hayatları istihdamlarına ve faaliyet alanlarına bağlıydı ve bunların ikisi de İkinci Dünya Savaşı öncesiyle karşılaştırıldığında büyük ölçüde iyileşmişti. 1950'lerin sonlarından başlayarak bariz biçimde ortaya çıkan sıkıntının maddi memnuniyetsizlikten kaynaklanmadığı kesindi. Hele Britanya'nın gerilemesiyle özdeşleştirilen güçlüklerden hiç kaynaklanmıyordu. Bu durum, geçmiş kuşakların, üzerinde çok fazla düşünmeden, kalıcı olarak kabul ettikleri dönüm noktalarını belirten işaretlerin yokolup gitmesinden kaynaklanıyordu. Sofu ahlâki değerlerin ünlü ülkesi, en azından genç yurttaşlarının geniş kesimlerinin yönelmeleri ölçüsünde, alışılmamış bir cinsel özgürlükler ülkesi haline gelmeye başlamıştı. Bozulmamış bir hukuk sistemine bağlı kalmaktan gurur duyan bir millet, hırsızların cesareti ve dokunulmazlığı ile ünlü hale gelmişti ve polislerinin dürüstlüğünden kuşkulanmaya başlamıştı. İşçi sınıfından yurttaşları Manş Denizi'ni ancak üniformalı olarak geçmiş olan bir millet, milyonlarca kişiyi her yıl Akdeniz plajlarına ve Alpler'e kayak yapmaya gönderiyor; mütevazı, fakat göze çarpan sayıda renkli derili insan akımını (oldukça gönülsüzce) kabul ediyor, insanların iri karides ve Çin yemekleri yemesini ve daha önce görülmemiş ölçüde şarap tüketmeye başlamalarını sağlıyordu. Ya da öyle görünüyordu.

En 'keyifsiz' olanlar, artık (daha önce gördüğümüz gibi) esas olarak ücretli çalışanlardan oluşan 'orta sınıflar'dı ve yaşarken ezildiklerini düşünmekle birlikte, yakınmalarını gerektiren fazla bir neden yoktu. İki savaş arasındaki dönemde mülkiyet dağılımının önemli ölçüde eşitlenmesi kesinlikle gerçekleşmedi, ayrıca o zamandan beri bu konuda önemli bir yeniden bölüşüm söz konusu olmadı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce (1911-13) nüfusun en üst yüzde beşlik dilimi toplam kişisel servetin yüzde seksen yedisine, en alt yüzde doksanlık kesim ise yüzde sekizine sahipti; İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde (1936–38) bu oranlar yüzde yetmiş dokuz ve yüzde on yedi oldu; 1960'ta yüzde yetmiş beş ve yüzde on yediydi.[2] *Yatırımlardan* elde edilen gelirler açısından ise, 1954 yılında en üst yüzde birlik kesim hâlâ tüm yatırım gelirlerinin yüzde elli yedisini elde ediyordu. Britanya 'mülkiyetteki demokrasi'den çok uzak olma özelliğini sürdürüyordu. En üstte, fazlasıyla zengin olanların sayısı biraz daha arttı, kişi başına düşen servetleri biraz daha artış kaydetti, fakat hem toplam mülk sahiplerinin hem de mülklerin biraz daha küçük bir yüzdesini oluşturdular. 1936-38 döneminde 15.000 kişi tüm mülklerin neredeyse yüzde yirmi ikisine sahipti ve yoğunlaşma 1948'den sonra yeniden başladı.

Burada meydana gelen, değişen ve giderek devletin etkisine giren ekonomi koşullarında eşitsizliğin temellerindeki değişikliktir. Bu değişikliğe uyum sağlayamayanlar sıkıntı çekti, yeni fırsatları yakalayanlar ise zenginleşti. İki savaş arasındaki dönemde, 1913'e geri dönme idealinin zenginleri ve devlet yönetiminde olanları hâlâ rahatsız ettiği bir dönemde, bu durum, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki kadar belirgin değildi. Bu, en fazla vergi alanında belirgindi. Gelirle orantılı olarak artan vergiler ve veraset vergisi gibi servetten alınan vergiler baş döndürücü düzeylere çıktı. Böylece çok zenginler kuramsal olarak, fazla gelirlerinin büyük bölümünden yoksun kaldılar. Gerçekte ve devletin yardımsever gözetimi altında, gelirleri ücret ve maaştan oluşmayanları ve vergileri kaynağında kesilenleri büyük ölçüde vergiden bağışık tutan çeşitli yasal vergi kaçırma araçları mükemmel hale getirildi. Belki de mevzuattaki bu boşlukların en önemlilerinden biri, 1962 yılına kadar sermaye gelirlerinin vergilendirilmemesiydi. Bu durum, sermaye birikiminin kesintisiz sürdüğü savaş sonrasındaki uzun dönemde menkul kıymet ve satılabilir gayrimenkulu olanlara muazzam ve vergilendirilmemiş gelirler sağladı. Bu dönemin en fazla dikkati çeken yeni servetleri (örneğin gayrimenkul spekülatörlerinin servetleri) buna dayanıyordu. Mülklerin akrabalara 'bağış' olarak verilmesi veraset vergisinden kurtulmayı sağlıyordu. Ve diğerleri de aynı durumdaydı.

Bu yüzden, çok zengin olanlar, bu kesimin bileşimi biraz değişmekle birlikte, eskiden olduğu kadar zengin kalmayı başardılar. Gelirleri kârlardan oluşanlar için bir nimet olan Birinci Dünya Savaşı, aynı zamanda (Lloyd George'un soyluluğu parayla satması sayesinde) bu zenginlerin geleneksel toplumsal ödülleri olan toprak sahibi aristokrasiye kabul edilme imkânlarını *ad absurdum** azaltsa da, bunları daha da zenginleştirdi. İki savaş arasındaki bunalım, 1929'da Büyük Bunalımı'nda Wall Street'in pencerelerinden fırlatılan Amerikalı milyonerler efsanesine benzer bir yerel öykü yaratacak ölçüde etkilemese de, onları birazcık rahatsız etti. İkinci Dünya Savaşı ve bunu izleyen İşçi Partisi iktidarı serbestçe harcama yapma hevesini kırdı ve bu insanları ürküttü. Ancak 1950'lerin ortalarındaki Muhafazakâr Parti iktidarında, göreli olarak kemer sıkma biçimindeki devlet politikası sona ererken, zenginliğiyle toplumda gösteriş yapma konusundaki güven geri geldi. Daha önce gördüğümüz gibi, bu yıllarda zenginler kuşkusuz daha da zenginleşti. Bunlara, gelirleri ve sermaye kaynakları zenginlerinki gibi olmamakla birlikte (şu ya da bu biçimde şirket-

* [Anlamsız ve saçma bir duruma gelinceye kadar, ç.n.]

ler tarafından 'şirket giderleri' olarak gösterilen) harcamaları zenginlerinkine benzeyen, göreli olarak yeni bir grup katıldı. Bu kişiler görünürde şirketlerin iş görüşmeleri yapmak için satın aldıkları ormanlarda keklik avladılar; gece kulüplerinin sahiplerini ve lüks otomobil üreticilerini zenginleştirdiler; resmen yöneticiler için 'işyeri kantini' olarak açılan yerlerde Chateau Mouton Rothschild 1912 içtiler.

'Orta sınıf'ın çoğunluğu bu düzeyin altında yaşıyordu ve en yüksek maddi imkânların geleneksel soyluluk ya da girişim ve sıkı çalışma meziyetleri ile sağlanmadığı, fakat 19. yüzyılın ölçüleriyle yalan ve ahlâksızlık olarak kabul edilen şeylere dayandığı bu durumdan (zenginlerin bazıları gibi) rahatsızlık duyuyorlardı. Durumları, kendilerinin de farkına vardıkları gibi, önemli ölçüde kötüleşmişti. 1960'a gelindiğinde nüfusun yaklaşık dörtte biri bu beyaz yakalı işçiler grubuna, ücretli ve profesyoneller sınıfına dahildi. Bu kesim, 20. yüzyılda sürekli olarak büyümüş ve esasında dükkân sahiplerinden, küçük girişimcilerden ve ücret ya da maaşla değil; giderek (gelir vergisindeki sınıflandırmayı kullanacak olursak) 'serbest meslek geliri ve kârlarla' geçinen insanlardan oluşan tipik Viktorya dönemi 'orta' ya da 'alt orta' sınıfların yerini almıştı. Göreli olarak (ortalama bir işçinin gelirinin birkaç katı olmakla birlikte) mütevazı bir gelir onlara, proletaryanın tasavvur edemeyeceği bir refahı sağlıyordu.* Yılda bin pound tutarında bir gelir insana çok şey verebilirdi.

Mütevazı düzeydeki bir rahatlık orta sınıfın arzularının üst sınırını oluşturuyordu. Britanya'nın hiyerarşik toplum yapısında, ne olursa olsun toprak sahibi aristokrasiye yetişmeleri imkânsızdı, hatta sayıları milyonları bulan mülk sahibi sınıflar bile saygınlar kesimi için çok ender durumda cazip olabiliyordu. Edward döneminde H. G. Wells'in Pondevero Amca'sı gibi bir romantik, ya da John Buchan gibi bir papazın oğlu iş yaparak ya da serbest meslek faaliyetleri –genellikle avukatlık– yoluyla zengin olmayı ve toplumsal saygınlık kazanmayı hayal edebilirdi ve sömürgelerden gelen çok sayıda genç girişimci de küpünü doldurarak Londra'yı fethetmeyi kesinlikle umut ediyordu. Bunlardan bazıları, örneğin Lord Beaverbrook gibileri bunu gerçekleştirdi. Ancak toplumsal zirvelere giden yol dardı: Bu yol Oxford, baro, parlamento ya da Johannesburg ve Menkul Kıymetler Borsası'ndan geçiyordu. Ne Sir Thomas Lipton (yiyecek mağazaları ve

* Nitekim 1937-38 yıllarında yılda 400 pound maaş geliri elde eden bir aile, giyecek ve (çok daha konforlu olan) evi için ortalama bir işçi ailesinin iki katı, ısınma ve aydınlatma için ortalama bir işçi ailesinden üçte bir oranında daha fazla, yiyecek için ise beşte biri oranında daha fazla harcama yapıyordu. Yine de gelirinin yarısı diğer harcamalar için kalmış oluyordu ve bu tür harcamaları ise işçi ailesininkinin üç katıydı.

yatlar) ne de Lord Birkenhead (avukatlık, siyaset ve çok para harcaması) orta sınıf üyesine değişim için bir örnek oluşturuyordu. Orta sınıf üyesi, bunun tersine, 'alt basamaklar'ın üzerinde, güvenli ve eğer şansı varsa giderek yükselen bir konuma, bol miktarda ev araç ve gereçlerine, çocukları için eğitime, 'ülkenin belkemiği' olduğu duygusuna ve belki de dini ve kültürel faaliyetleri için yeterli imkânlara, fakat en başta bunlardan birincisine kavuşmak istiyordu.

İktisadi açıdan, birçok beyaz yakalı işçi, proletaryanın üzerinde böyle güvenli üstün konuma sahip değildi, çünkü kol emeği ile çalışan işçiler aristokrat kesimden daha fazla gelir elde edemiyorlardı. Onları işçilerden farklılaştıran, hayat tarzları ve toplumsal statüleriydi, bundan dolayı aşağı kesimde bu farklılıkları azaltabilecek bir iyileşmeye karşı her zaman çok duyarlıydılar. Savaşlar arasındaki dönemde kasaba yerel yönetimlerinin mülkiyetindeki evlerde oturan işçilere tuvalet yapılması düşüncesi bunları endişeye sevketti. Yeni ev verilecek işçilerin banyolarını yalnızca kömür depolamak için kullanacakları yönündeki yaygın inanış, gerçeklerden daha çok, bu kişilerin umutlarını yansıtıyordu. Bazen bu marjinal kesimin durumunun kötüleşmesi –örneğin enflasyon dönemlerinde– mümkündü. (Kamu hizmetleri dışında) hiç sendikaları yoktu, ve gerçeği söylemek gerekirse, steno bilen kızlarından daha fazla beceriye sahip değillerdi. Bu insanlar son elli yılda banliyölerin asık suratlı, ıstırap çeken, dargın ve sağ eğilimli, işçi karşıtı gazete ve politikacıların destekçiliğini yapan kitleleri olarak hayatlarını sürdürdüler.

Daha az marjinal olan orta tabakanın durumunun yalnızca mali açıdan daha da kötüye gittiğine ilişkin kanıtlar bulunmamaktadır. Alt orta sınıfın aşırı derecede ayrıcalıklara sahip olmayan bir örneği olarak ilkokul öğretmenini alırsak, bu öğretmenin ortalama yıllık maaşı Birinci Dünya Savaşı sırasında muhtemelen enflasyonun gerisinde kalmıştı, bunun hemen sonrasında hızla arttı ve gerçek değerinin arttığı İkinci Dünya Savaşı'na kadar oldukça istikrarlı bir seyir izledi.* İkinci Dünya Savaşı öncesindeki ve sonrasındaki dönem, bir sonraki sayfada verilen gelir vergisi istatistikleri[3] yardımıyla daha kolay biçimde karşılaştırılabilir.

Savaş sonrası döneme ilişkin veriler, paranın değerindeki düşüşü yansıtması için yaklaşık 3,5'e bölünmelidir. Fakat bu durumda bile daha çok sayıda insanın, savaş öncesi dönemde bir orta sınıf üyesininkine eşit bir

Diplomalı erkek öğretmenlerin yıllık ortalama maaşları (pound)

1914	147	1928	334
1918	180	1933	296
1923	346	1938	331

gelir elde ettiği açıktır ve bu sınıfın orta bölümlerindeki ortalama gelirler muhtemelen artmıştır. Bu durum, gerçek maaşlardaki artıştan çok, sayıları artmakta olan daha yüksek maaşlı işlere geçişten kaynaklanmaktadır.

GELİR VERGİSİ KONULAN YÜKÜMLÜ SAYISI

1938-39 *Gayrisafi gelirler (pound)*	*Sayı*	1963 *Gayrisafi gelirler (pound)*	*Sayı*
200-400	3.030.000	700-1500	11.500.000
400-600	570.000	1.500-2.250	1.000.000
600-1.500	459.000	2.250-5.000	510.000
1.500'den fazla	158.000	5.000'den fazla	100.000

Bununla birlikte, orta tabakanın 'orta'sında yer alanların bile kötü durumlarına ilişkin yakınmaları hiçbir zaman sona ermedi; ve aslında 1914'te bile daha yüksek düzeydeydi. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Maaşlı birinin kurtulması çok güç olan vergi artışları bunlardan bir tanesidir. Anne, baba ve iki çocuktan oluşan ve yaklaşık 1.000 pound geliri olan bir ailenin ödediği vergi 1913 ve 1938 yılları arasında iki katına, 1938 ve 1960 yılları arasında da tekrar iki katına çıktı. Orta sınıfın tüketim tarzı bir diğer nedeni oluşturmaktadır. Orta sınıf ailesi her zaman, göreli olarak ağır olan sosyal güvenlik, okul harcamaları, ev alımı ve diğer benzeri giderlerin yükü altındaydı. Bu harcamalar, durumu oldukça iyi olanlar hariç, diğerleri için en azından hayatın büyük bölümünde diğer harcamaları kaçınılmaz olarak azaltmaktadır. Orta sınıf, 1945 sonrasının toplumsal hizmetlerinden yararlanmayı öğreninceye ve bunlardan, işçilere göre daha fazla yararlanıncaya kadar, bu hizmetler –sağlık ve eğitim hizmetleri– karşılığında yaptığı harcamalar oldukça ağır bir yük oluşturdu.

Fakat en önemli nedenin, 'alt tabakalar'dakilerle karşılaştırıldığında gözle görünür ve *niteliksel* olan üstünlüğün –bu üstünlük orta sınıf statüsünün gerçek işaretiydi– sürdürülmesinin giderek daha güç ve masraflı hale gelmesi olduğu açıktır. Önce hizmetçiler işten çıkarıldı. 1914 öncesinde hizmetçi çalıştırılması, en azından, gerçekte orta sınıfın özlemlerini tanımlıyordu. Ancak 1931'e gelindiğinde İngiliz hanehalklarının yalnızca yüzde beşinin ev hizmetçisi vardı ve 1951 yılında bu oran yalnızca yüzde birdi.[4] Yarım gün çalışan temizlikçiler dışında ortadan kalkan ev hizmetçiliği, 1950'lerde yabancı 'au pair' kızlar kılığında tekrar ortaya çıktı. Orta sınıfın ev hizmetlerindeki rahatlığı paramparça oldu. 1960'a gelindi-

ğinde telefon ve otomobil ve kesinlikle yurtdışında tatil artık güvenli bir statü sembolü olmaktan çıkmıştı. Bu, diğer şeyleri yapmak için daha fazla para kalması anlamına gelmiyordu, çünkü statünün giderek para ile ölçülmeye başlandığı bir toplumda, komşu Jones'dan geri kalmama zorunluluğu, gösteriş tüketimine yönelik baskının sürmesini sağladı. Örneğin bunun eğlence gibi bazı biçimleri, özellikle daha yıkıcı bir hale geldi. Bunun ötesinde, tüketim toplumu, kendilerini diğerlerinden sahip oldukları şeylerle farklılaştırma umudunu ancak çok zengin olanlara bıraktı. Buzdolabına sahip olan ve olmayan iki kadın arasındaki fark büyüktü, ancak piyasadaki en ucuz ve en pahalı buzdolabına sahip olmak arasındaki fark yalnızca bir miktar pounda bağlıydı ve bu fark da taksitli satışlarla kolayca gözden saklanabiliyordu. Daha da kötüsü, aynı durum giyim için de; özellikle en büyük toplumsal eşitleyici olan boş zaman giysileri için de geçerliydi.

Orta sınıflar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, o en son züppelik araçları olan tuhaf giysilerle pasaklılık açısından üstünlüklerini ortaya çıkararak (toprak sahibi orta sınıfın, bu kesimin sonradan görmüşlerle arasındaki farklılığı uzunca bir süredir, İskoç kumaşından yapılmış pejmürde elbiseler giyerek sürdürmeye çalışması gibi) ya da kitlesel olarak üretilen tüketim mallarını kullanmayarak tepkilerini gösterdiler. Orta sınıfların televizyonu işçilere göre daha zolukla satın aldığı bir öyküden ibaretti, ancak bu eğlence aracının ilk yıllarında –karakteristik olarak yaygın– bir öyküydü. Buna karşılık, orta sınıfın tüketim biçimlerinin çoğu orantısız olarak pahalandı, bazılarının hayatları gereksiz şekilde zorlaştı. Hizmetçilerini hayal eden orta sınıf kadını, maddi durumu elverişli olduğunda, çamaşır makinesi gibi emekten gerçekten tasarruf sağlayan araçları, işçi sınıfı kadınına göre daha yavaş benimsedi; aynı durum, kitlelerin hayatlarını kolaylaştıran, önceden ambalajlanmış hazır yiyecekler için de geçerliydi.* Bu insanlar mahremiyetin hayalini kurdukları için, uzun tatillerde bir dönüşüm yaratan grup gezileri devriminden yararlanma konusunda tereddütlüydüler, bu yüzden hem daha masraflı hem de daha rahatsızlık verici eski bireysel gezi tarzına bağlı kalmaya çalıştılar. Kısacası, tüm bir hayat tarzı eskidi ve ayrı bir varlık olarak kalma tarzı, yani entellektüel ve kültürel faaliyetin en güvenilir yolu, orta sınıfın çoğunluğunun beğenisine

* 1950'lerde ve 1960'larda 'yemek yeme'ye karşı olumsuz ve 'gastronomi'ye (özellikle Avrupa kıtasının yemeklerine ve egzotik yemeklere) karşı olumlu; daha sonraları 'imal edilmiş' yiyeceklere karşı olumsuz ve 'doğal' yiyeceklere karşı olumlu yönde belirgin bir tepki vardı. Durumları iyi olan proleterler onlara ayak uydurmaya başlayıncaya kadar, yemek yeme alışkanlıkları orta sınıfın en güvenilir göstergelerinden birisiydi.

hitap etmiyordu. Yine de 'kültür'e belirgin bir şekilde önem verilmesi, savaş sonrası dönemde orta sınıfa hitap eden ve artık okuyucularına savaş öncesi döneme göre alışılmadık kapsamda kitap eleştirileri, tiyatro sayfaları ve sanat sayfaları sunan gazetelerdeki en önemli yenilikti.

Eski, yerleşik orta sınıflar, alt tabakaların çocuklarının (bu, alt orta sınıfı da kapsamaktadır) genişleyen önemli mesleklere giderek daha fazla girmelerinin sonucunda toplumsal yapıdaki tekel konumlarının zayıfladığını gördüler. İkinci Dünya Savaşı öncesinde, sınavlarda başarılı olma ve mesleki beceriden çok, ana ve babanın durumu; 'kişilik' ve bilgiden çok, 'genel yetenek', başarılı olmanın koşulları durumundaydı. Bu dönemden sonra, sınavlardaki başarı ve mesleki beceri ile bilgi çok daha önemli hale geldi ve eski 'özel okullar', savaş anıtları ve pavyonları yerine, bilim adamı ve teknokrat yetiştirmede özel liselerle rekabet edebilmek için daha önce yabancısı oldukları laboratuvarlar için para toplamaya başladılar. Yerleşik orta sınıf statüsü, artık otomatik olarak yöneticilik konumunu sağlamıyordu ve bu konumu sağladığında bile, bunların alt tabakalardan gelenlerle paylaşılması gerekiyordu. Eski seçkin kesimin güvence altındaki çıkarları –Londra İş Merkezi, şirketlerin tepe yönetimi, avukatlık, doktorluk ve diğer serbest meslekler, Muhafazakâr Parti– ellerinden geldiği kadar direndiler ve bu direniş oldukça etkili oldu. 1950'lerin sonlarında, planlı tepkilere ilişkin işaretler bile mevcuttu. Fakat tehdit ortadaydı ve giderek de arttı.

Bu yüzden orta sınıfın sıkıntısı yoksullaşmaktan kaynaklanmıyordu. Hatta bu sıkıntı, özellikle çocukluk dönemlerinde, insanlar arasındaki farklılıkların toplumda her zaman kolayca ayırt edilmesi dışında, sınıflar arasındaki farklılıkların azalmasından da kaynaklanmıyordu. Bu daha çok, İngiliz toplumundaki orta sınıfların bileşimi ve işlevlerindeki bir değişimden kaynaklanıyordu. Bu, değişime kolay uyum sağlayamayanların ve bu değişimin yeterince hızlı olmaması nedeniyle, yeteneklerini kullanacakları yerleri bulamayan, eski 'centilmenler'in ve yeni 'oyuncular'ın iki yönlü sıkıntısıydı. Bunların ikisi de suçu işçi sınıfına atma konusunda birleştiler.

* * *

1960'ların başlarında az sayıda işçinin kelimenin tam anlamıyla 'iyi' durumda olmasına ve on işçiden belki de yalnızca birinin gerçekte muhtaç durumda bulunmasına rağmen, işçi sınıfının sıkıntısı kesinlikle iktisadi güçlüklerden kaynaklanmıyordu. İngiliz işçilerinin çoğunluğu, geçmişte

olmadığı kadar ve 1939'da olmayı umduklarından kesinlikle çok daha iyi durumdaydı. Tarihte ilk defa işçilerin çoğunluğu genellikle temel ihtiyaçlarını karşılamak için mücadele etmek zorunluluğundan ve işsizlik korkusundan kurtulmuş durumdaydı. Onların aklında artık yalnızca, yoksulluk ve boşluğun bir bileşimi olan ihtiyarlık korkusu kalmıştı. Ancak iki faktör işçilerin toplumsal durumunu orta sınıfa göre esaslı biçimde –gerçekte daha da esaslı olarak– değiştirmeye başlamıştı.

Bunlardan birincisi ve belki de daha önemsiz olanı, artık o kadar kötü olmayan ücretlerine bağlı olan kitlesel tüketimin kitlesel üretim ekonimisiydi. İşçilerin hayat tarzlarının, diğer bir deyişle, daha önce gördüğümüz gibi, 19. yüzyılın sonlarına doğru gelişmiş olan 'geleneksel işçi sınıfı kültürü'nün büyük bölümü işçilerin toplumsal açıdan soyutlanmışlığını yansıtıyordu. Bu işçiler hem ekonomide hem de siyasette soyutlanmışlardı. Parlamentoda işçi kasketi giyen ve işçi şivesi ile konuşan birinin varlığı, bugün bile tarih kitaplarında hâlâ anlatılan bir şok yaratmak için – 1892'de Keir Hardie örneğinde olduğu gibi– yeterliydi. İşçiler artık büyük sanayi tarafından tamamen ihmal edilmiyorsa bile, onların ihtiyaçlarını karşılayan sanayi ve ticaret kesimi, bırakın 'soyluları ve aydınları'; orta sınıfların ihtiyaçlarını karşılayan sanayi ve ticaret kesiminden çok farklıydı (işçilerin özellikle orta sınıfa yönelik mallar almaları dışında) elbette işçilerin bilerek orta sınıf mallarını almaları dışında, tamamen farklıydı. İşçi sınıfı ile üst sınıfların hayatları arasındaki bağlantılar (hizmetçiler dışında), iki savaş arasındaki dönemde ABD'de beyazların ve zencilerin hayatları arasındaki bağlantılardan çok da iyi durumda değildi. Britanya'da boksörleri, jokeyleri, fahişeleri himaye etme ve müzikholler gibi üst tabaka ya da aydın modaları, ABD'deki bazı beyazların caz müziğine tutkularından pek farklı değildi. 'Proletaryanın dünyası' tamamen bir yeraltı dünyası değildi. Bu dünyanın sanayi bölgelerindeki kalifiye işçiler, küçük dükkân sahipleri, küçük girişimciler, yayıncılar, ilkokul öğretmenlerinin oluşturduğu seçkin bir kesimden meydana gelen kendine özgü ve Viktorya döneminin sonlarında 'alt orta sınıf' olarak bilinen bir toplumsal yapısı vardı (Bu, işçi aristokrasisi ile ne yer değiştiren ne de onlarla özdeşleşen, sanayi bölgelerindeki beyaz yakalı işçilerden oluşan *yeni* 'alt orta sınıf'la karıştırılmamalıdır). Yine de ortalama bir orta sınıf üyesinin işçi sınıfı dünyasını ve ortalama işçi sınıfı üyesinin de orta sınıf dünyasını bilmesine rağmen, 'iki ulus' farklı dünyalarda yaşayabiliyordu.*

1940 yılında bile, Cambridge'de yalnızca bir millik bir mesafe içinde bir dünyadan diğerine geçilebildiğini hatırlıyorum. Bu mesafe içinde üniversiteden geçilerek işçi sınıfı mahallesine ulaşılıyordu.

Bu yüzden, işçi sınıfının dünyasına ait kurumların hemen hemen tamamı ayrıydı ve kendi içlerinde oluşturulmuştu. Bunun böyle olması gerikiyordu. Proletaryanın pazarları ve dükkânları (bunlara rehinciler de dahildir); hiyerarşik bölümlere ayrılmış pubların işçi sınıfına ait bölümleri; işçi sınıfının at yarışı tahminlerini, radikalizmi ve cinayet haberlerini kendisinde birleştirmiş karakteristik gazeteleri;* futbol takımları ve işçi hareketi orta sınıfın dünyasıyla bir arada varlığını sürdürmekle birlikte, onun bir parçası durumunda değildi ve çok ender durumda içiçe geçmişlerdi. 1880 ile 1914 yılları arasında 'fabrikaların' büyüklüğü arttıkça bu ayrım da arttı, işverenlerle ilişkiler azaldı (ya da beyaz yakalı büro personelinin artmasıyla birlikte daha da güçleşti) ve proleter olmayanlar, herkesin karışık biçimde yaşadığı semtlerden yalnızca tek sınıfın yaşadığı semtlere taşındılar.

İki savaş arasındaki dönemde fazla bir değişiklik olmadı. Woolworth, Boots ve Fifty Shilling Tailor, işçi sınıfının, orta sınıf –hatta alt orta sınıf– tüketim biçimlerine geçmesi için henüz pek yeterli durumda değildi ve konut alanındaki gelişmeler ('yerel yönetim mülkleri'nin sayısının artması) konutttaki sınıfsal ayrımları artırdı. Bunalım Britanya'nın birçok bölgesinde, etkisini en yakından hissettirdiği insanları bir blok halinde kaynaştırdı. Bir yandan yeni bir sınıf bilinci ve sömürüldüğü duygusu, diğer yandan da korku, iki ulus arasındaki uçurumu genişletti. Katı bir eğitim sistemi, sarsılmış bir ekonomi, işçileri ve çocuklarını kendi dünyalarına hapsetti. Genç proleterin yeteneklerini –Aneurin Bevan gibi– işçi hareketi içinde ya da okul öğretmenliğinde kullanma fırsatı hâlâ vardı. 1918'deki Fisher Eğitim Yasası eğitim görerek yükselme şansını geniş kesimlere yaygınlaştırmasa da, çocuğunun orta öğretim görmesi imkânsız değildi.** Üniversite öğrenimi –1938 yılında yaklaşık elli bin üniversite öğrencisi vardı ve bunların yüzde yirmisi Oxford ve Cambridge'de bulunuyordu– pek mümkün değildi

Bundan dolayı, İkinci Dünya Savaşı'ndan birkaç yıl sonra değişim ortaya çıktığında, bu konuda çok fazla hazırlık yapılmamıştı. Bu durum yalnızca yeni dayanıklı tüketim mallarının 'bolluğundan' kaynaklanmıyordu. Gerçekte, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bu mallar, televizyon hariç, alışılmamış miktarlarda satın alınmadı. (Nitekim 1964'te Britanya'da yüz kişiye otuz yedi otomobil düşerken, bu sayı Almanya'da elli ve Fransa'da

* Bunun en başarılı örneği, daha genç olan *Daily Mail* (1896) *değil*, eski *News of the World*'dür. En büyük 'pazarı' oluşturdukları için işçilere hitap eden ilk kitlesel dağıtımlı modern gazete *Daily Mirror*'dı ve bu gazete 1940'ta yayına başladı.

** Ortaöğretim kurumlarındaki okul ücretleri ancak 1945'te kaldırıldı.

kırk yediydi.) İşçi sınıfının hayatının merkezinin, toplumsal ve kollektif olandan (pub ve futbol maçı) kişisel ve bireysel olana ve bundan dolayı da daha önceleri alt orta sınıfa yakıştırılan bir hayat tarzına doğru yönelmesine yol açan yalnızca daha fazla para, evde daha fazla konfor ve daha sonraları konut sahipliğindeki artış değildir. 1950'lerde bir resimli romanın evden kaçan, pub tiryakisi ve karısına baskı uygulayan proleter kahramanı olan 'Andy Cap' insanları güldüren (aynı zamanda biraz nostaljik) bir roman kişisi durumuna gelmiştir.

Gerçek şudur ki, kitlesel tüketim toplumuna en büyük pazar –ki bu Britanya'da işçi sınıfıydı– hâkim olmuştu. Bu yüzden, üretim ve hayat tarzları proleterleşmese bile, demokratikleştikçe, işçilerin çoğunun daha önceki soyutlanmışlığı ortadan kalktı; ya da daha doğrusu soyutlanmışlığın biçimi tersine çevrildi. Artık işçiler, esas olarak diğer insanlar için, yani idealize edilmiş küçük burjuva 'küçük adam' için (iki savaş arasındaki dönemin en başarılı kitle gazetesi olan Daily Mirror'da olduğu gibi), sürekli matinelere giden orta sınıfın yozlaşmış bir versiyonu için (popüler müziğin çoğunda olduğu gibi),* ya da ahlâk dersi veren bir öğretmen tarafından (BBC'de olduğu gibi) üretilmiş malları ve zevkleri kabul etmek zorunda değillerdi.

Bundan böyle ticari alana hâkim olan kendi talepleriydi ve hatta kendi beğeni ve hayat tarzları, işçiler dışındaki sınıfların kültürünü baskılıyordu. Bundan böyle ticaret alanına hâkim olan onların talepleriydi, hatta beğeni ve tarzlarının etkisi işçi sınıfı dışındaki sınıflara doğru da yayılıyordu. Bu hâkimiyet tamamen yeni olan pop müziğin Liverpool aksanlı tonlarında *muzafferane*, yalnızca televizyonu değil bujuvazinin kalesi olan tiyatroları da alt üst eden otantik işçi sınıfı temalarında *dolaylı* ve aktörler ve moda fotoğrafçıları gibi umulmadık çevrelerde de zorunlu hale gelen aşağı tabaka aksanı ve davranışları modasında da *komik* bir şekilde kendini gösteriyordu.** Tersine, artık kendisine ait ayrı kitle iletişim araçları ile ticari ve kültürel kurumları geliştiren 'A' ve 'B' piyasalarıydı;*** bunlar daha çok, bu kesimin 'sınıf' gazetelerinde ve dergilerinde görülüyordu.

Bu yüzden iş dünyası proletaryanın dünyasını doldurma görevini üstlendi. Bunu, yoksulluğun sıkıntılarının hafiflediği, işsizlik ve yoksulluğa

* 1950'lerin ortalarına kadar liste başı olmuş popüler müzik parçalarının çok büyük bir bölümü, ilk önce ya müzikal güldürülerde yer almış ya da müzikal güldürüler için yazılmıştı. Bu müzikal güldürüler proletaryaya hitap eden bir tür olmaktan çok uzaktı.

** Bu, en azından belli bir süre için bu moda çevrelerde eşcinsellik konusunda belli bir geri çekilme ile birlikte gerçekleşti.

*** Reklamcıların kutsal kitabı olan beşli gelir sınıflandırmasında, ilk iki kategori, kabaca üst ve orta sınıflara karşılık gelmektedir.

karşı verilen sürekli kollektif mücadele ihtiyacının azaldığı, siyasetin işçi sınıfının farklılığının en önemli organı olan işçi hareketine kendi alışkanlıklarını benimsettiği bir dönemde gerçekleştirdi. İkinci Dünya Savaşı ve 1945-51 arasındaki İşçi Partisi hükümetleri artık 'işçi'nin kuramda bile bir seyirci olmadığını ortaya koymuştu. Artık onların partisi sürekli bir hükümet alternatifiydi, halbuki iki savaş arasındaki iktidar dönemleri anormal ve olaylı olmuştu. İşçi sendikaları, büyük sanayi ve ticaret kesimi, devletten oluşan ağ tarafından öylesine sıkı kuşatılmıştı ki, grev gibi geleneksel bir faaliyet, çoğu zaman, tamamen yasadışı bir eylem, ya da üyelerin başkaldırısı biçiminde çağrışım yapmaya başlamıştı. Ücret artışları fiyat artışlarına otomatik olarak bağlı olmaya, ya da üyeliğin artık genellikle neredeyse otomatikman üye olunan sendikaların üyelerinin erişemedikleri bir yerlerde işleyen mekanizmalar tarafından düzenli olarak belirlenmeye başlamıştı. Bunun sonucunda, Britanya, orta sınıf efsanesinin tersine, grevlerden dolayı büyük zarara uğramadı; aslında daha dinamik birçok sanayi ülkesine göre oldukça az zarar gördü.** Ayrıca grevlerde artış eğilimi de görülmedi. Tersine, grevler Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve sonrasında ulaştıkları zirve noktalarına göre büyük ölçüde azalma eğilimi gösterdi.

Sonuçta, işçi sınıfının geleneksel olarak farklı olan dünyasının tüm kurumlarında belirgin bir gevşeme meydana geldi. İşçi Partisi'nin genel seçimlerdeki ilerlemesi 1951'de durdu ve yeniden başlamadı. Sendikaların üye sayısındaki artışlar durdu. Eski militanlar –haklı olarak– hareketteki coşkulu heyecanın sönmekte oluşundan yakınıyorlardı. Hatta futbol sevgisi gibi siyaset dışı bir olgu bile geriledi. Futbol da tıpkı sinemalara gidiş gibi; İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında zirve noktasına ulaştı, bundan sonra düzenli bir şekilde gerilemeye başladı. Kentte yaşayan kitlelerin 'geleneksel' Pazar gazetesi olan *News of the World* üstünlüğünü kaybetti; işçi hareketinin yarattığı ve varlığını bu hareketle sürdüren bu kitle gazetesi öldü. 'Geleneksel işçi sınıfı kültürü'nü, 1950'lerdeki gerilemesi sırasında keşfeden genç aydınlar bunu –aşırı derecede– idealize ettiler, fakat onların ağıtları bu kültürü canlandıramadı.

Belki de daha ciddi olanı, iktisadi değişimin, işçi sınıfının geleneksel temelleri olarak bilinenleri, yani esas olarak madenlerde, fabrikalarda ya

** 1959 yılında toplam işgününün yaklaşık binde biri grevler nedeniyle kaybedilmişti. 1950-54 arasında bir işçi başına işgücü kaybı Almanya'da yüzde on beş daha az, Belçika'da yaklaşık dört kat, Kanada ve Fransa'da yaklaşık beş kat, Japonya, Avustralya ve İtalya'da yaklaşık altı kat, ABD'de ise yaklaşık on kat daha fazlaydı. Sanayi alanında yalnızca İskandinavya ve Hollanda, Britanya'dan daha sakindi. (*International Labour Review*, Vol. 72 (1955), s. 87.)

da bazı makinelerin çevresinde elleri kire batmış olarak çalışan kadın ve erkeklerin oluşturduğu görüntüyü aşındırmasıydı. 20. yüzyıl boyunca üç eğilim acımasız biçimde sürdü: (1) dağıtım, ulaştırma ve çeşitli hizmetler gibi üçüncü sektör alanlarıyla karşılaştırıldığında istihdam açısından 'sanayi'deki göreli gerileme; (2) her sanayi dalında 'beyaz yakalı' ya da 'temiz elli' işçilerle karşılaştırıldığında kol emeği harcayan işçilerin sayısındaki göreli azalma; (3) eski tür kol emeğine alışılmamış ölçüde talep yaratan, 19. yüzyılın karakteristik sanayilerindeki gerileme.* Herkesin de kabul edeceği gibi, kol emeği ile çalışmayan işçiler de işçi sayılır. 1931 yılında faal nüfusun yalnızca yüzde beş kadarı işveren ve yöneticiydi (1951'de yalnızca yüzde ikisi gerçek işverendi), yüzde beş kadarı da kendi hesabına çalışıyordu. Yüzde doksanı ise 'çalışanlar' olarak sınıflandırılmıştı. Bundan başka ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kol emeği kullanmayan işçiler işçi sendikalarına girerek statülerini ve kol emeği ile çalışan işçilerle çıkar birlikteliklerini kabullendiler. Bu sendikalar 1950'lerin sonlarında aslında elleri nasırlı işçilerin kalesi durumundaki İşçi Sendikaları Kongresi'ne girmeye ya da bu kuruluşla işbirliği yapmaya bariz biçimde yöneldiler. Bununla birlikte, 'büro' ve 'fabrika' arasındaki fark önemli bir farktı. Bu fark çalışma saatleri içinde ve çoğu kez de bunun dışındaki saatlerde yurttaşlar arasındaki en fazla göze çarpan ayrım olma özelliğini korudu.

Teknoloji bir diğer ve olumsuz ayrımı getirdi: Güç ve istek dışında herhangi bir nitelik koşulu aramaksızın erkek ve kadınlara neredeyse sonsuz talebi olan 19. yüzyıl tipi sanayinin tersine, 20. yüzyıl ortalarındaki teknoloji bu kişilere giderek daha az ihtiyaç duyuyordu. Üçüncü sektör olan hizmetler sektörü niteliksiz işgücü için bir süre sığınma yeri durumuna geldi, ancak 1950'lere gelindiğinde bu sektör de, belki imalât sanayindekinden daha hızlı biçimde olmak üzere bu işçilerden tasarruf etmeye

Bazı sanayi dallarında üretim işlerinde çalışan 100 kişi başına düşen yönetim, teknik ve büro işleri personeli (*Kaynak*: J. Bonner, içinde *Manchester School*, 1961, s. 75)

	1907	*1935*	*1951*
Tekstil	3,5	6,7	10,6
Metalik olmayan maden ürünlerinin işlenmesi	6,4	9,9	14,7
Metal madde imalâtı	5,9	10,8	19,0
Taşıtlar	7,6	13,8	22,1
Makine ve gemi yapımı	8,1	20,1	27,3
Ağaç işleme ve mantar	10,8	12,7	15,6
Giyim	11,5	10,7	11,2
Deri	12,7	13,0	17,0
Kağıt, basım	13,4	21,7	27,8
Yiyecek, içecek ve tütün işleme	15,8	26,1	24,1
Kimyasal maddeler ve ürünler	16,2	32,4	41,0

(müşterilerin kendi işlerini gördükleri mağazalar ve süpermarketlerde olduğu gibi) ya da bunların yerine makineleri koymaya (günlük büro işlerinin otomasyonunda olduğu gibi) başlamıştı. Kalifiye işgücüne olan talep hızla arttı; bu talep 19. yüzyılda –işçilerin yanı sıra yönetim personeli açısından da– ideal olan esnek genel yeteneklere ya da çeşitli işlere uyum sağlama yeteneğine değil, belli bir eğitim, zekâ ve hepsinden önemlisi, önceden biçimsel *eğitim* gerektiren yüksek derecede uzmanlaşmaya yönelikti. Kol becerisi artık yeterli olmuyordu. Bu, imalât sanayindeki işgücünün sayı olarak durağanlaşması biçimindeki genel eğilimin tersine; yüzyıl boyunca büyük bir hızla gelişen karmaşık meslek dallarında, makine, metal eşya ve elektrikli makine alanlarında çok belirgindi. 1911 yılında erkek işçilerin yüzde 5,5'i bu sanayi dallarındaydı; 1950 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 18,5 oldu; 1964'te ise *tüm* çalışanların (erkek ve kadın) yaklaşık beşte biri bu alanlarda istihdam ediliyordu.* Bu sanayi dalları, diğer sanayilere göre daha fazla sayıda kalifiye ve beyaz yakalı işçiye ihtiyaç duyuyorlardı.

Ne yazık ki, geleneksel işçi sınıfı ve özellikle bunun 1964'te üçte birinden biraz fazlasını oluşturan kalifiye ve yarı kalifiye kesim, bu entellektüel ve yarı-entellektüel alanlarda büyük bir avantaja sahipti. Bu kısmen, 1944'teki eğitim reformuna rağmen İngiliz eğitim sisteminde büyük ölçüde varlığını sürdüren bariz eşitsizlik eğiliminden, kısmen de eğitim görmemişlerin ya da yoksulların çocuklarına daha az eğitim imkânı sağlayan ve aslında mevcut eğitimden yararlanma imkânlarını giderek azaltan kısır döngüden kaynaklanıyordu. 1956 yılında 'özel liseler'den yaklaşık 134.000 çocuk ve 'özel okullar'dan yaklaşık 52.000 çocuk Genel Eğitim Sertifikası (eğitimi sürdürebilmek için bu sınavın verilmesi gerekiyordu) sınavına girmişti ve bu sayılar nüfusun yüzde 7,5'ini temsil ediyordu. Sınava, öğrencilerin yüzde 65'ini barındıran 'modern' okullardan katılan öğrenci sayısı ise yalnızca 8.571'di. Sınavlar ve resmi eğitim sertifikaları giderek yüksek ücretli işlerin (yani maaşlı işlerin) çoğuna ve aslında toplumsal saygınlık ve otorite sağlayan yerlerin çoğuna ulaşmada belirleyici olduğundan; İngiliz yurttaşlarının büyük bölümü ve işçilerin çoğunluğu yükselme tutkularının engellenmiş olduğunu gördüler. Dikkate değer bir azınlık da çocuklarının kendileri kadar iyi durumda olacakları umudunu bile taşımıyordu. Bu çocukların kaderi, ergenlik çağına gelmeden belirlenmiş oluyordu.

* Buna karşılık, 20. yüzyılın başlarında çalışanların yaklaşık beşte biri maden işçisi ya da tarım işçisiydi: 1964 yılında ise madencilik alanında istihdam edilen tüm çalışanlar toplam işgücünün yüzde üçünden azını, tarımda istihdam edilen tüm çalışanlar (çiftçiler ve balıkçılar dahil) yüzde dördünü oluşturuyordu.

Babalarınınkinden daha iyi bir maaş bekleyebiliyorlardı, bu ücretler geçim giderlerinin düşük olması nedeniyle de tatmin ediciydi, – en azından evlilik ve çocuklar yaşam sıtandartlarını yeniden düşürene dek. Kısa vadede, eğitimlerini sürdürmekte olan çocuklara göre durumları daha iyi olabiliyordu. Ancak kısa süre içinde, alabilecekleri en yüksek ücret düzeyine ulaşıyorlardı ve bu ücret düzeyi de yüksek değildi. Bu dönemin gençlerinin, işçi sınıfının herhangi bir kesimine göre, en fazla lüks tüketime yönelen kesim haline gelmesine şaşmamak gerekir. Sürekli olarak alt konumda kalmalarının karşılığında toplumun onlara sunduğu en iyi şey, doğrudan doğruya haz olmuştur.

Bundan dolayı, eski işçi sınıfı içinde birbirine karşıt iki eğilim gelişti. Bir yandan, bu sınıfın bir bölümü –özellikle kalifiye olan kesimi– işlev, hayat tarzı, kendilerinin (ya da daha doğrusu çocuklarının) toplumsal hareket imkânları açısından beyaz yakalı, teknik işlerde çalışan ve maaş alan kesime yaklaşırken, diğer yandan işçilerin geniş kesimleri (giderek artan sendikal faaliyetin gösterdiği gibi) işçi sınıfına doğru yaklaşıyordu. En yoksul ve soyutlanmış olanlar hariç, tüm işçiler, hızlı bir biçimde kitlesel tüketime –kendi özlemlerine göre biçimlendirilmiş üretime– dayalı bir hayat tarzını benimsiyorlardı; fakat bu üretim, oların özlemlerinin yalnızca belli yönlerini –işçilerin bir sınıf olduklarını en az ifade eden yönlerini– özellikle daha yüksek bir hayat standartı ve kendileri ile aileleri için daha fazla mülk edinme özlemlerini yansıtıyordu. Gazeteciler bu değişimlerin siyasal açıdan önemini yanlış değerlendirme eğiliminde olsalar da, 1950'lerin sosyologları *burjuvalaşmadan* söz ettiklerinde, akıllarındaki değişimler bunlardı. Çünkü, Çartizm sonrası 'refah' döneminde olduğu gibi, hayat standartlarındaki iyileşme ve o güne kadar orta sınıfa ait olduğu düşünülen bazı alışkanlıkların benimsenmesi işçi hareketlerini daha az radikal hale getirmiş olabilir; fakat bu gelişmeler işçileri, orta sınıftan yurttaşların küçük birer modeli haline getirmemiştir. Tersine, Viktorya dönemi Britanyasında kültürel asimilasyon tamamen tek yönlü iken (toplumsal olarak yukarıdan aşağıya inerken) İkinci Elizabeth Britanyasında iki yönlü bir akış söz konusuydu.

Fakat aynı anda, işçilerle –özellikle kalifiye olmayanlarla ve niteliksiz olanlarla– toplumun geri kalanları arasındaki uçurum genişlemeye başladı. Kol emeğiyle yapılan çalışmayla kol emeği kullanmadan yapılan çalışma arasındaki fark genelde daha az arttı. Bu daha da göze batar bir hal aldı, çünkü temiz işlerde çalışan işçi artık tuhaf bir yaratık ya da 'yönetim'in yalnızca bir uzantısı değil, işgücünün önemli bir parçasıydı. 'Büro' ne kadar büyükse, bunun 'fabrika' ile olan önemli farklılıklarını dikkate almamak o kadar kolaylaşıyordu.

Eski işçi aristokrasisi, kendi durumlarındaki ve özellikle çocuklarının geleceklerine ilişkin olarak ortaya çıkan iyileşmeler nedeniyle biraz daha katlanılabilir olsa da, yeni durumu canı sıkıcı buluyordu. Bu kesimin gurur ve toplumsal konum açısından zirve noktasına, 'işçi sınıfının' tartışılmaz biçimde üst tabakasını oluşturduğu 19. yüzyılın sonlarında ulaşmış olması muhtemeldir. Aldığı ücret 'işçilerin' ücretinin çok üzerindeydi, konumu ise ne beyaz yakalıların alternatif işçi aristokrasisinin ne de uzmanlaşmış makinelerin yarı-kalifiye operatörü statüsüne gerileme ihtimalinin tehdidi altındaydı. Bu yarı-kalifiye işçilerin çoğu, çıraklık aşamasından geçmemiş aşağı tabakalardan ve hatta kadınlar arasından seçiliyordu. Bu ayrıcalıklı konumlar artık mevcut değildi. Dinamik ve giderek gelişen makine ve elektrikli aletler sanayileri, bu işçi kesiminin sıkıntılarını bariz biçimde yansıtıyordu, çünkü buralarda 20. yüzyılın talepleri ve yapısı ile, 19. yüzyılın gururu ve ayrıcalığının yerleşik gücü, her bakımdan mükemmel olan kol emeği becerisi ile; uzmanlaşmış makinelerin kullanılması için gerekli olan yarı-kalifiye işgücü, geleneksel zaman ücretiyle; üretim miktarına göre ödenen ücret, zanaatkâr bağımsızlığıyla; üretimdeki disiplin ya da 'bilimsel yönetim', işçi sınıfından gelen 'mühendis'in üstünlüğüyle, 'büro' ve teknisyenlerin yükselişi çatışıyordu. 1890'larda yeni teknoloji çağının başlamasıyla, madeni imalât sektörü (1897-98 yıllarındaki büyük ulusal İmalat Sanayi Lokavtı'nda olduğu gibi) sınıf savaşında cepheyi oluşturuyordu; bu sanayi dalı, silahların kitlesel üretiminde olağanüstü gelişmelerin olduğu dünya savaşlarında olduğu gibi, cephe konumundaydı.* Kalifiye ve kalifiye olmayan işçiler arasındaki ücret farklılıkları 1914 yılından itibaren önüne geçilmez bir biçimde azaldı. Kalifiye işçinin yeni çalışma koşullarına ve ücretlere uyum sağlayamaması durumunda, daha az kalifiye olan 'modern fabrika işçisi'nden daha düşük bir ücret alması mümkündü. Zor durumda olan işçi aristokrasisinin hızla sol kesime yönelmesi şaşırtıcı değildi. 1950'lerde bile işçi sınıfının karakteristik kömünist kadrosu metal işçilerinden oluşuyordu –parti kongrelerindeki tüm delegelerin en azından dörtte biri, genelde mühendislerdi– ve İşçi Sendikaları Kongresi'nde solun en önemli sözcüsü, Kazan İmalatçıları, Elektrikçiler, Dökümcüler ve Birleşik Mühendisler Sendikası gibi eskiden muhafazakâr olan kuruluşları temsil ediyordu.**

* Savaşa girmiş olan tüm ülkelerde 1914-18'deki savaş karşıtı hareketler, sendikal temellerini silah sanayilerindeki kalifiye metal işçilerinin memnuniyetsizliğinde bulmuştu.

** Fakat aynı zamanda maden işçileri ve dok işçileri gibi, gerilemekte olan sanayilerdeki geleneksel olarak radikal grupları da temsil etmekteydi. Bununla birlikte, gelişmekte olan teknisyen sendikaları içinden ilginç bir 'yeni sol' ortaya çıkıyordu.

Bu dönemin sonuna gelindiğinde sanayinin yeni yapısının artık kabullenilmiş olması muhtemeldir, ancak 20. yüzyılın büyük bölümünde, tehdit altındaki işçi aristokrasisinin bu radikalizmi, işçi-işveren ilişkilerinde önemli bir faktördü.

Buna karşılık, kalifiye olmayan ve niteliksiz işçiler bu değişimlerden yarar sağladılar ve bunların çoğu 19. yüzyılın sonlarına doğru yeni sosyalistler tarafından kurulmuş ve son derece radikal politikalar izleyen sendikaları resmen tanındıkça ve bu tanınmanın, kendilerine kendi zayıf pazarlık güçlerinin sağlayabileceğinden daha fazla avantaj sağladığının farkına vardıkça hızlı bir biçimde sağa doğru kaydılar.* Bunlar gerilemekte ya da kötü yönetilmekte olan sektörlerde koşulları çoğu zaman çok kötü olmakla birlikte, gelişmekte olan sanayilerde daha yüksek ücretler sağlıyorlardı. Yine de ayrıcalıklara sahip olmayanların bu durumlarının daha da pekiştiğini, eğitim görmemiş olanlar için bu eksikliğin sürekli bir engel oluşturduğunu, akılsız olanların bu durumlarının alın yazısı olduğunu, zayıf olanın bu durumunun daha da katmerleştiğini gördükleri modern sanayi toplumunun bu kısır döngüsü altında diğerlerine göre daha fazla ezilmekteydiler. Toplumsal hareketliliğin, en azından sınavlarında iyi not alan çocuklar için artık göreli olarak kolay olması nedeniyle, yukarlara doğru giden bu 'meziyete göre değerlendirme' yolunda yürüyemeyenler, futbol üzerine oynanan bahislerde kazanmadıkları, suç işlemedikleri ya da –gençler için en muhtemel gelecek buydu– herhangi bir niteliğin gerekli olmadığı şov ya da müzik alanında başarılı olamadıkları sürece hep en altta kalmaya mahkûm olduklarını görüyorlardı. Refah içindeki 1950'lerde, işçi sınıfının bir kesiminde, aşağı konumlarının, daha ileri eğitimden yoksun bırakıldıkları on bir yaşında resmen tasdik edildiği; belki de bunun bile aşağı konumlarını yansıttığı yönünde bir kanı yerleşti.** Bu yoksun kalmışlık duygusu, bir bakıma, yeni süper niteliklere sahip olanlar ve teknisyen seçkinler hariç, kol emeği ile çalışan işçilerin çoğunu etkiledi. Bu durum, daha çarpıcı olarak, en alttakilerin oldukça geniş bir azınlığının elini kolunu bağlıyordu, üstelik sadece bir azınlık olmaları ve öyle görünmeleri onları daha da büyük bir sıkıntıya itiyordu. Bazen gençler Nükleer Silahsızlanma Kampanyası gibi, *statükoya* karşı belirsiz ve geçici kitlesel protesto hareketlerine yönelseler de, bu işçilerin kızgınlığı etkili bir siyasi

* Bu sendikaların en büyüğü olan Ulaştırma ve Genel İş Sendikası'nın 1950'lerin sonlarında yeniden sol kanada sempati duymaya başlaması, ulaştırma işçisi olan üyeleri sayesinde gerçekleşti.

** Bu dönemde, orta eğitim kurumlarında eşitliğin sağlanması yönündeki talebin, başka türlü çok etkin olmayan işçi hareketi içinde oynadığı önemli rol bu kaygıyı yansıtmaktadır.

anlam kazanamadı ve çoğu zaman siyasetin aşağısında kaldı. Bununla birlikte, bu altta kalan insanların bilincinde, belki de en iyi ifade biçimini proleter gençliğin bu onyılda keşfettiği ve kısa süre içinde tüm gençlerin genel üslubu haline gelen pop müzikte bulan bariz bir yükselme ortaya çıktı. Bu müziğin iki kaynağı –zenci blues şarkıları ve folk müziğin protestocu geleneği– bu engellenen ve başkaldıranlar adına konuşuyordu. Bu müziğin, daha çok orta sınıfın en az asimile olmuş çevrelerinden (Bermondsey'den ya da Liverpool'un kıyı kesiminden) gelen işçi sınıfı kökenli yıldızları –bunlar önce erkek çocuklarıydı, daha sonra kız çocukları bunlara katıldı– halkın kendisini eğitim görmemiş, kabul görmeyen, saygınlığı olmayan, yine para ve hızla sönen bir ün kazanan kişilerle özdeşleştirmesine imkân sağladılar.

* * *

Toplumun iki sınıfa ayrılması, Britanya'nın yaygın biçimde kabul görmüş temel görünümüdür. Fakat aslında zenginlik ve teknolojik değişim, davranışları bu iki sınıfla kolay özdeşleştirilemeyeceğini gösteren yeni toplumsal grupları ve tabakaları ortaya çıkardı. Bunlar 'aydınlar' ve gençlerdi. 'Aydınlar'ın kökeni 1914 öncesindeki döneme uzanmakla birlikte, her iki grup da bu anlamda yeni olgulardı. Kafa emeği kullanarak çalışan işçilerin sayısındaki büyük artış –büyük ölçüde, maaşlı işçiler, ya da geçici işçilerin kol emeği ile çalışmayan benzerleri– bunların ortak sorunlarını ön plana çıkardı. Bu kişilerin işletme yönetimi ve devlet kademelerinde göreli olarak daha az yer alması, geleneksel statülerinin olmaması, bulundukları gelir dilimindeki insanlardan daha az muhafazakâr olmalarına neden oldu.*

Bu kişiler artık yalnızca mevcut üst ve orta sınıfların üyeleri arasından seçilip işe alınmıyordu ve 1950'lerde alt orta ve işçi sınıfı kökenli aydın kitlesinin ortaya çıkması; bu onyılın sonlarında bazen oldukça yüzeysel, kültürel 'solculuk' biçiminde yansıyan gerilimleri meydana getirdi. Hızla gelişmekte olan üniversiteler siyasal muhalefetlerini yöneltmeye başladılar. Küçük çapta ve bölgesel biçimde –tarihsel mitolojinin imkân verdiğinden daha küçük ve bölgesel boyutta– ortaya çıkacağı tahmin edilmekle birlikte, öğrenciler 1930'ların ortalarından itibaren, Britanya tarihinde ilk defa hem bir siyasi güç hem de sol kanat grubu haline geldiler.

* Mühendislik, tıp ve hukuk gibi fakültelerin doğa bilimlerine göre ve doğa bilimlerinin de edebiyat ve toplumsal bilimlere göre, siyasal açıdan muhalif çok daha az sayıda öğrenci yetiştirmelerinin nedeni hiç kuşkusuz budur.

Gençlik, yalnızca çocukluk ve yetişkinlik çağı arasında mümkün olduğu kadar kısa sürede geçirilmesi gereken bir geçiş dönemi olarak değil, saygınlığı olan bir kesim olarak 1950'lerde ortaya çıktı. Bu, ticari açıdan 'gençliğin tüketim piyasası', alışkanlık ve davranışlar; siyasi olarak da nükleer silahlara karşı kampanyalar türü hareketler biçiminde oldu. Fakat gözle görünen siyasi faaliyetleri, esas olarak, orta sınıfla ve aydın gençlerle sınırlıydı. Bekâr işçinin 'refah'ı ve eğitim sisteminin yaygınlaşması bu olgunun maddi temellerini sağladı, fakat bu dönemde kuşaklar arasındaki uçurumu bu kadar anormal biçimde artıran da galiba genel toplumsal yapıdaki hızlı ve hazırlıksız yakalanılan değişimdi. Bazı yazarlar, bazen *ad hoc* ve çoğu kez de geçici olarak seferber olan kuruluşlar ve –genellikle ilk kez keşfettikleri yeni pazar ile birlikte ortaya çıkan– işadamları bu değişimleri gözlediler ve bunlara uyum sağladılar. Resmi İngiliz toplumu ve siyaseti hem aydınların hem de gençliğin ortaya çıkması karşısında şaşkınlığa düştü. Bu yüzden, bu grupların faaliyetlerinin büyük bölümü yerleşik partilere, hareketlere ve politikacılara karşı bir tepkinin siyasi ifade biçimi olarak görülmediği sürece, en azından başlangıçta, bu iki grubun mevcut kurumlarının ve elbette siyasetin dışında gerçekleşti. Gençliğin kendi bilincine sahip bir toplumsal grup olarak ortaya çıkması, en azından, Britanya'nın 1960'ların başlarındaki hayatına beklenmedik bir canlılık ve neşe, bol miktarda gülünçlük ve –her zaman başarılı olamayan– kültürel heyecan getirdi.

NOTLAR

1. Okuma Listesine bakınız, özellikle Mowat, Pollard, Taylor, Carr-Saunders vd., Abrams, G. D. H. Cole, Studies. Dönemin tamamı için, A. Marwick, *The Explosion of British Society 1914-1962* (1963); iki savaş arasındaki dönem için, Pilgrim Trust, *Men Without Work* (1939), G. Orwell, *The Road to Wigan Pier* (1937) (durgunluğun etkileri), R. Graves ve A. Hodge, *The Long Weekend* (1940) çeşitli fakat önemsiz olmayan bilgi için; Allen Hutt, *The Postwar History of the British Working Class* (1937). Savaşın halkın tüketimi üzerindeki etkilerine ilişkin olarak *Impact of the War on Civilian Consumption*, HMSO (1945). İngiliz toplumunun daha yakın zamanlardaki özelliklerine ilişkin olarak, D. Wedderburn, 'Facts and Theories of the Welfare State' içinde R. Miliband ve J. Saville, ed., *The Socialist Register 1965*, J. Westergard, 'The Withering Away of Class: A Contemporary Myth' içinde P. Anderson ve R. Blackburn, ed., *Towards Socialism*, ve genel olarak haftalık *New Society* modern Britanya konusundaki araştırmalara ilişkin iyi bir giriştir. Ayrıca bakınız Şekil 2-3, 7-14, 37, 41, 44-52.

2. Yayınlanmayan bir makaleden J. S. Revell, 'Changes in the Social Distribution of Property in Britain in the 20th Century' (Cambridge, Department of Applied Economics, 1965).

3. *Economist*, 23 Mayıs 1965.

4. 1881'de 1000 aileye düşen kadın hizmetçi sayısı 218 iken, 1911'de 170'tir. Bununla birlikte, iki savaş arasındaki dönemde işsizliğin hizmetçi istihdamındaki gerilemeyi önemli ölçüde yavaşlattığına işaret edilmelidir. Aslında, hizmetçi istihdamı 1921'den sonraki 20 yıl içinde mutlak sayı olarak artmıştır.

15
Diğer Britanya[1]

Buraya kadar Britanya'nın iktisadi tarihini, İskoçya ve Galler üzerinde dikkatle durmadan ve hiç kuşkusuz, Büyük Britanya'nın bir parçası durumunda olmayan İrlanda'ya hiç değinmeksizin, bir bütün olarak ele aldık.* İskoçya'nın dağlık bölgeleri gibi kıyıda köşede kalmış ve nüfus yoğunluğu az olanlar bölgeler hariç, Sanayi Devrimi'nden beri Britanya'nın, bölgesel faraklılıklar ve özelliklere sahip olmakla birlikte, tek bir iktisat tarihi olmuştur. Öte yandan, İskoçya ve Galler, toplumsal açıdan ve tarihleri, gelenekleri ve bazen de kurumları açısından Britanya'dan tamamen farklıdırlar ve bu yüzden Britanya tarihi içinde kapsanamazlar ya da –ki bu daha doğrudur– ihmal edilemezler. Bu bölüm, bu konuları Galli ve

* İrlanda'nın 1801 ve 1922 yılları arasında Britanya ile oluşturduğu siyasi birlik, tıpkı Cezayir'in Fransa ile oluşturduğu birliğin Cezayir'i Fransa ekonomisinin bir parçası haline getirmemesi gibi, İrlanda'yı da Britanya ekonomisinin bir parçası haline getirmedi. Bununla birlikte, İrlanda'nın birliğin dışında bırakılması, 1922'den beri Britanya ile bağlarını sürdürmeyi tercin eden altı ülkenin de birlik dışında kalmaları anlamına geliyordu. Bu üzücü bir durum olmakla birlikte, kaçınılmazdı. İrlanda'nın tarihi bu kitapta yer almamış ve Kuzey İrlanda'nın 1922'den sonraki iktisadi tarihi de ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Yine de, Britanya'daki İrlandalılara ilişkin olarak birkaç şey söylenecektir.

İskoçyalı okuyucuları memnun edecek biçimde ele almayacaktır, fakat en azından, İngilizlerin Britanya'nın çokuluslu bir toplum ya da değişik ulusal toplumların bir bileşimi olduğunu anlamalarına hizmet edebilir. Ayrıca Britanya'ya göçleri ve Britanya'daki iç göçleri de kısaca ele alacak, fakat kitlesel göçlerin en büyük kaynağını oluşturan İrlanda'yı incelemeyecektir. İktisadi açıdan İskoçya ve Galler'in uzunca bir süredir Britanya'nın parçası olmalarına rağmen, İrlanda böyle değildir. İrlanda bir sömürge ekonomisiydi ve ayrı bir ülke olarak varlığını sürdürmektedir.

Galler 1536 yılında resmen İngiltere'nin bir parçası durumuna gelmiştir. Fakat bu durum iki ülkenin zayıf ilişkileri ve bu ülkenin İngiliz ekonomisi içinde fazla olmayan önemini pek etkilememiştir. Galliler, İngiliz kurumlarının ve İngiliz (ya da İngilizleşmiş) toprak sahipleri sınıfının oluşturduğu tabakanın altında, yoksul ve ulaşılması büyük ölçüde zor olan bir ülkede, geri kalmış ve geçimini ancak sağlayan bir köylü hayatı sürüyor; hepsi de kendi dilinden ve hayat tarzından aynı ölçüde uzak olduğu için hangi din ve yönetim olursa olsun ona boyun eğiyorlardı. İngiltere ile kurdukları birlik, Gallileri üst sınıf olma yolunda sahip olduklarından da yoksun bıraktı ve Gal toplumunda, gelir dağılımının yalnızca yoksullardan çok yoksullara kadar, köylüler ile küçük dükkân sahiplerinden işçilere kadar uzanan bir aralık içinde olduğu karakteristik bir popülizm meydana getirdi. Bu, bir anlamda Gallerin iktisadi gelişmesinin biçimi olarak sürüp gitti. Bu durum, Galler siyasetindeki söndürülemez radikalizmi de açıklamaktadır. Sanayileşme ya da herhangi bir iktisadi değişim, Galliler tarafından değil de, Gallilere başkaları tarafından yapılmış bir şeydi; Gallilerin girişimi ile yapıldığı ölçüde de, ortaya çıkmakta olan Galli işadamlarının ilk işi, mevcut üst sınıfın, yani İngilizlerin hareket tarzına kendilerini uydurmak olmuştur. Demir ve kömür baronları olan Powelllar, tıpkı kendilerinden önce Williams-Wynnlerin kendi mülkleri üzerinde yaptıkları gibi, İngilizleştiler. Sanayileşme Gallilerin, daha önce tamamen kırsal bir toplumda birkaç yeni kasaba kurmaları* ve gerilemekte olan köylü ve küçük burjuva sınıflarına büyük bir proleterler sınıfını eklemeleri anlamına geliyordu.

1750 yılına gelindiğinde Gal tepeleriyle İngiltere'nin diğer bölgeleri arasındaki bağlar güçlenmeye ve sıklaşmaya başlamıştı; bunun esas nedeni, ihracat için hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesiydi (çiftçiler toprak kiralarını bu yolla elde ettikleri gelirle ödüyorlardı). Bir diğer neden de Prensliğin en önemli zenginlik kaynağı olan maden yataklarının mütevazı biçimde

* Sanayi Devrimi'nden önce en büyük kent olan Swansea'nin nüfusu 10.000 kişiydi (1801); Cardiff'in nüfusu ise 2.000'di.

işletilmesiydi. İngilizler açısından bu gelişmeler, bakır ve kurşun hariç, henüz büyük bir boyuta ulaşmamıştı; fakat Galliler açısından değişim farkedilebilir boyuttaydı. Bu değişim, Gal dilini konuşan geleneksel bir köylü toplumundan bilinçli bir Gal ulusunun ortaya çıkması gibi bir sonuç doğurdu. Bunun en açık belirtisi, Gallilerin gayri resmi dinlere, Anglikan Kilisesi'ne karşı çıkan Protestanlığın dallarından bazılarına, örneğin Kuzey Galler'deki öz olarak şaşırtıcı biçimde ulusal olan Kalvenci Metodist mezhebine kitlesel olarak geçmeleri ve Gal kültürüne ve sanat eserlerine bilinçli bir biçimde ilgi duymalarıydı. 1800'den itibaren Gallilerin çoğunluğunun dini haline gelen çok merkezli, demokratik karşı çıkma hareketi çok önemli üç sonuç doğurdu: Eğitimde, Gal edebiyatında bariz bir gelişme, Gal küçük burjuvazisinin dağınık kesimlerini bünyesinde toplayan yerli toplumsal ve siyasal önder kadroların –bunlar vaizler ve papazlardan oluşuyordu,– ayrıca iktisadi taleplere alternatif nitelikte toplumsal taleplerin ortaya çıkması. O zamandan beri genç Gallilerin karakteristik umudu, zenginleşmek değil, eğitim görmek ve güzel sözler söyleyebilmek olmuştur. Galliler, İskoçların tersine, İngiliz ekonomisine sanayi ve ticaret alanında çok az sayıda patron yetiştirmiştir – bunların en ünlüsü olan Newtownlı Robert Owen (1771–1858) büyük ölçüde atipik bir kapitalistti. Fakat Galliler çok sayıda vaiz, gazeteci, öğretmen ve devlet yöneticisi yetiştirmiştir ve bu, İngiliz toplumuna önemli bir beşeri katkıdır. Ancak bu önder kadronun Prensliğin dışındaki esas katkısı ancak 20. yüzyılda ortaya çıktı.

Sanayi Devrimi, bu yoksul, uzak ve geri kalmış bölgede, genelde, ulusal ve uluslararası ekonomiye daha fazla bağlanma, özelde ise demir, bakır ve hepsinden çok, kömürden oluşan bir sanayi biçiminde patlak verdi. İlginç olan nokta şu ki, Sanayi Devrimi bu tarım toplumunu yoksullaştırdı, fakat yıkıma yol açmadı. Galler, her ne kadar köylü toprak sahipleri değil de, köylü kiracılar tarzında olsa da, büyük ölçüde, küçük aile çiftliklerinden oluşan bir ülke olarak kaldı. Geniş bir tarım işçisi sınıfı ortaya çıkmadı, mevcut tarım işçileri de köylülerden daha yoksul değillerdi. Köylüler de çoğu zaman yeni sanayilere mevsimlik göçmen işçi olarak gidiyor ya da bir başka ek gelir kaynağı peşinde koşuyorlardı. Tarımdaki mevcut hareketler –ve özellikle 1843'teki büyük 'Rebecca Ayaklanmaları'– tüm kırsal kesimlerin (küçük çiftçilerin önderliğindeki) toprak kiralarının düzenli biçimde artırılmasını keşfetme dışında, kapitalist ekonomiden fazla bir şey almamış olan yabancı, ya da yabancılaşmış ve çoğu zaman çiftliklerinde oturmayan toprak sahipleri sınıfına karşı genel ayaklanmalar biçimindeydi. Öte yandan, çorak olan dağlar, Gal tarımını İngiliz tarımın-

daki büyük dalgalanmalardan koruyordu. Gal tarımı tahıl üretimini ne genişleme dönemlerinde çok fazla artırabiliyor, ne de durgunluk dönemlerinde azaltmak durumunda kalıyordu. Galler'in hayvan yetiştiriciliğine ve sütçülüğe önem veren karma tarımı, kırsal ekonomi için oldukça istikrarlı bir temel oluşturuyordu; bu yüzden de 19. yüzyıl tarımındaki 'büyük bunalımlar' çok daha az hissediliyor ve bunlar da daha çok, toprak kiraları üzerindeki baskı biçiminde ortaya çıkıyordu. Bununla birlikte, Galliler küçük köylü ekonomisinin aynı ölçüdeki ve daha kalıcı baskısından zarar gördüler: Yoksulluk, nüfus fazlası ve göç sayesinde hafifleyen, fakat ortadan kalkmayan toprak kıtlığı. Aslında Orta Galler 1840'larda, kırsal Galler'in tamamı da 1880'lerde nüfus kaybına uğramaya başladı.

Bununla birlikte, tarım Gallerin karakteristik uğraşı olmaktan çıkıyordu. Prenslik'teki gelişme, üç kentteki Carmarthen, Glamorgan ve Monmouth'taki, özellikle de bunların son ikisindeki sınai gelişme sonucunda gölgede kalmış gibiydi. Galler'in nüfusu 1801 ile 1911 yılları arasında üç dört kat arttı (600.000'in oldukça altındayden 2 milyonun üzerine çıktı), fakat bu artışın hemen hemen tamamı, Birinci Dünya Savaşı sırasında toplam nüfusun dörtte üçünden fazlasını barındıran sanayi kentlerinde gerçekleşti.* Bu büyük nüfus akışı, yalnızca Galler'deki iç göçlere ve yöresel nüfus artışına değil, büyük ölçüde İngilizlerin göçüne ve bundan daha az ölçüde olmak üzere, İrlandalı işçilerin buraya göç etmesine dayanıyordu. Sanayileşmenin sonuçlarından biri de, Gal dilini konuşanların sayısındaki azalmaydı. Gal dilini konuşan Galler, giderek sanayileşmiş güneyin dağlık tarımsal uzantısı; köylü ve küçük burjuva Galler ise dev bir proleter (özellikle de kömür madencisi) bütün haline geldi. 20. yüzyılda Gal dilinin devletin eğitim sistemi aracılığıyla düzenli biçimde desteklenmesi, bu gerilemeyi durduramadı. Bu durum, 19. yüzyılın ortalarına kadar pek fark edilemiyordu ve daha yavaş sanayileşen Carmarthen kentinde Gal dili durumunu biraz korudu. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında, kömür madenlerinin paldır küldür hızlı bir biçimde geliştiği dönemde Galler tamamen dönüşüme uğradı; ya da daha doğrusu, İngiliz olmaları dışında aralarında çok az ortak şey kalan iki kültürel (fakat dil açısından ayrı olmayan) Gal'e bölündü. Aralarındaki iletişim zorlukları –Galler'in heryerinden en kolay ulaşılabilen nokta Shrewsbury adlı İngiliz kasabasıydı– bu bölünmeyi daha da farkedilir duruma getirdi.

* Galler'de nüfus artışı (bin kişi)

	1801	*1851*	*1911*
Galler ve Monmouth	577	1.163	2.027
Glamorgan ve Monmouthshire	111	389	1.517

Galler, sanayileşmenin birinci evresindeki karakteristik sanayilerden, özellikle tekstilden fazla bir pay alamadı. Galler'in önemi tamamen ağır sanayiye dayanıyordu. Bu sanayi tam olarak ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, önce demir sanayi (ve daha az önemli olan kurşun ve bakır sanayileri), daha sonra ve bundan daha önemli olan kömür madenciliği biçiminde ortaya çıktı. Demir, yüzyılın birinci yarısında hâkim durumdaydı ve Galler, sanayileşmiş Britanya ile sanayileşmiş dünya için, esas olarak, Dowlais ve Cyfarta'daki büyük demir imalâthaneleri, dökümhaneleri ve bunların patronları olan (İngiliz asıllı) Crawshaysleri ve Guestleri ifade ediyordu. Kömür ve buharlı gemicilik ile Britanya'nın denizlerdeki hâkimiyetinin ortaya çıkmasıyla birlikte, özellikle ihraç edilen 'buhar kömürü' 1860-1914 arasındaki Galler'deki büyük genişlemeye tamamen hâkim oldu. Alevden kızıllıkları, cüruf yığınları ve maden ocaklarındaki asansörleri çalıştıran makineleri, çıplak vadilerin iki yamacında paralel saflar halinde ağır ağır yol alan çıta tavanlı arabaların oluşturduğu uzun araba sıraları ile birlikte ağır sanayi, çoğu Gallinin hayatlarını maden ocağı ve kilise arasında geçirdiği tipik karabasan manzarasını meydana getirdi. Demir sanayi gelişti, iniş çıkışlar gösterdi ve yüzyılın ortasından itibaren durgunlağa sürüklendi. Kömür de iniş çıkışlar gösterdi, fakat gelişmesi o kadar hızlı oldu ki, tek bir ürüne ve tek bir faaliyet alanına bağlı olan bir bölgenin değişimlerden kolayca etkilenme özelliğini gözlerden gizledi. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı'na kadar ortaya çıkmadı ve Güney Galler bundan sonra bir kuşak boyunca terkedilmiş bir görünüm kazandı. Öte yandan göç etmeyen sakinleri –1921 yılından sonra üç kentin mutlak sayı olarak nüfusu azaldı– ömürlerini cüruf yığınları arasında geçirdiler ve çürüyüp gittiler. İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, bölge ekonomisinde ve refahta bir çeşitleme meydana getirdi, fakat iki savaş arasındaki yılları hiçbir Gallinin unutması mümkün değildir.

Gallilerin coğrafi ve kültürel açıdan soyutlanmış, sanayinin karakteristik yerleşim birimleri olarak kalan vadi köylerinde sürüp giden hayatları, liberalizm ve itaatsizlik aracılığıyla bağlantı kurmuş olsalar da, 19. yüzyılın sonlarına kadar Britanya'nın büyük akıntılarından göreli olarak etkilenmemelerini sağladı. İşçi sınıfının hayatının ulusal biçimi olan futbol bile, bunun alternatifi olan ve daha fazla kas gücü gerektiren Rugby futbolunu tercih eden vadilere ulaşamadı. Gal kültürü, suni Druidizmin* –büyük bölümü sonradan geliştirilen– ulusal ritüelleri ile giderek mahalli ve ulusal *eisteddfodau* (müzik, şiir ve diğer dallarda yarışmaları da içeren festivaller) biçimine

* [Eski Galya, Britanya ve İrlanda'da papazların dini sistemi, felsefesi ve öğretileri, ç.n.]

bürünerek kendi gelişmesini sürdürdü. Aslında bir madenciler hareketi olan Gal işçi hareketi bile, 1898'deki madenciler grevine kadar ulusun diğer kesimleri ile çok az ilişki kurabilmişti. Ulusal işçi hareketinin 1889'da tekrar canlanması kısmen, önder kadronun çekirdeğini oluşturan sosyalistlerin ülke genelindeki etkileri aracılığıyla Galler'i Britanya'ya yakınlaştırmaya başladı. Bu tarihle 1914 arasındaki dönemde iki ülke, sol kanatlarının ortak militanlığı temelinde ve İngiliz Liberal Partisi'nin 1886'daki bölünmesinden sonra bu partide muhafazakâr karşıtı olan diğer uç ulusların giderek artan önemleri nedeniyle birbirine daha da yakınlaştı. Galli avukat Lloyd George'un siyasal alandaki yükselişi ve başarısı bu yakınlaşmanın bir yönünü temsil ediyordu; sosyalist lider Keir Hardie'nin Galler'deki bir seçim bölgesinden seçilmesi de bunun diğer yönüydü.

İki dünya savaşı arası dönemdeki felaket bu süreci devam ettirdi; basın, radyo, sinema gibi ulusal kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle hız kazanan bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra standart tüketim mallarını ve televizyonu sağlayan refahla birlikte daha da hızlandı. Liberalizmin çöküşü, Gallilerin çoğunluğunu İşçi Partisi'ne bağladı (bu durum maden işçilerinin militan önderlerini sağlayan aşırı solun–devrimci sendikacılar ve komünistler– bariz biçimde canlanmasına yol açtı). Bunalım ve eğitim Gallilerin daha önce görülmemiş bir biçimde ülkenin heryerine yayılmalarına neden oldu: İngiltere'de Gal ulusunun karakteristik temsilcisi olarak Galli sütçünün ya da itaatsiz papazın yerini Galli öğretmen, memur, politikacı ve sendikacı aldı. Diğer taraftan, turizm ve tatiller o zamana kadar görülmemiş sayıda İngilizi Galler'e getirdi. Bundan başka, çeşitlilik arzeden bir ekonomiye sahip olan İngiltere ile, bu ülkenin madencilik uzantısı durumundaki Galler arasındaki iktisadi farklılıklar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra azaldı. İki ulus arasındaki bu yakınlaşma, 20. yüzyılda Gal siyasi baskısının yol açtığı, Galler'in giderek artan kültürel ve idari özerkliği ile ortadan kalkmadı.

* * *

Bazı yönlerden Galler'e benzemekle birlikte, İskoçya'nın durumu çok daha karmaşıktır. İskoçya, tümüyle kendine özgü bir sınıf yapısına ve sistemine, uzun bir geçmişi olan işleyen bir devlet sistemine ve tümüyle bağımsız bir kurumsal –özellikle hukuk, yerel yönetim, eğitim ve din alanlarında– çerçeveye sahip olan yerleşik bir toplum olarak 1707 yılında İngiltere ile birleşmiş ve bu özelliklerini birleşmeden sonra da korumuştur. Kısmi sanayileşme yoluyla –kabaca söylemek gerekirse– ikili bir toplum

yaratmış olan Galler'in tersine, İskoçya, hep nüfusunun yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmakla birlikte (1801'de yaklaşık yedide birini), toplam alanının büyük bir bölümünü kaplayan, feodalizmin hâkimiyetindeki ovalık arazilerle, kabilelerin hâkimiyetindeki dağlık arazilerden oluşan ikili bir toplum halindeydi. Bundan başka, İskoçya'nın ovalık kesimleri, Galler'in tersine; İngiltere'nin devasa pazarları ile daha yakın ilişki kurma fırsatlarının peşinde koşan –ve de bunları yakalayan– ve İngiltere ekonomisinin özellikle dinamik bir kesimini oluşturmak üzere hızla bu ekonomiyle yakınlaşan bir ekonomiye sahip olmakla birlikte, bu bölge ayrı ve dinamik bir ekonomiye sahipti.

İngiltere ile karşılaştırıldığında, İskoçya'nın bütünü iktisadi açıdan geri kalmış ve hepsinden öte yoksuldu. 1750'de durumu iyi olan İskoçlar, daha mütevazı bir konumda olan İngilizlerden daha az yiyor, daha kötü koşullarda barınıyor ve (evde ürettildiği için bol olan keten hariç) daha az sayıda ev eşyasına sahip bulunuyordu. Toprak sahiplerinin oluşturduğu küçük bir sınıf dışında –en azından güneyin ölçüleriyle– zengin İskoçyalıya rastlamak çok zordu. Bununla birlikte, ticaret ve sanayi bu kesimi hızla oluşturacaktı. Sanayileşme öncesindeki dönemde azgelişmiş ülkelerin başına bela olan dönemsel yiyecek kıtlıkları ve açlığa yaklaşan koşullar, diğer bir deyişle 'yokluk' uzunca bir süredir İngiltere'de görülmemekteydi. Yokluk 18. yüzyılın ortalarında İskoçya'nın bir gerçeği olma durumunu sürdürüyordu ve yokluğun anıları, ovalık kesimlerde bile hâlâ hafızalarda tazeydi. İktisadın deyimleriyle İskoçya, sermayeden yoksundu ve bu durum, çok daha şiddetli bir tasarruf ruhu gerekliliğini (bu, İskoçyalıların cimriliğine ilişkin bildik ve haksız şakalarda hâlâ yansımaktadır) bir kenara bıraksak bile, İngiltere'ye göre sermayeyi seferber etmenin ve bölüştürmenin çok daha etkin yollarının oluşturulması anlamına geliyordu. Gerçekte, İskoç banka sistemi İngiltere'nin banka sistemine göre daha iyiydi ve bu ülke anonim şirket statüsünde kurulan bankalar ve yaygın yatırım tröstleri konusunda öncü durumdaydı. Bundan başka, nüfus yoğunluğunun az olduğu bu ülkede işçi sayısı azdı ve işçilerden bir bölümü sürekli olarak, daha yüksek ücret veren ülkelere kaçıyordu. Fakat bu yoksulluk ve geri kalmışlık, işgücü açığının (bu, sonuçta, göreli olarak İngiltere'ye yönelen kitlesel göçlerden çok daha fazla olmak üzere, özellikle İrlanda'dan İskoçya'ya gelen göçlerle bir ölçüde karşılanmıştı) aşırı derecede yüksek ücretlere yol açmasını önlemişti. Bu yüzden İskoçya, maliyetleri düşük bir üretici olmanın avantajlarını sürdürdü. Üçüncüsü, İskoçya önemli bir iç pazar oluşturamayacak kadar küçük ve yoksuldu. İktisadi büyümesi, çok daha büyük olan İngiliz pazarından yararlanmaya ve bundan

daha fazla olmak üzere, İngiltere ile arasındaki ilişki aracılığıyla ulaşabildiği dünya pazarlarına bağlı olmak durumundaydı. Bundan dolayı İskoç sanayi, esas olarak, ihraç mallarının düşük maliyetli üreticisi olarak gelişti ve bu durum ona, 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyılın başlarındaki alışılmamış canlılığı sağladı ve diğer taraftan, iki savaş arasındaki dönemde çökmesine yol açtı.

Bununla birlikte, 18. yüzyıl İskoçyasının tüm bölgeleri yoksul olsalar da, hepsi de iktisadi açıdan gelişme göstermiyordu. İskoçya'nın dağlık kesimleri ve bundan daha az olmak üzere, güneybatının ucundaki tarımsal Galloway yarımadası, İrlanda'dakine benzer biçimde, sürekli bir toplumsal ve iktisadi bunalım ortamına, hatta açlık ve kitlesel göç felaketine doğru yol alıyordu. Gerçekte, İskoçya'da toplumsal ve iktisadi hayatta iki ayrı kutup bir arada varlığını sürdürüyordu: Sınai kapitalizmi görülmemiş bir istek ve başarı ile benimseyerek uygulayan bir toplum ile sınai kapitalizmden hoşlanmayan ve buna akıl erdiremeyen bir toplum. Dağlık kesimdeki toplumun temelini, soyundan gelen birinin kabile reisliğinde atalarına ait bölgelere yerleşmiş bulunan, geçimlik köylülerin kabilesi (klanı) ve pastoralistler* oluşturuyordu. Bunları eski İskoç Krallığı (yanlış bir biçimde) feodal bir soyluluğa, ve 18. yüzyıl İngiliz toplumunu (daha da yanlış bir biçimde) bir aristokrat toprak sahibine benzetmek istemişti. Bu asimilasyon, mülk sahiplerine 'mülkleri' ile istediklerini yapmalarına yasal –fakat klanın ölçülerine göre ahlâka aykırı olan– bir hak sağlıyor ve İngiliz aristokrat hayatının masraflı olan statü rekabetine sokuyordu. Mülk sahipleri bu rekabet için ne yeterli kaynaklara ne de mali bakış açısına sahiptiler. Gelirlerini ancak kendi toplumlarını yok ederek sağlayabiliyorlardı. Klan üyelerine göre, klanın reisi bir toprak sahibi değil, savaşta ve barışta bağlılıklarını sunmak durumunda oldukları; buna karşılık kendilerine ihsan ve destek yükümlülüğü bulunan kabile reisiydi. Diğer taraftan, dağlık kesimdeki topluluğun başının toplumsal konumu, sahip olduğu kırların ve ormanların genişliğine değil, besleyebileceği silahlı adam sayısına bağlıydı. Bu yüzden mülk sahipleri çifte ikilemle karşı karşıya bulunuyorlardı. 'Eski' mülk sahipleri olarak çıkarları, giderek kalabalıklaşan topraklardaki ilkel geçimlik üretim yapan köylülerin sayısının artırılmasında yatıyordu. Bu ise elbette, ya kiracıların yerini (çok az işgücü gerektiren) çiftlik hayvanlarının alması, ya topraklarını satmaları ya da her ikisini birden yapmaları anlamına geliyordu. Aslında, önce kiracılarının giderek daha büyük bir bölümünü yoksul duruma düşürerek ve daha sonra onları kitlesel biçimde göçe zorlayarak bunların hepsini ardı ardına gerçekleştirdiler.

* [Köy hayatı yaşayanlar, ç.n.]

Uzaklık, soyutlanmışlık ve 1745 ayaklanmasına kadar dağlık kesimlerin ve adaların fiili özerkliği, sürecin bir ölçüde denetim altında tutulmasını sağladı. Hem İngiltere'nin hem de ovalık kesimlerin hızla sanayileşmesi, bu arkaik ekonomiyi modernleşme ve yıkım arasında yapılacak zor bir tercihle karşı karşıya bıraktı. Bu bölge yıkımı tercih etti. Buradaki klan reislerinden çok azı, özellikle uzunca bir süredir aile politikaları gelişmekte olan ovalık kesimle sistematik bir ittifak kurmuş olan Campbelller, Argyll Dükleri modernleşmeyi klan toplumuna ilişkin bazı kaygılarıyla birleştirmeye çalıştılar. Bunların çoğunluğu, gelirlerini mümkün olduğu kadar artırarak tepelik arazilerinin vahşice sadeliğini kentin aristokrat hayatının daha karmaşık ve pahalı zevkleriyle değiştirdiler. Breadalbane malikânesi 1774'te 4.900 pounda kiralanırken, bu kira 1815'te 23.000 pound oldu. Genellikle olduğu gibi, 18. yüzyılın sonlarındaki ve Napolyon Savaşları sırasındaki iktisadi genişleme felaketin ertelenmesini sağladı. Bu dönemde, daha uzaktaki kıyılar ve adalar, sanayinin talep ettiği, deniz yosunundan tentürdiyot yapımında kullanılan bir külün (alkalin külü) imalâtı sayesinde kısa süren bir iktisadi kaynak sağladılar. Savaşların sona ermesiyle birlikte sefalet günleri başladı. Aç gözlü ve iflas etmiş durumdaki toprak sahipleri kendi kabilelerinin anlaşılmaz ölçüde sadık üyelerini topraktan 'kurtarmaya', onları göçmen olarak Glasgow'un kenar mahallelerinden Kanada'nın ormanlarına kadar tüm dünyaya savurmaya başladılar. Koyunlar insanları dağlık arazilerden sürüp çıkardı ve giderek geçimlerini sağlamak için patatese bağımlı duruma gelmekte olan ve sayıları artan bir kitleyi yoksullaşmış bir kalabalığa dönüştürdü. 1840'ların ortalarında patates ürününde yaşanan felaket, aynı dönemdeki İrlanda trajedisinin küçük bir benzerini meydana getirdi; açlık ve kitlesel göç, giderek artan ve bugüne kadar kırılamayan bir nüfus azalmasını doğurdu. Dağlık kesimler, güzel bir çöl haline geldi ve bugüne kadar öyle kaldı. 1960'ta Hollanda'dan çok daha geniş olan bir bölge, Portsmouth kenti kadar bir nüfusu barındırıyordu.

Ovalık kesimler yalnızca iktisadi gelişmeye ayak uyduramamakla kalmadı, bunu memnuniyetle karşıladı ve bunda başı çekti. 18. yüzyılın ortalarında kalkınan 'ilk' İskoç mülk sahipleri, İskoç tarımını iyileştirmek için İngiliz tarım uzmanlarını, araç gerecini ve teknik bilgisini ithal etmeye başladılar. 19. yüzyılın başlarında, gelişmekte olan tarım, neredeyse İskoçya'nın bir uzmanlık alanı haline gelmişti. Kuzeyli yazarlar (bunlar tarımsal gelişme literatürünü tekellerine almışlardı) İngilizleri makineleşmedeki yavaşlıklarından dolayı suçlamaktaydılar ve Jane Austen'in güneyli toprak sahibi olan roman kişileri, tanınmış ve enerjik olan İskoç

çiftlik yöneticilerinden birini istihdam etmenin akıllıca bir iş olup olmadığını tartışıyorlardı. Büyük Adam Smith'ten (1723-90) beri İskoç iktisatçılar, sanayileşme döneminin en karakteristik biliminde hâkimiyet kurmuşlardı. İskoç filozoflar, popülist İngiliz Radikallerin küfürlerinin ve İngiliz muhafazakârlarının alaylarının hedefi durumundaydılar. İskoçlar, keşifler ve teknik buluşlar alanında nüfuslarına oranla daha büyük bir rol oynadılar: Buhar makinesi konusunda James Watt, demir sanayinde Mushet ve Neilson, ulaştırma alanında Telford ve Loudon Macadam, mühendislik alanında Nasmyth ve Fairbairn buna örnektir. Herkes tarafından başarılı olarak bilinen İskoçlar 19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyıla kadar İngiliz iş ve hükümet çevrelerinin yüksek kademelerine getirilmemiştir, ancak denizaşırı ülkelerdeki maddi ve manevi işler, 1850 tarihinden önce bile İskoçyalıların hâkimiyetindeydi: Jardine Matheson Uzakdoğu ticaretinde, Moffatt ve Livingstone Afrika'nın bilinmeyen en ücra köşelerine yapılan gezilerde öncüydü ve hâkimiyet kurmuştu.

İskoçya'nın ovalık kesimlerinin sanayi toplumu olma konusundaki bu olağanüstü gönüllülüğünün Kalvenciliklerinden, ya da daha kesin söylemek gerekirse, bunun yarattığı demokratik ve neredeyse evrensel eğitim sisteminden kaynaklanıp kaynaklanmadığı karmaşık bir sorundur. Hatta bu konu, yıllardır çekiciliğini sürdüren daha geniş ve önemli bir sorun olan Protestanlık ve kapitalizm arasındaki ilişkiler sorununun, ya da daha genel olarak Karl Marx ve Max Weber'den beri çok ele alınmış olan, ideoloji ve iktisat arasındaki sorunun bir parçasıdır. Bu konuya burada giremeyiz, ancak 19. yüzyılda İskoçların dikkate değer başarılarının –bu hiçbir şekilde işadamı ve teknoloji uzmanı olarak sağladıkları başarılarla sınırlı değildir– Calvin ve John Knox'un önderliği altında gerçekleştirilen 1559 Devrimi'nde ülkenin oluşturduğu kurumsal sistemle bağlantısını inkâr etmek mümkün değildir. Bunun, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir 'orta sınıf' devrimi *olmadığı* açıktır; fakat 18. ve 19. yüzyıllarda İskoç girişimci ve orta sınıfı haline gelecek olan kesim, seyreltilmemiş ardıç rakısının daha fazla geri kalmış bölgelerde ve daha az mülk sahibi kesim tarafından içilmesini sağlayarak teolojik bağnazlığını büyük ölçüde yumuşatmaya yönelmiştir. Ayrıca, sınai kapitalizmin karakteristik ideolojisi (ve aynı zamanda sanayileşmeciliği kabul eden eleştirmenlerin ideolojisi)* dünyanın 18. yüzyıl 'İskoç Rönesansı'nın Edinburglu ve Glasgowlu büyük profesörleri olan David Hume, Adam Smith, Ferguson, Kames ve Millar'dan öğrendiği Tanrı'nın varlığına inanma ve bilinemezci akıldır.

* Profesör J. Harrison, Robert Owen'in düşüncelerinin büyük bölümünün, New Lanark'ta geçirdiği süre içinde ilgilendiği İskoç felsefesinden kaynaklandığını göstermiştir.

Bununla birlikte, İskoçya'nın Kalvenci devriminden, sanayi toplumunda kuşkusuz önemli olan üç şeyi elde ettiği açıktır. Bunlardan birincisi, ülkenin yeteneklerden İngiltere'ye göre daha geniş biçimde yararlanmasını sağlayan ve sistematik düşünceye önem veren (belki de bu konuda Kalvenci tartışmanın entellektüelizmi de yardımcı olmuştur), çok geniş bir yetenek kaynağına sahip olmasını sağlayan dikkati çok demokratik olan eğitim sistemidir. Bir çoban çocuğun büyük mühendis olması (Thomas Telford, 1757-1834) durumu, İskoçya'da söylendiği kadar yaygın olmamakla birlikte, İngiltere'den daha fazla sayıdaydı. İkincisi, İngilizlerin Yoksullar Yasası'nın benzeri bir yasanın mevcut olmamasıydı; 1945 yılına kadar yoksulların derdine çare bulunması, (İskoçya Kilisesi aracılığıyla) örgütlenmiş olan mahalli toplumun elindeydi. Bu durumun, İskoçya'nın kırsal kesimlerini ve küçük kasabalarını –bunlar* 1801'de nüfusun yüzde seksen yedisini ve 1830'larda bile yüzde seksenini oluşturuyorlardı– İngiltere'deki kadar ahlâki bozulmaya uğramaktan koruduğu söylenebilir. Kentlerin ve sanayinin gelişmesiyle birlikte, bu sistem parçalandı ve İskoç işçi sınıfı, İngiliz işçi sınıfından (her zaman olduğu gibi) yalnızca daha yoksul olmakla kalmadı, aynı zamanda, kasabalarının büyük taş binalarında pis ve yoksulluk içinde bir hayat sürdü. Üçüncüsü, çalışma aracılığıyla mükemmelliğe ulaşma biçimindeki Kalvenci ideal; Clydeside'ı gemi yapımının merkezi durumuna getirecek ve dünyanın buharlı gemilerini İskoç mühendislerle dolduracak olan, ovalık kesimlerin dikkate değer teknik yeteneğine katkıda bulunmuş olabilir. Çünkü İskoçya, yalnızca sanayi alanında değil, çok çeşitli ve en üst düzeyde sınai *beceriler* alanında da, gelişmiş olan ülkeleri yakalayan geri kalmış ender ülkelerden biridir.

Bu etkilerden ne kadarının Kalvencilikten, ne kadarının İskoç toplumunu daha geri kalmış ülkelerdeki bazı eşitsizlik ve verimsizlikten kurtaran geri kalmışlığından, ne kadarının da bu ikisinin bir bileşiminden kaynaklandığı bilinmemektedir. Fakat ortaya çıkan sonuçlar tartışma götürmeyecek kadar açıktır. Dünyanın, eğer varsa; çok az bölgesi sanayileşmeye, nüfusuna oranla bu kadar büyük katkıda bulunmuştur.

* * *

İngiltere ile oluşturduğu birliğin kendisine açtığı dış pazarlar aracılığıyla, iktisadi açıdan hız kazanan ve bunun avantajlarını kullanan yoksul, fakat gelişmekte olan bir ülke: Modern İskoçya'nın iktisadi tarihi kısaca budur. Bu durum; tarım hariç, İskoçya ekonomisine dinamizmin yanı sıra, büyük

* Yani, Glasgow, Edinburg, Dundee ve Aberdeen'de yaşamayan İskoçlar.

bir istikrarsızlık da kazandırdı. Burada toprağın zayıf ve iklimin sert olması, Napolyon Savaşları'ndan sonra olduğu gibi, İngiliz çiftçisinin tahıl ürünlerinde uzmanlaşma nedeniyle zarar gördüğü ürün fazlalığı sorunlarından İskoç çiftçisini korudu. Hayvancılığa da biraz önem veren karma tarım hemen hemen heryerde İskoç çiftçisi için en uygun politikaydı ve İskoç çiftçisi, İngiliz kentlerinin hızla artan yiyecek talebini demiryolları aracılığıyla karşılayarak bundan sürekli biçimde yararlandı. Aslında, 1873 sonrasında ve savaşlar arasındaki dönemde olduğu gibi, İngiliz tarımındaki durgunluk yıllarında İskoçlar güneye gelerek, İngilizlerin terkettikleri çiftlikleri kiralayarak işletmeye başladılar.

Öte yandan İskoç sanayi ve ticareti daha tehlikeli bir yol izledi. Bu sanayi ve ticaretin tarihi, sırayla belli ürünler ve pazarlar üzerinde yoğunlaşma dönemleri, birbiri ardına gelen çöküş dönemleri ve görkemli dönemlerden oluşan bir tarihtir. İskoçya'nın bunların üstesinden gelmesinin tek nedeni Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İskoçlar tarafından fethedilmeye her zaman hazır görünen yeni ve daha geniş alanların mevcut olmasıydı. 18. yüzyıl Glasgowunun zenginliğini sağlayan tütün ve sigara ticareti genişleme dönemindeki faaliyetlerin ilkiydi. Bu sanayi, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ile birlikte çöktü ve daha sonraları canlansa da, İskoç ekonomisindeki eski önemine hiçbir zaman kavuşamadı. Daha sonra pamuk –İngiltere'de sanayileşmenin öncüsüydü– geliyordu. Bu sanayi dalı, ihracatın ve recksport ticaretinin merkezi olan ve İskoçya'nın dünyanın heryeriyle bağlantısını oluşturan Glasgow çevresinde; ülkenin temel tekstil ürünü olan keten sanayiindeki beceriler ve deneyimler temelinde gelişmişti. Glasgow yüksek kalitede mallar üzerinde çok fazla yoğunlaşmış olmasından dolayı, Napolyon Savaşları'ndan sonra, İngiltere'nin o zamana kadar tekeline almış olduğu Güney Amerika'daki denizaşırı pazarlarda daha ucuz olan malların rekabetine dayanamazdı ve Lancashire'ın tersine, yeni açılan Doğu pazarlarına daha düşük kalitede malların ihracatını artırabilecek konumda değildi. Bu sanayi durgunluğa sürüklendi ve sonunda neredeyse ortadan silindi.

Fakat, bereket versin, 1830'lar ve 1840'larda bu ülke kendi sanayileri için bir alternatif temeli, demiri ve kömürü keşfetti (Bu ikisi birbiriyle yakından ilişkiliydi, çünkü İskoç kömür sanayi büyük ölçüde kömür kullanan demir üreticilerine bağımlıydı). İskoçya 1830'da İngiltere'nin demir üretiminin yüzde beşini sağlıyordu, fakat 1855'e gelindiğinde dörtte birini sağlamaya başlamıştı. Bu sanayi dalı, çok büyük ölçüde ihracata dayalı olarak gelişti. Üretimin üçte ikisi ihraç ediliyordu. Gerçekte, 1848 ile 1854 arasında Büyük Britanya'dan ihraç edilen pik demirin yüzde doksanı

İskoçya'dan geliyordu (Bu tarihten sonra Kuzey İngiltere rakip olmaya başladı). İskoçların (ve İngilizlerin) Viktorya döneminin ortalarının bu altın yıllarında, Britanya'nın rakiplerinin gelecekteki sanayi potansiyellerini oluşturduğu bir gerçektir, fakat bunun sonucunda İskoç demir sanayi göreli olarak gerilediğinde, bir başka yeni gelişme alanı açıldı: Gemi yapımı ve bununla ilişkili olan çelik sanayi ve gemi mühendisliği. Bunlar, 1870'ten Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda refahın sona ermesine kadar İskoçya ekonomisinin başlıca temelleriydi. Doruk yılı olan 1913'te Birleşik Krallık'ta yaklaşık bir milyon tonluk gemi yapımı gerçekleştirildi: 756.976 tonluk gemi Clyde'da denize indirildi.

Bu gelişmeler İskoçlara bol fırsat sağlarken (bazen asık suratlı İngiliz gözlemciler Britanya İmparatorluğu'nu büyük ölçüde kuzey komşularına istihdam ve kâr sağlayan bir sistem olarak görmüşlerdir) İskoçya'ya çok fazla yarar sağlamadığına işaret edilmiştir. Bu doğrudur. 19. yüzyıl boyunca İskoçya'daki ücretler, genellikle İngiltere'deki ücretlerin çok altında kaldı. Viktorya döneminin ortalarında gelişmenin temelini oluşturan sanayiler, acımasız ve baskıcı olma geleneğine sahiptiler (1799'a kadar İskoç maden işçileri gerçekte serftiler); bundan dolayı işçilerini örgütlenmemiş ve çaresiz olanlar arasından ve özellikle iyi bir gelire, kent ve sanayi hayatına alışmamış olan İrlandalılar ile dağlık kesimlerden gelen göçmenler arasından seçiyorlardı. İskoçların konutları rezillik derecesinde kötüydü ve halen de kötüdür; aynı zamanda İngiltere'deki konutlardan çok daha kötü durumdadır. Bundan başka, sanayinin gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan ve yarı kentsel maden bölgelerinde dehşet verici olan sefalet ve pislik, Glasgow'un soğuk ve dumanlı havasında yükselen ve 1914'te her beş İskoçyalıdan birinin barındığı, eskisine göre biraz daha iyi, fakat yine de dehşet verici olan büyük ve kasvetli apartmalarda tehlikeli hale geldi. Sanayileşme öncesinde İskoçya'nın eğitim sistemi gibi geleneksel kurumları, sanayi toplumunda etkinliklerini kaybettiler. Bunlar, eski İskoç yoksullara yardım sisteminin sonu ve İskoçya Kilisesi'nin bölünme yılları olan 1840'larda parçalandılar. Sonuçta bunların yerini, İngiltere'de olduğu gibi, işçi sınıfı hayatının ülke içinde üretilen ve biçimsel olmayan kurumları (İskoçların futbola olan tutkuları ve bu alandaki başarıları bunun bir göstergesidir),* ve kitle partileri ile hareketleri gibi biçimsel kurumlar ve

* Futbol takımlarının işlevi, (erkek) işçi sınıfı topluluğunu, birbiriyle sürekli olarak rekabet eden iki bölgesel uç çevresinde toplamaktır: Birçok sanayi kenti, başı çeken ve birbirine rakip olan *iki* takım çıkarmıştır. Bu durum, İskoçya'da (Liverpool'da olduğu gibi) özellikle İrlandalı göçmenler (Katolikler) ve İskoçya'nın yerli halkı (Protestanlar) çevresinde birleşen şu takımlardan oluşan bir biçimde ortaya çıkmıştır: Glasgow Celtic ve Rangers, Edinburg Hibernians ve Hearts of Midlothian.

devletin toplumsal refah düzenlemeleri aldı. Fakat 1830'lardan 1880'lere kadar olan dönemde; iş ve işçi dışında, İskoçların hayatlarını dolduracak fazla bir şey yoktu. İşçi örgütleri bile İngiltere'ye göre çok daha güçsüz ve istikrarsız durumdaydı. İngiliz yoksullarının toplumsal hayatlarında kasvetli bir dönem olan Viktorya döneminin ortasındaki yıllar, İskoçya için karanlık yıllardı.

Yüzyılın sonlarına doğru, aslında beceriye dayanan temel sanayilerden destek alan İskoçlar, kendi kimliklerine kavuştular. İskoç işçi hareketi ilk kez işçi sınıfını ciddi biçimde kucaklamakla kalmadı, aynı zamanda İngiliz işçi hareketi üzerinde de bir tür hegemonya kurdu. Keir Hardie İngiliz sosyalizminin önderi oldu (Hardie'nin Bağımsız İşçi Partisi'nin en güçlü üssü Clyde'da bulunuyordu), James Ramsay MacDonald bu ülkenin ilk İşçi Partili başbakanı oldu* ve Clydeside Birinci Dünya Savaşı sırasında devrimci ajitasyon ile eşanlamlı hale gelerek 1918 sonrasında İşçi Partisi'nin sola yönelmesinde etkili oldu ve Komünist Partisi'ne sağlam bir önder kadro sağladı. İskoçya sanayinin iki savaş arasındaki dönemde çökmesi bu gelişmeyi durdurdu ve sahipsiz kalmış bir ülkenin kendi içine kapanmasına neden oldu. Bu belki de en iyi biçimde, edebiyatta yapay olarak eski 'Lallans' şivesiyle, İskoçya dışındakilerin çoğu ve gerçekte İskoçyalıların çoğu için ulaşılamaz olan bir edebiyatı yaratmaya çalışan uç olguda görülebilir. İki savaş arasındaki dönemdeki durgunluk, aslında ülke açısından yaralayıcı bir deneyimdi. 18. yüzyıldan beri ilk kez dünya sınai ekonomisindeki rekabet üstünlüğünü kaybetmişti. Dinamik genişlemenin heyecanı; bağımsızlığın olmayışını ve daha önemlisi, yerli kurumlardaki, özellikle eğitim sistemindeki ve dindeki aşınma ve çöküşü gözlerden saklamıştı. İskoçya bir kez daha kendisini arıyordu; 1945 sonrasındaki canlanmaya rağmen (bu, Galler'dekinden daha az belirgindi) kuşkular ve belirsizlikler sürdü.

Buraya kadar anlatılanlardan açıklığa kavuşmuş olabileceği gibi; karmaşık olmakla birlikte, güçlü ulusal duygulara sahip oldukları kuşku götürmeyen Galler ve İskoçya, 1960'larda 20. yüzyıl dünyasının çoğu yerinde bilinen türde bir siyasi milliyetçiliği geliştirdiler. Daha doğrusu, karakterlerini kesinlikle etkiledikleri ve onlar sayesinde kısmen dönüşüme uğradıkları, İngiltere'nin radikal hareketleri, işçi hareketleri ve partileri aracılığıyla ulusal ayrılık noktalarını ve isteklerini ifade etmeye yöneldiler. İki savaş arasındaki durgunluk döneminde her iki ülkede gelişen bağımsız

* 1890'lardan sonra İskoç soyluları ve centilmenleri de başbakanlıktaki İngiliz tekelini kırdılar; hatta Glasgow'lu bir demir tüccarı olan Bonar Law, 1922 yılında, İskoçya'dan göç etmiş olar Maw Aitken'in ve Lord Beaverbrook'un da yardımlarıyla İngiltere başbakanı oldu.

milliyetçi partiler, siyasette marjinal olma durumlarını sürdürdüler. Fakat 1960'ların ortalarından itibaren, o onyılın İşçi Partisi hükümetlerinden dolayı uğranılan düş kırıklığı, seçmenlerin ilk kez kitlesel biçimde İşçi Partisi'nden İskoç ve Gal milliyetçiliğine doğru yönelmelerine yol açtı. Kalıcı olsun ya da olmasın, bu gelişmenin tarihsel öneminden kuşku duyulamaz.

* * *

Son olarak, İngiltere'deki İrlandalıları ele alıyoruz. Adalarından yoksulluk ve açlık nedeniyle sürülen İrlandalılar, kendilerini fetheden ve 1801 yılında arzuları dışında birleşmek zorunda kaldıkları İngiltere'ye, bu ülkeyi sevdikleri için değil de, İrlanda dışında gidebilecekleri en yakın yer olması nedeniyle akın akın göç ettiler. Önceleri mevsimlik tarım ürünü toplayan işçi, liman kasabalarında liman işçisi ve yoksullar olarak geldiler. Daha sonraları ise, toprağı kazmak dışında, sanayide ve kent hayatında önem taşıyan hiçbir beceriye sahip olmadıklarından; bulabilecekleri herhangi bir iş için geldiler, çünkü bu tür işler güçlü bir vücut yapısı, kesintisiz çaba harcama biçiminde bir çalışma arzusu ve yeteneği gerektiriyordu. Bu durumda olan çok kişi vardı, çünkü sanayi toplumu, yalnızca işin rutin düzenine değil, coşkulu ve enerjik işgücüne ihtiyaç duyuyordu. Bu kişiler dok işçisi ve kömür yükleme işçisi, İngilizlerin ve İskoçların istemedikleri ya da geçinemedikleri işleri yapan –el tezgâhında kumaş dokuyan ya da bir becerisi olmayan– işçiler haline geldiler. Kızkardeşleri büyük kentlerin hizmetçileri, hastabakıcıları ve fahişeleri haline gelirken; kendileri de, diğer insanlardan daha fazla olmak üzere, Kraliçe'nin askerleri (çünkü kurbanlarını kendilerinin savunucuları durumuna getirmek imparatorlukların bir özelliğidir) haline geldiler. Ücretleri diğerlerinden daha düşüktü, en kötü durumdaki kenar mahallelerde yaşıyorlardı; İngilizler ve İskoçlar onları yarı barbarlar olarak aşağılıyor, onlara Katolik olmalarından dolayı güvensizlik duyuyor ve ücretlerini düşürdükleri için onlardan nefret ediyorlardı.

İrlandalılar, lisanları haricinde (artık ana dillerini konuşmuyorlarsa o da), kendilerini 18. yüzyıl İngiltere ya da İskoçyasını, aynı dönemin Çin'ine göre daha fazla anlamalarını sağlayabilecek bir donanımla gelmemişlerdi. Kendilerine özgü bir İrlanda 'hayat tarzı' (ölüyü beklerken verilen ziyafetler, şarkılar ve benzerleri), İngiltere'ye karşı beslenen kin köylülerin çocukları ile kardeşlerinin oluşturduğu Katolik papazlık kurumu aracılığıyla birlikteliklerini sağlayan, birkaç yüzyıl süren İngiliz baskısı sonucunda

eski geleneklerinin, karşılıklı yardımlaşma ve akrabalık dayanışmasının parçalandığı; yoksullaşmış, daha aşağı konuma düşmüş bir köylülük haline geldiler. 19. yüzyılın son üçte birlik bölümünde, ulusal bağımsızlık hareketinin ortaya çıkması, birbirlerine daha fazla bağlanmalarını sağladı. Liverpool kentinin İskoç seçim bölgesi –1851'de bu kentin nüfusunun yüzde yirmi beşi İrlanda doğumluydu– göçmenlerin çoğu İrlanda Özerk Yönetimi'nin partisi olarak Liberallere oy verdiği halde; uzun yıllar bir İrlandalı milliyetçi milletvekilini seçti ve İrlanda'nın özerkliğini elde etmesinden sonra da hemen hemen tamamının ait oldukları sınıfın partisi olarak İşçi Partisine oy verdi.

Görünümleri, İngilizceyi bilmeleri ve –ilk dönemden sonra– normal kentli işçi sınıfı giysilerini benimsemeleri onları daha sonra göç eden Yahudiler, Kıbrıslılar, Batı Hint Adalarından gelenler ve Asyalılar gibi gruplarla karşılaştırıldığında yabancılar olarak daha az 'farkedilir' hale getirmekle birlikte; kısmen açlığın sınırında bulunan ve İrlanda toprak sahipliği sistemi yüzünden tasarruf ve yatırım hevesi kırılmış olan bir köylülüğün alışkanlıklarını da beraberlerinde getirmelerinden, kısmen de sanayi dışındaki işlere girmelerinden dolayı sanayi toplumuna uyum sağlamada çok yavaştılar. İrlandalılar, ilk başlarda, Liverpool'un kenar mahallelerinde, Munster bölgesindeki kulübelerindeki gibi bir hayat sürdüler ve kuşaklar sonra bile genellikle büyük kentlerin çevrelerinde oluşan, çökmekte olan ve toplumsal düzensizlik içindeki semtlerin sakinlerinin büyük bölümünü oluşturmaya devam ettiler. İrlandalılar İngilizlerin, İskoçların ve özellikle bunların orta sınıflarının gözünde pis ve değersiz, belli bir ayrımcılık uygulanan, istenilmeyen yarı yabancılardı. Ancak 19. yüzyıl İngilteresine katkıları büyüktü. Sanayinin, özellikle kitlesel olarak yöneldikleri inşaat sektörünün ve kas güçlerine, canlılıklarına ve büyük bir hızla çalışma arzularına ihtiyaç duyan ağır sanayinin gezici öncü kolunu oluşturdular. İngiliz işçi sınıfına çok değerli radikalleri ve devrimcileri, içinde yaşadıkları topluma karşı gelenekler ya da iktisadi başarı yüzünden herhangi bir yükümlülüğü olmayan kişileri kazandırdılar. İrlandalı Feargus O'Connor'un Çartizmin ulusal önderi olmaya çok yaklaşması, bir diğer İrlandalı Bronterre O'Brien'ın Çartizmin baş ideologu olması, İngiliz işçi hareketinin ulusal marşı olan 'Kızıl Bayrak'ın bir İrlandalı tarafından bestelenmiş olması ve en iyi İngiliz işçi sınıfı romanının, *The Ragged-Trousered Philanthropists*'in (*Yırtık Pantolonlu Yardımsever*) yazarının da bir İrlandalı olması tesadüf değildir.

İrlanda'dan göç 1847'deki Büyük Açlık'tan sonraki onyıllarda doruk noktasına ulaştı ve bu tarihten itibaren azaldı. Bununla birlikte, İrlandalı

azınlık, belki de nüfus sayımlarında İrlanda doğumlu olduklarını belirtenlerden daha kesin biçimde, İngiltere'deki Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı olan kişilerin sayısıyla –İskoçya'da bunun oranı hâlâ yüzde yirmi beş kadardır,– ölçülebilir. Ancak ABD'ye yönelen kitlesel göçlerin sona ermesiyle birlikte, İngiltere'ye yönelen göçler yeniden canlandı ve İngiltere son otuz yılda İrlandalı göçmenlerin en fazla yerleştiği ülke haline geldi. 1961 yılında İngiltere'deki İrlanda doğumluların sayısı yaklaşık bir milyondu ve bu, İrlanda'nın nüfusunun yüzde yirmi beşine ve İrlanda Cumhuriyeti'nin nüfusunun üçte birine eşitti.* Bu göçler İrlanda'dan göçlerin yöneldiği geleneksel merkezler olan Clydeside ve Merseyside'da daha az oldu ve giderek Orta ve Güney İngiltere'nin gelişmekte olan merkezleri ile Londra'ya yöneldi. İnşaat sektörü bu göçmenlerin çoğunu –yaklaşık beşte birini– istihdam etmeyi sürdürmekte, bunu metal sanayi izlemektedir (yüzde on üç). Ev hizmetleri ve benzeri meslekler (hastabakıcılık) kadınların büyük bölümünün çalıştığı işlerdir. Bununla birlikte, İrlanda ekonomisinin göreli olarak geri kalmışlığı, İngiltere'nin daha fazla olan imkânlarının çektiği bir profesyoneller göçünü doğurmuştur. Tüm İngiliz doktorlarının yüzde on ikisi İrlanda kökenlidir.

Bu göçlerin asimile edildiğini söylemek yanıltıcı olacaktır. Fakat 1950'lerde çok daha kesin biçimde farkedilen yeni göçlerle karşılaştırıldığında, İrlanda'dan olan göçlerin dikkatleri çekmemesi, bunun giderek kabul görmesine yol açmıştır. İrlanda'nın 1921'de siyasal olarak İngiltere'den ayrılması, İngilizlerin ve İskoçların, İrlanda ve İrlandalıların farkına varmalarını sağlayan en önemli nedeni ortadan kaldırmıştır. Toplumlar arasındaki gerilimler yavaş yavaş azalmıştır. 1964'te İşçi Partisi'nin ülke genelindeki en büyük oy kazancını Liverpool ve çevresinden elde etmesinin nedenlerinden biri, bu kentteki çok sayıda İrlanda kökenli ve Katolik olmayan işçilerin oluşturduğu geniş bir kesimin, sonunda, geçmişte büyük ölçüde yerel İrlandalı toplulukla özdeşleştirilen bir partiye oy vermeye hazır hale gelmesidir.

* 1951'de göçmenlerin yedide ikisi, hala Birleşik Krallık'ın bir parçasını oluşturan Kuzey İrlanda'dan gelmişti.

NOTLAR

1. Okuma Listesi 3 ve 4'teki ilgili yapıtlara ve John Jackson, *The Irish in Britain* (1961)'e, farklı renkteki insanların göçüne ilişkin olarak da R. Glass, *Newcomers* (1960)'a bakınız. A. H. Dodd, *The Industrial Revolution in North Wales* (1953), A. H. John, *The Industrial Development of South Wales* (1950) özel konularda yararlı araştırmalardır. Cecil Woodham Smith, *The Great Hunger* (1962) Britanya'daki ve diğer yerlerdeki İrlandalılara ilişkin temel bir kitaptır.

Sonuç

Bugüne kadar gelen, ya da bugüne yaklaşan –ki bu hiç önemli değildir– bir tarih, yazarının müsveddeleri tamamladığı tarihte, yalnızca o güne kadar olanlar hakkında bir sonuca varır. İktisadi ve toplumsal tarihte önemli dönüm noktalarının tarihleri, siyaset tarihindeki ya da askeri harekatların tarihleri kadar kolay belirlenemez. Fakat 1960'ların başlarının, gelecekte, İngiltere'nin gelişmesinde bir dönemin sonu olarak kabul edileceğini varsaydığımızda bile, bunu kabul etmek, ya da bunu kabul etsek bile bu dönüm noktasının niteliğini değerlendirmek için zaman henüz erkendir. Gerçekte, bir dönemin sonuna doğru yaklaşmakta olmamız ya da bir diğerinin başlarında olmamız muhtemeldir. Son yüz elli yılda –bazıları bunun çok daha uzun olduğunu söyleyecektir– dünyanın 'gelişmiş' bölgelerindeki iktisadi hayat, 'Kondratiev Uzun Dalgaları' olarak bilinen tuhaf, yarım yüzyıllık hareketler biçiminde olmuştur. Bunların önemi, son zamanlarda çok yoğun tartışmalara konu olmasa bile, yine de spekülasyon ve tartışma konusudur. Bu dalgalar, en bariz biçimde, yaklaşık yirmi beş yıllık bir enflasyon dönemini ve iş dünyasındaki güven ortamını izleyen, fiyat dalgalanması ya da deflasyon ile iş ortamındaki sıkıntı ve toplumsal gerginlik ortamı olarak kendini gösterir. Bu kitabın okuyucuları

önceki bölümde bu değişime dikkat etmiş olabilirler; 1780'lerden Napolyon Savaşları'nın sona ermesine kadar olan dönemdeki 'yükselme eğilimi'ni o tarihten itibaren 1840'lara kadar süren dönemdeki sıkıntılar; Viktorya döneminin 'altın yılları'ndaki yükselme eğilimini 1873–96 dönemindeki 'Büyük Bunalım';* Kral Edward dönemindeki ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki 'pastırma yazı' olarak adlandırılan yükselme eğilimini iki savaş arasındaki durgunluk izledi. 1940'tan beri bir yükselme eğilimini yaşadığımız çok açıktır. Özellikleri ne olursa olsun Kondratiev dönemleri, gerçekten varsa, bu dönemin de çok yakında sona ereceğini, ve 1970'lerin farklı ve belki de çok daha az hoş özelliklere sahip olacağını söyleyebiliriz. Fakat bunu henüz bilmiyoruz.

Bu kitabın ele aldığı dönemde İngiliz iktisat tarihinin genel biçimini kavramak elbette kolaydır. 15. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar olan dünya tarihi, Batı Avrupa'daki ülkelerin ya da Avrupalıların yerleştikleri ülkelerden birinin veya diğerinin kurduğu siyasi ve iktisadi hâkimiyetin yükselişi ve gerileyişinin tarihidir. Şu anda bu siyasi ve askeri hâkimiyetin gerileyişi, iktisadi gücündeki gerilemeye göre çok daha çarpıcı biçimde belirgindir. Çünkü dünya sanayi üretiminin çok büyük bir bölümü hâlâ Batı Avrupa'nın oluşturduğu bölgede ve Amerika'da gerçekleşmektedir. Yine de, Japonya ve SSCB'nin büyük iktisadi güçler olarak ortaya çıkması ve belki de Çin'in yakında aynı konuma gelecek olması, değişimin yalnızca bu yönüyle bile önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu genel gelişme içinde, Britanya'nın tarihi, dünyadaki sanayileşmenin birinci evresinin –Sanayi Devrimi, tek bir liberal dünya ekonomisinin oluşması, ve sonunda azgelişmiş ve kapitalist olmayan dünyaya kapitalizmin girmesinin ve buraların kapitalizm tarafından fethedilmesinin– tarihidir. Britanya'nın yükselişi, tarihin bu evresinin öncüsünün yükselişi; gerilemesi de tüm dünya iktisadi sisteminin gerilemesidir.

Hepsi bundan ibaret olsaydı, Britanya'nın gerilemesinden söz etmemiz belki gerekmeyecekti; çünkü bu, kısmen genel ve küresel bir değişimin yansımasından, kısmen de, sanayileşmesini tamamlamış bir dünyada, bir zamanların tek öncü sınai ekonomisinin payının gerilemesinin gerektiği yolundaki –gereksiz bir tekrar biçimindeki –bir iddiadan oluşacaktı. Yine de Britanya'nın gerilemesinden böyle söz edebiliyorsak, bunun nedeni, ülkenin bu duruma uyum sağlama konusundaki göreli güçsüzlüğüdür. Britanya ideal olarak, ikinci sınıf bir gelişen ekonomi, 20. yüzyılın süper güçlerinden daha küçük, fakat yine de (Batı Almanya, Fransa ve Japonya

* Çeşitli nedenlerden dolayı 'uzun dalgalar'ın bu evresi, iktisat tarihçileri arasında diğerlerine göre daha fazla tartışmaya yol açmıştır.

gibi ülkelerle birlikte) üçüncü sınıf ülkelerden (örneğin İskandinav ülkelerinden ya da İsviçre'den) iktisadi açıdan çok daha güçlü bir devlet olarak dünyada yer edinebilirdi. Bu gibi uygulamalar imkânsız değildir. Örneğin 19. yüzyılda buna benzer bir uyumsuzluğun birçok belirtilerini göstermiş olan Fransa, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir sayfayı büyük bir başarıyla açmıştır. Almanya da yalnızca varlığını sürdürme konusunda değil, aynı zamanda bu yüzyılın siyasi ve iktisadi felaketlerini atlatma konusunda dikkate değer bir yeteneği ortaya koymuştur.

Bu kitabın yazıldığı sırada Britanya aynı biçimde uyum sağlamış görünmüyordu. Geçmişine –Londra'nın dünyanın ticari ve mali merkezi olduğu ve Britanya İmparatorluğu'nun üzerinde güneşin hiç batmadığı bir dünyaya, sterlinin Kral Edward ve Kral George'dan daha bariz biçimde kral olduğu bir dünyaya– duyduğu nostaljinin çaresi henüz bulunamamıştı. Bu gerçekleşene kadar Britanya'yı yine gerilemesi açısından ele almak gerekecektir ve bu durum, Britanya'nın davranışının en azından tek bir yönü açısından, yani göç açısından hâlâ belirgindir. Bugün göç, normal olarak, geri kalmış bölgelerden gelişmiş bölgelere, statik olandan dinamik olana yönelme eğilimindedir ve 1960'ların başlarına kadar Britanya'daki göç –genellikle ülkede bulabileceklerine inandıkları imkânlardan daha iyi imkânların peşindeki daha kalifiye işgücünün, teknisyenlerin ve serbest meslek sahiplerinin göçü– azgelişmiş ülkelerden ve esas olarak, eski imparatorluktan kalifiye ve kalifiye olmayan işgücünün göçünden hâlâ fazlaydı. Siyasi kısıtlamalar getirilene kadar Britanya'ya yönelen bu göç dışarıya olan göçlere hızlı bir biçimde yaklaşıp geçse de, Britanya'dan giden bu göçte hiçbir yavaşlama belirtisi yoktu.

Gelecekte tarihçilerin, olayları sonradan görmenin sağlayacağı akılla, bu yönde uyum sağlamaya yönelik kararlı adımların atılmakta olduğunu ya da atıldığını keşfetmeleri muhtemeldir. Bu biçimde sonradan görmenin avantajına sahip olmayan bizler bundan emin olamayız.

Tarihçi, bu koşullarda tahmin yapmaktan kaçınarak, yalnızca bazı küçük karşılaştırmalar yapabilir. 1960'larda Britanya yaklaşık elli üç milyon nüfusa sahip bir ülkeydi. Yalnızca üzerinde tartışılmayan sanayi ülkeleri dikkate alındığında Fransa (kırk sekiz milyon), Batı Almanya (elli beş milyon) ve İtalya (yaklaşık elli milyon) ile aynı nüfus büyüklüğüne sahipti ve Japonya'nın (doksan dokuz milyon) yaklaşık yarısı, ABD ve SSCB'nin dötte biri kadar bir nüfusa sahipti. 1961'de dünya sanayi üretimindeki payı ABD ve SSCB'nin çok altındaydı, fakat yine de Batı Almanya'nınki kadardı ve Fransa, İtalya ve Japonya'dan çok fazlaydı, dünya ticaretindeki payı (1960'ta ihracatın yaklaşık olarak yüzde sekizi, ithalatın ise yüzde dokuzu kadardı)

1913'teki payının yarısından fazlaydı, fakat artık Avrupa'nın bile en büyük ihracatçısı değildi. 1963'te altı ülkeden daha az pamuk ipliği, beş ülkeden daha az demir, dört ülkeden daha az çelik, yedi ülkeden daha az çimento, dört ülkeden daha az sülfürik asit, fakat toprakları tümüyle Avrupa'da olan herhangi bir devletten daha fazla elektrik ve kömür üretiyordu. 1960'ta dünyanın üçüncü büyük motorlu taşıt üreticisi, beşinci büyük radyo ve televizyon üreticisi ve hâlâ ikinci büyük gemi yapımcısı, ikinci büyük ticaret filosu sahibi durumundaydı. Diğer bir deyişle, Britanya belki de hâlâ üçüncü büyük sınai ekonomi durumundaydı, ancak iki dünya liderinin çok gerisindeydi ve önemli bir üretim dalında lider durumda değildi.

İngiliz halkı zenginliğin ve üretken gücün insanların fiilen kullanımına sunulması açısından ise; en gelişmiş ülkelerin sahip oldukları avantajlardan yararlanıyordu. Bunlar daha sağlıklı bir yaşam, yüksek bir hayat standartı ve daha iyi eğitimdi. Dünyada daha iyi beslenen ve barınan insanların sayısı azdı.* İngilizler Avrupa'daki diğer benzer ülkelerle karşılaştırıldığında kişi başına daha fazla dayanıklı tüketim malına sahip değillerdi, fakat çoğunluğu geçimlik düzeyin çok üstünde olan ve mutlu bir hayat süren az sayıdaki ve ayrıcalıklı insanlar arasında yer aldıkları kesindi. 'Yoksulluk' da sürüyordu, fakat bu, dünyanın birçok bölgesindeki gibi açlık ve yırtık pırtık giysiler anlamına gelmiyordu. Britanya'da, bir sosyal güvenlik sistemi sayesinde (bu, Avrupa'da şimdi yaygın biçimde benimsenen sistemlerden ayrıntılarda farklı olmakla birlikte, bunlara benziyordu) çok daha zengin olan ABD'yi hâlâ bariz biçimde çirkinleştiren eski tür sefalet ve neredeyse yoksulluğa varan örnekler bile görülmüyordu. Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz hayat standartlarındaki yükselme, Avrupa'nın diğer bazı sosyalist ve sosyalist olmayan ülkelerinden daha yavaş ve daha az çarpıcı olmuştu.** 1950 ile 1960 yılları arasında Britanya'daki otomobil sayısı yaklaşık üç katı arttı, fakat bu artış İsveç'te altı katından fazla, Fransa ve Hollanda'da yaklaşık beş katı; Batı Almanya, İtalya ve Avusturya'da yaklaşık on katı oldu. Diğer bir deyişle, Britanya'daki gelişme İkinci Dünya Savaşı'nı aynı şekilde göreli olarak yüksek bir hayat standartı ile sona erdiren bazı ülkelerle karşılaştırıldığında bile fazla etkileyici değildi.

* Yani günde kişi başına 3.000 kalorinin üzerinde alan kişilerin sayısı. Bu düzeye –1960-61'de– yalnızca Avusturya, Danimarka, İrlanda, Hollanda, Kanada, ABD, Avustralya ve Yeni Zelanda'da ulaşılabiliyordu. Ortalama bir İngiliz konutunda, İsviçre ve Lüksemburg hariç, diğer Avrupa ülkelerindekinden daha fazla sayıda oda bulunuyordu.

** 1950 ile 1960 yılları arasında yirmi ülkede imalât sanayiindeki gerçek ücretlerin yıllık artış hızının medyanı yüzde 2,7'ydi. Britanya'da bu oran bu ortalama civarındaydı; Çekoslovakya, Batı Almanya, Fransa, Japonya, Hollanda, İsveç ve Bulgaristan'da yüzde dördün üzerindeydi.

Bu gibi karşılaştırmalar bir ülkenin özelliklerini ortaya koyamaz, Britanya bu türden bazı özelliklere sahipti. Örneğin, Britanya Avrupa'nın en fazla kentlileşmiş, en fazla sanayileşmiş ve en fazla 'proleterleşmiş' ülkesiydi.* Köylülüğün ve küçük dükkân sahiplerinden ve zanaatkârlardan oluşan büyük bir sınıfın mevcut olmaması, belki de Britanya'nın erken gelişmesinin ve sınai kapitalizme hızlı biçimde geçmesinin en kalıcı mirasıydı. Britanya'nın oldukça mütevazı olan iki sınıflı sistemi ve sanayi işçileri sınıfının siyasetteki olağandışı önemli rolü bir diğer mirastır. Britanya, 1950'lerde sosyalist olmayan Avrupa'daki tüm önemli sanayi ülkeleri arasında, eski tarz proleter bir sosyalist partinin (İşçi Partisi) genel seçimleri kazanma ve *tek başına* iktidara gelme konusunda makul bir şansa sahip olduğu tek ülkeydi ve aslında bunu 1964'te gerçekleştirmiştir. Diğer tüm ülkelerde (üç İskandinav ülkesinin özel ve alışılmamış durumları hariç) sosyalist işçi sınıfı partileri ya tek başlarına ya da güçlü komünist partilerinin olduğu yerlerde bunlarla ittifak halindeki azınlıklar olarak sürekli muhalefette kalmaya ya da bunlarla aynı şekilde sürekli olarak koalisyon yapmaya mahkumdular. Her ne kadar aynı zamanda Britanya'nın siyasi geçmişinden gelse de; bir ölçüde sanayileşmeye erken başlamasının ortaya çıkardığı üçüncü özellik, bölgeciliğin göreli olarak önemsiz olmasıdır. Avrupa Kıtası'nda federalizm ya da buna yönelik baskılar yaygındı; bölgesel partiler ve baskı grupları etkiliydi. Ostend'den Sicilya'ya kadar uzanan yol üzerindeki tüm ülkelerde durum böyleydi. Fakat Britanya'da Gallilerin ve İskoçların varlığı bile bu türden önemli bir soruna yol açmıyordu, çünkü daha önce de gördüğümüz gibi, her iki ulus da (küçük istisnalar hariç) İngiliz ekonomisiyle o kadar iyi bütünleşmişlerdi ki; bu durum, bu tür taleplerde her zaman kitlesel sempatiden olmasa bile, kitlesel destekten yoksun kalmalarına yol açıyordu. Britanya, orta sınıfların çok benzer ve tek bir dili konuştukları ve (İskoçya hariç) şivelerin olmadığı bir ülkeydi; bu hiç de çok rastlanılan bir durum değildi. Britanya

İstihdam türlerine göre ve tarımda çalışan işgücü (1960)

	Tarım, ormancılık, balıkçılık	*Ücretle çalışanlar*	*İşverenler ve kendi işinde çalışanlar*	*Ücretsiz çalışan aile üyeleri*
Sosyalist olmayan Avrupa	20,9	75,3	16,4	8,3
Fransa	20,0	72,8	18,7	8,5
Batı Almanya	14,2	77,4	12,6	10,0
İtalya	35,2	64,5	23,2	12,3
Belçika	7,4	78,1	17,0	4,9
İsveç	13,7	83,9	13,3	2,8
Britanya	4,3	92,8	7,0	0,2

tüm ülkede tek bir ulusal basının olduğu (tersi yöndeki tüm çabalara rağmen), kültürel hayatın olağandışı bir şekilde tek bir büyük sermayede yoğunlaştığı bir ülkeydi.

Bununla birlikte, bunlar ve diğer geleneksel farklılıklar azalma eğilimi gösteriyordu. Batının sınai kapitalizminin 20. yüzyıl ortalarındaki evresi, giderek ulusal farklılıkları ortadan kaldıran bir tarzı –belki herşeyden önce görsel bir tarzı– ortaya çıkarıyordu. İnsanların uçaktan indikleri sırada yapılan anonslar ve karşılaştıkları havanın durumu hariç, hangi kıtada olduklarını bilemedikleri havalimanlarından motorlu taşıtlarla dolu otoyollara, işhanlarının ve konutların yer aldığı ve sayıları hızla artan geometrik bloklara, sokak aydınlatmasına ve reklamlara, pilonlar gibi modern uygarlığın görsel döküntülerine, benzin istasyonlarına ve trafik ışıklarına kadar, kentler ve bunlar arasındaki haberleşme ağları hızla birbirine benzemeye başlıyordu. Belki bu gelişmeler 19. yüzyıldakilerden daha fazla değildi, çünkü hiçbir şey, 19. yüzyılın orta sınıf çevresi hariç; 19. yüzyıldaki sanayi çevresinden daha standart hale gelmemişti. Bununla birlikte, 1960 yılına gelindiğinde Britanya'nın ve diğer ülkelerin standart bir hal almış olan bölümleri eskisinden çok daha geniş bir alanı ve her halükârda çok daha büyük bir nüfusu kapsıyordu. Bu hızlı asimilasyon süreci 1950'lerde, dev inşaat ve yeniden inşa dalgaları kentleri bazen farkına varılmadan değiştirdiğinde, Britanya'da çok belirgin bir hal aldı. İletişim ve özellikle kitle turizmi ve bununla pek aynı anlama gelmeyen, seyahatlere duyulan kitlesel istek, eskiden birbirinden ayrı olan ülkelerin sınırlarını daha da bulanıklaştırdı. 1945 sonrasında Britanya'daki tuhaf olgulardan biri de, Britanya'nın dev bir çokuluslu imparatorluğun yöneticisi olmaktan çıkmasıyla birlikte, görünüm olarak ve gerçekte eskiye göre çok daha kozmopolit bir hale gelmesiydi. Bunun nedeni, artık göçlerin çok çeşitli ülkelerden, özellikle imparatorluk içindeki ülkelerden gelmesi ve ilk kez kitle turizminin ortaya çıkmasıydı.

Britanya giderek Batının diğer sanayileşmiş ülkelerine daha çok benzemeye başlıyordu, fakat aynı zamanda, bu ülkeler arasındaki konumu ve dünya üzerindeki etkisi görünür biçimde geriliyordu. Britanya'nın, sömürgelerindeki kurumlara şekil verme konusunda sahip olduğu güçten bağımsız olarak, İngiliz ekonomisinin ve İngiliz toplumunun dış dünya üzerindeki etkisi neydi diye kendimize sorduğumuzda tuhaf bir değişikliği gözleriz. Sanayileşmenin öncüsü; dünyaya makinelerini, gemilerini ve belki de hepsinden önemlisi demiryollarını –Ruslar hâlâ her istasyona 'Vauxhall' demektedirler– girişimcilerini ve kalifiye teknisyenlerini armağan etmiştir. Dünyanın tüccarı ve bankeri; dünyaya Londra'nın Lloyd'u

gibi, her işadamının bildiği mekanizmaları ve kurumları armağan etmiştir. Dünyanın en büyük ihracatçısı ve ithalatçısı; bağımlı sömürgelerine –bu, yalnızca resmi sömürgeleri anlamına gelmemektedir– insanın yaptığı maddi ve ticari nesnelerden oluşan bir miras bırakmıştır. Böylece bir gözlemci posta kutularının biçiminden, Oporto veya Buenos Aires'teki Harrods ya da Mappin and Webb gibi isimlerden; İngiliz etkisinin bir zamanlar oralara kadar uzandığını, oralarda İngiliz bayrağı olmadan bile söyleyebilir. İngiliz sanayi, dünyaya üçüncü en güçlü kültürel ihracatını, futbolu gönderek yapmıştır. Futbol kulüplerinin isimleri, bazen Bolton ve Leeds şöyle dursun, yurtdışındaki İngilizlerin kurdukları fabrika takımlarının isimlerini çağrıştırmaktadır. Ticari ve aristokrat olan eski Britanya'nın gücünü daha da artıran sanayileşmiş Britanya'nın gücü, erkek soyluluğa o güne kadarki en kalıcı hayat tarzı olan sporu (bunun uluslararası dildeki adı hâlâ büyük ölçüde İngilizcedir) ve özellikle at yarışlarını ve 'Jokey Kulüplerini'; resmi ve yarı resmi erkek giyiminin temel biçimini ve Londra'nın batı yakasında bu gibi şeyleri üreten pahalı uzman zanaatkârların ününü armağan etmiştir.

Ancak bunların tümü, aslında 1914 öncesi döneme ve hatta daha da öncesine aittir. Dünyayı sunduğu görüntüyle etkileyen, Jules Verne'nin döneminde–ve onun gözüyle– görüldüğü biçimiyle Britanya'ydı ve Phileas Fogg'un cesareti ve uyum sağlama becerisi değil, görüntüsüydü. Çünkü orta sınıfın katıldığı turizm ve dağcılık da –Thomas Cook ve Alp Kulübü– Britanya'nın etkisini yansıtıyor ve yayıyordu. Bugün bundan geriye çok az şey kalmıştır. Bir fark varsa, o da Britanya'nın kültürel ve ticari alışverişte, ayrı kalmadığı durumlarda alıcı konumunda olmasıdır. Kullanımı uzmanlık gerektirmeyen makinelerin en tipik olanları İngiliz malı değildir. İki savaş arası dönemde motorlu araçların kitlesel üretiminin temel tarzı (lüks ve yarı lüks Rolls Royce'ların ve bazı spor modellerinin sınırlı üretimi hariç) Amerikan kökenliydi ve bunlara 1945'ten beri kıta ülkelerinde üretilen otomobiller eklenmiştir. Kahve makinesi, scooter'lar ve daktilo, çağdaş gündelik araçların çoğu gibi, savaş sonrasının İtalyası tarafından; (bir zamanlar Almanya ve ABD'nin özel ürünü olan) radyo ve fotoğraf makinesi ise Japonya tarafından yeniden canlandırılmıştır. Sinema, televizyon ve popüler eğlence sanatları, kitlesel tüketimin zaferinden sonra hep olageldiği gibi, ABD'nin hâkimiyetindeydi.* İngilizlerin son zamanlardaki güçlü kültürel ihracatı olan detektif hikayesi bile 1945'ten beri bu konumunu kaybetmiş ve yerini Amerikan tarzı heyecan romanları almıştır. Daha dar olan sanayi deyimleriyle ifade edecek olursak

* Orta sınıfın eğlencesi, Fransız ve Avusturya kökenli operetlerin hâkimiyetindeydi.

İngiliz sanayi yalnızca genelde değil, özelde de diğerlerine göre üstün konumunu kaybetmiştir. 1950'lerde bazı elektronik ürünlerde ve bilimsel aletler alanında bazı geçici istisnalar olsa da, ABD'deki ya da Avrupa kıtasındaki aynı sanayilerden kesin biçimde daha üstün durumda olan hiçbir İngiliz sanayi mevcut değildi.

Ne ilginçtir ki, Britanya'nın olağandışı proleter karakteri, yaptığı etkide ortaya çıkan bu gerilemeye en iyi direnen kesim olmuştur. Çok az sayıda ülke, Britanya'nin siyasal sistemini ya da Muhafazakâr Parti'yi ve Liberal Parti'yi taklit etmiştir; ancak dünya üzerinde ılımlı sosyal demokrasinin gerilemesiyle birlikte, İngiliz İşçi Partisi, dünyada iktidara gelmek yönünde gerçek bir talebi olan, reformcu bir işçi hareketinin ender partilerinden ve bazen de kale burçlarından biri olarak kalmıştır ve bu yüzden ideolojik etkisi güçlü olagelmiştir. 1950'lerde anti-muhafazakâr aydınların başkaldıran kültürel yapıtları, özellikle tiyatro oyunları, 1960'ların başlarındaki bilinçli bir biçimde halkçı ve eşitlikçi olan müziğin ve giyim modalarının dünyaya yayılacağının habercisi olmuştur. Ancak o zamana gelinceye kadar İngiliz etkisinde ortaya çıkan gerilemeye karşı dayanan pek fazla bir şey yoktu – olanlar da esas olarak entellektüel ve kültürel başarılardı.

Britanya 1960'ların başlarında yaşamak için eskiye göre çok daha rahat, çok daha fazla eğlence imkânları olan, fakat aynı zamanda, tarihçilerin bakış açısıyla çok daha az önemli bir ülkeydi. Bazen oldukça isterik olan ve bu yıllarda Britanya'nın doğasını ve bunalımını inceleyen, içebakış ve kendinden kuşku duyma konusunda yeni bir moda yaratan araştırmacıların söylediklerinin tersine; felç olmuş ya da batmakta olan bir gemi enkazı değildi. Hem insan hem de teknik kaynakları ve potansiyeli büyüktü. Ancak, bunlardan nasıl yararlanılabileceği ve bunların etkin biçimde nasıl hayata geçirilebileceği hiç de belli değildi. Yine de insanların geçmişe göre daha iyi bir durumda oldukları bir dönemde, belki de buruk bir memnuniyet halinde olmaları beklenebilir. Fakat insanlar böyle değillerdi. İnsanlar huzursuzdu. Belki de gerçeklik ve umut arasındaki uzaklıktan dolayı huzursuzdular. Kilisenin gerilemesinden sonra en etkin kitle ideologu haline gelen reklamcıların, insanların yalnızca gazla çalışan merkezi ısıtma ile yaşaması gerektiğini varsaymalarına rağmen, insanlar yalnızca bununla yaşamazlar. Umut ve gurur sönmeye yüz tutmuştur. A. J. P. Taylor, 'Artık çok az insan "Umut ve Şan Ülkesi" şarkısını söylemektedir' diye yazmaktadır. "İngiltere Ayağa Kalk" şarkısını söyleyenler ise daha da azdı. Yine de bu şarkılardan birincisini söylemenin fazla imkânı kalmamış da olsa, ikinci şarkıyı söylemek için hâlâ çok fırsat vardı.

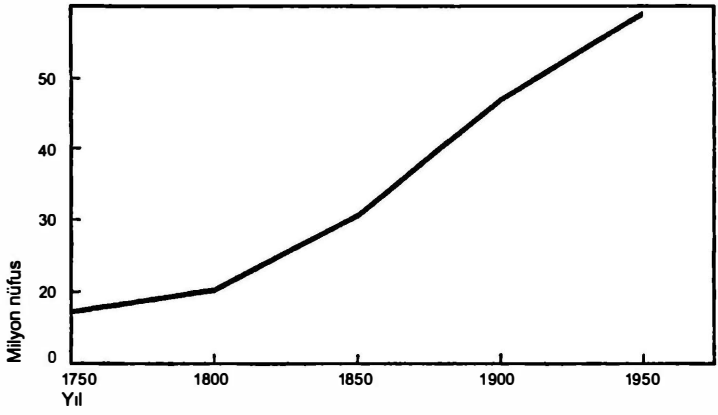
Şekiller

İktisat ve toplumsal tarih alanındaki yazarlar düzyazı ve sayıların rekabeti karşısında bocalamaktadırlar. Bir metni okunamaz hale getirmeden ona sayısal verilerden yapılan yeterli bir derlemenin eklenmesi kolay değildir. Bu yüzden bir ek şeklinde bazı şekilleri ilave ettim. Bunlardan bazıları bu kitabın tamamını kapsayan bilgileri sunmaktadır ve bunlar kronolojik olan bölümlerin herhangi birine uymamaktadır ve farklı bölümler arasında dağıtıldıklarında anlatmak istediklerine işaret edemezler. Diğerleri belli noktaları, metinde mümkün olandan daha ayrıntılı şekilde ortaya koymaktadırlar. Ancak bazıları, 1750'den beri Britanya'nın iktisadi ve toplumsal tarihiyle kesinlikle ilgisi olan, fakat kullandığım anlatım ve tartışma çizgisini saptıracak olan malzemeyi vermektedir. Her bölümün sonundaki notlar, birlikte ele alınabilecek şekillere dikkati çekmektedir. Şekillerin görsel yardımcı malzeme olması amaçlanmıştır. Bunlar, okuma listesindeki notta belirtilen ve temel aldıkları istatistiksel kaynakların yerini alamazlar (s. 338)

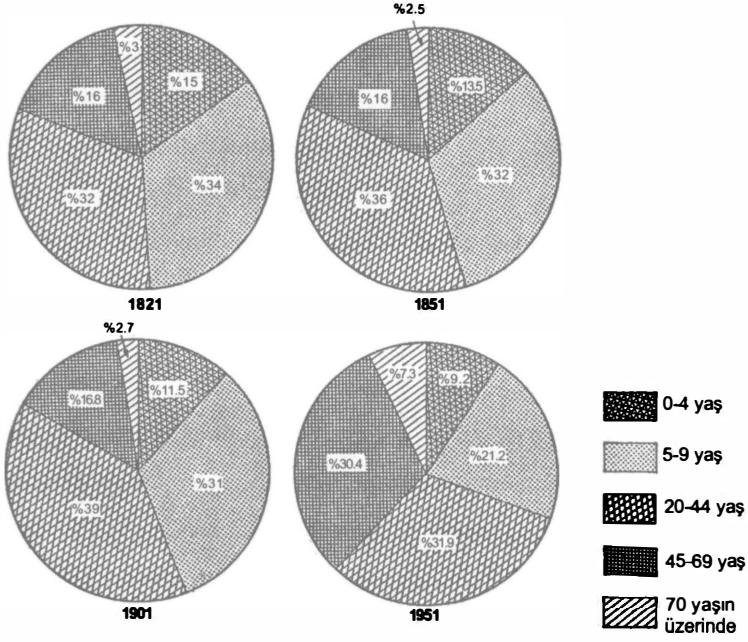
ŞEKİLLER LİSTESİ

1. Büyük Britanya'nın nüfusu, 1750-1951
2. Britanya nüfusunun yaş bileşimi
3. İngiltere ve Galler'de ölüm oranları
4. Tarımsal nüfustaki azalma
5a. Sınai İngiltere, 1851
5b. Sınai İngiltere, 1851
6. Sınai Britanya, 1963
7. Britanya'da bazı meslekler, 1841-1951
8. Kalifiye ve yarı-kalifiye işçiler, 1911-51
9. İşverenler, teknisyenler, serbest meslek sahipleri, 1911-51
10. Sınıf yapısı, 1750-1961
11. İşverenlerin sayısındaki azalma, 1911-51
12. Orta sınıf mesleklerindeki dönüşüm, 1931-51
13. Kentsel ve kırsal nüfus, 1801-1961
14. Londra'nın gelişmesi
15. Manchester'in gelişmesi
16. Hız devrimi: Yolculuk süresi
17. Ulaştırma devrimi: Demiryolları
18. Ulaştırma devrimi: Otomobiller
19. Ulaştırma devrimi: Karayolu trafiği, 1960
20. İletişim: İngiltere'de okuma yazma bilmeyenler, 1840
21. İletişim: Kitaplar
22. İngiliz sanayi üretimi, 1811-1960
23. Dünya toplamının yüzdesi olarak İngiliz sanayi üretimi, 1780-1958
24. Dünya sanayi içinde Britanya: 19. yüzyıl
25a. Dünya sanayi içinde Britanya: 20. yüzyıl ortası. Çelik
25b. Dünya sanayi içinde Britanya: 20. yüzyıl ortası. Elektrik
25c. Dünya sanayi içinde Britanya: 20. yüzyıl ortası. Motorlu taşıtlar
26. Britanya'nın çeşitli dönemlerde dünya ticaretindeki payı
27. Mal gruplarına göre Britanya'nın ticareti, 1814-1963
28. İngiliz ticaretinin gelişmesi, 1750-1962
29. 1960 yılında İngiliz limanları
30. Denizaşırı ticaretin gelişmesi, 1960
31. 1888 yılında İngiliz limanları
32. Britanya'nın yurtdışı yatırımları
33. Britanya'nın yatırımlarının coğrafi dağılımı
34. Britanya'nın yatırımlarının bileşimi
35. Ödemeler dengesi
36. Britanya'nın ithalatı karşılama yolları
37. Britanya'da fiyat hareketleri, 1700-1959
38. Kamu harcamaları, 1792-1955

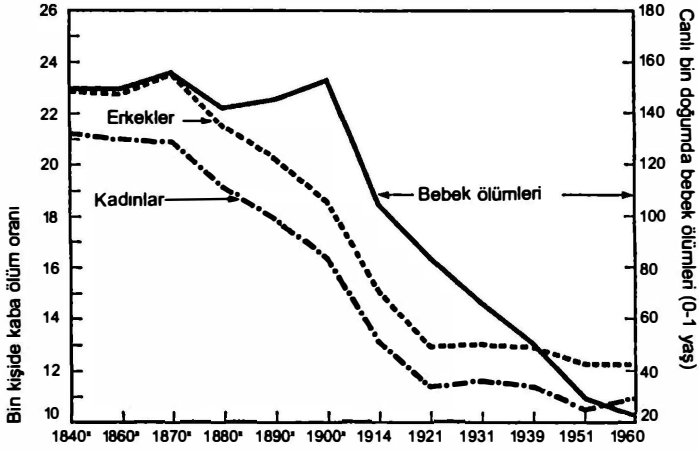
39. GSMH'nın yüzdesi olarak kamu harcamaları
40. Toplam kamu harcamalarının yüzdesi olarak savunma harcamaları
41. 1950'lerde çeşitli ülkelerde ulusal gelirin yüzdesi olarak sosyal güvenlik harcamaları
42. Sosyal güvenlik harcamalarının başlıca kalemleri, 1900-55
43. Zenginler ve yoksullar: Viktorya dönemi
44. 1955'te zenginler ve yoksullar
45. İşçilerin tüketimi
46. Çay ve şeker tüketimi
47. Yüksek ve düşük gelir bölgeleri, 1959-60
48. İngiliz kentlerinde bebek ölümleri, 1955-57
49. Ortalama haftalık gelir ve perakende fiyatlar, 1900-58
50. İşsizlik, 1860-1960
51. İşçi sendikası üyeliği, 1860-1960
52. Grevlerde kaybedilen işgünü, 1890-1960



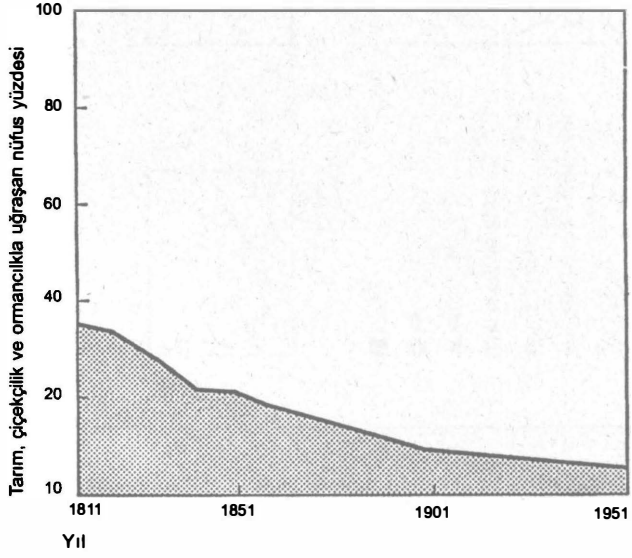
1. Büyük Britanya'nın nüfusu 1750-1951 (milyon)



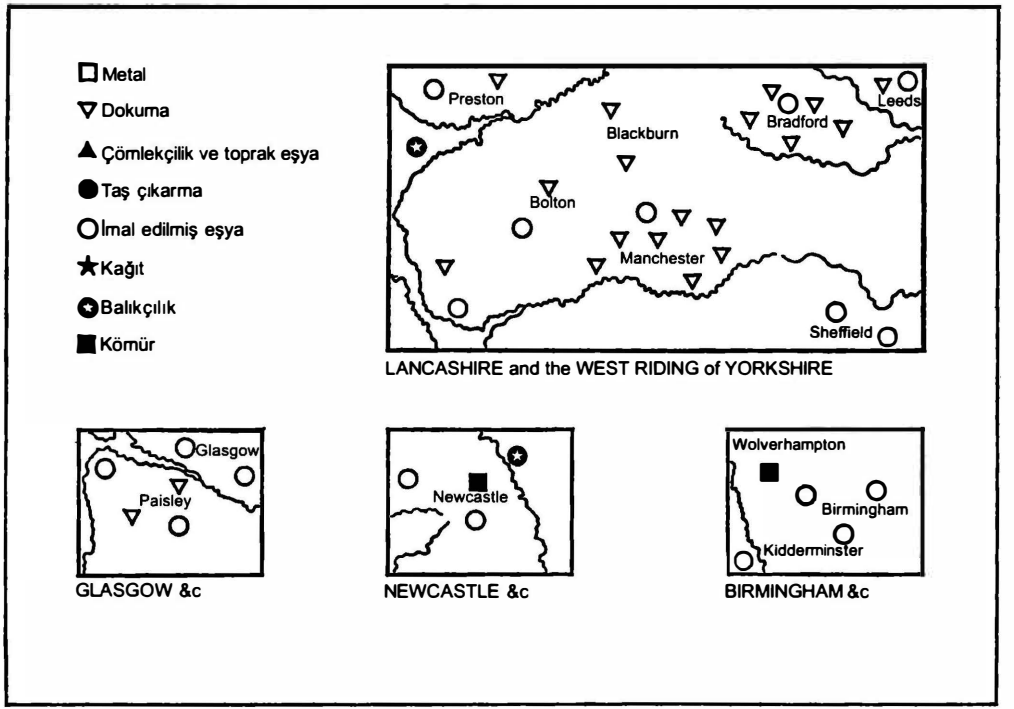
2. Çeşitli tarihlerde Britanya nüfusunun yaş bileşimi



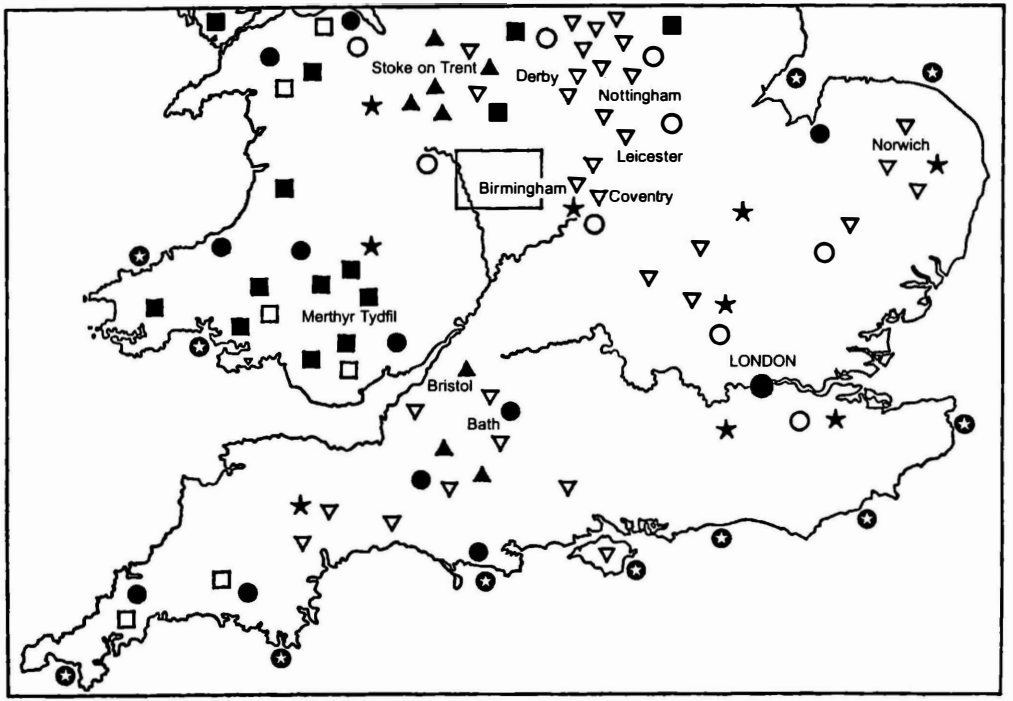
3.İngiltere ve Galler'de ölüm oranı



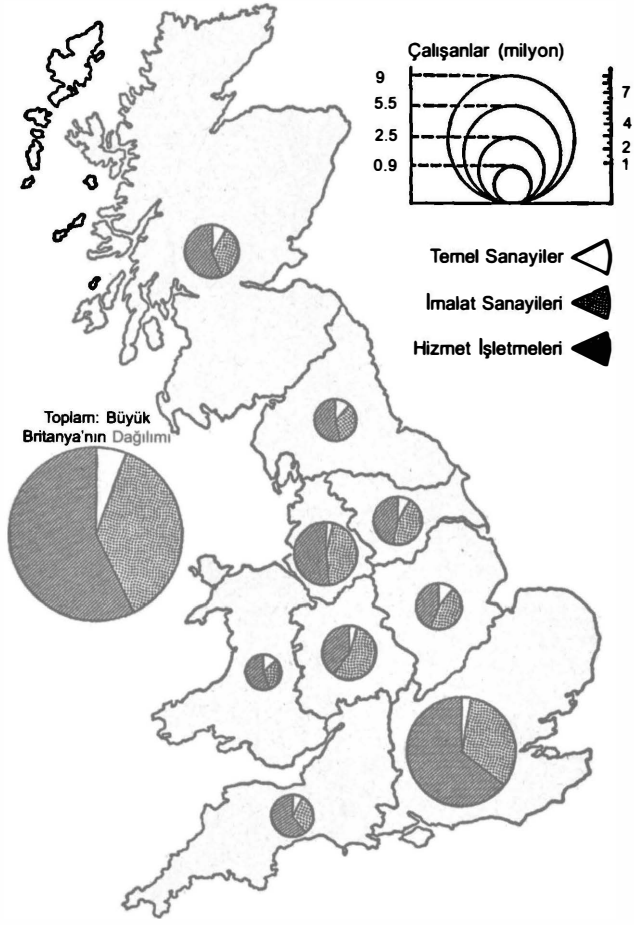
4. Tarımsal nüfustaki azalma



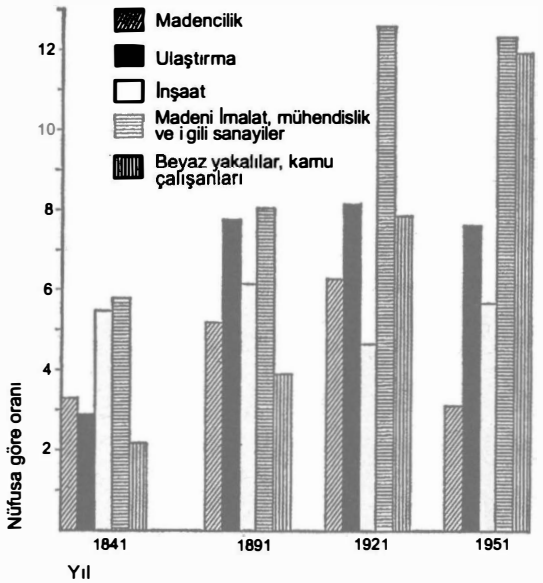
5a. Sınai İngiltere, 1851



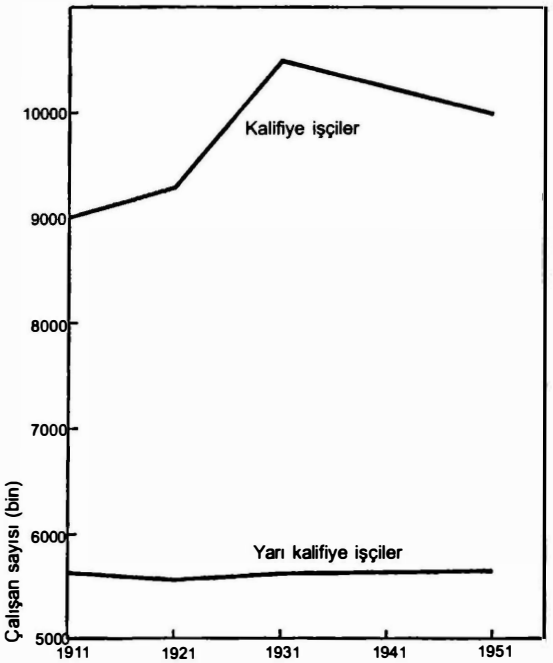
5b. Sınai İngiltere, 1851



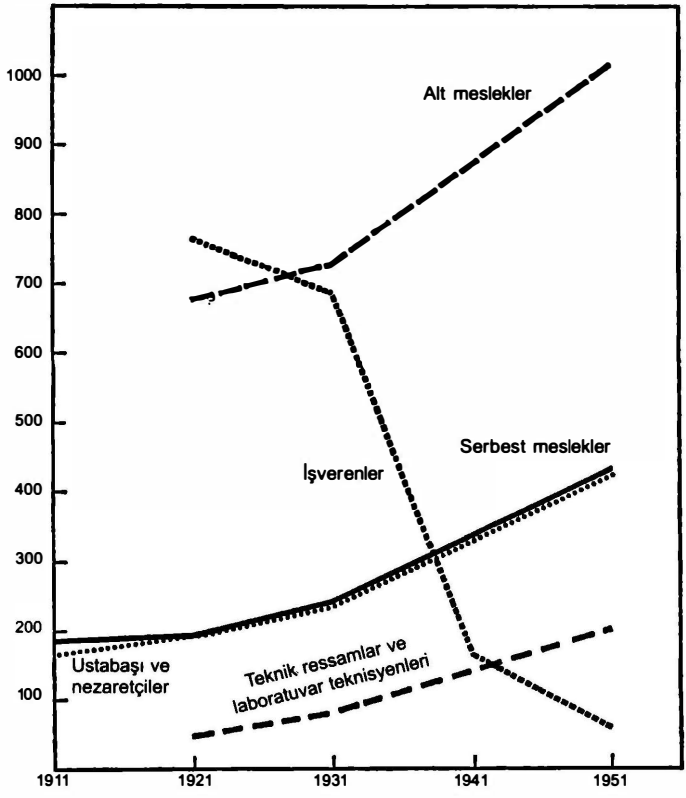
6. Sınai İngiltere, 1963



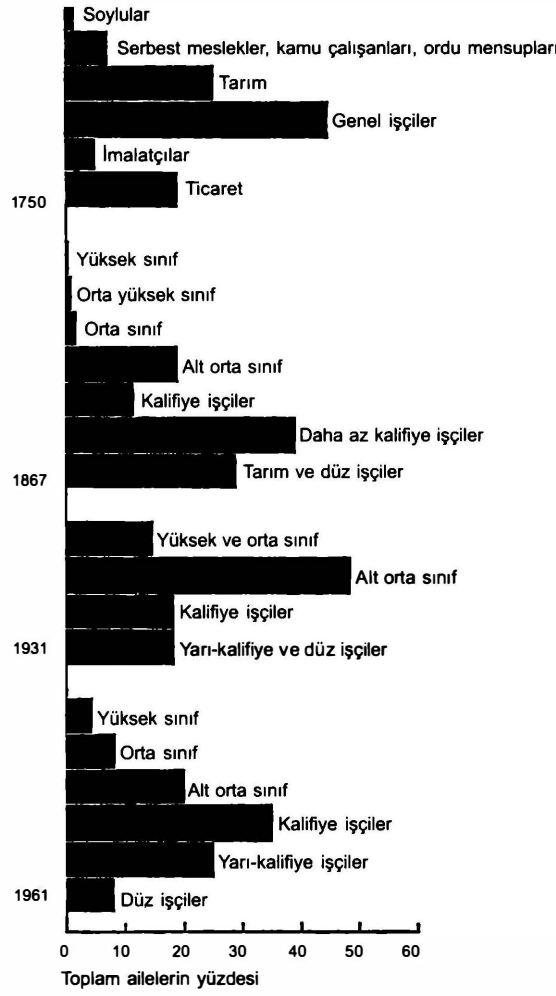
7. Britanya'da bazı meslekler, 1841-51



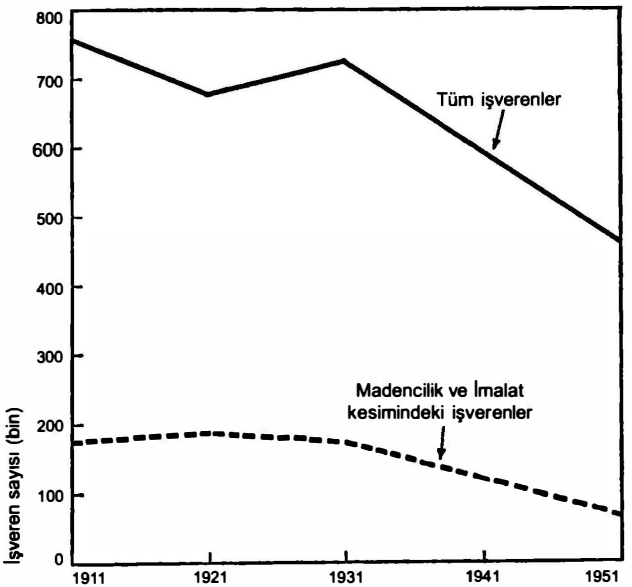
8. Kalifiye ve yarı-kalifiye işçiler, 1911-51



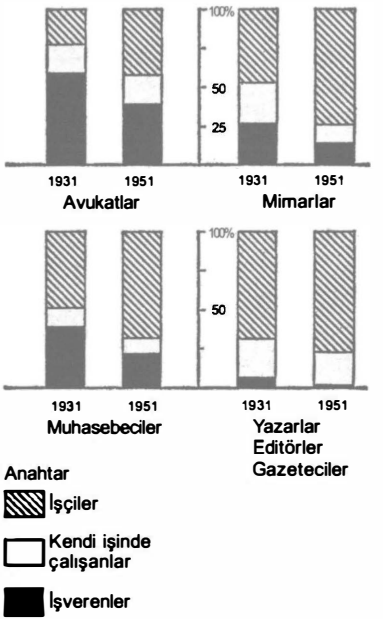
9. İşverenler, teknisyenler, serbest meslek sahipleri, 1911-51



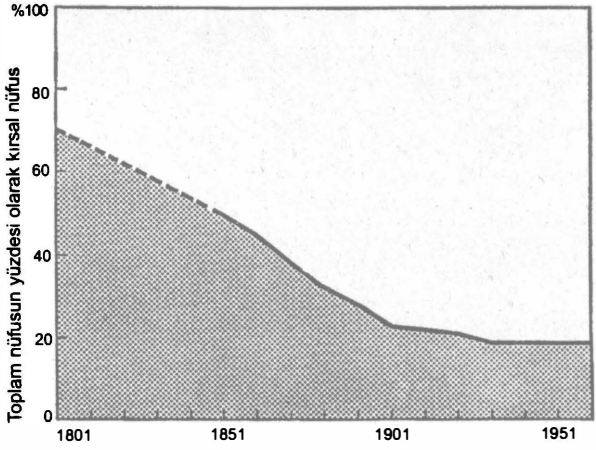
10. Sınıf yapısı, 1750-1961
(Kaynaklar: 1750, Joseph Massie; 1867, Dudley Baxter; 1931, 1961, D.C. Marsh)



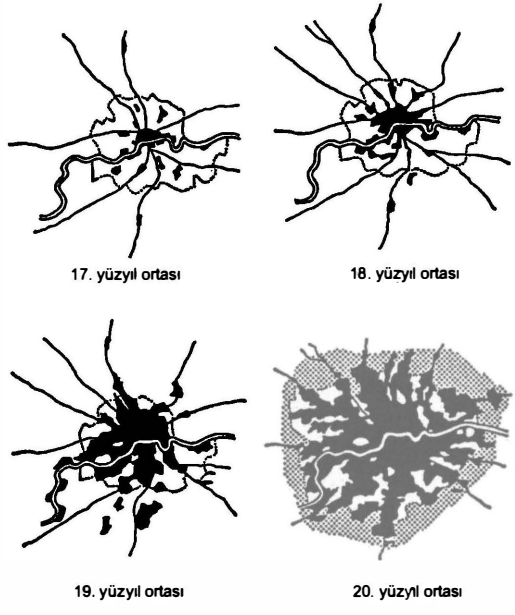
11. İşverenlerin sayısındaki azalma 1911-51



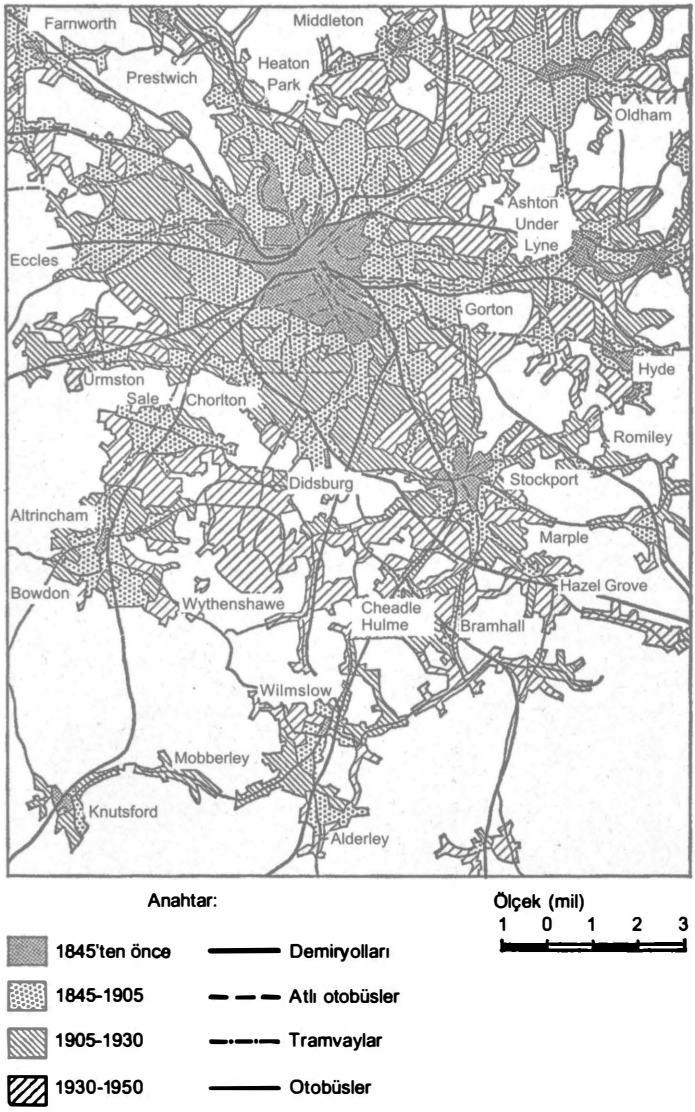
12. Orta sınıf mesleklerindeki dönüşüm, 1931-51



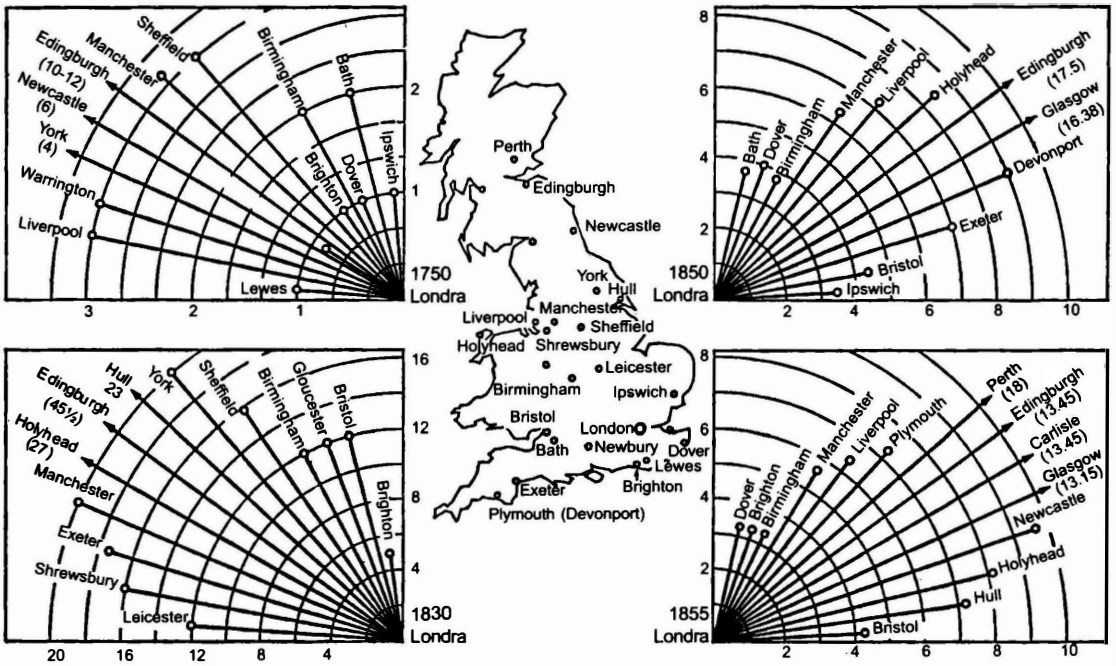
13. Kentsel ve kırsal nüfus, 1801-1961



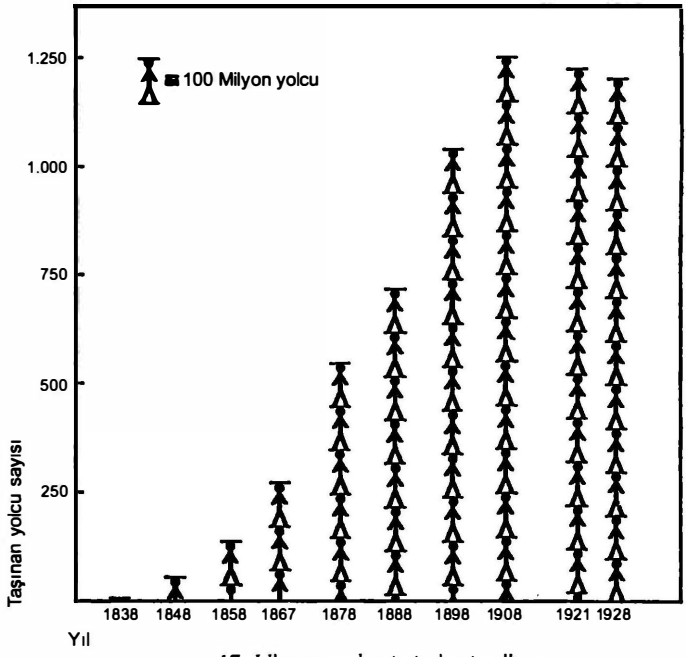
14. Londra'nın gelişmesi



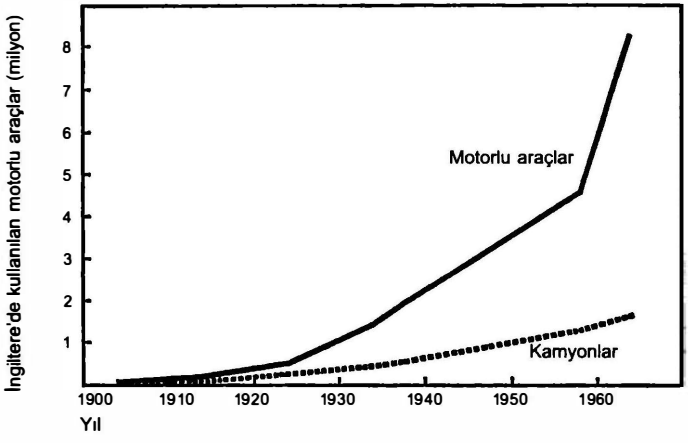
15. Manchester'in gelişmesi



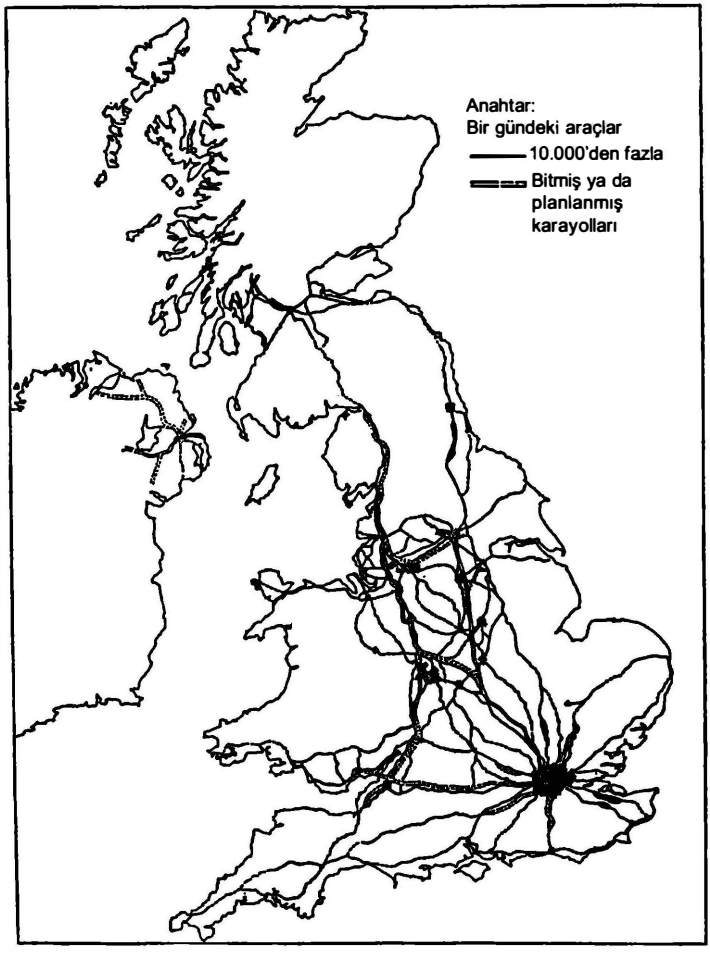
16. Hız devrimi: Yolculuk süresi



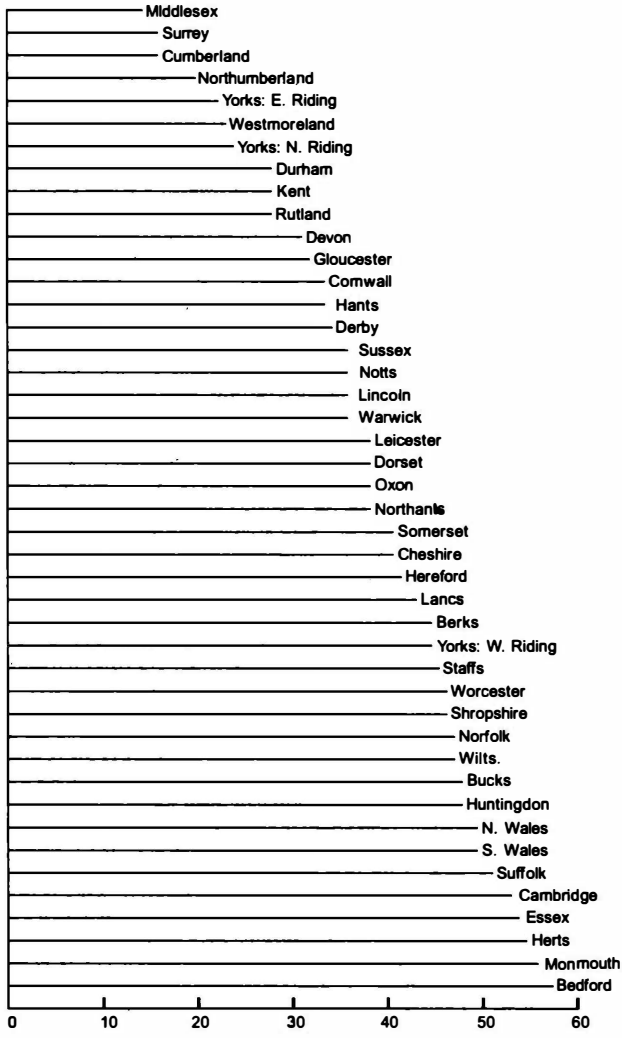
17. Ulaştırma devrimi: demiryolları



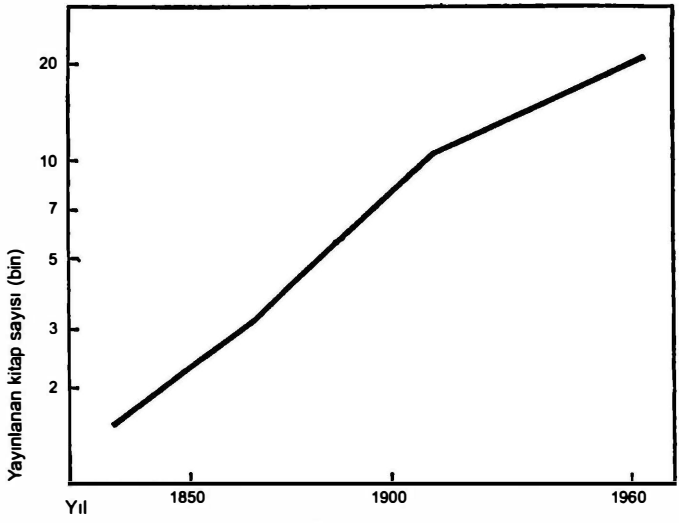
18. Ulaştırma devrimi: otomobiller



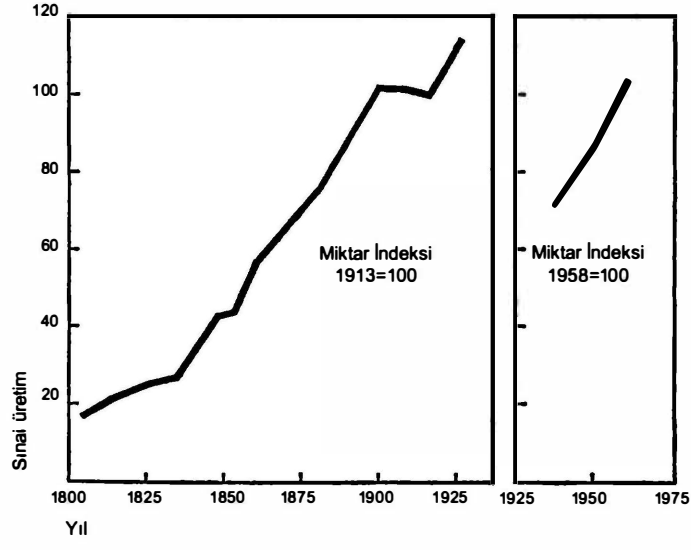
19. Ulaştırma devrimi: Karayolu trafiği, 1960



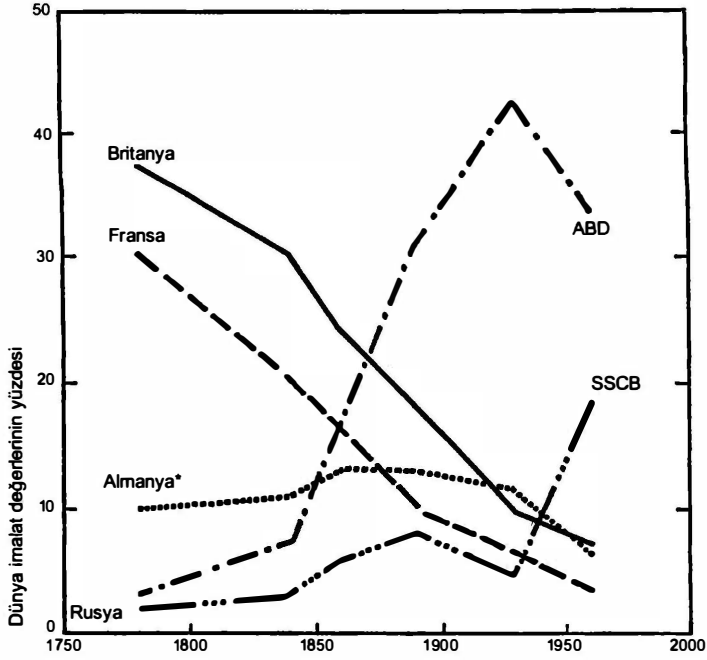
20. İletişim: İngiltere'de okuma yazma bilmeyenler, 1840



21. İletişim: kitaplar

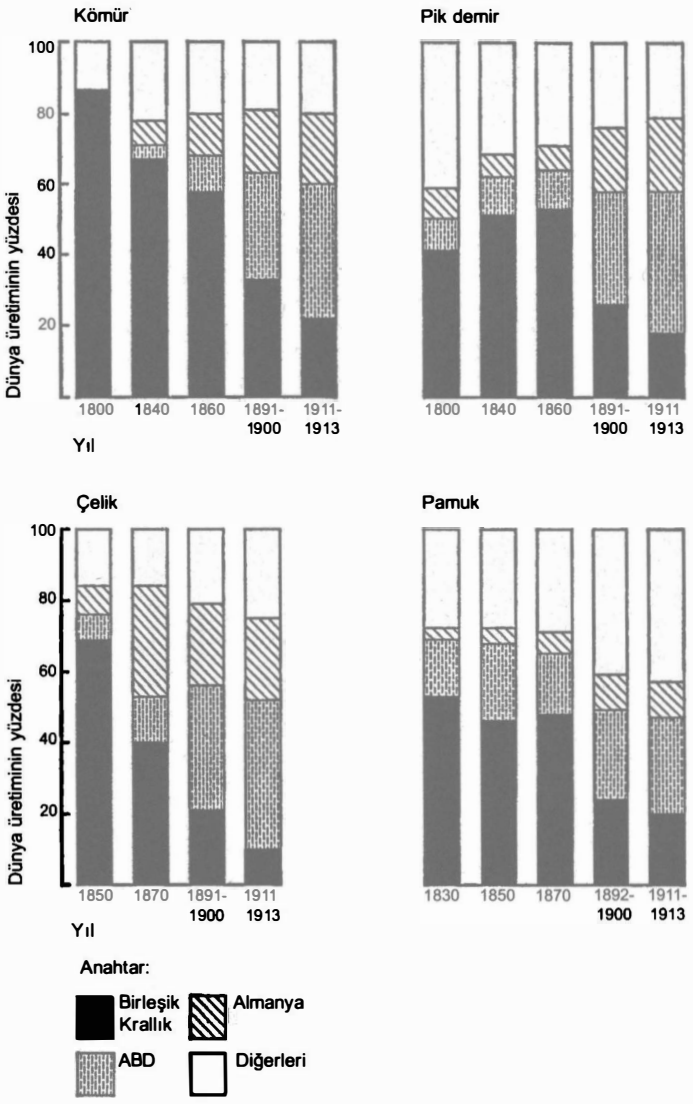


22. Britanya'nın sınai üretimi, 1811-1960
(Kaynaklar: *1811-1937, W. Hoffmann; 1938-60, London and Cambridge Economic Service*)

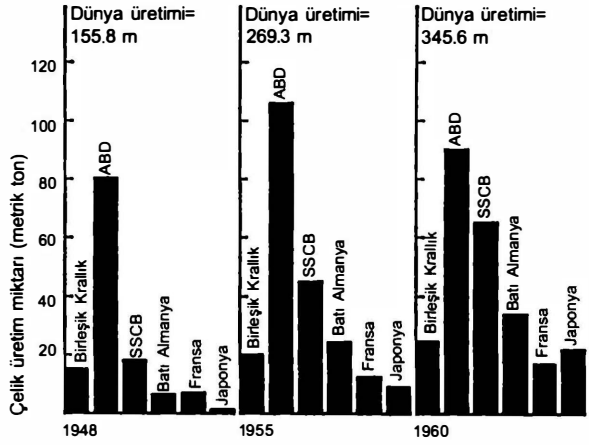


*1958: Yalnızca Almanya Federal Cumhuriyeti

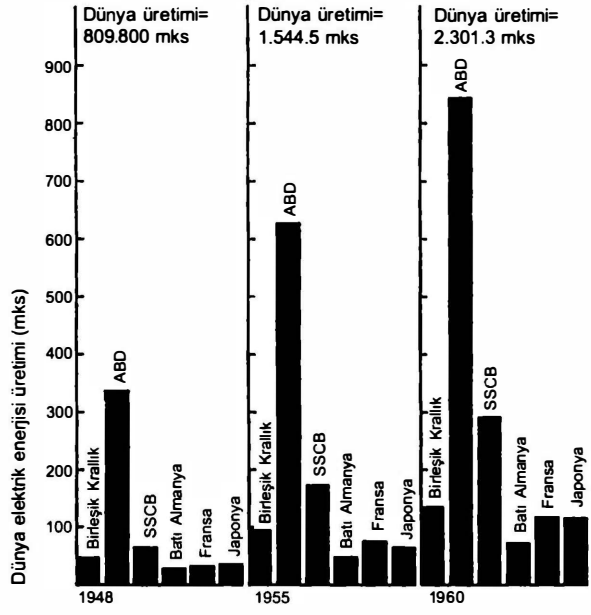
23. Dünya toplamının yüzdesi olarak Britanya'nın sınai üretimi, 1780-1958
(Kaynaklar: *Mulhall, Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler*)



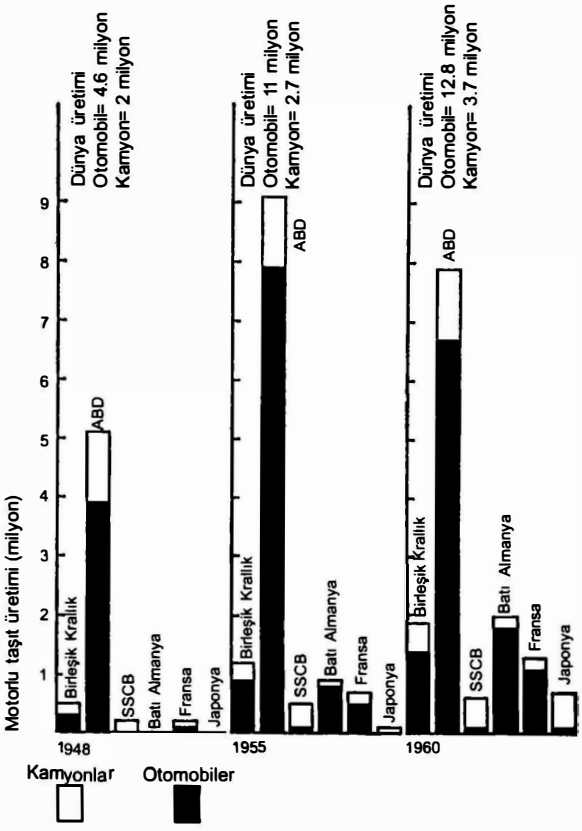
24. Dünya sanayii içinde Britanya: 19. yüzyıl



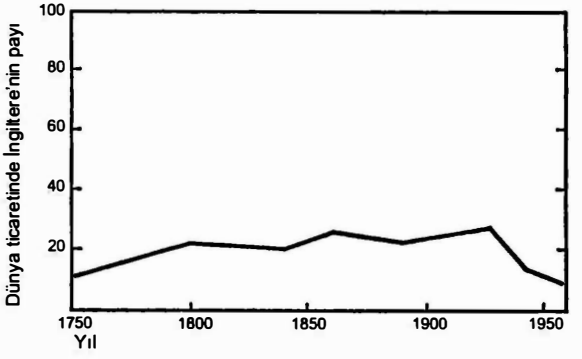
25a. Dünya sanayii içinde Britanya: 20. yüzyıl ortası. Çelik



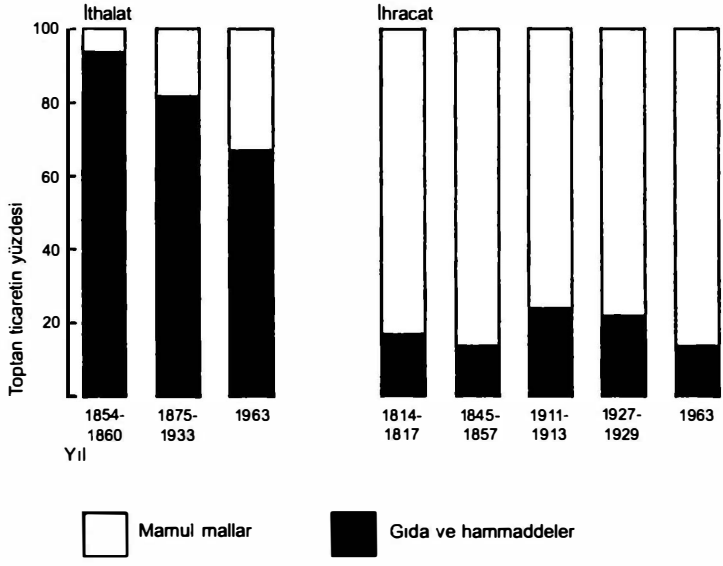
25b. Dünya sanayii içinde Britanya: 20. yüzyıl ortası. elektrik enerjisi



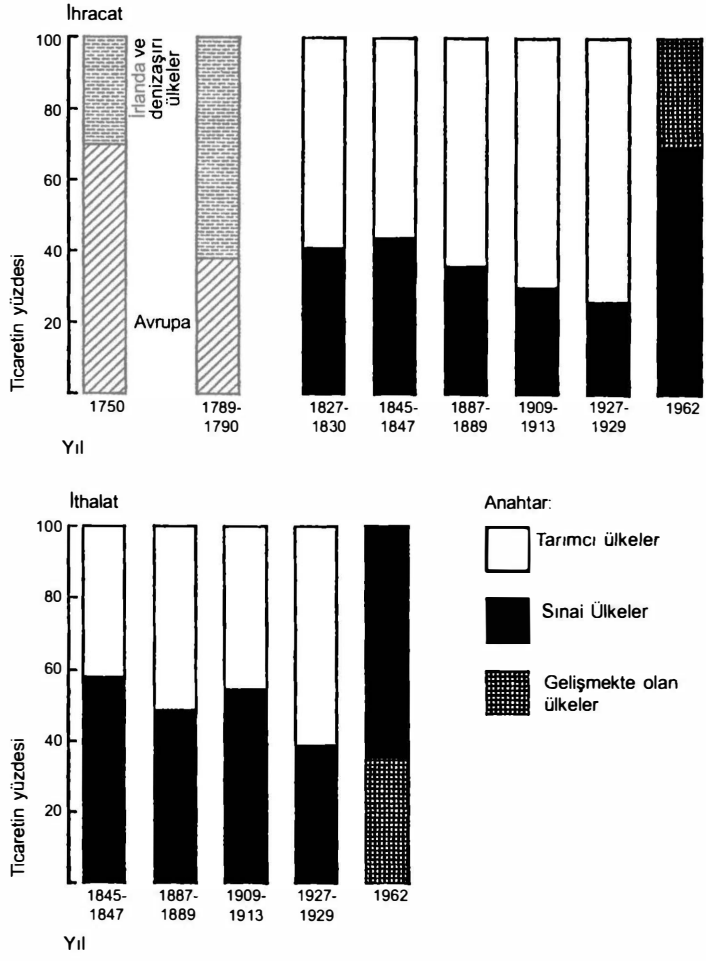
25c. Dünya sanayii içinde Britanya: 20. yüzyıl ortası. Motorlu taşıtlar



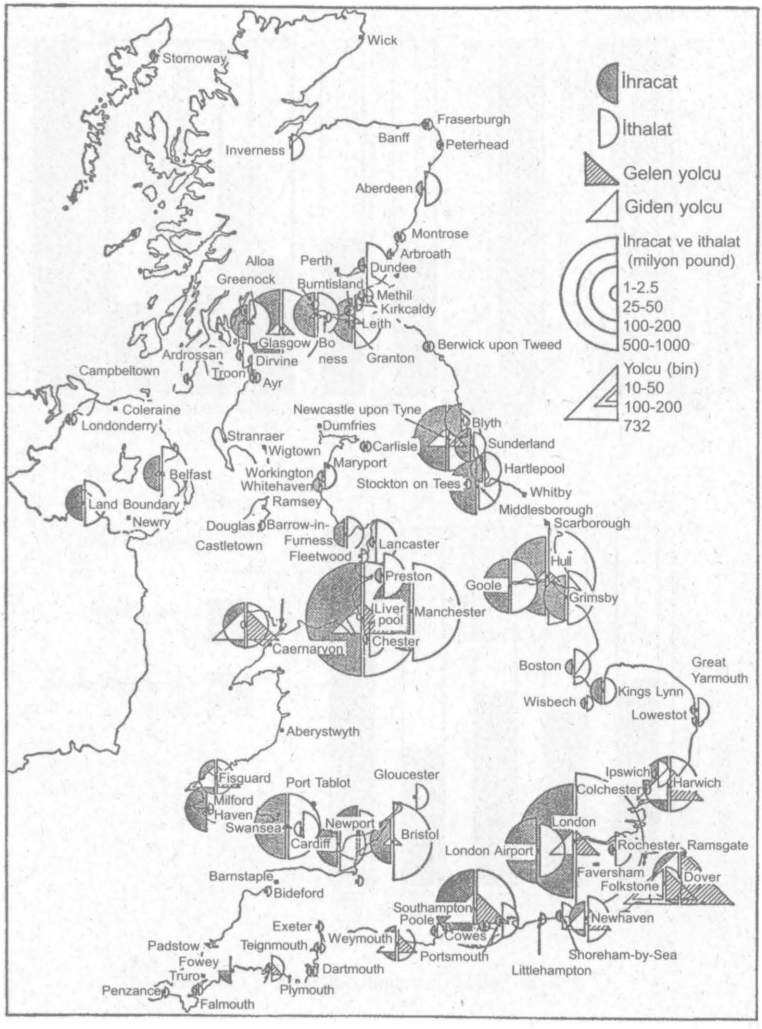
26. Çeşitli dönemlerde dünya ticaretinde Britanya'nın payı



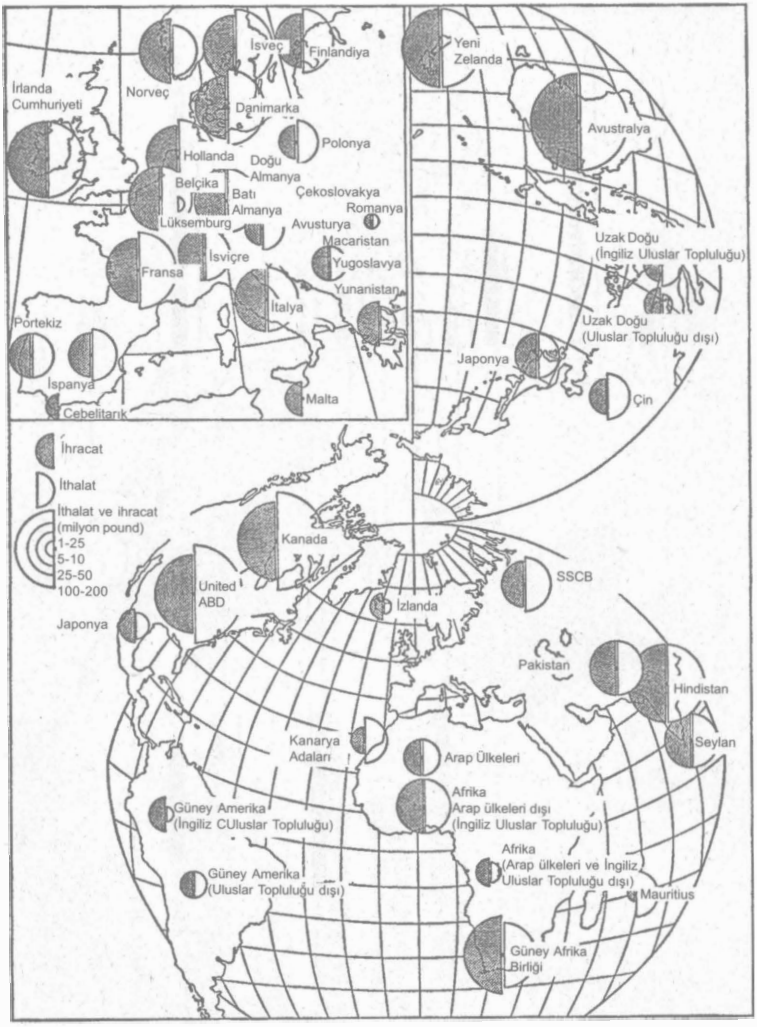
27. Mal gruplarına göre İngiltere'nin ticareti, 1814-1963



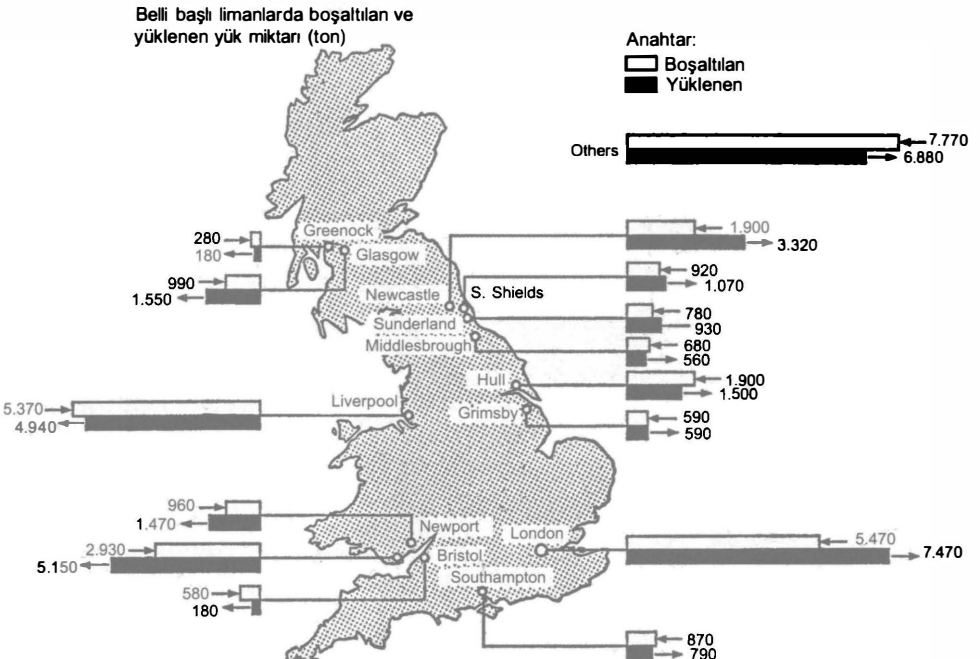
28. İngiliz ticaretinin gelişmesi, 1750-1962



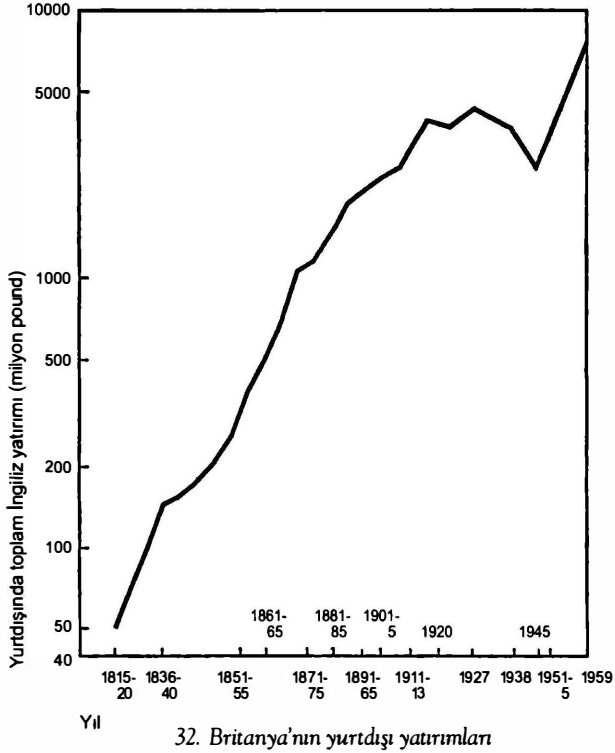
29. 1960 yılında İngiliz limanları



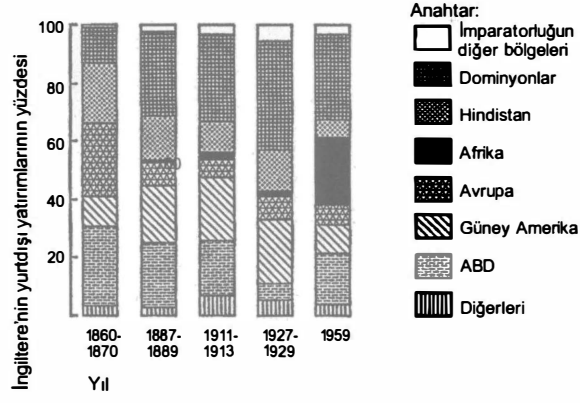
30. Denizaşırı ticaretin gelişmesi, 1960



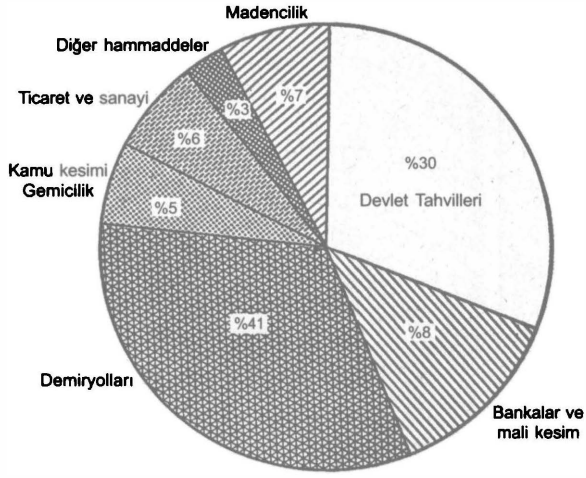
31. 1888 yılında İngiliz limanları



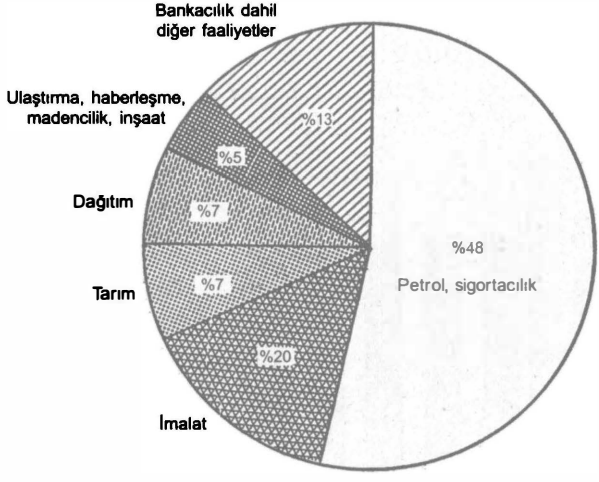
32. Britanya'nın yurtdışı yatırımları



33. Britanya'nın yurtdışı yatırımlarının coğrafi dağılımı

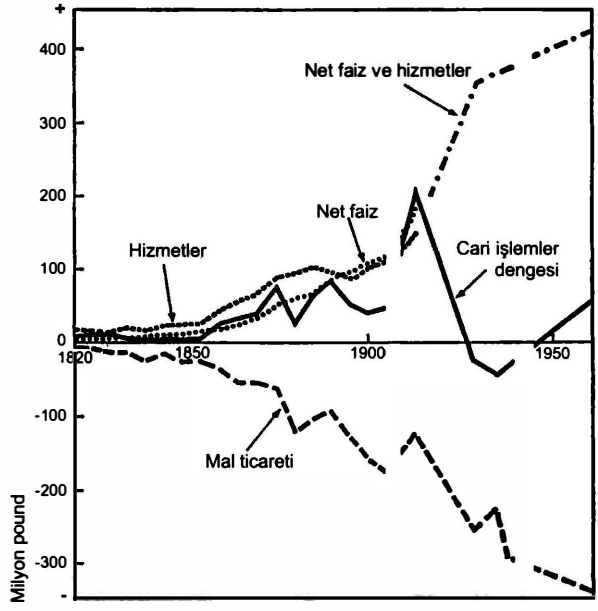


Yurtdışı yatırımları, 1913

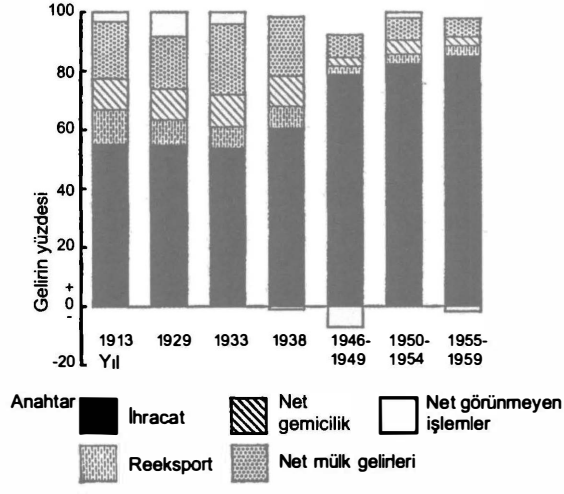


Sanayi dallarına göre İngiltere'nin direkt yurtdışı yatırımları,
1958 - 1961

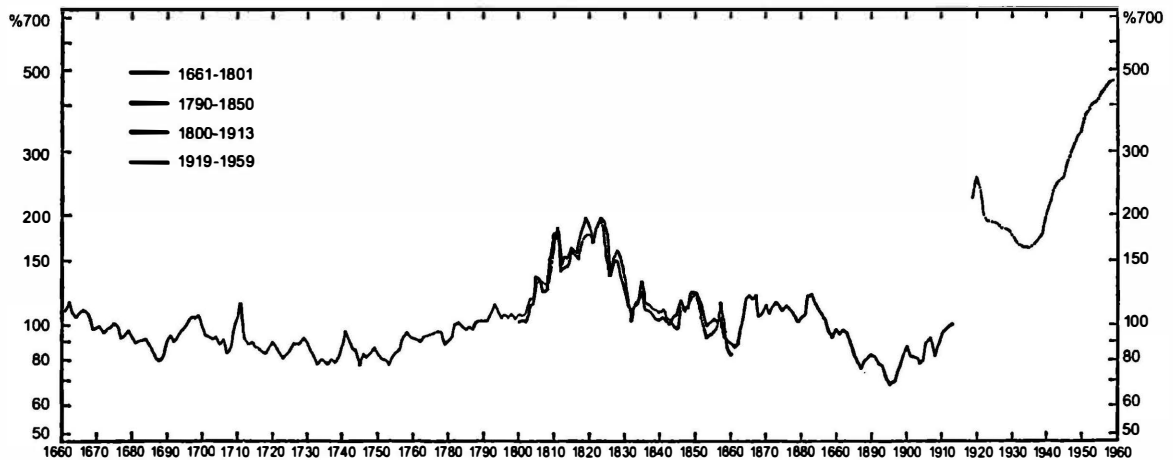
34. Britanya'nın yatırımlarının bileşimi



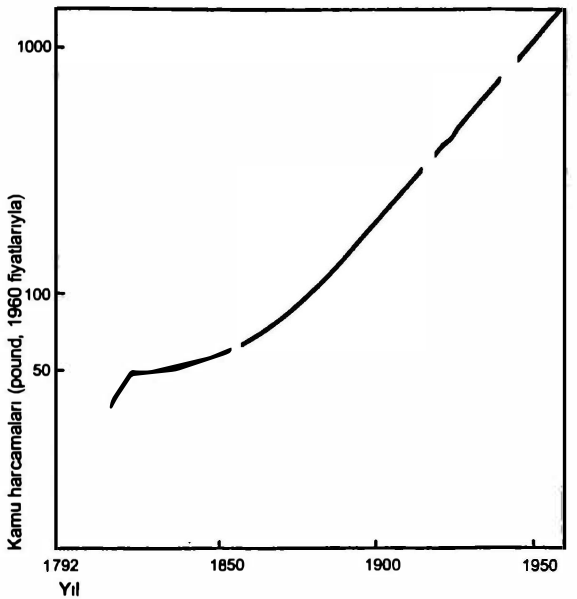
35. Ödemeler Dengesi



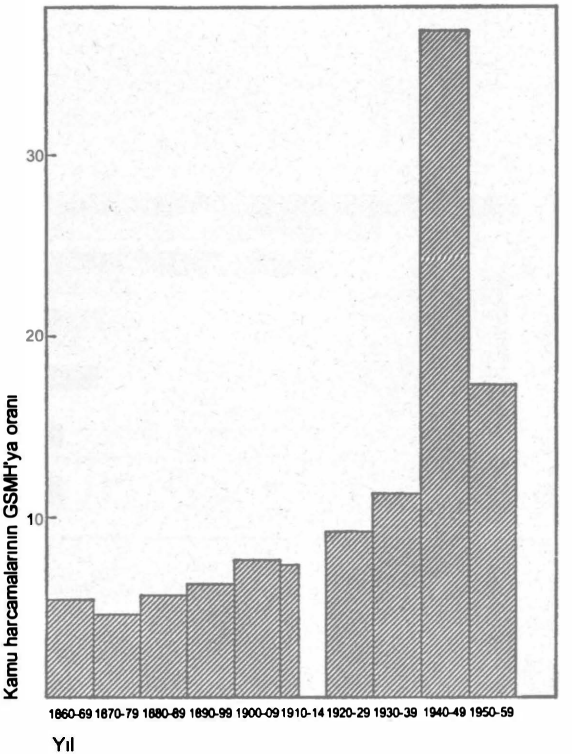
36. Britanya'nın ithalatı karşılama yolları



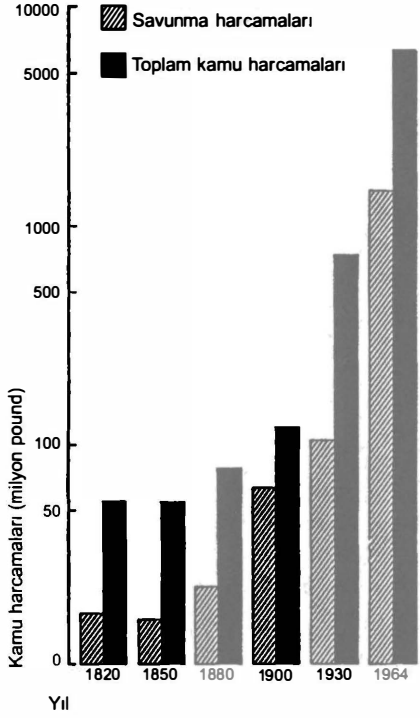
37. Britanya'da fiyat hareketleri, 1700-1959



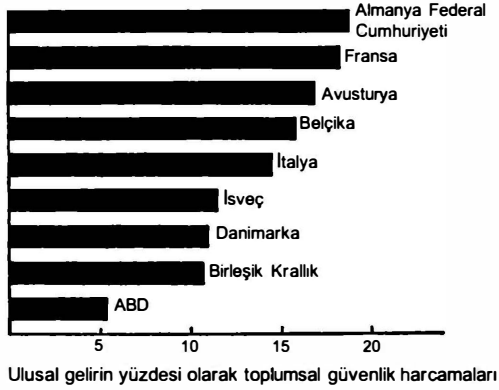
38. Kamu harcamaları, 1792 - 1955



39. GSMH'nın yüzdesi olarak kamu harcamaları



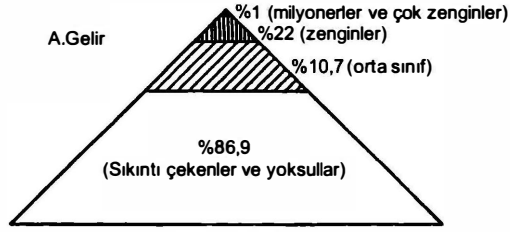
40. Toplam kamu harcamalarının yüzdesi olarak savunma harcamaları

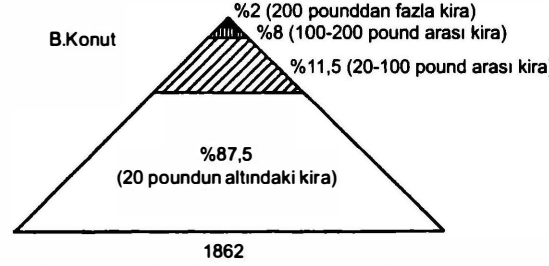


41. 1950'lerde çeşitli ülkelerde ulusal gelirin yüzdesi olarak sosyal güvenlik harcamaları

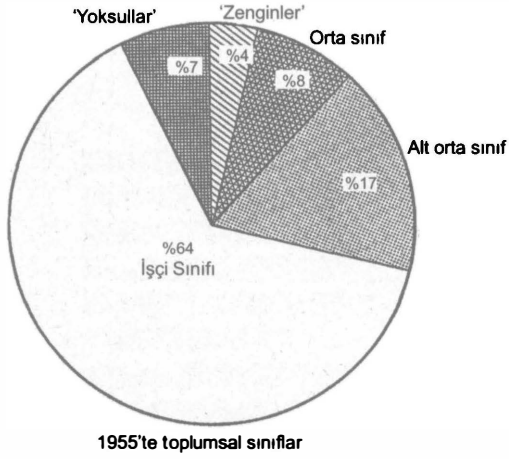
1900		1910		1925		1935		1955	
Yoksullara yardım	8,4	Yoksullar	12,4	Yoksullara yardım	31,4	Yoksullara yardım	34,3	Ulusal yardım	114,4
		Emeklilik	8,5	Emeklilik	94,8	Emeklilik	98,0	Emeklilik	94,1
		Konut	0,6	Konut	18,1	Konut	42,3	Konut	83,5
				İşsizlik	16,9	İşsizlik	73,9	Ulusal sigorta	493,2
				Sağlık vd.	21,1	Sağlık vd.	25,7	Ulusal sağlık hizmeti	445,2
								Aile yardımı	94,1
Toplam (milyon pound)	8,4		21,5		182,5		274,2		1.324,8

42. Sosyal güvenlik harcamalarının başlıca kalemleri, 1900 - 55

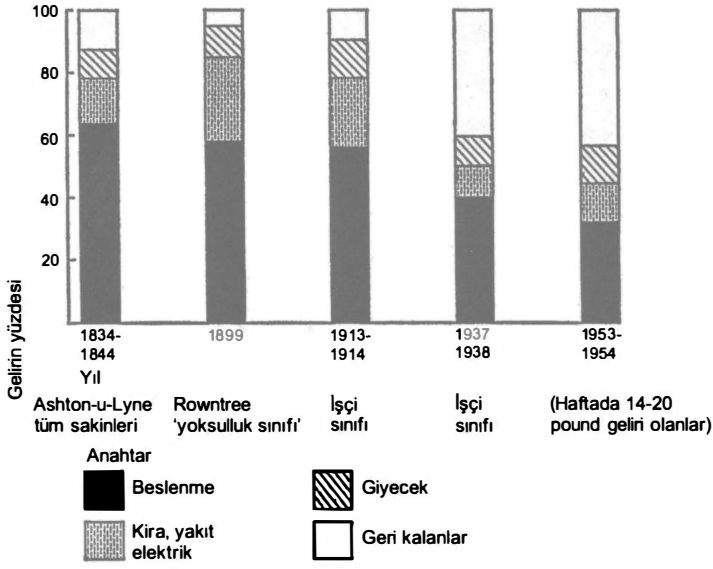




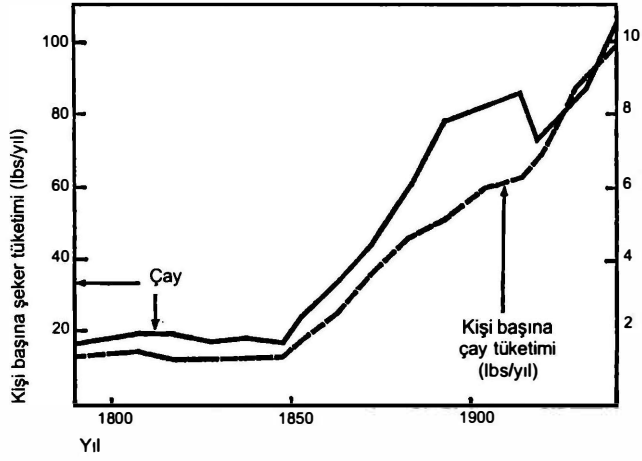
43. Zenginler ve yoksullar: Vikyorya dönemi. A: gelir, 1885-99; B: konut, 1862



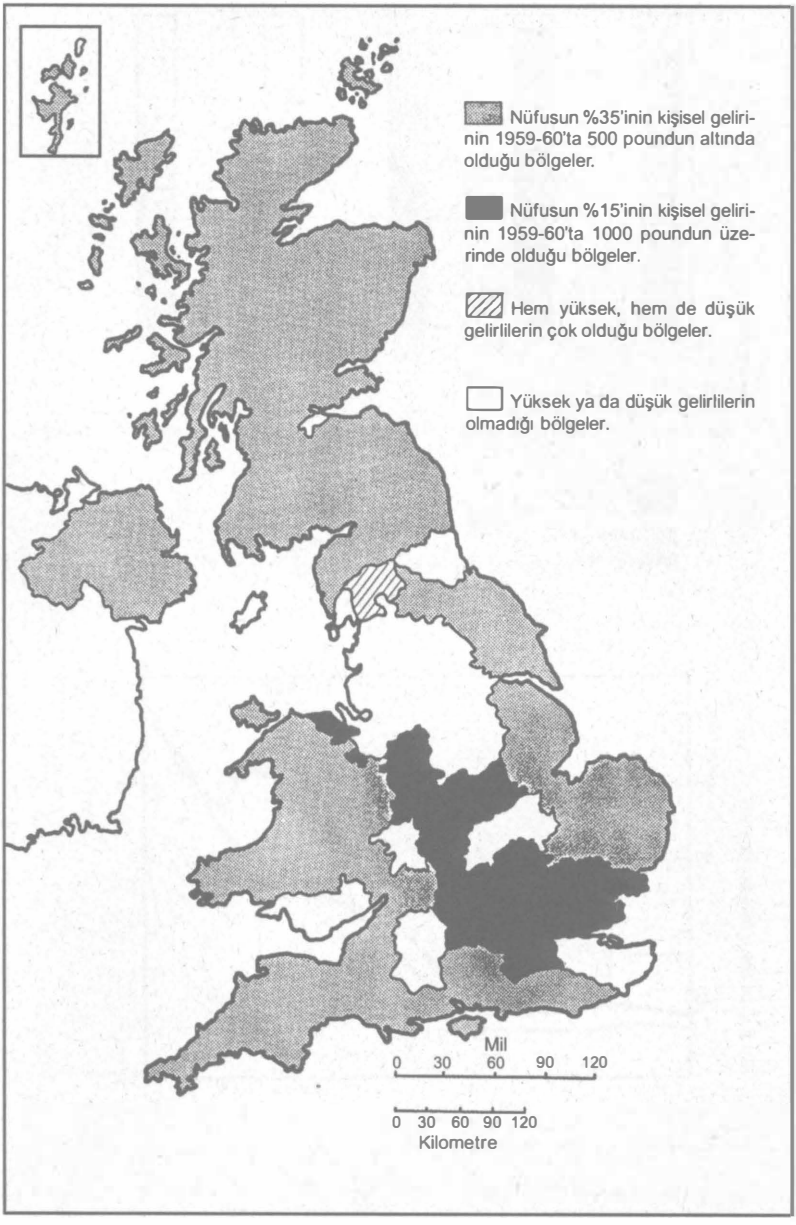
44. 1955'te zenginler ve yoksullar. (Kaynak: Social Class 1955, *Hulton Survey*)



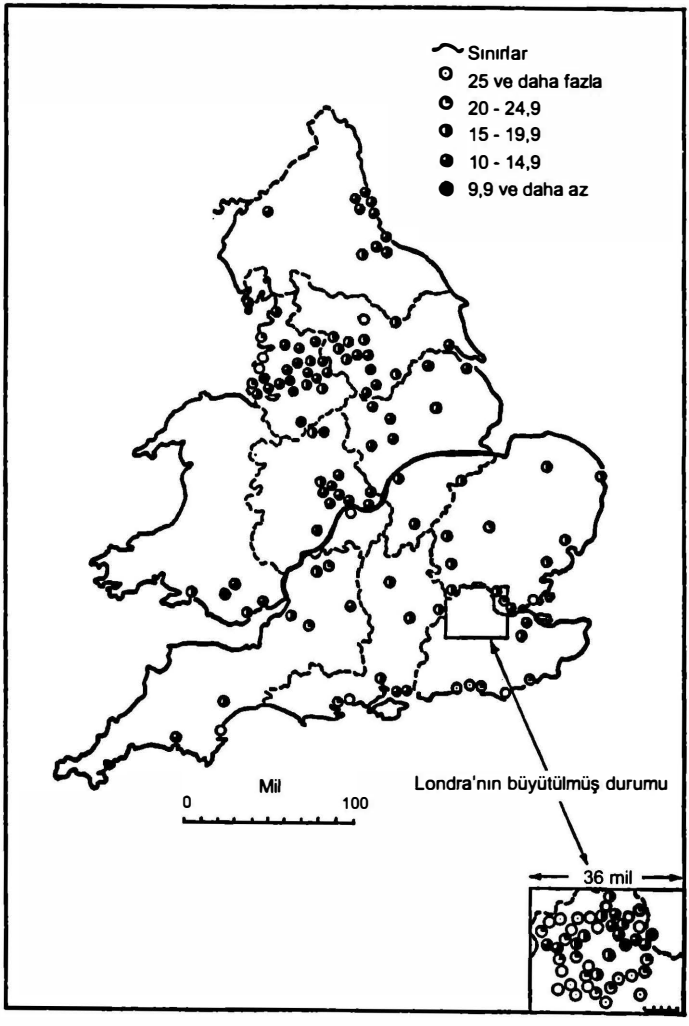
45. İşçilerin tüketimi



46. Çay ve şeker tüketimi



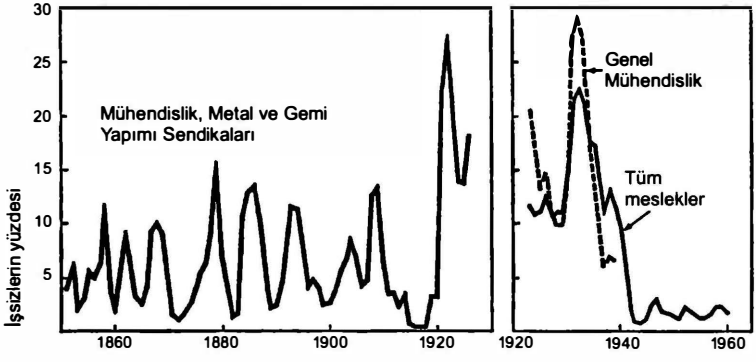
47. Yüksek ve düşük gelir bölgeleri, 1959-60



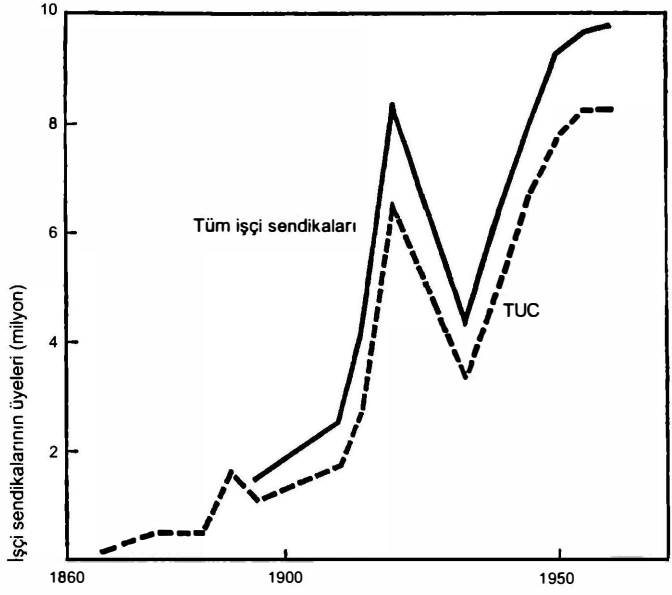
48. İngiliz kentlerinde bebek ölümleri, 1955-7



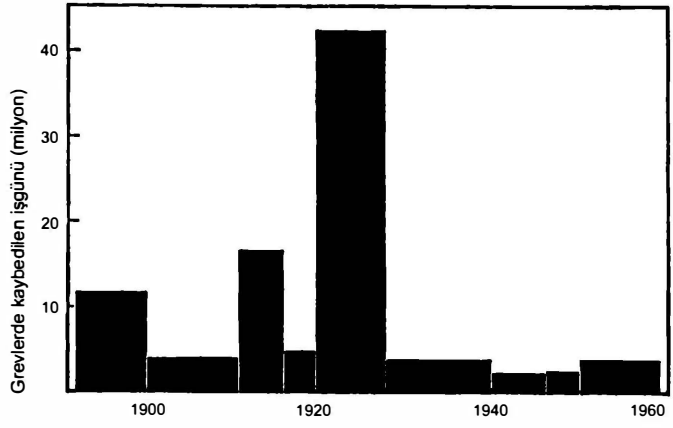
49. Ortalama haftalık gelirler ve perakende fiyatlar, 1900-58



50. İşsizlik, 1860-1960



51. İşçi sendikası üyeliği, 1860-1960



52. Grevlerde kaybedilen işgünü, 1890-1960

Okuma Listesi

Modern Britanya'nın iktisadi ve toplumsal tarihi üzerine araştırmaların düzensiz oluşu, konunun uzmanı olmayan kişiler için bir okuma listesi hazırlanmasını çok güçleştirmektedir. Çünkü genellikle (temel sektörlerin çoğu için olduğu gibi) yeterli bir modern tarih hiç mevcut değildir, bu yüzden belli dönemlere ilişkin monografilere ya da 120 yıl öncesine kadar giden yayınlanmış çalışmalara başvurma durumu ortaya çıkmaktadır; ya da gerekli literatür çoğu kişinin ulaşamayacağı bilim dergilerinde yer almaktadır. Genellikle yayınlanır yayınlanmaz eskiyen bu türden yararlı seçilmiş kaynakçalar mevcuttur. Bu kitaba böyle bir kaynakça koysaydım, bu da aynı şekilde, hemen eskiyecekti. (K) ile işaretlenmiş kitaplar bu türden listeleri içermektedir.

Bu not, en kolay ulaşılabilecek ya da uygun kaynakların bazılarına, kapsamı bu kitabınkinden daha geniş olan genel yapıtlara ve 1750-1960 dönemi içinde oldukça uzun zaman dilimlerini kapsayan yapıtlarla, özellikle yararlı ve uyarıcı bulduğum bazı çalışmalara dikkati çekmek amacıyla hazırlanmıştır. Bunlar bir yıldız işaretiyle belirtilmiştir. Ara sıra da ortalama bir okuyucunun yine de yeterli olarak niteleyebileceği bazı yapıtlara ilişkin olarak da okuyuculara uyarılarda bulundum.

1. *Esas olarak istatistiksel kaynaklar*

Temel veriler benim de istatistiklerin çoğunu aldığım *(K) B. R. Mitchel ve Phyllis

Deane, *Abstract of the British Historical Statistics* (1962)'den en kolay biçimde sağlanabilir. Bu kitap referans ve kaynakça için vazgeçilmez niteliktedir. Sağlayabilecekler için, M. Mulhall, *Dictionary of Statistics* (1892 baskısı) da bunun kadar yararladır. D. C. Marsh, *The Changing Social Structure of England and Wales 1871-1951* (1958) insanların çalıştıkları meslek dallarını özetlemekte ve açıklamaktadır. Mark Abrams, *The Condition of British People 1911-1945* (1946) ve A. M. Carr-Saunders, D. Caradog Jones ve C. A. Moser, *A Survey of Social Conditions in England and Wales* (1958) 20. yüzyıla ilişkin çok malzeme içermektedir. Günümüzdeki durum için *Britain, An Official Handbook* (Central Office of Information) yıllığına ve *Annual Abtract of Statistics*'e başvurulabilir. Aynı amaçla Birleşmiş Milletler ve uzman kuruluşların (ILO, FAO vb.) yıllıklarına bakınız.

Ford'un *A Breviate of Parliamentary Papers 1900-1916* (1957) ve *A Breviate of Parliamentary Papers 1917-1939* (1951) adlı yayınları toplumsal ve iktisadi konulara ilişkin bilgi sağlamada en önemli ilk kaynak niteliğindedir. G. D. H. Cole, *The Post-War Condition of Britain* (1956) esas olarak bu tarihe kadar olan resmi kaynakların iyi bir listesini vermektedir.

İktisat tarihi konusunda iyi bir atlas bulunmamaktadır. Ancak *Oxford Atlas* (1963) bol miktarda iktisadi ve toplumsal bilgi sağlamaktadır. (K) K. Hudson, *Industrial Archaeology* (1963) önemli fiziksel kalıntılara ilişkin giriş niteliğinde bilgiler vermektedir, ancak N. L. B. Pevsner, *The Buildings of England* (Penguin Books, henüz tamamlanmamıştır) çok değerlidir; bunun her bir cildi bir ilçeyi ya da bunun bir bölümünü kapsamaktadır. *F. D. Klingender, *Art and the Industrial Revolution* (1968) heykel, resim ve oymacılık konusunda bir giriş kitabıdır. *S. Giedion, *Mechanisation Takes Command* (1948) yalnızca çok sayıda resim içermekle kalmamakta, kitlesel üretimin tarihi olmaya en fazla yaklaşan kitap olma özelliğini de taşımaktadır. Toplumsal tarih konusundaki yapıtlar çok azdır. C. Singer *vd.*, *A History of Technology* (4. ve 5. cilt, 1958) standart ve çok zor bir yapıttır. W. G. Hoskins, *The Making of the English Landscape* (1958) tarihçilere okumanın yanı sıra yürürken de çevreyi izlemeyi öğretmektedir.

2. Genel Britanya Tarihi

G. D. H. Cole ve R. W. Postgate, *The Common People* (1956 baskısı) 1745'ten günümüze kadar olan dönemi, işçi sınıfının koşulları ve hareketleri üzerinde özellikle durarak ele almaktadır. Pelican History of England'daki üç kitap (18. yüzyıla ilişkin olarak J. H. Plump, 19. ve 20. yüzyıllara ilişkin olarak D. Thomson) bu kitabın kronolojik sınırları içindedir. Daha kısa dönemler *Asa Briggs, *The Age of Improvement 1780-1867* (1959), daha eski ve daha muhafazakâr olan R. C. K. Ensor, *England 1870-1914* (1936) *(K) C. L. Mowat, *Britain Between the Wars* (1955), ve A. J. P. Taylor, *English History 1914-1945* (1965)'te ele alınmıştır. E. Halévy, *History of the English People in the 19th Century*, özellikle 1. cilt (England in 1815) ve 5. cilt (Imperialism and the Rise of Labour) hâlâ değerlidir. Bu yapıt ne yazık ki 1840-95 dönemini ele almamaktadır.

3. *Genel İngiliz İktisat Tarihi*

Her ciddi araştırmacı, yeni araştırmaların çoğunun yer aldığı *Economic History Review*'un sayılarına başvurmalıdır. İlgili makaleleri içermesi muhtemel olan dergiler (ABD) *Journal of Economic History* ve, *Agricultural History Review* ve *Bulletin of the Society for the Study of Labour History* ya da *Population Studies* ve *Amateur Historian* gibi uzmanlık dergileridir. İktisat ve sosyoloji dergilerine de başvurulmalıdır. *Journal of the Royal Statistical Society*'nin eski sayıları özellikle belirtilmelidir. Dergilerdeki makalelerden değerli seçmeler, *E. Carus-Wilson ed., *Essays in Economic History* (3. cilt, 1954-62), W. E. Minchinton ed., *Essays in Agrarian History* (2. cilt, 1968), ve *D. V. Glass ve D. E. C. Eversley ed., *Population and History* (1965)'dir. 1968'de Economic History Society *(K) *Studies in Economic History* adı altında çok yararlı bir dizi kısa broşür yayınlamaya başlamıştır ve bunlardan bazıları bu kitapta ele alınan ya da ihmal edilen konuları ele almaktadır ya da ele alacaktır.

1750'den bu yana olan döneme ilişkin tek bir cilt W. H. B. Court, *A Concise Economic History of England Since 1750* (1954)'dir. Daha kısa dönemleri ele alanlar (K) C. Wilson, *England's Apprenticeship 1603-1763* (1965), T. S. Ashton, *The Eighteenth Century* (1955), yararlı bir kaynakçası olan(K) S. G. Checkland, *The Rise of Industrial Society in England 1815-1885* *W. Ashworth, *An Economic History of England 1870-1939* (1960) ve ansiklopedik bilgi veren *S. Pollard, *The Development of the British Economy 1914-1950*'dir. *J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain* (3. cilt, 1926-38) kaynak olarak temeldir, fakat bunu baştan sona okuyabilecek ya da okumayı isteyecek az kişi olacaktır. Home University Library'nin yayınladığı iki cilt, T. S. Ashton, *The Industrial Revolution*, ve J. D. Chambers, *Workshop of the World* kısa yapıtlardır, fakat *D. S. Landes'in Batı Avrupa'daki sanayileşmenin gelişimini anlatan dikkate değer yapıtı *The Unbound Prometheus* (1969) tarafından eskitilmişlerdir. Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution* (1965) ve W. H. B. Court, *British Economic History 1870-1914* (1965) –bu ikincisi, belgeleri ve bunun yanı sıra yorumları içermektedir– üzerinde en ateşli tartışmaların yapıldığı iki döneme ilişkin yakın tarihli yapıtlardır. P. Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959* (1962) değerli –belki de olgunlaşmamış– bir sentez girişimidir, fakat yeni başlayanlar için çok uygun değildir.

*R. H. Campbell, *Scotland since 1707* (1965)'in İskoçya'dan bir benzeri yoktur, ancak ilgisi kısmen tarihsel olan Brinley Thomas, *The Welsh Economy* (1962) de mevcuttur.

4. *Toplumsal Tarih*

Bu henüz başlangıç aşamasındadır. Britanya için genel bir ders kitabı bulunmamaktadır, fakat P. N. Stearns, *European Society in Upheaval: Social History since 1800* (1967), hızla gelişmekte olan bir konunun uzmanlarına yardımcı olmak

amacıyla bir sentez çabasına girmiştir. Belki de böyle bir yapıt için zaman henüz erkendir ve kitabın yararı sınırlıdır. G. M. Trevelyan'ın *Social History of England* (1944) adlı yapıtı, artık kabul edilebilir bir yapıt değildir ve belki de hiç olmamıştır. Yukarıda 2 ve 3 nolu başlıklarda belirtilen yapıtlardan bazıları bu konunun bazı yönlerini ele almaktadır. Bazı önemli ya da teşvik edici yapıtlar bir ders kitabı listesininin yerine kullanılmalıdır. *E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (1968 baskısı) –1780-1830– klasik haline gelecektir; *F. M. L. Thompson, *English Landed Society in the Nineteenth Century* (1963) kırsal kesimdeki daha aşağı konumdakilerden çok soyluları ve orta tabakaları kapsamaktadır ve belki de bir ölçüde hoşgörülüdür. G. D. H. Cole, *Studies in Class Structure* (1955) niceliksel tahminler yapmaya çalışmaktadır ve W. L. Guttsmann, *The British Political Elite, 1832-1935* (1965 baskısı) bol miktarda malzemeyi içermektedir. Neil Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution* (1959) teknik bir dilin arkasına gizlenmekle birlikte, yararlıdır, (K) Asa Briggs, *Victorian Cities* (1963) de aynı durumdadır. J. Burnett, *Plenty and Want* (1965) gıda tüketimine ilişkin güncel bir tarih yapıtıdır, fakat o muhteşem uzmanlık ve insanlık abidesi olan *R. N. Salaman, *The History and Social Influence of the Potato* (1949)'yu aşamamaktadır. Peter Laslett, *The World We Have Lost* (1965) sanayi öncesi topluma ilişkin tartışmalı bir yapıttır, fakat okuyucular, toplumsal tarihle çok doğrudan ilişkili bir konuyu anlatan E. A. Wrigley ed., *An Introduction to English Historical Demograpy* (1965)'in temelini daha sağlam bulacaklardır.

İskoçya ve Galler'e ilişkin olarak özel konularda bazı teşvik edici araştırmalar bulunmaktadır: *L. J. Saunders'in kötü bir isim verilmiş olan *Scottish Democracy 1815-1840* (1950), David Williams, *The Rebecca Riots* (1955), ve E. D. Lewis, *The Rhondda Valleys* (1959).

Bereket versin ki, toplumsal tarih konusunda bazı muhteşem temel kaynaklar mevcuttur. *F. Engels, *The Condition of the Working Class in 1844*, T. H. S. Escott, *England, Its People, Polity and Pursuits (1879)* ve J. B. Priestley, *English Journey* (1934) çeşitli dönemlere ilişkin karşılaştırmalı kesitler sunmaktadır. *M. K. Ashby, *The Life of Joseph Ashby of Tysoe* (1961) sesi olmayanların –kırsal kesim yoksullarının– sesi olmaya çalışmaktadır. Henry Mayhews'un şimdi yeniden basılan *London Labour and the London Poor* adlı yapıtı aynı şeyi 19. yüzyıl ortalarındaki Cockney için yapmaktadır. Bazı harikulade edebiyat yapıtları da mevcuttur, özellikle *John Galt, *Annals of the Parish* (İskoçya, 1760-1820), Charles Dickens'ın *Hard Times*'ı –gerçeklere ilişkin belgeleri içermekten çok, ruhani özelliktedir– alt orta sınıfa ilişkin olarak George and Weedon Grossmith, *Diary of a Nobody*, emekçi sınıfa ilişkin olarak *R. Tressell, *The Ragged-Trousered Philanthropists*. 1914 sonrasında bir seçim yapılacak liste için bile çok sayıda olan romanlar mevcuttur, fakat J. P. Taylor, *a.g.e.* (Okuma Listesi 2) böyle bir listeyi içermektedir.

Dizin

A.B.D. 163.
Aberdeen 281.
Ahmedabad 44.
Almanya 106, 117, 119, 121, 124-126, 128, 139, 164, 166-168, 175, 177, 188, 190, 196-197, 203, 218, 228, 235, 237-238, 241, 250, 260, 262, 291-293, 295.
altın 48, 68, 75, 92, 98, 108-110, 129-130, 132, 137, 144, 147-149, 176, 182-183, 217-218, 221, 223, 239, 283, 290.
Amsterdam 48.
aristokrasi 16, 30, 74-75, 108, 110, 115, 121, 142, 144, 148, 155, 169, 171, 185, 211, 215, 253-254, 259, 266-267.
Arjantin 19, 125, 135-136, 138, 176.
Arkwright, R. 55.
Armstrong 175.
Ashworth, H. 77, 122, 141, 158, 193, 219, 286.
Asya 46, 135, 176, 181, 292.
Attwood, T. 217.
Austen, J. 110, 279.
Avrupa 27, 33-36, 38, 42-43, 46-49, 53-54, 72, 106, 113, 116, 118-120, 126-130, 134-135, 162, 175-177, 182-183, 188-189, 204, 213-214, 218, 227-228, 237, 242, 244, 247, 249-250, 257, 290, 292-293, 296, 340.
Avustralya 19, 125, 136, 262, 292.
Avusturya 126, 228, 292, 295.

Babbage, C. 112.
Baldwin, S. 187.
Balfour, A. J. 187, 204.
Balkan devletleri 104.
Baltık 48, 130.
bankalar 176, 218, 240, 287.
Barchester 76.
Barclays 198, 230.
Baring krizi 218.
Baringler 77.
Baxter, R. 142.
BBC 202, 204, 247, 261.
Beaverbrook 254, 284.

Bedford 30, 154.
Bedfordshire 93.
Bentham, J. 73.
Bentinck, G. 187.
Berkshire 96.
Berlin 72.
Bermondsey 268.
Berthollet, C. L. 56.
Bessemer 107, 161, 167.
Bevan 260.
Beveridge 225.
Beveridge Raporu 226.
Biarritz 154.
bilim 9, 11, 26, 57, 78, 83, 97, 112, 145, 156, 160, 168, 172, 204, 208, 234, 258, 338.
Birinci Dünya Savaşı 54, 82, 129, 131-132, 135-138, 140, 145-147, 150, 152, 170, 176-177, 185, 194, 198, 200-201, 215, 219-221, 224-226, 231, 234, 243, 252-253, 255, 262, 274, 275, 282-284, 290.
Birkenhead 255.
Birmingham 23-24, 32, 43, 48, 58, 73, 104, 177, 185, 208, 222.
bisiklet 68, 151, 162, 172, 198, 202, 221, 242.
Blackburn 58-59, 62, 113, 270.
Blake, W. 43.
Blanc, L. 23-26, 31.
Bocage, D. 26.
Bolşevik 237.
Bolton 295.
Booth, W. 148.
Boots 202, 260.
borç 74, 78, 104, 129, 130, 132, 140, 170, 193, 217-218.
Boulogne 166.
Bournemouth 119, 147.
Bowater 230.
Bradford 114, 175.
Brassey 69, 114.
Bray 42.
Breadalbane 279.
Brezilya 48-49, 135, 136.
Bright, J. 77.
Brighton 147.
Bristol 23, 53.
Brotherton, J. 77.
Brunel, M. 47.
Brunner-Mond 166.
Brynmawr 191.
Buchan, J. 254.
Buckingham 93.
Buenos Aires 295.
buhar gücü 53, 55, 66, 117, 123-124.
buharlı gemi 65, 101, 105, 107, 128, 131, 133, 139, 160, 176, 222, 275, 281.
Bulgaristan 292.
Bury 58, 72.
Buxton 99.
Büyük Bunalım 17, 116-117, 119-122, 125, 127, 135, 138, 147, 149, 175, 182-184, 186, 197, 218-219, 224, 235, 253, 290.
büyüme 39, 63, 66, 70-71, 100, 131, 150, 168, 173, 194, 242.

Calvin, J. 280.
Cambridge 40, 169, 181, 259-260, 270.
Canning, G. 115.
Cardiff 272.
Carmarthen 274.
Chamberlain, J. 138, 187, 195, 224.
Chaplin, C. 82.
Chatsworth 177.
Chelmsford 22.
Cheshire 205.
Chrysler 164.
Clarion Bisiklet Kulüpleri 151.
Clarke, W. 177-178.
Clydeside 281, 284, 287.
Cobden, R. 78, 195.
Cook, T. 295.
Cornwall 93, 181.
Cort, H. 46.
Courtaulds 229.
Coventry 172, 201.
Coyer, A. 25-26, 31.
Crawshays 275.
Crewe 80.
Cumberland 191.
Cyfartha 53.

Çartizm 31, 67, 71, 83-84, 87, 113, 115, 265, 286.
çelik 64-66, 69, 101, 106-108, 117, 123-125, 131, 162, 167, 173-174, 176, 192, 197-200, 227-228, 232, 234, 247, 283, 292.
çiftçiler 62, 89, 91-92, 94-95, 98-99, 184-185, 264, 272.
Çin 127, 139, 252.

Daily Mail 155, 260.
Daily Mirror 260-261.

Danimarka 49, 125, 184, 188, 292.
Darlington 103.
Davitt, M. 118, 186.
demir 34, 43-46, 48, 53, 63-67, 69, 75, 100-101, 105-109, 114, 117, 123, 125, 131, 160-161, 165, 167, 173, 176, 187, 192, 197, 198-200, 223, 227-228, 232, 272, 273, 275, 280, 282-284, 292.
demiryolları 44, 66, 69, 102, 105, 107, 110, 117, 119, 131, 135, 146, 174, 282, 197, 216, 228, 237, 247, 282.
Deptford 163.
devlet denetimi 197, 223, 241.
devrim 16, 30, 33, 38, 39, 42, 46, 55, 64, 87, 115, 188, 202, 211, 212, 215, 220.
Dickens, C. 76, 80, 82, 341.
Disraeli, B. 182, 229.
Dorset 87, 93, 181.
Dover 22.
Dowlais 191, 275.
Dowlais Iron Company 105.
Dublin 43.
Dudley 67, 142.
Dundee 281.
Dunfermline 84.
dünya ekonomisi 13-15, 21, 127, 129, 205.
Dupont 204.
Durham 191.
Dyer, H. 167.

Eastbourne 147.
Edgeworth 110.
Edinburg 23, 80, 280-281, 283.
Edison, T. 161, 166.
eğitim 17, 56, 153, 156, 158, 168, 171, 214, 220, 245, 251, 256, 260, 264, 267-269, 273-274, 276, 280-281, 283-284.
eğlence 81, 146, 151, 156, 177, 202, 205, 257, 295, 296.
Edward dönemi 18, 30, 148, 149-152, 154-156, 169-171, 176-177, 183, 195, 229, 238, 254, 290-291.
ekonomi 21, 26, 42, 52, 54, 72, 113, 110, 112-113, 116, 120, 125, 164, 177, 180, 193, 196, 207, 213, 225, 240-241, 249, 253, 260, 274, 290, 292.
Engels, F. 61, 72, 88, 170, 341.
Evans, O. 126, 163.

fabrika 32, 55, 59, 63, 67, 72, 78, 113-114, 118, 126, 142, 145, 150, 161, 266, 295.
Fairbairn, W. 167, 280.
Faraday, M. 166.
Ferguson 280.
Ferndale 191.
fiyatlar 86, 92, 116.
Fogg, P. 295.
Folkestone 119.
Ford, H. 39, 163, 164, 230, 339.

Galler 27, 36, 40, 46, 85, 90, 104, 118, 153, 161, 168, 170, 184-185, 191-192, 201, 205, 233, 244-245, 271-277, 284, 341.
Galloway 278.
gelir 16, 28-29, 63, 68, 72, 79, 85.
gelir vergisi 121, 144, 215-216, 254-255.
gemicilik 124, 275.
Gilchrist, T. 161, 167.
Gladstone, W. 9, 77, 121, 215, 227.
Glamorgan 191, 274.
Glasgow 23, 53, 109, 187, 279-284.
grevler 220, 262.
Güney Afrika 125, 138-239.
Güney Amerika 104, 106, 282.
gıda maddeleri 27, 42-43, 124, 131, 133, 148, 150, 182, 187, 188, 196, 201-202.

Hardie, J. 259, 276, 284.
Hargreaves, J. 58.
Hindistan 19, 44, 46, 49, 53, 54, 130, 135, 136, 137, 139, 176, 177, 212, 213.
hizmetçiler 25, 145, 163, 256, 157, 259, 285.
Hollanda 22, 29, 35, 46, 47, 49, 50, 139, 188, 189, 228, 241, 262, 279, 292.
hükümet 29, 93, 153, 185, 200, 208, 226-227, 239, 246, 262, 280.

iflas 78, 109, 114, 116, 144, 169-170, 172, 227, 247, 279.
İkinci Dünya Savaşı 15, 102, 132, 138, 140, 159, 166, 187, 192-194, 198, 203-205, 208, 221, 223, 226, 229, 230-234, 236, 241-245, 248, 252-253, 255, 257-258, 260, 262-263, 275-276, 291-292.
imparatorluk 49, 120, 137, 176, 231, 294.
inşaat 66, 101, 143-144, 170, 199, 294.
İrlanda 41, 75, 82, 86, 118-119, 184, 186-187, 191, 271-272, 274-275, 277-279, 285-287, 292.
İskoçya 36, 70, 82, 85, 92, 96-97, 184, 191-192, 205, 233, 271-272, 276-277, 281-284, 293, 341.

İspanya 46, 50.
İsrail 240.
işadamları 56, 62, 71, 76, 109, 114, 118, 120, 122, 155, 168, 171, 187, 195, 242, 269.
İşçi hareketleri 88.
işçiler 17, 27, 61, 63, 83, 85, 94, 108, 112, 142-144, 152, 189, 191, 233, 246, 254-255, 259, 261, 263, 265-268, 285.
İşçi Partisi 12, 17, 121, 152-153, 177, 185, 186, 193, 195, 199, 219-220, 222, 225-228, 230, 233, 236, 239, 241, 243, 249, 253, 262, 276, 284-287, 293, 296.
işçi sınıfı 16, 81-83, 85, 87, 148, 150-152, 156, 193, 203, 210, 219, 257, 259, 261-262, 264-265, 268, 281, 283, 286, 293.
işsizlik 11, 86, 148-149, 152, 191-192, 202-204, 208, 211, 226, 242-244, 246, 259, 261.
İtalya 23, 188, 228, 235, 237, 241, 250, 262, 291, 292-293.

Japonya 106, 127, 139, 194, 219, 238, 250, 262, 290-292, 295.
Johannesburg 176, 254.
Jones, L. 180, 257, 339.

Kames, L. 280.
Kanada 45, 49, 92, 136, 182, 187, 202, 262, 279, 292.
kapitalizm 41, 112, 209, 280, 290.
kâr 26, 30, 33, 36, 38, 49-50, 59, 61-62, 69-70, 102-104, 111-112, 118, 169, 171-173, 176, 200, 218, 227, 238, 248, 283.
Kara Ülke 28, 67.
kentleşme 16, 43, 47, 64.
Kenya 186.
Keynes, J. M. 195, 225, 228.
kilise 75, 114, 211, 275.
kimya sanayi 56, 64, 156, 160-161, 171, 166, 234.
kitle 39.
kitlesel üretim 161-163, 196, 201-202, 231, 259, 266, 295, 339.
Knox, J. 280.
kömür 11, 24, 27, 34, 42-44, 47, 52-53, 57, 64-66, 69, 83, 87, 100-103, 106-108, 112, 114, 123-124, 131, 139, 142-144, 160, 174-176, 191-192, 197, 199, 210, 220, 223, 226, 228, 231-235, 247, 250, 255, 272, 274-275, 282, 285, 292.
köylülük 36, 91, 286.
kültür 59, 151, 258, 273, 275.
kıtlık 27, 70, 116, 277.

laissez-faire 18, 136, 207-208, 212-214, 216, 218-220, 222, 225, 246.
Lancashire 19, 24, 31, 34, 44, 46, 52, 54, 58-61, 64, 72, 84, 103, 113-135, 136, 139, 145, 147, 172, 191, 205.
Law 88, 158, 187, 284.
Leicester 93.
Liberaller 121, 153, 187, 286.
Liebig, J. 181.
Liverpool 23, 43, 53, 77, 103, 109, 144, 149, 151, 261, 268, 283, 286-287.
Londra 12, 23, 27, 31, 40, 43, 80, 104, 121, 133, 139, 145, 167, 176, 193, 195, 201, 205, 224-225, 227-228, 231, 239-240, 249, 258.

MacDonald, J. 284.
makine 61, 64-65, 67, 105, 108, 126, 131, 143, 151, 161-162, 166-167, 172, 175-176, 188, 197, 199, 214, 228, 230, 235, 246, 263-264, 266.
maliye 215-216, 221.
Malthus, T. 26.
Manchester 32, 43-44, 49, 52-53, 77, 80, 87-88, 103, 109, 167, 170, 177, 224, 263.
Marcet 110.
Marienbad 154.
Marx 51, 72, 111-112, 164, 170, 280.
mekanizasyon 63, 66, 79, 166-167.
Middlesex 93.
Midlands 66, 87, 102, 146, 171-172, 201, 205.
Mill, J. S. 69, 126, 199, 225, 227.
Millar, J. 281.
Milner, L. 219.
Moffatt, R. 280.
Monte Carlo 154.
Morley, S. 114.
Morse, S. 160.
motorlu araçlar 295.
Muhafazakâr Parti 30, 99, 111, 155, 178, 182, 186-187, 195, 224, 241-242, 253, 258, 296.
mühendislik 43, 108, 268, 280.
Mundella, A. J. 114.
Mushet, D. 280.
müzik 84, 146, 149, 151, 177, 202-203, 221, 259, 261, 267-268, 276.

Nasmyth, J. 280.
Neilson, J. 65, 280.
Newton, I. 160.
nüfus 23, 26, 38, 39-42, 50, 69, 80, 85, 91, 92, 95, 97, 100, 107-108, 147, 148, 181, 210, 211, 271, 274, 277, 279, 287, 291.

O'Brien, J. 286.
orta sınıf 46, 59, 62, 71-72, 75, 78, 81-82, 92, 98-99, 110, 115-116, 144-145, 149, 154-155, 158, 171, 210, 255-260, 262, 294.
otomasyon 159, 161-162, 166, 264.
Owen, R. 61-62, 273, 280.
Oxford 93, 100, 254, 260, 339.

ödemeler dengesi 64, 71, 129-130, 137-138, 140, 224, 231, 236, 238-241.
örgütlenme 15, 20, 47, 56, 60, 66, 70, 83, 87, 102, 110, 120, 143, 149, 152, 162-163, 165, 198, 283.
özel girişim 78, 242.

pamuk 23, 34, 52-54, 56, 58, 63-64, 72, 81, 101, 125, 133, 171, 199, 214, 232, 282, 292.
Paris 23.
parlamento 25, 30, 59, 71, 76-77, 90, 93, 98-99, 107, 178, 180, 185, 210-212, 247, 254, 259.
Parnell, C. S. 118.
pazar 28, 36, 43, 44, 47, 53, 54, 64, 65, 79, 90, 100, 118, 124, 135, 136, 163, 173, 196, 227, 261, 262, 269, 277.
Peel, R. 9, 58-59, 77, 110, 190.
Perkin, W. H. 160.
Peru 97, 125.
Pitt, W. 110.
Portekiz 49, 125.

rant 75, 212.
Raynal, A. 49, 51.
refah 25-26, 62, 74, 76, 144, 147, 151, 193, 218, 220, 222, 226-227, 243, 267, 284.
roman 76, 78, 110-111, 158, 169, 178, 261, 286, 296, 341.
Rothschild 38, 254.
Royal College of Chemistry 160.

savaş 10, 15, 17, 25, 30, 41, 44-47, 67, 104, 106, 110, 139, 152, 178, 181, 185, 188, 190-191, 193, 213, 224, 240.
sendika 114, 143, 233.
serbest ticaret 89, 98, 126, 132, 137, 180, 186, 212-213, 216, 221, 223, 225.
sermaye 14, 20, 24, 28, 33-34, 36, 56, 58-59, 61, 64, 69-70, 85, 101, 103-106, 108-109, 119, 124-126, 128-129, 134-136, 157, 166, 176, 181, 194, 200, 205, 216, 221, 227, 230, 238-239, 241, 253.
Shaw, B. 151, 177.
Shell 229.
Shrewsbury 274.
Singer, I. 162, 339.
Smiles, S. 51, 72, 111, 172.
Smith A. 77.
Somerset 87, 181.
sömürge 14, 19, 23, 44, 48-50, 53-54, 132, 177, 196, 272.
sosyal güvenlik 82, 96, 143, 153, 202, 227, 256, 292.
sosyalistler 16, 113, 121, 199, 219, 226, 248-249, 267, 276.
Sovyetler 188, 193, 225.
Stalin, J. 57.
Stephenson, G. 65.
Stockton 103.
Stuart, C. E. 30, 69, 126, 225, 227.
Suffolk 94, 99, 181.
Surrey 177.
Sussex 93, 177.
Swann, J. W. 166.
Swansea 272.

tarım 24, 28, 36, 42, 44, 76, 83, 85, 89-91, 97, 99, 102, 106, 108, 117-18, 125, 131-132, 149, 179-189, 209-211, 223, 264, 273-274, 279, 282, 285, 293.
Taylor A. J. P. 155, 158, 296, 339.
Taylor F. W. 163.
tekel 13, 45-46, 48, 54, 103, 124, 132, 148, 167, 177, 181, 197-198, 213, 223, 248, 258.
tekelleşme 132.
teknoloji 15, 20, 57, 110, 118, 120, 156, 160, 168, 172-173, 263, 266, 280.
tekstil 28, 29, 43, 46, 48, 100, 176, 205, 232, 234-235, 282.
Telford, T. 280-281.
tezgâhtar 142, 155, 205.
Thompson , F. M. L. 99, 185, 189, 341.
Thornton 126.
Tocqueville, A. 80, 88.

toprak sahipleri 28, 69, 77, 85, 90, 91, 92, 93, 97-98, 147, 154, 180, 182, 185-186, 212-213, 215, 272-273, 277, 279.

ücretler 55, 61, 63-64, 68-70, 80, 85-86, 92, 96, 108, 112-114, 132, 143, 147-149, 163, 195, 202, 210, 220, 234, 245-246, 252, 259-260, 265-267, 277, 283, 285, 292.
ulaşım 28, 37, 56, 222, 227.
ulusal gelir 63, 69, 85, 89, 99, 125, 140, 208, 227, 238, 240.
Unilever 229.
Ure 61, 72, 178.
Uruguay 136.

vergi 145, 154, 210, 215, 244, 248, 253, 256.
Volkswagen 247.
Voltaire 25, 31.

Wall Street 253.
Warwick 93.
Waterloo 62, 64, 67, 156.
Watt, J. 65, 280.
Waugh, E. 186.
Weber, M. 280.
Wells, H. G. 254.
Wendeborn 24, 27.
Westinghouse 167.
Westminster 198, 209, 230.
Wheatstone, C. 160, 166.
Wilkinson 46.
Wilson 31, 340.
Wilson G. 77.
Wilson H. 83.
Wiltshire 93, 181.
Wimbledon 154.
Woolworth 202, 260.
Worcestershire 67.

Yates 58.
yatırım 36, 42-44, 47, 58, 66, 69-70, 73, 84, 97, 100-110, 125, 127, 128, 131, 134, 140, 144, 171, 175-176, 181, 183-184, 187, 194, 197, 200, 216, 232, 237-239, 252, 277, 286.
Yoksullar Yasası 81-82, 92, 95-96, 98-99, 143, 152-153, 210-212, 220, 244, 281.
yoksulluk 62, 68, 72, 77, 192, 242, 259, 274, 277, 281, 285.
Young A. 94.
York 148, 154.
Yorkshire 24, 35, 87, 93, 205.

Zeiss 161.